کشف المحجوب فارسی

از تصنیفات

عالی حضرت محبوب زمان قطب دوران فاضل اجل عالم بے بدل عالیجناب فیضمآب
مخدوم سید علی الہجویری ثم اللاہوری معروف بہ حضرت داتا گنج بخش رح

بہ تصحیح

جناب مولانا مولوی حکیم محمد حسین صاحب فاضل دیوبند

حسب فرمائش

امیدوار افضال نامتناہی شیخ جان محمد الہ بخش کناتی تاجران کتب علوم مشرقی

کشمیری روڈ۔ انارکلی۔ لاہور

۱۹۳۱ء

مطبوعہ رفاہ عام سٹیم پریس لاہور

فہرست مطبوعات علمیہ مختصر کتب خانہ شیخ جان محمد الہ بخش تاجران کتب لاہور

تسہیل الفرائض اُردو ترجمہ سراجی ۵ ر

اصول منطق ۔ از حضرت مضطر کانپوری علم منطق پہلیس اُردو زبان میں ایک نئی طرز کا رسالہ معہ کثیر التعداد امثلہ مشقی قیمت ۸ ر

رسالہ المنطق اُردو ۲ ر

رسالہ الفلسفہ اُردو حصہ اوّل ۲ ر

رسالہ الفلسفہ اُردو حصہ دوم ۲ ر

الکافی فی العروض والقوافی معہ اُردو ترجمہ داخل نصاب امتحان مولوی عالم پنجاب یونیورسٹی وغیرہ قیمت ۶ ر

اُردو خلاصہ شرح نخبۃ الفکر از مولانا حاجی فضل کریم صاحب مولوی فاضل و سند یافتہ مدرسہ عالیہ رامپور ۔ داخل نصاب امتحان مولوی فاضل پنجاب یونیورسٹی وغیرہ ۶ ر

البدور الطالعہ فی حل شمس البازغہ ۔ از مولانا محمد صاحب فاضل دیوبند بزبان اُردو داخل نصاب امتحان مولوی فاضل ۶ ر

اکمل التوضیح فی حل تصریح شرح تشریح از مولانا عبدالرشید فاضل دیوبند و مولوی فاضل و مولوی عبدالعزیز فاضل دیوبند و مولوی فاضل بزبان اُردو داخل نصاب امتحان مولوی فاضل ۶ ر

حکیم نباتات معہ ترجمہ و فرہنگ ۶ ر

اُردو خلاصہ مطول از مولانا حاجی فضل کریم صاحب مولوی فاضل و منشی فاضل ۸ ر

رقعات عالمگیری معہ اُردو ترجمہ ۔ از جناب طغرا رامپوری منشی فاضل و منشی کامل نصاب امتحان منشی پنجاب یونیورسٹی ۸ ر

تحفۂ احرار جامی مترجم اردو از مولوی جان محمد صاحب منشی فاضل او ۔ ٹی ۱۲ ر

رباعیات عمر خیام معہ حالات فرہنگ ترجمہ و شرح اردو ۔ از نشتر شادانی رامپوری ۱۲ ر

اوجز القواعد خلاصہ احسن القواعد از تسخیر رامپوری ۸ ر

خلاصہ شعر العجم حصہ چہارم از مولانا محمود الحسن مولوی فاضل و منشی فاضل پنجاب یونیورسٹی ۵ ر

شعر العجم حصہ چہارم ۔ مصنفہ شبلی نعمانی ۱۲

جوہر اخلاق خلاصہ اخلاق محسنی ۔ از نشتر شادانی قیمت ۴ ر

کنز المنافع خلاصہ عبدالواسع ۔ از جعفری کشمیری رامپوری منشی عالم و منشی فاضل داخل نصاب امتحان منشی عالم پنجاب یونیورسٹی ۴ ر

عروض سیفی بہ تصحیح مفتون اجمیری ۳ ر

وزیر خان لنگراں معہ ترجمہ اردو و فرہنگ الفاظ از جناب طغرا رامپوری ۸ ر

بسم الله الرحمن الرحیم

ربنا آتنا من لدنک رحمة وهیئ لنا من امرنا رشدا. الحمد لله الذی کشف لاولیائه بواطن ملکوته ـ وقشع لاصفیائه سرائر جبروته ـ واراق دم المحبین بسیف جلاله ـ واذاق سر العارفین بروح وصاله هو المحیی لموات القلوب بانوار ادراک دیمومیته وکبریائه ـ والمنعش لها بروح المعرفة بنشر اسمائه ـ والصلوة علی رسوله محمد وآله واصحابه وازواجه ـ

قال علی بن عثمان بن علی الجلابی الغزنوی ثم الهجویری رضی الله عنه که طریق استخاره سپردم ـ و اغراضیکه بنفس بازے گشت از دل سپردم ـ و بحکم استدعاء تو اسعدک الله تعالی قیام کردم ـ و بر تمام کردن مرادت ازین کتاب عزم تمام کردم ـ مر این کتاب را کشف المحجوب نام کردم ـ و مقصودت معلوم گشت ـ و سخن اندر غرضت اندرین کتاب مقسوم گشت ـ و من از خداوند تعالی استعانت و توفیق خواهم اندر تمام این کتاب ـ و از حول و قوت خود تبری کنم اندر گفتار و کردار ـ و بالله التوفیق ؛

فصل ـ آنچه اندر ابتدائے کتاب نام خود ثبت کردم ـ مراد اندر آں دو چیز بود یکے نصیب خاص ـ و دیگر نصیب عام ـ و آنچه نصیب عام بود آن نسبت ـ که چوں جهله این علم کتابے بینند نو که مصنف آں بچند جائے مثبت نباشد نسبت آں کتاب بخود کنند ـ و مقصود مصنف از آں بر نیاید ـ که مراد از جمع و تالیف و تصنیف کردن بجز آں نباشد که نام مصنف بداں کتاب زنده باشد ـ و خوانندگان و متعلمان وے را دعاء نیکو کنند ـ که مرا ازیں حادثه افتاده بود دو بار ـ یکے آنکه دیوان شعرم کسے بخواست و باز گرفت و اصل نسخه جز آں نبود ـ آں جمله را بگردانید ـ و نام من از سر آں بیفگند ـ و رنج من ضائع گردانید تاب الله علیه ـ و دیگر کتابے تالیف کردم اندر طریق تصوف عمره الله نام آں منهاج الدین یکے از مدعیان رکیک که کرای گفتار نام او نکنند ـ نام من از ا

سرّ آن پاک کرد و بهتر و نیک عوام چنان بود که آن وی کرده است. هرچند خواص
بدان قول وی خندیده است تا خداوند تعالی بی برکتی آن بدو رسانید و نامش از دیوان
طالبان درگاه خود پاک گردانید. اما آنچه نصیب خاص بود آن است که چون کتابی بینند و
دانند که مؤلفت آن بدان فن عالم بوده است و محقق، رعایت حقوق آن بهتر
کنند و به خواندن آن و یاد گرفتن آن مجدتر باشند، و مراد خواننده و صاحب کتاب
از آن بهتر برآید. والله اعلم بالصواب۔

فصل — و آنچه گفتم که طریق استخاره سپردم، مرا از آن حفظ آداب خداوند بود
عزّ و جلّ، که مر پیغامبر خود را صلی الله علیه وسلم و متابعان وی را بدین امر فرمود و گفت:
فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ. استعاذت و استخارت و
استعانت جمله به معنی طلب کردن و تسلیم امور خود به خداوند سبحانه تعالی باشد، و نجات از
آفتهای گوناگون. و صحابهٔ پیغامبر صلعم روایت آورده اند که پیغامبر صلی الله علیه وسلم ما را
استخاره اندر آموختی چنانکه قرآن. پس چون بنده بداند که خیریت امور اندر کسب و تدبیر
وی بازبسته نیست، که صلاح بندگان خداوند تعالی بهتر داند، و خیر و شر وی که به بنده
رسد مقدر است، جز تسلیم چاره وی نباشد مر قضا را، و یاری خواستن از وی تا شر نفس
و امارگی آن از بنده دفع کند اندر کل افعال و احوال وی، و خیریت و صلاح وی را
بدو ارزانی دارد. و پس باید که اندر بدو همه اشتغال بنده استخاره کند تا خداوند تعالی وی را از
خطا و خلل و آفت و زلل آن کار نگاه دارد، و بالله التوفیق۔

فصل — و آنچه گفتم که اغراض که نفس خود بازگشت از دل ستردم، مراد آن بود
که اندر هر کاری که غرض نفسانی اندر آید برکت از آن کار برخیزد، و دل از طریق مستقیم
به محل اعوجاج مشغولی اندر افتد، و آن از دو حال بیرون نباشد: یا غرض برآید یا بر
نیاید. اگر غرض نفس برآید هلاک وی اندر آن بود، و در دوزخ را کلید بجز حصول مراد نفس
نیست، و اگر غرض برنیاید باری وی پیشتر از آن از دل سترده باشد، که نجات وی
اندر آن بود، و کلید در بهشت بجز منع نفس از اغراض وی نیست. چنانکه خداوند
تعالی گفت: وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ. و اغراض نفسانی اندر
امور آن بود که بنده اندر کاری که کند بجز خوشنودی خداوند تعالی باشد، و نجات

نفس از عقوبت طلب نکند۔ و در جملہ رعونات نفس راحتے پیدا نیاید۔ و تعبیہ ہائے وے اندران ظاہر نبود۔ و اندرین کتاب بجایگاہ خود بابے اندرین معنی بیاید۔ ان شاء اللہ تعالیٰ

فصل۔ آنچہ گفتم کہ بحکم استخارۂ تو قیام کردم۔ و بر تمام کردن مراد تست اندرین کتاب عزم تمام کردم۔ مراد از آن این بود۔ کہ مرا اہل سوال پنداری۔ و واقعہ خود از من پرسیدی۔ و این کتاب از من اندر خواستی۔ و مراد تو از آن فائدہ بود۔ لا محالہ برمن واجب شد حق سوال تو گذاردن۔ و چون اندر حال بتمامی حق سوالت بپرسیدم۔ و عزم تمام بانیت و نیتے کہ تمام کنم تا اندر حال ابتدائے کتاب۔ و نیت تمام کردن آن حکم و جواب آنرا بحکم حق ادا کردم۔ و قصد بندہ چون بابتدائے عمل وے بہ نیت مقرون بود۔ اگرچہ وے را اندران عمل خلل پدیدار آید بندہ بدان معذور باشد۔ و از آن بود کہ پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم گفت نیۃ المؤمن خیر من عملہ نیت کردن بابتدائے عمل بہتر از ابتدا کردن عمل بے نیت۔ و نیت را اندر کارہا سلطان عظیم است و برہان صادق کہ بندہ بیک نیت از حکمے بحکمے دیگر شود۔ بے آنکہ بظاہر اثرے پدیدار آید چنانکہ بے نیت چند روز گرسنہ باشد بدان وے را ثوابے نبود۔ و چون بدل نیت روزہ کند از مقربان گردد۔ بے آنکہ بظاہر ہیچ عمل کند۔ و ہم چنانکہ مردے مسافر کہ بشہرے در آید و مدتے بباید مقیم نگردد۔ و چون نیت اقامت کند بے آنکہ بظاہر ہیچ عمل پدیدار آید مقیم گردد۔ و مانند این بسیار است۔ پس بنیت خیرات اندر ابتدائے عمل گذاردن حق آن باشد۔ واللہ اعلم۔

فصل۔ و آنچہ گفتم کہ مر این کتاب را کشف المحجوب نام کردم۔ مراد آن بود کہ تا نام کتاب ناطق باشد بر آنچہ اندر کتاب است۔ مر گروہے را کہ بصیرت بود۔ چون نام کتاب بشنوند دانند کہ مراد از آن چہ بودہ است۔ و بدانکہ ہمہ عالم از لطیفۂ تحقیق محجوب اند بجز اولیائے خدائے عز و جل و عزیزان درگاہش۔ و چون این کتاب اندر بیان راہ حق بود و شرح کلمات تحقیق و کشف حجاب بشریت جز این نام او را اندر خور نبود۔ و بحقیقت کشف ہلاک محجوب باشد ہمچنانکہ حجاب ہلاک مکاشف۔ یعنی چنانکہ نزدیک را طاقت دوری نبود و دور را طاقت نزدیکی نباشد۔ و چون جانورے کہ از سرکہ خیزد و اندر سرکہ افتد بمیرد و آنچہ از چیزہائے دیگر خیزد اندر سرکہ ہلاک شود۔ و طریق سپردن معانی دشوار باشد جز بر آنکہ وی را از برائے آن آفریدہ بود۔ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم کل میسر لما خلق لہ

وخدائے عزّ وجلّ هر کسے را برائے چیزے آفریده است۔ وطریقِ آں بروے سهل گردانیده۔
امّا حجاب دو ست یکے حجاب رینی۔ واین هرگز برنخیزد۔ و دیگر حجاب غینی۔ واین زود
برخیزد۔ وبیانِ این آں بود که بنده باشد که ذاتِ وے حجابِ حق باشد۔ تا یکساں باشد
بنزدیکِ وے حق وباطل۔ وبنده بود که صفتِ وے حجابِ حق باشد و پیوسته طبعِ وے
وسرش حق مے طلبد۔ واز باطل مے گریزد۔ وپس حجابِ ذاتی که آں رینی است۔ هرگز بر
نخیزد۔ ومعنۓ رین وختم وطبع یکے بود۔ چنانکه خدائے تعالیٰ گفت کلّا بل ران علیٰ قلوبهم
ما کانوا یکسبون۔ آنگاه حکمِ این ظاهر کرد وگفت که انّ الذین کفروا سواءٌ علیهم ءَانذرتهم
ام لم تنذرهم لا یؤمنون۔ آنگاه علّتش بیان کرد۔ که ختم الله علیٰ قلوبهم۔ وحجابِ صفتی
که آں غینی بود۔ روا باشد که وقتے بود ووقتے برخیزد۔ چه تبدیلِ ذات اندر حکم غریب
وبدیع باشد واندر غین ممکن۔ امّا تبدیلِ صفت چنانکه هست روا باشد۔ ومشائخ این
قصه را درین معنی رین وغین اشاراتِ لطیف است۔ چنانکه جنید گوید رحمة الله علیه
الرین من جملة الوطنات والغین من جملة الخطرات۔ رین از جملهٔ وطنات ست۔ وغین از
جملهٔ خطرات وطن پایدار بود۔ وخطر طاری چنانچه از هیچ سنگ آئینه نتواں ساخت۔
اگرچه صقالاں بسیار مجتمع گردند۔ وباز چوں آئینه زنگ گرد بمصقله صافی شود۔ از آنچه
تاریکی اندر سنگ اصلی است۔ وروشنائی اندر آئینه اصلی۔ چوں اصل پایدار بود۔ آں صفتِ
عاریتی را بقا نباشد۔ پس من این کتاب آنرا ساختم که صقالِ دلها بود مر کسانے را که اندر حجابِ غین
گرفتار باشند۔ ومایهٔ نورِ حق اندر دلِ شاں موجود باشد۔ تا ببرکتِ خواندنِ این کتاب آں
حجاب برخیزد۔ وبحقیقتِ معنی راه یابند۔ وباز آنانکه هستی ایشاناں را جبلّت از انکارِ
حق واز ارتکابِ باطل بود۔ هرگز راه نیابند بشواهدِ حق۔ وازین کتاب مر ایشاں را هیچ فائده
نباشد۔ والحمد لله علیٰ نعمة العرفان۔

فصل۔ امّا آنچه گفتم مقصودت معلوم شد۔ وسخن اندر غرضت اندرین کتاب
مقسوم شد۔ مراد ازین قبول آں بود۔ که تا مسئول را مقصودِ سائل معلوم نگردد مرادِ
سائل محصول نگردد۔ که سوال از اشکال کنند۔ وچوں بجواب اشکال حل نشود فائده نبود
وحلِ اشکال جز بمعرفتِ اشکال نتواں کرد۔ وآنچه گفتم سخن اندر غرضت مقسوم شد۔
یعنی سوال مرحله باشد۔ چوں سائل بر جمله درجات واخواتِ سوالِ خود عالم بود۔ وباز

مبتدی را بتفصیل حاجت باشد و اقسام بیان و حدود آں - خاصہ کہ غرض تو اسعدک اللہ اندریں آں بودہ است - کہ تفصیل دہم و کتابے سازم از سوال تو - وباللہ التوفیق ٭

فصل - و آنچہ گفتم کہ من از خداوند تعالےٰ توفیق و استعانت خواہم - مراد آں بود کہ بندہ را ناصر بجز خداوند نباشد - کہ وے را بر خیرات نصرت کند - و توفیق زیادت دہدش - و حقیقت توفیق موافقت تائید خداوند بود بافعل بندہ اندر اعمالِ ثواب و کتاب و سنت بر وجود صحت توفیق ناطق است - و امت مجتمع - بجز گروہے از معتزلہ و قدریان - کہ لفظِ توفیق را از کل معانی خالی گویند - و گروہے از مشائخ ایں طریقت گفتہ اند کہ التوفیق ھو القدرۃ علی الطاعۃ عند الاستعمال چوں بندہ خداوند را مطیع باشد از خداوند بدو نیروئے زیادت بود و قوت افزوں تر از آنچہ پیش ازاں بودہ باشد - و در جملہ حالاً بعد حال آنچہ مے باشد از سکون و حرکات بندہ جملہ فعل و خلق خدا ایست پس آں قوتے را کہ بندہ بداں طاعت کند توفیق خوانند - و ایں کتاب جائیگاہ ایں مسئلہ نیست - کہ مراد ازیں چیزے دیگرے است - و باز گشتم بسر مقصود تو انشاء اللہ عزوجل - و پیش از انکہ بر سر سخن شوم - نخست سوال ترا بعینہٖ بیارم - و از انجا بابتدائے کتاب پیوندم - و باللہ التوفیق

صورت السوال - قال السائل وھو ابوسعید بیان کن مرا اندر تحقیق طریقت تصوف - و کیفیت مقاماتِ ایشاں - و بیانِ مذاہب - و مقامات آں - و اظہار کن مرا رموز و اشارات ایشاں - و چگونگی محبت خداوند عزوجل و کیفیت اظہارِ آں بر دلہا - و سبب حجاب عقول از کنہ ماہیت آں - و نفرت نفوس از حقیقت آں - و آرام روح با صفوت آں - و آنچہ بدیں تعلق دارد از معاملت آں -

وقال المسئول وھو علی بن عثمان الجلابی الہجویری رحمۃ اللہ علیہ بدانکہ اندریں زمانہ ما ایں علم بحقیقت - مندرس گشتہ است - خاصہ اندریں دیار - کہ خلق جملہ مشغولِ ہوا گشتہ اند - و معرض از طریق رضا - و علمائے روزگار و مدعیانِ وقت را ازیں طریقت صورت بر خلاف اصل آں بستہ است پس بیاید ہمت بچیزے کہ دستِ اہلِ زمانہ باسرہٖ ازاں کوتاہ بود بجز خواص حضرت حق - و مراد ہمہ اہلِ ارادت ازاں منقطع - و معرفت ہمہ اہل معرفت از وجودِ آں معزول - خاص و عام خلق ازاں بعبارت آں بسندکار گشتہ - و سر حجاب آں از ایجان دل خبر باز گشتہ - و کار از تحقیق بتقلید افتادہ - و تحقیق روئے خود از روزگار ایشاں بپوشیدہ -

و عوام بداں بسندہ کردہ گویند کہ تا حق را ہمے بشناسیم و خواص بداں خورسند شدہ کہ اندر دل تمنّا یابند۔ و اندر نفس حاجتے۔ و اندر صدر میلے بداں سرائے۔ از سرِ مشغولی گویند کہ ایں شوق رویت است۔ و با حسن اندیشہ کہ بدل آید حرقتِ محبت۔ و مدعیان بدعوے خود از کل معانی باز ماندہ اند۔ و مریدان از مجاہدہ دست باز داشتہ و ظنِ معلومِ خود را نام مشاہدہ کردہ۔ و من پیش ازیں کتب ساختم اندریں معنی۔ جملہ ضائع شدہ۔ مدعیانِ کاذب بعضے سخن ازاں مر صید خلق را برچیدند۔ و دیگر را بشستند۔ و ناپایدار کردند۔ ازانچہ صاحب طبع را سرمایہ حسد و انکار نعمت خداوند باشد۔ و گروہے دیگر نوشتند اما بر نخواندند۔ و گروہے دیگر بخواندند۔ اما معنی ندانستند۔ و بعبارتِ آں بسند کردند۔ کہ تا بنویسند و یاد گیرند۔ و گویند کہ ما علم تصوف و معرفت مے گوئیم۔ و ایشاں اندر عین تکرت اند۔ و ایں جملہ ازاں بود کہ ایں معانی کبریت احمر است۔ و آں عزیز باشد۔ و چوں بیابندش کیمیا بود۔ و وانگ سنگے ازوے بسیار مس و روئے را زر سرخ گرداند۔ و فی الجملہ ہر کس آں دارو طلبد کہ موافق دردِ وے باشد و بجز آں نیابدش۔ چنانکہ یکے گوید از بزرگان **شعر**

فَکُلٌّ مَنْ فِیْ فُؤَادِہٖ وَجَعٌ — یَطْلُبُ شَیْئًا یُوَافِقُ الْوَجَعَا

کسے راکہ دارد علت وے حقیر ترین چیزہا بود۔ و یرا در و مرجان نباید تا بشلیشا و دو الِمسک آمیزندش۔ و ایں معنی عزیز تر ازاں است کہ ہر کسے را ازاں نصیب نباشد و پیش ازیں جہال ایں علم با کتب مشائخ ہمیں کردند۔ چوں آں خزانہائے اسرار خداوند بدستِ ایشاں افتاد۔ معنی آں ندانستند۔ بدستِ کلاہ دوزانِ جاہل فگندند۔ و بمجلدانِ ناپاک دادند۔ تا آنرا استر کلاہ و جلد دواوینِ شعر ابونواس و ہزلِ جاحظ گردانیدند۔ و لا محالہ چوں باز ملک بر دیوار سرائے پیرہ زنے نشیند۔ پر و بالش ببرند۔ و خداوند عزّوجلّ ما را اندر زمانہ آفریدہ است کہ اہلِ آں ہوا را شریعت نام کردہ اند۔ و طلبِ جاہ و ریاست و تکبر را عزّ و علم۔ و ریاءِ خلق را خشیت۔ و پنہاں داشتن کینہ را اندر دل حلم۔ و مجادلہ را مناظرہ۔ و محاربت و سفاہت را عظمت۔ و نفاق را زہد۔ و تمنی را ارادت۔ و ہذیانِ طبع را معرفت۔ و حرکاتِ دل و حدیثِ نفس را محبت۔ و الحاد را فقر و جحود را صفوت۔ و زندقہ را فنا۔ و ترکِ شریعتِ پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم را طریقت۔ و آفتِ اہلِ زمانہ را معاملت نام کردہ اند۔ تا اربابِ معانی اندر میانِ ایشاں مہجور گشتہ اند و ایشاں غلبہ گرفتہ۔ چنانکہ اندر فطرتِ اولی اہلِ بیتِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم با آلِ مروان چگونہ نیکو گفتہ است۔ آں شاہِ اہلِ حقائق۔ و برہانِ تحقیق و دقائق۔ ابوبکر الواسطی رحمۃ اللہ علیہ

أَبْتَلِيْنَا بِزَمَانٍ لَيْسَ فِيْهِ آدَابُ الْإِسْلَامِ وَلَا أَخْلَاقُ الْجَاهِلِيَّةِ وَلَا أَحْكَامُ ذَوِي الْمُرُوَّةِ۔

شبلی گوید متنبی راست موافق این **شعر**

نَجَا اللّٰهُ فِي الدُّنْيَا مُنَاخًا لِرَاكِبٍ ۔۔۔ فَكُلُّ بَعِيْدِ الْهَمِّ فِيْهَا مُعَذَّبٌ

فصل بدان قواک الله که یافتم این عالم را محل اسرار خداوند۔ و مکونات را موضع ودایع وی۔ و مثبتات را جایگاه لطائف آن اندر حق دوستانش۔ و جواهر و اعراض و عناصر و اجسام و اشباح و طبایع جمله حجاب آن اسرار اند۔ و اندر محل توحید اثبات این هر یک شرک باشد۔ پس خداوند تعالی این عالم را اندر محل حجاب داشته است تا طبایع هر یک اندر عالم خود بفرمان وی طمانینت یافته اند۔ و بوجود خود از توحید حق محجوب گشته۔ و ارواح اندر عالم بمزاج وی مغرور گشته۔ و بمقارنت آن از محل خلاص خود دور مانده۔ تا اسرار ربانی اندر حق عقول مشکل شده است۔ و لطایف قرب اندر حق ارواح پوشیده گشته۔ تا آدمی اندر مطلبه غفلت بهستی خود محجوب گشته است و اندر محل خصوصیت بحجاب خود معیوب۔ چنانچه خداوند تعالی گفت وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ۔ و نیز گفت إِنَّهُ كَانَ ظَلُوْمًا جَهُوْلًا۔ و رسول صلی الله علیه وسلم گفت۔ خَلَقَ اللّٰهُ الْخَلْقَ فِي ظُلْمَةٍ ثُمَّ أَلْقَى عَلَيْهِمْ نُوْرًا۔ پس این حجاب ویرا اندر عالم مزاجش افتاده است بتعلق طبایع بود۔ و بتصرف عقل اندرو۔ تا لاجرم جهل لبسند کار شده است۔ و سر حجاب خود را از حق بجان خریدار آمده۔ و از آنچه از جمال کشف بی خبر است و از تحقیق سریت ربانی معرض۔ و بر محل ستوران آرمیده۔ و از محل نجات خود رمیده۔ بوی توحید ناشنیده۔ و جمال احدیت نادیده۔ و ذوق توحید ناچشیده۔ و بترکیب از تحقیق مشاهده باز مانده۔ و بحرص دنیا از ارادت خداوند رجوع کرده۔ و نفس حیوانیت بی حیا ربانی مر ناطقه را مقهور کرده۔ تا حرکات و طلبش جمله اندر نصیب حیوانیت مقرر شده است و جز خوردن و خفتن و متابع شهوات بودن هیچ چیز ندانند۔ خداوند عز و جل مر دوستان خود را ازین جمله اعراض فرمود۔ و گفت ذَرْهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهِهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُوْنَ۔ از آنچه سلطان طبع ایشان سر حق را بر ایشان پوشیده بود۔ و بجای عنایت و توفیق اندر حق ایشان خذلان و حرمان آمده۔ تا جمله متابع نفس اماره بالسوء گشتند۔ که آن حجاب اعظم است و منبع سوء و شر۔ چنانکه خدای تعالی گفت إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوْءِ۔ اکنون من ابتدا کنم مر مقصود ترا اندر مقامات و حجب پیدا کنم۔ و با بیان لطیف مر آنرا مبسوط گردانم۔ و عبارات

اہلِ صنایع را شرح دہم۔ و لختے از کلامِ مشائخ بداں پیوندم۔ و از غررِ حکایات مرتب اندوسے کنم تا مرادِ تو بر آید۔ و آنکہ نیز اندریں علم فکر دارد و از علمائے ظاہر و غیر آں۔ بداند کہ طریقۂ تصوف را اصلی قوی ہست و فرعی مثمر۔ و جملہ مشائخ ایشاں از اہلِ علم بودہ اند۔ و جملہ مریداں را بر آموختن علم باعث بودہ اند۔ و بر مداومت کردن بر آں ایشاں را حریص داشتہ اند۔ و ہرگز متابع لہو و ہزل نبودہ اند۔ و طریق لغو نسپردہ۔ از پس آنکہ بسیارے از مشائخ طریقت علمائے ایشاں اندر آں معانی تصانیف ساختہ اند۔ بعباراتِ لطیف از خواطر ربانی خود براہان نمودہ اند۔ و باللہ التوفیق۔

اَلْبَابُ الْاَوَّلُ فِیْ اِثْبَاتِ الْعِلْمِ

خداوند تعالیٰ گفت اندر صفت علماء اِنَّمَا یَخْشَی اللّٰہَ مِنْ عِبَادِہِ الْعُلَمَاءُ۔ پیغمبر گفت۔ طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِیْضَۃٌ عَلٰی کُلِّ مُسْلِمٍ وَّ مُسْلِمَۃٍ۔ و نیز گفت صلی اللہ علیہ وسلم اُطْلُبُوا الْعِلْمَ وَ لَوْ بِالصِّیْنِ۔ و بدانکہ علم بسیار است و عمر کوتاہ۔ و آموختن جملہ علوم بر مردم فریضہ نیست۔ چوں علم نجوم و طب و علم حساب و صناعتہائے بدیع و آنچہ بدیں ماند۔ مگر از ہر یک بداں مقدار کہ بشریعت تعلق دارد از نجوم شناختن اوقات را اندر شب۔ و طب مر احتماء را۔ و حساب مر فرائض را۔ و مدت عدت را۔ و آنچہ بدیں ماند۔ پس فرائض علم چندانست کہ بداں عمل درست باشد۔ کہ حق تعالیٰ بداں ذم کرد کسانے را کہ علوم بے منفعت آموزند۔ کہ قولہٗ عز و جل وَ یَتَعَلَّمُوْنَ مَا یَضُرُّھُمْ وَلَا یَنْفَعُھُمْ و رسول زنہار خواست۔ و گفت اَعُوْذُ بِکَ مِنْ عِلْمٍ لَا یَنْفَعُ پس بدانکہ باندکے از علم عمل بسیار بتواں کرد و باید کہ علم مقرون عمل باشد۔ کہ رسول گفت علیہ السلام اَلْمُتَعَبِّدُ بِلَا فِقْہٍ کَالْحِمَارِ فِی الطَّاحُوْنَۃِ۔ متعبداں بے فقہ را بخر خراس مانند کرد کہ ہر چند مے گردند بر پے نخستیں باشند۔ و ہیچ راہ شاں رفتہ نیاید۔ و از عوام دیدم گروہے کہ علم را بر عمل فضل نہادند۔ و گروہے عمل را بر علم۔ و ایں ہر دو باطل است۔ از آنچہ عمل بے علم خود عمل نباشد کہ عمل آنگاہ عمل گردد کہ موصول بعلم بود۔ تا بندہ بداں مر ثواب حق را مستوجب گردد۔ چوں نماز کہ تا نخست علم ارکانِ طہارت نبود۔ و علم شناختن آب و علم معرفتِ قبلہ۔ و علم کیفیت نیت۔ و ارکان نماز۔ نماز نبود۔ پس چوں عمل بعینہ علم بے عمل گردد۔ چگونہ جاہل آں را از ایں جدا کند۔ و آنانکہ علم را بر عمل فضل نہادہ اند ہم محالست۔ کہ علم بے عمل علم

نباشد۔ چنانکہ خداتعالےٰ مے گوید نَبَذَ فَرِیْقٌ مِّنَ الَّذِیْنَ اُوْتُوا الْکِتَابَ کِتَابَ اللّٰہِ وَرَاۤءَ ظُھُوْرِھِمْ کَاَنَّھُمْ لَا یَعْلَمُوْنَ۔ نام عالم بے عمل از عالمان نفی کرد۔ از آنچہ آموختن و یاد داشتن و یاد گرفتن آں جملہ نیز عمل بود و ازاں است کہ بندہ بداں مثاب است۔ و اگر علم عالم بفضل و کسب او نبودے۔ اورا دراں ہیچ ثواب نبودے۔ و ایں سخن دو گروہ است۔ یکے آنانکہ نسبت بعلم کنند مر جاہ خلق را۔ و طلب معاملت آں ندارند۔ و بہ تحقیق علم نرسیدہ باشند عمل را ازاں جدا کنند۔ و نہ علم دانند و نہ عمل۔ تا جاہلے مے گوید کہ قال نباید کار حال باید و دیگرے گوید کہ عمل باید علم نباید۔ و از ابراہیم ادہم رضی اللہ عنہ مے آید کہ گفت۔ سنگے دیدم در راہ افگندہ۔ و براں نبشتہ بود۔ کہ مرا بگرداں و برخواں پس بگردانیدمش۔ براں نوشتہ بود۔ کہ اَنْتَ لَا تَعْمَلُ بِمَا تَعْلَمُ فَکَیْفَ تَطْلُبُ مَا لَا تَعْلَمُ۔ تو بعلم خود عمل نکنی۔ محال باشد کہ نادانستہ را طلب کنی۔ یعنی کار بند آں باشد کہ دانی تا ببرکت آں نادانستہ نیز بدانی۔ و **انس بن مالک** رضی اللہ عنہ گوید کہ ھِمَّۃُ العلماء الدرایۃ وھمۃ السفھاء الروایۃ از آنچہ اخواۃ جہل از علما منتفی باشد و آنکہ از علم جاہ و عز دنیا طلبد۔ نہ عالم بود۔ کہ طلب جاہ و عز دنیا از اخوات جہل است۔ و ہیچ درجہ نیست اندر مرتبۂ علم ازاں بلند تر کہ چوں آں نباشد ہیچ لطیفہ خداوند را نشناسد۔ و چوں علم موجود باشد۔ ہمہ مقامات و شواہد و مراتب را سزاوار بود۔ واللہ اعلم بالصواب۔

فصل بدانکہ علم دو ست۔ یکے علم خداوند تعالےٰ و دیگر علم خلق۔ و علم بندہ اندر جنب علم خداوند متلاشی بود۔ زیرا کہ علم او سبحانہ صفت وے است بدو قایم۔ و اوصاف او را نہایت نیست۔ و علم ما صفت ماست بما قائم۔ و اوصاف ما متناہی اند۔ و خداوند تعالیٰ گفت وَمَآ اُوْتِیْتُمْ مِّنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلِیْلًا۔ و فی الجملہ علم از اوصاف مدح است۔ و حدش احاطۃ المعلوم است و تبین المعلوم و نیکوترین حد و ایں است۔ کہ اَلْعِلْمُ صِفَۃٌ یَصِیْرُ الْجَاھِلُ بِھَا عَالِمًا و خداوند گفت وَاللّٰہُ مُحِیْطٌ بِالْکٰفِرِیْنَ۔ و نیز گفت وَاللّٰہُ بِکُلِّ شَیْءٍ عَلِیْمٌ۔ و علم او یک علم است کہ بداں مے داند ہمہ موجودات و معدومات را۔ و خلق را با وے اندراں مشارکت نیست و متجزی نہ و ازوے جدا نہ۔ و دلیل بر علمش ترتیب فعلش است۔ کہ فعل بحکم علم فاعل اقتضا کند۔ پس علم وے باسرار لاحق است۔ و باظہار محیط طالب را باید کہ اعمال اندر مشاہدت وے کند۔ چنانکہ مے داند کہ وے اندر افعال او بینا است۔

حکایت۔ مے آرند۔ کہ اندر بصرہ رئیسے بود۔ بباغ ازاں خود رفتہ بود۔ چشمش بر

حسن زنی بزرگ بود افتاد مر ورا شغلی فرستاد و زن را گفت درها دربند۔ زن گفت درها بستم
مگر یک در که نه توانم بست۔ گفت آں کدام در است۔ گفت درے که میان ما و خداوند است
مرد پشیمان شد و استغفار کرد۔ و حاتم الاصم گفت رضی الله عنه۔ که چهار علم اختیار کردم۔ و
از همه علمهاے عالم برستم۔ گفتند کدام است آں۔ گفت یکے آنکه بدانستم که مرا رزقے است
مقسوم که زیادت و کم نشود از طلب زیادت برآسودم و دیگر آنکه بدانستم۔ که خدائے را بمن حقی
است۔ که جز من کسے دیگر نتواند گزارد۔ بادائے آں مشغول گشتم۔ و دیگر آنکه دانستم که مرا
طالبے است یعنی مرگ۔ که ازو نتوانم گریخت۔ آنرا بساختم۔ و چهارم آنکه دانستم که مرا خداوندیست
مطلع برمن۔ از وے شرم داشتم و از ناکردنی دست باز داشتم۔ و چوں بنده عالم بود که خداوند
بدو ناظر است۔ کارے نکند که ازو شرم دارد بقیامت ؞

فصل — اما علم بنده باید۔ که اندر امور خداوند و معرفت وے باشد۔ و فریضه بر بنده
علم وقت باشد۔ و آنچه بر موجب وقت بکار آید بظاهر و باطن۔ و آں بر دو قسم است یکے قسمت
اصول است۔ و دیگر قسمت فروع۔ ظاهر اصول قول شهادت۔ و باطنش تحقیق معرفت۔ و ظاهر
فروع ورزش معاملت۔ و باطنش تصحیح نیت۔ و قیام هر یک ازیں بے دیگرے محال باشد۔
ظاهر بے حقیقت باطن نفاق بود۔ و باطن بے ظاهر زندقه۔ و ظاهر شریعت بے باطن نقص
بود۔ و باطن بے ظاهر هوس۔ پس علم حقیقت را سه رکن است۔ یکے علم بذات خداوند تعالی
و وحدانیت وے۔ و نفی تشبیه از وے۔ و دیگر علم بصفات خداوند تعالی و احکام آں۔ و سه
دیگر علم بافعال و حکمت وے۔ و علم شریعت را نیز سه رکن است۔ یکے کتاب و دیگر سنت
و سه دیگر اجماع امت۔ و دلیل بر علم باثبات ذات و صفات و افعال خدائے عز و جل قول
اوست۔ فَاعْلَمْ اَنَّهٗ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ۔ و نیز گفت وَاعْلَمُوْا اَنَّ اللّٰهَ هُوَ مَوْلٰکُمْ و نیز گفت
اَلَمْ تَرَ اِلٰی رَبِّکَ کَیْفَ مَدَّ الظِّلَّ۔ و نیز گفت اَفَلَا یَنْظُرُوْنَ اِلَی الْاِبِلِ کَیْفَ خُلِقَتْ
و مانند ایں آیات بسیار است۔ که جمله دلائل اندر نظر کردن افعال وے۔ تا بداں صفات
فاعل را بشناسی۔ و نیز گفت رسول علیه السلام مَنْ عَلِمَ اَنَّ اللّٰهَ تَعَالٰی رَبُّهٗ وَاَنِّیْ نَبِیُّهٗ
حَرَّمَ اللّٰهُ تَعَالٰی لَحْمَهٗ وَدَمَهٗ عَلَی النَّارِ۔ اما شرط علم بذات خداوند تعالی آنست که عاقل
و بالغ بداند۔ که حق تعالی موجود است اندر قدم بذات خود۔ و بے حد و حدود است۔ و
اندر مکان و جهت نیست۔ و ذاتش موجب آفت نیست۔ از خلقش مانند نیست۔

و ویرا زن و فرزند نیست - و ہرچہ اندر وہم تو صورت گیرد و اندر خرد اندازہ پذیرد وے
آفریدگار آنست - و دارندہ و پروردگار آں. قولہ تعالیٰ لَیْسَ کَمِثْلِهٖ شَیْءٌ وَّهُوَ السَّمِیْعُ الْبَصِیْرُ
اما علم بصفات وے آنست - کہ بدانی کہ وے را صفاتیست بدو موجود - کہ آں نہ وے است
و نہ جزوِ وے - بدو موجود - و بدو قائم است و ویرا دائم است آں صفات چوں علم و قدرت
و حیات و ارادت و سمع و بصر و کلام و بقا چنانکہ خدا تعالیٰ گفت - اِنَّهٗ عَلِیْمٌۢ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ
و نیز گفت - وَاللّٰهُ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ - و نیز گفت وَهُوَ السَّمِیْعُ الْبَصِیْرُ - و نیز گفت فَعَّالٌ لِّمَا
یُرِیْدُ - و نیز گفت هُوَ الْحَیُّ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ - و نیز گفت قَوْلُهُ الْحَقُّ وَلَهُ الْمُلْكُ - اما علم باثبات
افعال وے آنست کہ بدانی کہ وے آفریدگار خلقانست - و خالق افعال ایشاں - چنانچہ
گفت - وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُوْنَ - عالم نابود بفعل وے ہست شدہ است - مقدر خیر و
شر است - و خالق نفع و ضر است - چنانکہ گفت - اَللّٰهُ خَالِقُ کُلِّ شَیْءٍ - و دلیل بر اثبات
احکام شریعت آنست - کہ بدانی کہ از خداوند تعالیٰ بما رسولاں آمدند با معجزہ ہائے ناقض
عادات - و رسول ما محمد علیہ السلام حق است - و او را معجزات بسیار است - و آنچہ ما را
خبر دادہ است از غیب - و عین - جملہ حق است - رکن اول از شریعت کتاب است
چنانکہ گفت عزّ من قائل فِیْهِ اٰیٰتٌ مُّحْکَمٰتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتٰبِ - و دیگر سنت است
چنانکہ گفت - وَمَآ اٰتٰىكُمُ الرَّسُوْلُ فَخُذُوْهُ وَمَا نَهٰىكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوْا و سیوم اجماع امت
است - چنانکہ رسول گفت علیہ السلام لَا تَجْتَمِعُ اُمَّتِیْ عَلَی الضَّلَالَةِ عَلَیْکُمْ بِالسَّوَادِ
الْاَعْظَمِ - و در جملہ احکام حقیقت بسیار است - اگر کسے خواہد تا جملہ را جمع کند نتواند از آنچہ
لطائف خداوند را عزّ اسمہ نہایت نیست ۞

فصل - بدانکہ گروہے اند از ملاحدہ لعنہم اللہ کہ ایشاں را سوفسطائیاں گویند - و مذہب
ایشاں آنست - کہ ہیچ چیز علم درست نیاید و علم خود نیست - گوئیم بایشاں کہ ایں دانش
کہ مے دانید کہ ہیچ چیز علم درست نیست درست ہست یانہ - اگر گویند ہست - علم را اثبات
کردند - و اگر گویند کہ نیست - پس چیزے کہ درست نباشد آں را معارضہ کردن محال بود -
و با آنکس سخن گفتن از خرد نبود - و گروہے از ملاحدہ کہ تعلق بدیں طریقت دارند ہمیں
گویند کہ علم ما بہیچ چیز درست نیاید پس ترک علم ما را تمام تر از اثبات آں باشد - و
ایں از حمق و جہالت ایشاں بود - کہ ترک علم از دو بیروں نبود - یا بعلمے بود یا بجہلے پس

علم مر علم را نفی نکند. و ضد بنا یابد. و بعلم ترک علم محال بود. پس ماند آنجا جهل۔ و چون درست شد
که نفی علم جهل بود. و ترک او جهل بود۔ و جاهل مذموم باشد۔ و جهل قرینهٔ کفر و باطل بود۔ که حق
را بجهل تعلق نبود۔ و این خلاف جملهٔ مشایخ است۔ و چون این قول را جمله مردمان بشنیدند
و بدین ارتکاب کردند۔ گفتند که مذهب جملهٔ اهل تصوف این است و در دین شان چنین
تا اعتقادِ شان مشوش گشت۔ و از تمیز کردنِ حق از باطل باز ماندند۔ و ما امروز جمله را بخداوند
تسلیم کردیم۔ تا اندر ضلالتِ خود همی باشند۔ اگر دین گریبانِ ایشان گیرندے۔ تصرف بهتر
ازین کنندے۔ و حکمِ رعایت را از دست ندادندے۔ و اندر دوستانِ حق بدین چشم
ننگرندے۔ و احتیاطِ روزگارِ خود نیکو ازین کنندے۔ اگر قومے از ملاحده تعلق بدین احرار کردند
تا بجمالِ ایشان از آفتهائے خود رستگار گردند۔ و اندر سایهٔ عزِ ایشان زندگانی کنند۔ چرا
باید که همه را با ایشان قیاس کنند۔ و اندر معاملتِ ایشان مکابره بجمال بر دست گیرند۔ و قدر
ایشان اندر زیر پائے آرند۔ و مصنف گوید که مرا یکے از منتسبانِ علم که کلاهِ رعونت را اسم
علم نام کرده بود۔ و متابعتِ هوا را سنتِ رسولؐ۔ و موافقتِ شیطان را سیرتِ ائمه۔
بمناظره بمعرفت اندر میانه گفت۔ ملاحده دوازده گروه گشتند یک گروه از ایشان درمیان
متصوفه اند۔ گفتم اگر یک گروه درمیانِ ایشان اند۔ یازده گروه درمیانِ شما اند۔ و ایشان از
یک گروه خود را بهتر از آن توانند نگاه داشت۔ که شما از یازده۔ اما این جمله نتیجهٔ قحطهائے زمان
است۔ و آفتها که پیدا آمده است۔ و خداوند تعالی پیوسته اولیائے خود را اندر میان قومے
مستور داشته است۔ و آن قوم را از جهتِ ایشان اندر میانِ خلق مهجور داشته۔ و نیکو گفته
است آں پیرِ پیران و آفتابِ مریدان علی بن بندار الصیرفی رحمة الله علیه فَسَادُ
الْقُلُوْبِ عَلٰی حَسَبِ فَسَادِ الزَّمَانِ وَاَهْلِهٖ۔ اکنون ما فصلے از اقاویلِ ایشان بیاریم۔
تا تنبیهے بود مر آنرا که در کارِ او از حق تعالی عنایتے صادق است از منکرانِ بدین طائفه۔
و بالله التوفیق۔

فصل

محمد بن فضل البلخی گوید رحمة الله علیه۔ العلوم ثلاثة علم من الله وعلم مع
الله وعلم بالله علم معرفت بود که همه انبیاء و اولیاء او را بدو دانسته اند۔ و تا تعریف و تعرف
وے نبود۔ ایشان ویرا ندانستند۔ از آنچه همه اسباب اکتساب مطلق از حق تعالی منقطع است
و علم بنده مر معرفتِ حق را علت نگردد۔ که علت معرفت وے همه هدایت و اعلام وے

بود- و علم من اللہ علم شریعت بود- کہ آں از وے بما فرمان و تکلیف است- و علم مع اللہ علم
مقامات و طریقِ حق و بیانِ درجاتِ اولیا است- پس معرفت بے پذیرفت شریعت درست
نیاید- و پذیرش شریعت بے اظہار مقامات راست نیاید- و ابو علی ثقفی گوید رحمۃ اللہ علیہ اَلْعِلْمُ
حَیٰوۃُ الْقَلْبِ مِنَ الْجَھْلِ وَ نُوْرُ الْعَیْنِ مِنَ الظُّلْمَۃِ- علم زندگی دلست از مرگ جہل- و نورِ چشم یقین
است از ظلمت کفر- و ہر کرا علم معرفت نیست- دلش بجہل مردہ است- و ہر کرا علم شریعت نیست
دلش بنادانی بیمار است پس دل کفار مردہ باشد- کہ بخداوند تعالیٰ جاہل اند- و دلِ اہل غفلت بیمار
باشد- کہ بفرمانہائے وے جاہل اند- و ابو بکر وراق ترمذی گوید رحمۃ اللہ علیہ مَنِ اکْتَفٰی بِالْکَلَامِ
مِنَ الْعِلْمِ دُوْنَ الزُّھْدِ تَزَنْدَقَ وَ مَنِ اکْتَفٰی بِالْفِقْہِ دُوْنَ الْوَرَعِ فَقَدْ تَفَسَّقَ- ہر کہ از علم توحید
بعبارتِ آں بسندہ کند- و زہد نورزد- زندیق شود- و ہر کہ بعلم فقہ و شریعت بے ورع بسندہ
کند- فاسق گردد- و مراد ازیں آنست کہ بے معاملت و مجاہدت تجرید توحید جبر باشد و موحد
جبری قول- و قدری فعل باید- تا روش وے اندر میان قدر و جبر درست آید- و ایں قول
حقیقت آنست- کہ آں پیر گفت رحمۃ اللہ علیہ اَلتَّوْحِیْدُ دُوْنَ الْجَبْرِ وَ فَوْقَ الْقَدْرِ پس
ہر کہ از علم توحید بے معاملت بعبارت آں بسندہ کند- و از اضدادِ آں روے نگرداند- و زہد
نورزد- زندیق شود- اما فقہ را شرطِ احتیاط تقویٰ بود- و ہر کہ بعلم فقہ و شریعت بے ورع بسندہ
و برخص- و تاویلات- و تعلق- و شبہات- مشغول گردد- و بیروں از مذہب مجتہدان گردد-
مر آسانی را زود باشد کہ بفسق اندر افتد- و ایں جملہ از غفلت پدید آید- و نیکو گفت آں شیخ المشائخ
یحییٰ بن معاذ الرازی رحمۃ اللہ علیہ اِجْتَنِبْ صُحْبَۃَ ثَلَاثَۃِ اَصْنَافٍ مِنَ النَّاسِ الْعُلَمَاءِ الْغَافِلِیْنَ
وَ الْفُقَرَاءِ الْمُدَاھِنِیْنَ وَ الْمُتَصَوِّفَۃِ الْجَاھِلِیْنَ- اما علماے غافل آناں باشند- کہ دنیا را قبلہ
دل خود گردانیدہ باشند- و از شرع آسانی را اختیار کردہ- و پرستش سلاطین و ظلمہ بر دست گرفتہ-
و درگاہِ ایشاں را طوافگاہ خود ساختہ- و جاہ خلق را محراب خود گردانیدہ- و بغرور و زیرکی خود
فریفتہ شدہ- و بدقت کلام خود مشغول شدہ- و اندر آئمہ و استادان زبانِ طعن دراز کردہ و بقہر
کردن بزرگانِ دین- و بسخن زیادتی مشغول شدہ- آنگاہ اگر کونین را در پلہ ترازوے او نہی
پیدا نیاید- آنگاہ حقد و حسد را مذہب گردانیدہ- و در جملہ ہمہ ایں علم نباشد- علم صفتے بود کہ
انواعِ جہل از موصوفِ آں بدو منتفی باشد- اما فقراء مداہن آں باشند- کہ چوں کسے فعلے
بر موافقت ہواے ؟ کند اگر باطل بود آں فعل- ویرا بداں مدح گویند- و چوں کسے بد

مخالفت ہوائے او کارے کند۔ اگرچہ حق بود۔ و بر پیراں ذم کند۔ و از خلق بمعاملت خود جاہ طمع دارد۔ و بر باطل مر خلق را مداہنت کند۔ اما متصوف جاہل آں بود کہ در صحبت پیرے نبودہ باشد۔ و از بزرگے ادب نیافتہ بود۔ و خود را در میان خلق افگندہ۔ و گوشمال زمانہ نچشیدہ و بنابینائے کبودے در پوشیدہ۔ و بہ بے حرمتی طریق انبساطے سپردہ۔ اندر صحبت ایشاں و حمق بر پیراں داشتہ باشد۔ کہ جملہ را چوں خود پندارد۔ و آنگاہ طریق حق و باطل بر وے پوشیدہ بود۔ پس ایں سہ گروہ را کہ آں پیر موافق یاد کرد و مریدان را از صحبت ایشاں اعراض فرمود۔ مراد آں بود کہ ایشاں اندر دعاوی خود کاذب بودند۔ و اندر روش ناتمام۔ و ابو یزید بسطامی گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ عَمِلْتُ فِی الْمُجَاهَدَةِ ثَلٰثِیْنَ سَنَةً فَمَا وَجَدْتُ شَیْئًا اَشَدَّ عَلَیَّ مِنَ الْعِلْمِ وَمُتَابَعَتِهٖ۔ گفت سی سال مجاہدہ کردم۔ و بر من ہیچ چیز سخت تر از علم و متابعت آں نیامد۔ و در جملہ قدم بر آتش نہادن بر طبع آسان تر از آں بود۔ کہ بر موافقت علم رفتن۔ و بر صراط ہزار بار گذشتن بر دل جاہل آسان تر از آں بود۔ کہ یک مسئلہ از علم آموختن۔ و اندر دوزخ خیمہ زدن دوست تر از آں بود۔ بر فاسق۔ کہ یک مسئلہ از علم بکار بستن۔ پس بر تو باد علم آموختن۔ و اندراں کمال طلبیدن۔ و کمال علم بندہ جہل بود بعلم خداوند۔ و باید کہ چنداں بدانی کہ بدانی کہ نمے دانی۔ و ایں آں معنی بود کہ بندہ جز علم بندگی نتواند دانست۔ و بندگی حجاب اعظم است از خداوندے۔ و اندر ایں معنی گویند

العجز عن درک الادراک ادراک
والوقف فی طرق الاخیار اشراک

آنکہ نیاموزد بجہل خود مصر گردد۔ مشرک بود۔ و آنکہ بیاموزد و اندر کمال علم خود ور اسعی ظاہر شود۔ و پندار علمش برخیزد۔ و بداند کہ علم وے بجز عجز اندر عاقبت وے نیست۔ کہ تسمیات را اندر حق معانی تاثیرے نباشد۔ ایں عجز او از دریافت علم باشد۔

باب الفقر

بدانکہ درویشی را اندر راہ حق مرتبہ عظیم است۔ و درویشاں را خطرے بزرگ۔ چنانکہ خدائے عزوجل گفت۔ لِلْفُقَرَآءِ الَّذِیْنَ اُحْصِرُوْا فِیْ سَبِیْلِ اللّٰهِ لَا یَسْتَطِیْعُوْنَ ضَرْبًا فِی الْاَرْضِ یَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِیَآءَ مِنَ التَّعَفُّفِ۔ و نیز گفت ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا عَبْدًا مَّمْلُوْكًا لَّا یَقْدِرُ عَلٰی شَیْءٍ۔ و نیز گفت تَتَجَافٰی جُنُوْبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ یَدْعُوْنَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَّطَمَعًا۔ و نیز

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقر اختیار کرد۔ وگفت اَللّٰھُمَّ اَحْیِنِیْ مِسْکِیْنًا وَّاَمِتْنِیْ مِسْکِیْنًا وَّاحْشُرْنِیْ فِیْ زُمْرَۃِ الْمَسَاکِیْنِ۔ و مانند ایں آیات و اخبار بسیار است۔ تا حدے کہ از مشہوری آں باثبات آں حاجت نیاید مر صحت دلائل را۔ و اندر وقت پیغامبر فقراء مہاجرین بودہ اند۔ آنانکہ اندر حکم آداب عبودیت حقتعالی و صحبت متابعت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم نشستہ بودند اندر مسجد وے۔ و از اشتغال جملہ اعراض کردہ۔ و ترک معارضہ بگفتہ۔ و خداوند تعالی بدادن روزئے خود باور داشتہ۔ و توکل بروے کردہ۔ تا رسول علیہ السلام مامور بود بصحبت وقیام کردن بحق ایشاں۔ چنانکہ خدائے گفت قولہ عزوجل وَلَا تَطْرُدِ الَّذِیْنَ یَدْعُوْنَ رَبَّھُمْ بِالْغَدٰوۃِ وَالْعَشِیِّ یُرِیْدُوْنَ وَجْھَہٗ۔ و نیز گفت وَلَا تَعْدُ عَیْنٰکَ عَنْھُمْ تُرِیْدُ زِیْنَۃَ الْحَیٰوۃِ الدُّنْیَا۔ تا رسول علیہ السلام ہر کجا یکے را از ایشاں بدیدے۔ گفتے مادر و پدرم فدائیان باد۔ کہ خداوند تعالی از برائے ایشاں بامن عتاب کرد پس خداوند تعالی مر فقیر را مرتبتے و درجہ بزرگ دادہ است۔ و فقرا بداں مخصوص گردانیدہ۔ تا بترک اسباب ظاہری و باطنی گفتہ اند و بہ کلیت بمسبب رجوع کردہ۔ تا فقر ایشاں فخر ایشاں گشت۔ تا برفتن آں نالاں گشتند۔ و بآمدنش شاداں شدند۔ و مر آنرا در کنار گرفتند۔ و بجز آں دوست آنرا جملہ خوار گرفتند۔ اما فقرا را رسمی است۔ و حقیقتی۔ رسمش افلاس و اضطرار است۔ و حقیقتش اقبال اختیاری۔ آنکہ رسم دید بارسم بیارامید۔ و چوں مراد یافت از حقیقت برمید۔ و آنکہ حقیقت یافت روئے از موجودات برتافت۔ و بفنائے کلی اندر رویت کل ببقاء کلی بشتافت۔ مَنْ لَّمْ یَعْرِفْ سِوٰی رَسْمِہٖ لَمْ یَسْمَعْ سِوٰی اِسْمِہٖ پس فقیر آں باشد کہ ہیچ چیزش نباشد۔ و اندر ہیچ چیزش خلل نیاید۔ نہ بہستی اسباب غنی گردد۔ و نہ بنیستی وے محتاج سبب۔ نہ وجود و عدم اسباب بنزدیک فقرش یکساں بود۔ و اگر اندر نیستی خوشتر و خرم تر بود روا بود از آنچہ مشائخ گفتہ اند۔ کہ ہر چند درویش تنگ دست تر بود۔ حال بروے گشادہ تر بود۔ زیرا کہ وجود معلوم مر درویش را شوم بود۔ تا حدے کہ ہیچ چیز را در بند نکند۔ الا بداں مقدار اندر بند شود۔ پس زندگانی دوستان حق بالطاف خفی و اسرار بہی۔ بہتر است با حق۔ نہ باسباب دنیاء غدار و سرائے فجار پس متاع دنیا متاع باشد از دلہا مرضا۔

حکایت۔ آوردہ اند کہ درویشے را با ملکے ملاقات افتاد۔ ملک گفت۔ از من حاجتے بخواہ۔ گفت من از بندۂ بندگان خود حاجت نخواہم۔ ملک گفت ایں چگونہ بود۔

گفت مرا دو بندہ اند کہ آں ہر دو خداوندان تو اند یکے حرص و دیگر امل۔ رسول گفت صلی الله علیه وسلم اَلْفَقْرُ عِزٌّ لِاَهْلِهٖ پس چیزے کہ اہل را عز بود مر نا اہل را ذل بود۔ و عزش آنست کہ فقیر محفوظ الجوارح بود از زلل۔ محفوظ الحال از خلل۔ نہ بر تنش معصیت و ذلت رود۔ و نہ بر جانش خلل و آفت گذرد۔ از آنچہ ظاہرش مستغرق نعم ظاہر بود۔ و باطنش منبع نعم باطن۔ تا تنش روحانی۔ و دلش ربانی بود۔ و خلق را بدو حوالہ نماند۔ و آدم را بدو نسبت نہ۔ تا از حوالت خلق و نسبت آدم فقیر باشد۔ و بملک این عالم غنی نگردد۔ اندران عالم۔ و کونین اندر پلہ ترازوے فقرش بہ پر پشہ نسنجد۔ و یک نفس وے در ہر دو عالم نگنجد۔

فصل۔ و خلاف کردہ اند مشائخ رحمہم اللہ این قصہ را اندر فقر و غنا۔ تا کدام فاضلتر است اندر صفات خلق۔ از آنچہ خداوند تعالی غنی بر حقیقت است۔ و کمال اندر جملہ اوصاف ویراست یحیی بن معاذ الرازی و احمد بن ابی الحواری و حارث المحاسبی و ابو العباس ابن عطا و رویم و ابو الحسن بن شمعون و از متاخران شیخ المشائخ ابو سعید فضل اللہ بن محمد المیہنی رحمہم اللہ جملہ بر آنند۔ کہ غنا فاضلتر است از فقر۔ و دلیل کنند کہ غنا صفت حق است تعالی و تقدس۔ و فقر بروے روا نباشد پس اندر دوستی صفتے کہ مشترک باشد میان بندہ و خدا تمامتر بود۔ از آنکہ بر خداوند تعالی آں صفت روا نباشد۔ گوییم این شرکت اندر اسم است نہ اندر معنی۔ کہ شرکت معنی را مماثلت باید۔ چوں صفات وے قدیم بود۔ و از آں خلق محدث این دلیل باطل بود۔ و من کہ علی بن عثمان الجلابی ام مے گوییم۔ کہ غنا مر حق را نامی سزا است و خلق مستحق این نام نباشد۔ و فقر مر خلق را نامی سزا است۔ و مر حق را آں نام روا نباشد۔ و آنکہ بمجاز مر کسے را غنی خوانند نہ چناں بود کہ غنی بر حقیقت بود۔ و نیز دلیل واضح تر آنکہ غنا ما بوجود اسباب بود۔ و ما مسبب غنی باشیم اندر حال قبول اسباب۔ و وے مسبب الاسباب است۔ و غناء ویرا سبب نیست پس شرکت اندرین صفت باطل بود۔ و نیز چوں اندر عین ذات شرکت روا نیست۔ کسے را با وے اندر صفت ہم روا نبود۔ و چوں اندر صفت روا نباشد اندر اسم ہم روا نبود۔ ماند اینجا تسمیہ و تسمیہ نشانیست میان خلق و میان خدا۔ و آنرا حدیست پس غنا حق تعالی آنست۔ کہ ویرا بہیچ کس نیاز نیست۔ و ہر چہ خواہد کند مرادش را دفع نہ۔ و قدرتش را مانع نہ۔ و بر قلب اعیان و آفرینش ضدین توانا و ہمیشہ بدین صفت بود۔ و ہمیشہ باشد۔ و غنا خلق مثال معیشتے باوجود مسرتے یا رستن از آفتے۔ و یا آرام بمشاہدتے۔ و این جملہ

حدیث و تغیر بود۔ و مایۂ تعب و تحسّر و موضع عجز و تذلّل۔ پس ایں اسم بندہ را مجاز و حق تعالیٰ را حقیقت بود۔ قولہ تعالیٰ یَا اَیُّهَا النَّاسُ اَنْتُمُ الْفُقَرَآءُ اِلَی اللّٰهِ وَاللّٰهُ هُوَ الْغَنِیُّ الْحَمِیْدُ۔ و نیز گفت وَاللّٰهُ الْغَنِیُّ وَ اَنْتُمُ الْفُقَرَآءُ۔ و نیز گروہے از عوام گویند کہ توانگر را فضل نہیم۔ بر درویش۔ زیرا کہ خداوند عزّ و جلّ او را اندر دو جہان سعید آفریدہ است۔ و منّت توانگری بروے نہادہ۔ و ایں گروہ اینجا از غنا کثرت دنیا و یافتن کام بشریّت۔ و راندنِ شہوت خواہند۔ و بدیں دلیل کنند کہ بر غنا شکر فرمود۔ و اندر فقر صبر۔ پس صبر اندر بلا بود۔ و شکر اندر نعما۔ و بحقیقت نعما فاضلتر از بلا بود۔ گوئیم بر نعمت شکر فرمود۔ و شکر را علت زیادتِ نعمت گردانید۔ و بر فقر صبر فرمود۔ و صبر را علت زیادت قربت گردانید۔ و گفت وَلَئِنْ شَکَرْتُمْ لَاَزِیْدَنَّکُمْ۔ و ایں دیگر را گفت اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصّٰبِرِیْنَ۔ ہر کہ اندر نعمتے کہ اصل آں غفلت است شکر کند۔ غفلتش بر غفلت زیادت کنیم۔ و ہر کہ اندر فقرے کہ اصل آں بلیت است صبر کند۔ قربتش بر قربت زیادت کنیم۔ اما آں غنا کہ مشایخ مر آنرا فضل نہند بر فقر۔ مرادِ شاں نہ آں باشد کہ عوام مر آنرا غنا گویند۔ کہ ایں غنا یافت نعمت بود۔ و آں یافت منعم۔ پس یافت وصلت چیزے دیگر بود۔ و یافت غفلت چیز دیگر۔ و شیخ ابو سعید گوید رحمۃ اللہ علیہ اَلْفَقِیْرُ هُوَ الْغَنِیُّ بِاللّٰهِ۔ مراد ازیں کشف ابدی باشد بمشاہدت حق۔ گوئیم مکاشفت ممکن الحجاب باشد۔ پس اگر ایں صاحب مکاشفہ را محجوب گردانند از مشاہدات۔ محتاج آں گردد یا نہ۔ اگر گوید نہ گردد۔ محال باشد۔ و اگر گوید گردد۔ گوئیم چوں احتیاج آمد اسم غنا ساقط شد۔ و نیز غنا بحد او نبود کسے را بود کہ قائم الصفۃ و ثابت المراد باشد۔ و با اقامت مراد و اثبات اوصاف آدمیت غنا درست نیاید۔ کہ عین ایں خود مر غنا را قابل نیست۔ از آنچہ وجودِ بشریت عین نیاز باشد۔ و علامت حدث عین احتیاج۔ پس باقی الصفا غنی باشد۔ فانی الصفۃ مر اسم را نشاید۔ پس اَلْغَنِیُّ مَنْ اَغْنَاهُ اللّٰهُ۔ از آنچہ غنی باللہ فاعل بود۔ و اغناہ اللہ مفعول و فاعل بخود قائم بود۔ و قیام مفعول بفاعل۔ پس اقامت بخود صفت بشریت بود۔ و اقامت بحق محو صفت۔ و من کہ علی بن عثمان الجلابی ام مے گویم۔ کہ چوں در بندگی درست شد کہ غنا بر حقیقت بر بقاء صفت درست نیاید۔ کہ بقاء صفت محل علت بود بدلائل مذکورہ۔ و محل حجاب آفت۔ و فناء صفت نیز غنا نباشد زیرا کہ ہر چہ بخود باقی نباشد آنرا نامی نہ نہند۔ پس غنا را فناء صفت نام باید نہاد۔ و چوں صفت فانی شد محلِ اسم ساقط شد۔ بر ایں کس نہ اسم فقر افتد۔ و نہ اسم غنا۔ پس صفتِ غنا از حضرت جل ذکرہ متجاوز نباشد۔ و صفتِ فقر از بندہ نہ۔ و بالجملہ

مشائخ بیشتری از عوام فضل نہند فقر را بر غنا۔ از انچہ کتاب و سنت بفضل آں ناطق است۔ و بیشتری از امت بداں مجتمع۔ و اندر حکایات یافتم۔ کہ روزے میانِ جنید و ابنِ عطا رحمہما اللہ اندریں مسئلہ مبیرفت ابن عطا دلیل آورد۔ بر آنکہ اغنیا فاضل تراند۔ کہ با ایشاں بقیامت براں حساب کنند۔ و حساب شنوانیدن کلام بے واسطہ باشد اندر محل عتاب۔ و عتاب از دوست بدوست باشد۔ جنید رح گفت اگر با اغنیا حساب کنند از درویشاں عذر خواہند۔ و عذر فاضلتر باشد از حساب۔ اینجا لطیفۂ عجیب است۔ گویم اندر تحقیق محبت عذر بیگانگی بود۔ و عتاب مخالفت یگانگی۔ و دوستان اندر محلے باشند۔ کہ ایں ہر دو اندر احوالِ ایشاں آفت نماید۔ از انچہ عذر بر موجب تقصیرے بود۔ کہ اندر حقِ دوست کردہ باشد۔ اندر فرمانِ دوست چوں دوست حق خود را از وے طلب کند۔ ایں از وے عذر خواہد۔ و عتاب بر موجب تقصیرے کہ رفتہ باشد اندر فرمانِ دوست آنگاہ دوست بداں تقصیر ویرا عتاب کند۔ و ایں ہر دو نیز محال باشد۔ و در جملہ مطالب باشند۔ فقرا الصبر و اغنیا الشکر۔ و اندر تحقیق دوستی، نہ دوست از دوست چیزے طلبید۔ و نہ دوست فرمان دوست ضائع کردہ۔ پس ظَلَمَ مَنْ سَمَّی اِبْنَ اٰدَمَ اَمِیْرًا وَقَدْ سَمَّاهُ رَبُّهٗ فَقِیْرًا۔ آنرا کہ نامش از حق فقیر است۔ اگرچہ امیر است فقیر است۔ ہلاک گشت آنکہ پندارد کہ وے نہ امیر است اگرچہ جایگاہش تخت و سریر است۔ از انچہ اغنیا صاحب صدقہ باشند و فقرا صاحب صدق۔ و ہرگز صاحب صدق چوں صاحب صدقہ نباشد پس اندر حقیقت فقر سلیمان چوں غنا سلیمان باشد۔ از انچہ ایوب را در شدت صبرش گفت نعم العبد۔ و سلیمان را در استقامت ملکش گفت نعم العبد۔ چوں رضائے رحمان حاصل شد فقر سلیمان را چوں غنا سلیمان گردانید۔

حکایت مصنف گوید۔ کہ از استاد ابوالقاسم قشیری رحمۃ اللہ علیہ شنیدم۔ کہ گفت مردماں اندر فقر و غنا سخن گفتہ اند۔ و خود را اختیارے کردہ اند۔ و من آں اختیار کنم کہ حق مرا اختیار کند۔ و مرا اندراں نگاہ دارد۔ و اگر توانگر دارد[۱] غافل نباشم۔ و اگر درویش خواہدم حریص و معترض نباشم پس غنا نعمت۔ و غفلت اندر وے آفت۔ و فقر نعمت۔ و حرص اندر وے آفت۔ معانی جملہ نیکو۔ و معاملت و روش اندر وے مختلف فقر فراغت دل از ما دون۔ و غنا مشغولی دل بغیر چوں فراغت آمد۔ فقر از غنا اولیٰ تر۔ نہ غنا کثرت متاع۔ و فقر قلت آں۔ و متاع جملہ ازاں خداوند چوں طالب بترک ملک گفت شرکت از میان برخاست۔ و از ہر دو اسم فارغ شد۔

[۱] یعنی: اگر مرا توانگر دارد غافل نباشم ۱۲

فصل - و از مشائخ طریقت ہر یکے را اندریں معنے رمزیست - و من بقدر امکان اقاویلِ ایشاں دریں کتاب بیارم انشاء اللہ عزوجل - یکے از متاخران گوید کہ لَیْسَ الْفَقِیْرُ مَنْ خَلَا مِنَ الزَّادِ اِنَّمَا الْفَقِیْرُ مَنْ خَلَا مِنَ الْمُرَادِ - فقیر نہ آں بود کہ دستش از متاع و زاد خالی بود - بلکہ فقیر آں بود کہ طبعش از مراد خالی بود - چنانکہ اگر خداوند تعالیٰ مالے وہد ویرا اگر مرادش حفظ مال بود غنی بود - و اگر مراد ترک مال ہم غنی بود - کہ ہر دو تصرف است اندر ملک غیر - و فقر ترک حفظ و تصرف بود - یحییٰ بن معاذ الرازی گوید - عَلَامَۃُ الْفَقْرِ خَوْفُ الْفَقْرِ علامت صحت فقر آنست - کہ بندہ اندر کمال ولایت و قیام مشاہدت و فنا صفت میترسد از زوال و قطعیت - پس بکمال آں حال رسد کہ از قطعیت بترسد - رویم بن محمد گوید رحمۃ اللہ علیہ مِنْ نَعْتِ الْفَقِیْرِ حِفْظُ سِرِّہٖ وَصِیَانَۃُ نَفْسِہٖ وَاَدَاءُ فَرِیْضَتِہٖ - نعت فقیر آنست کہ سرش از اغراض محفوظ باشد - و نفسش از آفت مصئون و احکام فرائض بروے جاری بود - چنانکہ آنچہ بہ اسرار گذرد و اظہار را مشغول نگرداند - و آنچہ بر اظہار گذرد اسرار را مشغول نگرداند - و غلبۂ آں از گذاردن امر او را باز ندارد - و ایں علامت از آلتِ بشریت بود - کہ کل بندہ موافق حق گردد - و ایں معنی ہم بحق باز گردد - و بشر حافی گوید رحمۃ اللہ علیہ اَفْضَلُ الْمَقَامَاتِ اِعْتِقَادُ الصَّبْرِ عَلَی الْفَقْرِ - اعتقاد کردن بر مداومت صبر بر درویشی و ایں صبر و اعتقاد کردن از جملہ افضل مقامات بندہ بود - و فقر فنا مقامات بود پس اعتقاد صبر بر فقر علامت رویت آفت اعمال و افعال بود - و ہمت فنائے اوصاف - و اما معنی ظاہر ایں قول تفضیل فقر است بر غنا - و اعتقاد کردن کہ ہرگز از طریق فقر روے نگردانم - شبلی گوید رحمۃ اللہ علیہ اَلْفَقِیْرُ لَا یَسْتَغْنِیْ بِشَیْءٍ دُوْنَ اللّٰہِ - فقیر بدوں حق بہیچ چیز آرام نیابد از انچہ جز وے مراد وکام نباشد - بیان ظاہر لفظ آنست کہ جز بدو توانگری نیابی - چوں او را یافتی توانگری شدی - پس ہستی تو دون ویست - و چوں توانگری جز بترک دون وے نیابی تو حجاب توانگری گشتی - و چوں تو از راہ برخیزی توانگرے باشی - و ایں معنے سخت غامض است و لطیف بنزد اہل حقیقت - معنی ایں بود کہ اَلْفَقِیْرُ اَنْ لَا یَسْتَغْنِیْ عَنْہُ یعنی فقیر آں بود کہ مر او را ہرگز غنا نباشد - و ایں آں معنی است کہ پیر گفت یعنی خواجہ عبداللہ انصاری رضی اللہ عنہ کہ اندوہ ما ابدیست - نہ ہرگز ہمت ما مقصود را یابد و نہ کلیت ما نیست گردد - اندر دنیا و آخرت - از آنچہ یافتن چیزے را مجانست باید - و وے جنس نہ و اعراض از

حدیث غفلت باید. درویش غافل نه. پس کارے فتاده همیشگی و رائے پیش آمده مشکل. و آں دوستی است کہ کسب را بدیدار وے راه نه. و وصالِ وے از جنس مقدور خلق نه. و بر فنا تبدل صورت نه. و بر بقا تغیر روا نه. نه هرگز فانی باقی شود تا وصلت بود و نه باقی فانی شود. تا قربت بود. کارِ دوستانِ وے سربسر مشکل افتاده است. تسلئ دل را عباراتے مزخرف ساخته اند. و آرامِ جان را مقامات و منازل و طریق هویدا گردانیده. و عبارات ایشاں از خود بخود آراسته و مقاماتِ ایشاں از جنس بجنس و حق تعالیٰ منزه از اوصاف و احوالِ خلق. و ابوالحسن نوری گوید رحمة الله علیه نَعْتُ الْفَقِیْرِ السُّکُوْتُ عِنْدَ الْعَدَمِ وَالْبَذْلُ عِنْدَ الْوُجُوْدِ وَقَالَ اَیْضاً اَلْاِضْطِرَابُ عِنْدَ الْوُجُوْدِ. چوں نیابد خاموش باشد. و چوں بیابد دیگرے را بداں از خود اولیٰ تر داند. و بذل کند. پس آنرا که مراد لقمه بود چوں از مراد باز ماند. دلش ساکن بود. و چوں آں لقمه پدید آید آنرا که اولیٰ تر از خود داند بدو دهد. عظیم کارے بود. اندریں قول دو معنی است. یکے سکونش در حالِ عدم رضا بود. و بذلش در حالِ وجود محبت. ازانچه راضی قابل خلعت بود. که اندر خلعت نشانِ قربت بود. و محب تارک خلعت بود. که اندر خلعت نشانِ فرقت بود. و دیگر سکونش اندر عدم انتظارِ وجود بود. و چوں موجود گشت. آں وجود غیر وے بود. و ویرا با غیر آرام نبود. ترک آں گیرد. و ایں معنی قول شیخ المشائخ ابوالقاسم جنید بن محمد بن جنید است. که گفت اَلْفَقْرُ خُلُوُّ الْقَلْبِ عَنِ الْاَشْکَالِ. چوں دلش از اشکال تهی بود. و وجود مشکل غیر بود. بجز انداختن چه روے دارد. شبلی گوید اَلْفَقْرُ بَحْرُ الْبَلَاءِ وَبَلَاؤُهٗ کُلُّهٗ عِزٌّ. فقر دریائے بلاست. و بلائے وے جمله عز است. و عز نصیب غیر است. ازانچه مبتلا در عین بلاست. ویرا از غیر چه خبر. تا آنگاه که از بلا بیلی نکرد. آنگاه بلاش بجمله عز گردد. و عزش جمله وقت. و وقتش جمله محبت. و محبتش جمله مشاهدت. تا دماغ طالب جمله محل دیدار شود. از غلبهٔ خیال. تا بے دیده بیننده گردد. و بے گوش شنونده. پس عزیز بنده باشد که بار بلائے دوست کشد. که بلا عزی بحقیقت است. و نعما ذلی بحقیقت. ازانچه عز آں بود که بنده را بحق حاضر کند. و ذل آنکه غائب کند از حق. و بلائے فقر نشان حضور است. و راحت غنا نشان غیبت. پس حاضر بحق عزیز باشد. و غائب از حق ذلیل. بلائے را که معنی آں مشاهده است. و دیدارش انس تعلق بداں بهر صفت که باشد غنیمت بود. جنید گوید یَا مَعْشَرَ الْفُقَرَاءِ اِنَّکُمْ تُعْرَفُوْنَ بِاللّٰهِ وَتُکْرَمُوْنَ لِلّٰهِ فَانْظُرُوْا کَیْفَ تَکُوْنُوْنَ مَعَ اللّٰهِ اِذَا خَلَوْتُمْ بِهٖ

اے شما کہ درویشانید شمارا بحق خداوند شناسند و از برائے وے کرامت کنند بنگرید تا اندر خلا با وے چگونہ باشید یعنی چوں خلق شمارا درویش خوانند۔ وحق شما بگذارند۔ شما حق طریقت درویشی چگونہ خواہید گذارد۔ واگر خلق مر شمارا بنام دیگر خوانند بخلاف دعوی شما آں از ایشاں بپسندید۔ کہ شما نیز انصاف دعوی خود مے ندہید۔ کہ بازپس ترین مردمان آنست کہ خلقش از آن او دانند۔ و او از آن او نباشد۔ وخنک آں کسے کہ خلقش از آنِ او دانند۔ و او از آنِ او باشد۔ عزیز ترین آنست کہ خلق او را نہ از آنِ او دانند۔ و او از آنِ او بود۔ مثل آنکہ خلقش از آنِ حق دانند۔ و او از آنِ حق نبود۔ چوں یکے بود کہ وے دعوی طبیبی کند۔ و بیماراں را دارو کند۔ وحال آنکہ او چیزے نداند۔ و خلق را بیمار تر سازد۔ و چوں خود بیمار شود۔ عاجز ماند۔ و داروئے خود نداند۔ طبیب دیگر بباید ش تا داروئے او بداند۔ و مثل آنکہ خلقش از آنِ حق دانند۔ و او از آنِ حق بود۔ چوں طبیبی بود کہ بیماراں را دارو کند۔ اما چوں خود بیمار شود طبیب دیگر نباید ش۔ تا داروئے خود نیز بداند۔ و مثل آنکہ خلقش نہ از آنِ حق دانند۔ و او از آنِ حق بود مردے بود طبیب۔ و خلق را از آں علم نہ۔ و از مشغولیٔ خلق فارغ۔ خود را بغذاہائے موافق و شربتہائے مفرح و ہواہائے معتدل نکو مے دارد۔ تا بیمار نگردد۔ وچشم خلق جملہ از حالِ او فرو دوختہ باشد۔ وبعضے از متاخران گفتہ اند۔ اَلْفَقْرُ عَدَمٌ بِلَا وُجُوْدٍ۔ وعبارت ازیں قول منقطع است۔ زیرا کہ معدوم شے نباشد۔ وعبارت جز از شے نتواں کردن۔ پس اینجا چنیں صورت گیرد۔ کہ فقر ہیچ چیز نباشد۔ وعبارات و اجماع جملہ اولیائے خداوند بر اصلی نباشد۔ کہ آں اندر عین خود فانی و معدوم باشند۔ و اینجا ازیں عبارت نہ عدم عین خواہند۔ کہ عدم آفت خواہند از عین۔ وکل اوصاف آدمی آفت بود۔ چوں آفت نفی شد آں فنائے صفت بود۔ وفنائے صفت آلت رسیدن و نارسیدن از پیش ایشاں برگیرد مر عدم روش ایشاں از العین نفی عین نماید۔ و اندراں ہلاک گرداند۔ ومصنف گوید من گروہے دیدم۔ از متکلمان کہ صورت ایں معنی را معلوم نہ کردہ بودند۔ و بریں مے خندیدند۔ کہ ایں سخن معقول نیست۔ و گروہے دیدم از مدعیان کہ ایں سخن نامعقول را قبول کردہ بودند۔ و اعتقاد و اعتماد کردہ و اصل قصہ معلوم ایشاں نبود۔ و مے گفتند کہ اَلْفَقْرُ عَدَمٌ بِلَا وُجُوْدٍ وہر دو گروہ بر خطا بودند۔ یکے از ایشاں بجہل مر حق را منکر شد۔ و دیگر بجہل را حال ساخت۔ و بداں پایدار آمد۔ و مراد از عدم و فنا اندر عبارات ایں طائفہ سپری شدن آلت مذموم بود۔ و صفت ناستودہ را اندر طلب صفت ستودہ محمود نہ عدم معنی بود۔ بوجود آلت طلبیدن و در جملہ درویش اندر کل معانی فقر عاریتی است

و اندر کل اسباب بیگانه۔ اما گذرگاه اسرار ربانی است تا امور وے مکتسب وے بود۔ و فعل وے را نسبت بدو بود۔ و معانی را اضافت بدو بود۔ چوں امور وے از بند کسب رہا شد نسبت از و منقطع بود۔ و آنگاه آنچه بروے گذرد او را راه آید نه راه رو۔ پس ہیچ چیز را بخود نکشد و از خود دفع نکند۔ ہمه از آں عین است آنچه بروے نشان کند۔ و مصنف گوید دیدم گروہے را از مدعیان ارباب اللسان که نفی کمال ایشاں از ادراک ایں قضیه نفی وجود مے نمود اندر عین فقر و ایں خود سخت عزیز باشد۔ و دیدم که نفی مراد شاں از حقیقت فقر نفی صفت مے نمود اندر عین فقر۔ و دیدم که نفی طلب حق و حقیقت را فقر و صفت مے خواندند۔ و دیدم که اثبات ہوا شاں نفی کل مے نمود۔ و ہر کسے اندر درجۂ از حجت فقر اندر مانده بودند۔ از انچه پندار ایں حدیث مر ورا علامت کمال ولایت بود۔ و تولائے تہمت ایں حدیث غایت الغایات بعین ایں معنی تولی کردن محل کمال است۔ پس طالب ایں قصه را چاره نیست از راه ایشاں رفتن و مقامات ایشاں سپردن۔ و عبارات ایشاں دانستن۔ تا عامے نباشند اندر محل خصوصیت که عوام اصول از اصول معرض بوده و عوام فروع از فروع مصیب۔ کسیکه از فروع باز ماند با صولش نسبتے بود۔ چوں از اصول باز ماند ہیچ جائے نشستن نماند۔ و ایں جمله برائے آں گفتم تا راه ایں معانی سپری و برعایت حق ایں مشغول باشی۔ و اکنوں من طرفے از اصول و رموز و اشارات ایں طائفه اندر باب التصوف پیدا کنم۔ و آنگاه اسامی الرجال بیارم۔ و آنگاه اختلاف مذاہب مشائخ متصوفه را بیان کنم۔ آنگاه احکام حقائق و معارف و شرائع بیارم۔ و آنگاه آداب و رموز مقامات ایشاں بقدر امکاں بیارم۔ تا بر تو و خوانندگان حقیقت ایں کشف گردد۔ و باللہ التوفیق۔

الباب الثالث فی التصوف

خدائے گفت عز و جل وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِيْنَ يَمْشُوْنَ عَلَى الْاَرْضِ هَوْنًا وَّاِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُوْنَ قَالُوْا سَلَامًا۔ و رسول گفت علیه السلام مَنْ سَمِعَ صَوْتَ اَهْلِ التَّصَوُّفِ فَلَا يُؤَمِّنْ عَلٰى دُعَائِهِمْ كُتِبَ عِنْدَ اللّٰهِ مِنَ الْغَافِلِيْنَ۔ و مرداں اندر تحقیق ایں اسم بسیار سخن گفته اند و کتب ساخته۔ و گروہے از آں گفته اند که صوفی را از برائے آں صوفی خوانده اند که جامه صوف دارد۔ و گروہے گفته اند که صوفی را از برائے آں صوفی خوانند که اندر صف اول باشند و

گروہے گفتہ اند کہ بداں صوفی گویند کہ تولی باصحاب صفہ رضی اللہ عنہم کردہ اند۔ وگروہے گفتہ اندکہ ایں اسم از صفا مشتق است۔ وہر کسے را اندریں معانی اندر تحقیق ایں طریقت لطائف بسیار است۔ اما بر مقتضائے لغت ایں معانی بعیدے باشد۔ پس صفا در جملہ محمود باشد۔ وضد آں کدر بود۔ ورسول گفت علیہ السلام ذَهَبَ صَفْوُ الدُّنْيَا وَبَقِيَ كَدَرُهَا۔ ونام لطائف چیز ہا صفو آں چیز بود۔ پس چوں اہل ایں قصہ اخلاق ومعاملات خود را مہذب کردہ اند۔ واز آفات طبیعت تبری جستہ۔ پس مر ایشاں را صوفی خوانند۔ وایں اسمی است مر آں گروہ را از اسمائے اعلام۔ از انچہ خطر اہل آں اجل از انست کہ معاملات ایشاں را بتواں پوشید۔ تاہم ایشاں را از اشتقاق باید۔ واندریں زمانہ بیشتر خلق را حق تعالیٰ ازیں قصہ واز اہل ایں قصہ محجوب گردانیدہ است۔ ولطیفہ ایں قصہ بر دلہائے ایشاں پوشیدہ۔ تا گروہے پندارند کہ ایں ورزش صلاح ظاہر است مجرد بی مشاہدت باطن۔ وگروہے پندارند کہ ایں رسمے است بے حقیقتے۔ واصلے تا بہ حدے کہ بروبیت اہل ہزل وعلماء ظاہر بین کلیت ایں را انکار کردہ۔ ومذہب سلف وصحابہ را بر طاق نہادہ۔ شعر

ان الصفا صفة الصدیق ان اردت صوفیا علی التحقیق

از انچہ صفا را اصلی وفرعی است۔ اصلش انقطاع دل است از اغیار۔ وفرعش خلو دلست از دنیائے غدار۔ وایں ہر دو صفت صدیق اکبر است ابوبکر عبداللہ بن ابی قحافہ رضی اللہ عنہما از انچہ امام اہل ایں طریقت او بود۔ وانقطاع دل وے از اغیار آں بود کہ ہمہ صحابہ برفتن علیہ السلام بحضرت معلی ومکان مصطفے شکستہ دل گشتہ بودند۔ وعمر رضی اللہ عنہ شمشیر برکشید کہ ہر کہ گوید کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بمرد سرش را ببرم۔ صدیق اکبر بیروں آمد۔ وآواز بلند برداشت۔ وگفت أَلَا مَنْ كَانَ يَعْبُدُ مُحَمَّدًا فَإِنَّ مُحَمَّدًا قَدْ مَاتَ وَمَنْ عَبَدَ رَبَّ مُحَمَّدٍ فَإِنَّهُ حَيٌّ لَا يَمُوتُ آنگاہ برخواند۔ وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ۔ آنکہ معبود وے محمد بود وے رفت۔ وآنکہ خدائے محمد را مے پرستید وے زندہ است کہ ہرگز نمیرد۔ آنکہ دل در فانی بندد فانی فنا شود۔ وسرنج وے جملہ ہبا شود۔ وآنکہ جان بحضرت باقی فرست۔ چوں نفس فنا شود وے باقی ببقا شود۔ پس آنکہ اندر محمد علیہ السلام بچشم آدمیت نگریستہ است چوں وے از دنیا بشد تعظیم محمد علیہ السلام از دل وے با وے بشد۔ وہر کہ اندر وے بعین حقیقت نگریستہ است رفتن وبودن وے ہر دو

مرورا یکساں بود۔ زیراکہ اندر حال بقا بقاش را بحق وید۔ واندر حال فنا فناش را از حق وید۔ از محوّل اعراض کرد و بمحوّل اقبال نمود۔ قیام محوّل بمحوّل وید۔ بمقدار اکرام حق وی را تعظیم کرد۔ و سویدائے دل اندرکس نیست و سواد عین بر خلق نکشاد۔ ازانچہ **شعر**

مَنْ نَظَرَ اِلَی الْخَلْقِ هَلَكَ وَمَنْ رَجَعَ اِلَی الْحَقِّ مَلَكَ

نظر بخلق نشان ہلک بود۔ ورجوع بحق نشان ملک۔ امّا خلوّ دلش از دنیائے غدار آں بود۔ کہ ہرچہ داشت از مال ومنال وموالی جملہ بداد۔ وگلیمی در پوشید۔ وبنزدیک پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم آمد۔ ورسول علیہ السلام گفت مَاخَلَّفْتَ لِعِيَالِكَ۔ فَقَالَ اَللّٰهُ وَرَسُوْلُهٗ۔ مرعیال خود را چہ باز گذاشتی از مال خود۔ گفت دو خزینہ بے نہایت و دو گنج بے غایت۔ گفتا چہ چیز۔ گفت یکے محبت خداوند تعالیٰ و دیگر متابعت رسولش۔ چوں دلش از تعلق صفو دنیا آزاد گشت۔ دست از کدر آں خالی کرد۔ وایں جملہ صفت صوفی صادق بود۔ وانکار ایں جملہ انکار حق۔ ومکابرہ عیاں بود۔ وگفتم کہ صفا ضد کدر بود و کدر از صفات بشر بود۔ وبحقیقت صوفی بود آنکہ اورا از کدر گذر بود۔ چنانکہ اندر حال استغراق مشاہدہ یوسف علیہ السلام ولطائف جمال وے زنان مصر را بشریت غالب شد۔ وآں غلبہ بعکس باز گشت۔ چوں بغایت رسید بنہایت رسید۔ وچوں بنہایت رسید۔ ایشاں را بداں گذر افتاد۔ وبفنا بشریت ایشاں را نظر افتاد۔ گفتند مَا هٰذَا بَشَرًا لِشَانہ وی را کردند۔ وعبارت از حال خود کردند۔ وازاں بود کہ گفتہ اند مشائخ ایں طریقت رحمہم اللہ لَیْسَ الصَّفَا مِنْ صِفَاتِ الْبَشَرِ لِاَنَّ الْبَشَرَ مَدَرٌ وَالْمَدَرُ لَا یَخْلُوْ مِنَ الْکَدَرِ۔ صفا از صفات بشر نیست۔ زیراکہ بشر مدر است و مدر مدر جز بر کدر نیست۔ ومر بشر را از کدر گذر نیست۔ پس مثال صفا با فعال نباشد۔ واز روئے مجاہدت مر بشریت را زوال نباشد۔ وصفت صفا را نسبت با فعال واحوال نباشد۔ و اسم آنرا تعلق با سامی والقاب نہ۔ اَلصَّفَا صِفَۃُ الْاَحْبَابِ وَهُمْ شُمُوْسٌ بِلَا سَحَابٍ ازانچہ صفا صفات دوستانست۔ وآنکہ از صفت خود فانی وبصفت دوست باقی بود دوست آنست کہ احوال ایشاں نزدیک ارباب حال چوں آفتاب عیانست۔ چنانکہ حبیب خداوند محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم را پرسیدند از حال حارثہ۔ گفت عَبْدٌ نَوَّرَ اللّٰهُ قَلْبَهٗ بِالْاِيْمَانِ او بندہ ایست کہ دلش از نور ایماں منور است۔ تا رویش از تاثیر آں مقمر است۔ واو بنور ربانی منور است یکے از بزرگان ایں طریقت گوید۔ **شعر**

ضِیَاءُ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ اِذَا اشْتَرَکَا ۔ نَمُوْذَجٌ مِنْ صَفَاءِ الْحُبِّ وَالتَّوْحِیْدِ اِذَا اشْتَبَکَا

چون نور آفتاب و ماه چون بیک دیگر مقرون شوند۔ مثال صفائی محبت و توحید باشد۔ که با یکدیگر معجون شوند۔ و نور ماه و آفتاب را چه مقدار بود۔ آنجا که نور محبت و توحید جبار باشد۔ تا این را بآں اضافت کنند۔ امّا اندر دنیا ہیچ نورے نیست ظاہر تر ازیں دو نور۔ که نور دیدہ بکمال برہان نور آفتاب و ماه را نتواند دید اندر سلطان آفتاب۔ و ماه آسمان را ببیند۔ و دل بنور معرفت و توحید و محبت مر عرش را احوال را ببیند و عقبی را مطالع شود اندر دنیا۔ و جملہ مشائخ ایں طریقت مجتمع اند بر آنکہ چون بندہ از بند مقامات رستہ شود۔ و از کدر احوال خالی گردد۔ و از محل تغیّر و تلوّن آزاد شود۔ و بهمه احوال محمود موصوف گردد۔ وے از جملہ اوصاف جدا شود۔ یعنی در دل بندہ ہیچ صفت محمود خود نگرد۔ و مر آنرا نہ بیند۔ و بدان معجب نگردد۔ و حالش از ادراک عقول غائب شود۔ و روزگارش از تصرّف ظنون منزہ گردد۔ و حضورش را ذہاب نباشد و وجودش را اسباب نہ۔ لِاَنَّ الصَّفَا حُضُوْرًا بِلَا ذِهَابٍ وَوُجُوْدٌ بِلَا اَسْبَابٍ۔ حاضری بود بے غیبت و واجدی بود بے سبب و علت۔ زیرا آنچه غیبت بر وی صورت گیرد حاضر نباشد۔ و آنکه سبب علت وجدش شود و وجدانی شود واجد را نہ۔ و چون بدیں درجہ برسد اندر دنیا و عقبی فانی گردد۔ و اندر ورزش انسانیت ربّانی شود۔ و زر و کلوخ نزدیک وے یکسان بود۔ و آنچه بر خلق دشوار تر بود از حفظ احکام تکلیف بر وے آسان شود۔ چنانکه حارثہ بنزدیک پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم آمد۔ و رسول علیہ السلام گفت کَیْفَ اَصْبَحْتَ یَا حَارِثَۃُ قَالَ اَصْبَحْتُ مُؤْمِنًا بِاللہِ حَقًّا فَقَالَ اُنْظُرْ مَا تَقُوْلُ یَا حَارِثَۃُ اِنَّ لِکُلِّ شَیْءٍ حَقِیْقَۃً فَمَا حَقِیْقَۃُ اِیْمَانِکَ فَقَالَ عَزَفْتُ نَفْسِیْ عَنِ الدُّنْیَا فَاسْتَوٰی عِنْدِیْ حَجَرُهَا وَذَهَبُهَا وَفِضَّتُهَا وَمَدَرُهَا فَاَسْهَرْتُ لَیْلِیْ وَاَظْمَأْتُ نَهَارِیْ حَتّٰی صِرْتُ کَاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلٰی عَرْشِ رَبِّیْ بَارِزًا وَکَاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلٰی اَهْلِ الْجَنَّۃِ یَتَزَاوَرُوْنَ فِیْهَا وَکَاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلٰی اَهْلِ النَّارِ یَتَعَاوَوْنَ وَفِیْ رِوَایَۃٍ یَتَعَادَوْنَ الْحَدِیْث۔ بامداد چگونہ کردی یا حارثہ۔ گفت بامداد کردم و من مومنے بودم حقانی۔ پیغمبر گفت علیہ السلام نیکو نگاہ کن یا حارثہ۔ که ہمے گوئی۔ که ہر شیء را حقیقتے و برہانے بود۔ برہان ایں گفتار تو چہ چیز است۔ گفت آنکہ تن را از دنیا بگسستم۔ و نشان ایں آنست کہ زر و سنگ و سیم و کلوخ او نزدیک من یکسان است۔ و چون از دنیا بگسستم۔ بعقبی پیوستہ شدم۔ تا بہشت و دوزخ و عرش را ہمے بینم۔ گفت فَالْزَمْ قَالَهَا ثَلٰثًا۔ یعنی یا حارثہ یاد است کن بر آنکہ جز ایں

نیست - و صوفی نامیست کہ مر کاملان ولایت را و محققان اولیا را بدین نام خوانند و خوانده‌اند
و یکے از مشایخ گوید کہ مَنْ صَفَا الْحُبُّ فَهُوَ صَافٍ وَمَنْ صَفَا الْحَبِیْبَ فَهُوَ صُوْفِیٌّ - آنکہ بمحبت
مصفا شود صافی بود - و آنکہ مستغرق دوست شود و از غیر دوست بری شود صوفی بود - و
بمقتضائے لغت اشتقاق این اسم را درست نگردد از ہیچ چیز - از آنکہ این معنی عظیم تر
از آنست کہ این را جنسے بود تا از آنجا مشتق بود - کہ اشتقاق شے از شے مجانست خواہد - و
ہر چہ کدورت ہست ضد صفا است - و اشتقاق شے از ضد نکنند - پس این معنی اظہر من الشمس
است عند اہلہ - و حاجتمند عبارت نشود - و محتاج اشارت نگردد - وَلِاَنَّ الصُّوْفِیَّ مَمْنُوْعٌ
عَنِ الْعِبَارَةِ وَالْاِشَارَةِ چوں صوفی از کل عبارات ممنوع است - عالم جملہ معبران وے
باشند - اگر دانند یا ندانند سر آن اسم را چہ خطر باشد - در حال حصول معنی - پس اہل کمال ایشان را
صوفی خوانند - و متعلقان و طالبان ایشان را متصوف - و تصوف از تفعّل بود - و تفعّل
تکلف اقتضا کند - و این فرع اصلی باشد - و فرق این معنی از حکم لغت و معنی ظاہر است -
الصَّفَاءُ وَلَایَةٌ وَلَهَا اٰیَةٌ وَرِوَایَةٌ وَالتَّصَوُّفُ حِکَایَةٌ لِلصَّفَا بِلَا شِکَایَةٍ پس صفا معنی متلالی و
ظاہر است - و تصوف حکایت از آن معنی - و اہل آن معنی اندرین درجہ بر سہ قسم اند - یکے
صوفی بود - و دیگر متصوف - و سہ دیگر مستصوف - پس صوفی آن بود کہ از خود فانی بود - و بحق باقی
و از قبضہ طبائع رستہ و بحقیقت پیوستہ - و متصوف آنکہ بمجاہدہ این درجہ را ہمی طلبد - و اندر طلب
خود را بر معاملت ایشان درست ہمی کند - و مستصوف آنکہ از برائے مال و منال و جاہ و حظ
دنیا خود را مانند ایشان کردہ - و از این ہر دو چیز ہیچ خبر ندارد - تا حدے کہ گفتہ اند - المستصوف
عند الصوفیة کالذباب و عند غیرہم کالذئاب - مستصوف بنزدیک صوفی از حقیرے
چون مگس بود - و آنچہ کند نزدیک وے ہوس بود - و نزدیک دیگران چون گرگ بے افسار بود
کہ ہمہ ہمتش لختے مردار بود - پس صوفی صاحب وصول بود - و متصوف صاحب اصول - و
مستصوف صاحب فضول - آنرا کہ نصیب وصل آمد بیافتن مقصود و رسیدن بمراد از مراد بے
مراد شد - و از مقصود بے مقصود - و آنرا کہ نصیب اصل آمد بر احوال طریقت متمکن شد - و اندر
لطائف آن عاکف - و متحکم شد - و آنرا کہ نصیب فضول آمد از جملہ باز ماند - و بر درگاہ رسم فرو نشست
و برسم از معنی محجوب گشت - و حجاب از وصل و اصل محجوب باشد - و مشایخ این قصہ را اندرین
معنی رموز بسیار است - تا حدیکہ کلیت آنرا احصا نتوان کرد - اما بعضے از رموز ایشان را

اندریں کتاب یاد کنیم انشاء اللہ تعالیٰ۔ و باللہ التوفیق۔

فصل۔ ذوالنون مصری گوید رحمۃ اللہ علیہ کہ الصوفی اذا نطق بان نطقہ عن الحقائق وان سکت نطقت عنہ الجوارح بقطع العلائق۔ صوفی آں بود کہ چوں بگوید بیان نطقش حقایق حال او بود۔ یعنی چیزے نگوید کہ وے آں نباشد۔ و چوں خاموش باشد معاملتش معبر حال وے شود۔ بقطع علایق حال وے ناطق شود یعنی گفتارش ہمہ بر اصل صحیح باشد۔ و کردارش بجملہ تجرید صرف۔ چوں مے گوید قولش ہمہ حق بود۔ و چوں خاموش باشد فعلش ہمہ فقر۔ و جنید گوید رحمۃ اللہ علیہ التصوف نعت اقیم العبد فیہ قیل لغت للعبد ام للحق فقال نعت الحق حقیقۃ و نعت العبد رسم۔ تصوف نعتی است کہ اقامت بندہ اندر آنست۔ گفتند کہ نعت حق است یا نعت خلق گفت حقیقتش نعت حق است و رسمش نعت خلق یعنی حقیقتش فنار صفت بندہ اقتضا کند۔ و فنا صفت بندہ ببقائے صفت حق بود۔ و ایں نعت حق بود و رسمش دوام مجاہدت بندہ اقتضا کند۔ و دوام مجاہدہ صفت بندہ بود۔ و چوں بمعنے دیگر رانی چناں بود کہ اندر حقیقت توحید ہیچ بندہ را نعت درست نیاید۔ از انچہ نعوت بندہ مر او را دائم نیست۔ و نعت خلق بجز رسم نیست کہ نعت خلق باقی نبود۔ بلکہ فعل حق باشد۔ پس بحقیقت ازاں حق باشد۔ و معنی ایں آں بود۔ کہ خداوند تعالیٰ بندہ را فرمودہ کہ روزہ دارد۔ بروزہ داشتن بندہ اسم صائمی بندہ را داد۔ و از روے رسم آں صوم ازاں بندہ باشد و یا از روے حقیقت ازاں حق بود۔ چنانکہ خداوند تعالیٰ در رسولؐ گفت و ما را خبر داد۔ کہ الصوم لی وانا اجزی بہ۔ روزہ ازاں منست۔ از انچہ از مفعولات وے جملہ ملک ویست و نسبت اضافت خلق مر ہمہ چیز را بخود رسم و مجاز بود نہ حقیقت۔ و ابوالحسن نوری گوید رحمۃ اللہ علیہ التصوف ترک کل حظ للنفس تصوف دست باز داشتن جملہ حظوظ نفسانی بود۔ و ایں بر دو گونہ باشد۔ یکے رسم و دیگر حقیقت و ایں معنی آں بود کہ اگر وے تارک حظ است ترک حظ ہم حظی بود۔ ایں رسم باشد۔ و اگر حظ تارک وے باشد۔ ایں فنار حظ بود۔ و تعلق ایں معنی بحقیقت مشاہدہ بود۔ پس ترک حظ فعل بندہ بود۔ و فنار حظ فعل خداوند۔ فعل بندہ رسم و مجاز بود۔ و فعل حق حقیقت۔ و بدیں قول مبین شد قول جنید۔ کہ پیش ازیں رفت۔ و ہم ابوالحسن نوری گوید رحمۃ اللہ علیہ الصوفیۃ ھم الذین صفت ارواحھم فصاروا فی الصف الاول بین یدی الحق۔ صوفیاں آنانند کہ جانہا شاں از کدورت بشریت آزاد

گشتہ است۔ و از آفت نفسانی صافی شدہ۔ و از ہوا خلاص یافتہ تا اندر صف اول و درجہ اعلیٰ باحق بیارامیدہ اند۔ و از غیر حق رمیدہ۔ وہم او گوید الصوفی الذی لا یملک ولا یملک صوفی آں بود کہ ہیچ چیز اندر بند وے نباشد۔ و او ہم در بند ہیچ چیز نباشد۔ و ایں عبارت از عین فنا بود۔ کہ فانی الصفت مالک نبود۔ و مملوک نہ۔ از انچہ صحت ملک بر موجودات درست آید۔ و مراد ازیں آنست کہ صوفی ہیچ چیز را از متاع دنیا و زینت عقبیٰ ملک نکند۔ کہ خود اندر تحت ملک و حکم نفس خود نباشد۔ بسلطان ارادت خود از غیر بگسلد۔ تا غیر طمع بندگی از وے بگسلد۔ و ایں قول لطیف است۔ مر آں گروہ را کہ فنا کل گویند۔ و ما غلط کارہائے ایشاں اندریں کتاب بیاریم تا ترا معلوم شود انشاء اللہ تعالیٰ ابن الجلالی دمشقی گوید: التصوف حقیقۃ لا رسم کہ تصوف حقیقتے است کہ او را رسم نیست۔ از انچہ رسم نصیب خلق باشد اندر معاملات۔ و حقیقت آں خاصہ حق۔ چوں از تصوف از خلق اعراض کردن بود۔ لامحالہ مر او را رسم نبود۔ و ابو عمرو دمشقی گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ التصوف رویت الکون بعین النقص بل غض الطرف عن الکون۔ تصوف آں بود کہ اندر کون ننگری جز بعین نقص۔ و ایں دلیل بقائے صفت بود۔ بلکہ چشم فراز کنی از کون۔ و ایں دلیل فنائے صفت بود۔ از انچہ نظر اندر کون باشد چوں کون نماند نظر ہم نماند۔ و غض الطرف از کون بقائے بصیرت ربانی بود یعنی ہر کہ بخود نابینا شود بحق بینا شود۔ از انچہ طالب کون ہم طالب بود و کار وے از وے بوے بود باشد۔ و وے را از خود بیروں راہے نبود۔ پس یکے خود را بیند ولیکن ناقص بیند۔ و یکے چشم از خود فراز کند و نہ بیند و آنکہ مے بیند اگرچہ ناقص بیند دیدہ وے حجاب است۔ و آنکہ مے بیند بہ بینائے محجوب ماند۔ و آنکہ مے نہ بیند بہ نابینائی محجوب نباید۔ و ایں اصلی قویست اندر طریق تصوف و ارباب معانی۔ اما ایں جایگاہ شرح ایں حدیث نیست۔ و ابوبکر شبلی گوید رحمۃ اللہ علیہ التصوف شرک لانہ صیانۃ القلب عن رویۃ الغیر ولا غیر۔ تصوف شرک است از انچہ آں صیانت دل بود از رویت غیر و وجود غیر نیست یعنی اندر اثبات توحید رویت غیر شرک بود۔ و چوں اندر دل غیر را قیمت نبود صیانت کردن مر او را از ذکر غیر محال بود۔ و حصری گوید التصوف صفاء السر من کدورۃ المخالفۃ تصوف صفائے دل و سر بود از کدورت مخالفت۔ و معنی ایں آں بود کہ سر را از مخالفت حق نگاہ دارد۔ از انچہ دوستی موافقت بود و موافقت ضد مخالفت۔ و دوست را در ہمہ عالم یک حفظ فرمان دوست نباید۔ و چوں مراد

یکے باشد۔ مخالفت کجا صورت گیرد۔ ومحمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب گوید رضی اللہ تعالیٰ عنہم۔ التصوف خلق فمن زاد علیک فی الخلق زاد علیک فی التصوف۔ تصوف نیک خوئی باشد۔ ہر کہ نیک خوئی تر او صوفی تر۔ وخوئے نیک ہر دو گونہ باشد یکے با حق و دیگر با خلق۔ نیک خوئی با حق رضائے او بود بقضائے او۔ ونیک خوئی با خلق تحمل ثقل صحبت ایشاں بود از برائے حق۔ واین ہر دو وجہ بطالب این باز گردد۔ وحق تعالیٰ را صفت استغنا است از رضا وسخط طالب۔ واین ہر دو صفت اندر نظارۂ وحدانیت وے بستہ است۔ وابو محمد مرتعش گوید رحمۃ اللہ علیہ الصوفی لا یسبق ہمتہ خطوتہ البتہ صوفی آں بود کہ اندیشۂ وے با قدم وے برابر بود یعنی دل بجائے حاضر بود ودل آنجا کہ تن وتن آنجا کہ دل ودل آنجا کہ دل باشد۔ قول آنجا کہ قدم وقدم آنجا کہ قول واین نشان حضوری بود بے غیبت۔ برخلاف آنکہ گویند از خود غائب است وبحق ظاہر۔ لا بلکہ بحق ظاہر وبخود حاضر۔ واین عبارت از جمع الجمع بود از انچہ تا رویت خود بخود بود۔ غیبت نبود از خود۔ وچوں رویت برخاست حضوری بے غیبت است۔ وتعلق این معنی بقول شبلی است رحمۃ اللہ علیہ۔ الصوفی لا یری فی الدارین مع اللہ غیر اللہ صوفی آں بود کہ اندر دو جہان ہیچ چیز نہ بیند بجز خدائے عزوجل۔ ودر جملہ ہستی بندہ غیر بود۔ وچوں غیر نہ بیند۔ واز خود بکلیت فارغ شود اندر حال نفی واثبات خود۔ وجنید گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ التصوف مبنی علی ثمان خصال السخاء والرضاء والصبر والاشارۃ والغربۃ ولبس الصوف والسیاحۃ والفقر اما السخاء فلابراہیم واما الرضاء فلاسمٰعیل واما الصبر فلایوب واما الاشارۃ فلذکریا واما الغربۃ فلیحییٰ واما لبس الصوف فلموسیٰ واما السیاحۃ فلعیسیٰ واما الفقر فلمحمد صلی اللہ علیہ وسلم وعلیہم اجمعین۔ گفت بنائے تصوف بر ہشت خصلت است۔ اقتدا بہشت پیغمبر۔ در سخاوت با براہیم آنچناں بود کہ پسر را فدا کرد۔ وبرضا اسمٰعیل کہ بقربان خدا رضا داد وترک جان عزیز خود گفت۔ وبصبر ایوب کہ اندر بلائے کرماں وغیرت رحمٰن صبر کرد۔ وباشارت ذکریا کہ خدائے تعالیٰ گفت اَنْ لَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلٰثَةَ اَيَّامٍ اِلَّا رَمْزًا۔ وہم اندریں صورت گفت۔ اِذْ نَادٰى رَبَّهٗ نِدَآءً خَفِيًّا۔ وبغربت یحییٰ کہ اندر وطن خود غریب بود اندر میان خویشاں از خویشاں بیگانہ۔ وبسیاحت عیسیٰ کہ اندر سیاحت خود چناں مجرد بود کہ جز کاسہ وشانہ نداشت۔ وچوں دید کہ کسے بدو مشت خود آب مے خورد۔ کاسہ بینداخت

و چوں دید کہ کسے بانگشتان خلال مے کرد شانہ بینداخت۔ و بلبس صوف موسیٰ کہ جامہائے وے پشمین بود۔ و بفقر محمد صلی اللہ علیہ وسلم کہ حق سبحانہ و تعالیٰ کلید ہمہ گنجہائے روئے زمین بدو فرستاد۔ و گفت محنت بر خود منہ۔ و ازیں گنجہا خود را تجمل ساز گفت نخواہم بار خدایا مرا یک روز سیر دار و دو روز گرسنہ۔ و ایں اصول اندر معاملت سخت نیکوست۔ و حصری گوید رحمۃ اللہ علیہ الصوفی لا یوجد بعد عدمہ ولا یعدم بعد وجودہ۔ صوفی آں بود کہ ہستی وے را نیستی نبود۔ و نیستی وے را ہستی نہ۔ یعنی آنچہ بیابد مر آنرا ہرگز گم نکند و ہرچہ گم کند آنرا ہرگز نیابد۔ و دیگر معنی آنکہ یافتنش را ہرگز نایافت نباشد۔ و نایافتنش را ہرگز یافت نہ۔ تا اثباتے بود بے نفی۔ و یا نفی بود بے اثبات۔ و مراد از جملہ ایں عبارت آنست کہ تا حال بشریت او بکلی ساقط بشود۔ و شواہد جسمانی از حق وے فایت شود۔ و نسبتش از کل منقطع گردد۔ تا سر بشریت اندر حق کسے ظاہر شود۔ تا تفاریق وے اندر عین خود جمع کردہ و از خود بخود قیام یابد۔ و صورت ایں اندر دو پیغمبر ظاہر تواں کرد۔ یکے موسیٰ علیہ السلام کہ اندر وجودش عدم نبود۔ تا گفت رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي۔ و دیگر رسول علیہ السلام کہ اندر عدمش وجود نبود۔ تا گفت أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ۔ یکے آرایش خواست و زینت طلب کرد۔ و دیگرے را بیاراستند۔ و وے را خود خواست نہ۔ علی بن بندار الصیرفی النیشاپوری گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ التصوف اسقاط الرویۃ للحق ظاہرا و باطنا تصوف آں بود کہ صاحب آں ظاہر و باطن خود را نہ بیند۔ و جملہ مر حق را بیند۔ چنانچہ اگر بظاہر نگری بر ظاہر ایشاں توفیق یابی۔ و چوں نگاہ کنی معاملات ظاہر اندر جنب توفیق حق بہ پشہ نسنجد۔ ترک رویت ظاہر بگوئی۔ و چوں بباطن نگری۔ بر باطن نشان تائید حق یابی۔ و چوں نگاہ کنی معاملات باطن اندر جنب تائید حق بذرہ نگر آید۔ ترک باطن بگوے جملہ مر حق را بینی پس چوں ہمہ حق را بینی خود را ہیچ نہ بینی۔ محمد بن احمد المقری گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ التصوف استقامۃ الاحوال مع الحق تصوف استقامت احوال است با حق۔ یعنی احوال مر صوفی را از حال نگرداند۔ و باعوجاج اندر نیفگند۔ از آنچہ کسے را کہ دل صید محول احوال است۔ او را از درجہ استقامت بیفگند۔ و از حق باز ندارد وش

فصل — آنچہ اندر معاملات گفتہ اند ابوحفص حداد نیشاپوری گوید رحمۃ اللہ علیہ التصوف کلہ آداب لکل وقت ادب ولکل مقام ادب ولکل حال ادب فمن لزم آداب الاوقات

بلغ مبلغ الرجال ومن ضیّع الآداب فھو بعید من حیث یظن القبول۔ تصوف جملہ آداب است کہ ہر وقتے و مقامے و حالے را ادبے بود۔ ہر کہ ملازمت آداب اوقات کند بدرجۂ مردان برسد۔ و ہر کہ آداب ضائع کند او دور باشد از پندار نزدیکی۔ و مردود باشد از گمان بردن بقبول حق۔ و این معنی نزدیک است۔ بقول ابو الحسن رحمۃ اللہ علیہ کہ گفت لیس التصوف رسوما ولا علوما ولکنہ اخلاق۔ تصوف رسوم و علوم نیست۔ ولیکن اخلاق است۔ یعنی اگر رسوم بودے بمجاہدت حاصل شدے۔ و اگر علوم بودے بتعلیم بدست آمدے۔ پس اخلاق است۔ تا حکم آں از خود اندر نخواہی۔ و معاملت آں با خود درست نکنی۔ و انصاف آں از خود ندہی۔ حاصل نگردد۔ و فرق میان رسوم و اخلاق آں بود۔ کہ رسوم فعلے بود بتکلف و اسباب۔ چنانکہ ظاہر بخلاف باطن بود۔ فعلے از معنی خالی۔ و اخلاق فعلے بود محمود بے تکلف۔ و اسباب ظاہر موافق باطن بود از دعوی خالی۔ مرتعش گوید رحمۃ اللہ علیہ التصوف حسن الخلق تصوف خلق نیکو است و این بر سہ گونہ باشد۔ یکے با حق بگزاردن اوامر وے بے ریا۔ و دیگر با خلق بحفظ حرمت مہتراں۔ و شفقت بہ کہتراں۔ و انصاف ہمچناں و از جملہ عوض انصاف ناطلبیدن۔ و سہ دیگر با خود متابعت ناکردن ہوا و شیطان۔ و ہر کہ اندر این سہ معنی خود را درست کند او از جملہ نیکویاں باشد۔ و اینکہ یاد کردم موافقت است۔ با آنکہ یکے از عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا پرسید۔ کہ ما را از خلق پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم خبر دہ۔ گفت از قرآن برخواں کہ خدائے تعالٰی خبر دادہ است آنجا کہ گفت خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ۔ مرتعش گوید رحمۃ اللہ علیہ ھذا مذھب کلہ جد فلا تخلطوہ بشیء من الھزل این مذہب تصوف ہمہ جد است مر آنرا با ہزل میامیزید۔ و اندر معاملات مترسمان میاویزید۔ و از اہل تقلید بداں بگریزید۔ و چوں عوام اندر اہل زمانہ نگریستند۔ و مترسمان متصوفہ اہل زمانہ را بدیدند۔ و بہ پائے کوفتن و سرود گفتن۔ و بدرگاہ سلاطین رفتن۔ و از برائے لقمہ۔ و لقمہ خصومت کردن ایشاں منکر شدند اعتقاد بجملہ بد کردند۔ و گفتند کہ اصل این طریقت چنین است۔ و متقدمان ہم برین بودہ اند و معلوم نکردند کہ زمانہ فترت است۔ و روزگار بلا۔ لا محالہ چوں حرص مر سلطان را بجور افگند و طمع مر عالم را بفسق۔ و زنا افگند و ریا مر زاہد را بنفاق افگند۔ و ہوا نیز صوفی را بپائے کوفتن و سرود گفتن افگند۔ بدانکہ اگرچہ اہل طریقہا تباہ شوند۔ اصل طریقہا تباہ نشود۔

تصوف اخلاق رضی است - و کردار پسندیدہ آں بود کہ بندہ اندر ہمہ احوال از حق بندہ کار باشد کہ رضی راضی بود - و ابوالحسن نوری گوید رحمۃ اللہ علیہ التصوف ھو الحریت و الفتوۃ و ترک التکلف و السخاء و بذل الدنیا تصوف آزادی بود - کہ بندہ از بند ہوا آزاد گردد - و فتوت آں بود کہ از دیدن فتوت مجرد شود - و ترک تکلف آں بود - کہ اندر متعلقات و نصیب نکوشد و سخاوت آں بود کہ دنیا را با اہل دنیا بگذارد - و ابوالحسن فوشنجہ گوید رحمۃ اللہ علیہ التصوف الیوم اسم ولا حقیقت وقد کان حقیقۃ - اسم تصوف امروز نامی است - بے حقیقت - و پیش ازیں حقیقتے بود بے نام - یعنی در وقت صحابہ و سلف رحمہم اللہ ایں اسم نبود - و معنے آں اندر ہر کس مے بود - اکنوں اسم ہست و معنی نہ یعنی معاملات معروف بود - و دعوی مجہول - اکنوں دعوی معروف شد - و معاملات مجہول - اکنوں ایں مقدار از تحقیق مقالات مشائخ اندریں باب بیاوردم در باب تصوف تا بدانی اسعدک اللہ طریق ایں کشادہ گردد - و منکران ایں را بداں بگوئی کہ مراد تاں چیست بانکار تصوف - اگر اسم مجرد را انکار کنند باک نیست - کہ معانی اندر حق مسمیات بیگانہ باشد - و اگر عین ایں معانی را انکار کنند انکار کل شریعت پیغمبر و خصال ستودۂ او باشد - و مر ترا اسعدک اللہ با سعدیہ اولیاؒ اندریں کتاب وصیت کنم - کہ تا حق ایں مراعات کنی و انصاف بدہی تا دعوی کوتاہ کنی و با اہل ایں نیکو اعتقاد باشی - و باللہ التوفیق ٭

الباب الاربعۃ فی لبس المرقعات

بدانکہ اشعار متصوفہ لبس مرقعہ است - و لبس مرقعات سنت است - از انجا کہ رسول گفت علیہ السلام علیکم بلبس الصوف تجدون حلاوۃ الایمان فی قلوبکم - و نیز یکے گوید از صحابہ کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یلبس الصوف و یرکب الحمار - و نیز رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت مر عائشہ راضی اللہ عنہا لا تضیعی الثوب حتے ترقعیہ - گفت بدنشما باد بجامہ پشمین تا حلاوت ایمان بیابید - و روایت آرند کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم جامہ پشمین بپوشید - و بر خر نشست - و نیز گفت مر عائشہ رضؓ را کہ یا عائشہ جامہ را ضائع مکن تا پیوندہا براں نگذاری - و از عمر خطاب مے آید رضی اللہ عنہ کہ وے مرقعہ داشت سی رقعہ براں گذاشتہ بود - و ہم از عمر خطاب مے آید رضی اللہ عنہ کہ گفت بہترین جامہا

آں بود کہ مؤنت آں سبکتر بود۔ و از امیر المؤمنین علی مے آید رضی اللہ عنہ کہ پیراہنے داشت کہ آستین آں انگشتان برابر بود۔ و اگر وقتے پیراہنے دراز ترپوشیدے سر آستین آں فرو دریدے و نیز رسول را صلی اللہ علیہ وسلم فرمان آمد از خدائے عزوجل بتقصیر جامہ۔ چنانکہ گفت۔ وَثِیَابَکَ فَطَهِّرْ ای فقصر۔ و حسن بصری گوید رحمۃ اللہ علیہ کہ ہفتاد بدری را بدیدم۔ ہمہ را جامہ پشمین بود۔ و صدیق اکبر اندر حال تجرید پش جامۂ صوف پوشیدے۔ و ہم حسن بصری گوید کہ سلمان را دیدم رضی اللہ عنہ گلیمے بار قعہا پوشیدہ۔ و از امیر المؤمنین عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ و امیر المؤمنین علی کرم اللہ وجہہ و ہرم بن حیان رضی اللہ عنہ روایت آرند کہ ایشاں مر اویس قرنی را رحمۃ اللہ علیہ با جامہ پشمین دیدند رقعہا براں گذاشتہ۔ و حسن بصری و مالک دینار و سفیان ثوری رحمہم اللہ جملہ صاحب مرقعۂ صوف بودہ اند۔ و از امام عالم ابو حنیفہ کوفی رحمۃ اللہ علیہ روایت آرند۔ و ایں اندر کتاب تاریخ مشائخ کہ محمد بن علی حکیم ترمذی کردہ است مکتوب است۔ کہ در ابتدا و صوف پوشیدہ و قصد عزلت کرد۔ تا پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم را بخواب دید۔ کہ ترا اندر میان خلق مے باید بود۔ از انچہ سبب احیاء سنت من توئی۔ آنگاہ دست از عزلت بداشت۔ و ہرگز جامہ نپوشید کہ آنرا قیمتے بودے۔ و داؤد طائی رحمۃ اللہ علیہ لبس صوف فرمود۔ و او یکے از محققان متصوفہ بود۔ و ابراہیم ادہم بنزدیک امام اعظم ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ اندر آمد با مرقعہ صوف۔ و اصحاب وے را بچشم تحقیر و تصغیر نگریستند۔ ابو حنیفہ گفت سیدنا ابراہیم بن ادہم آمد۔ اصحاب گفتند۔ بر زبان امام ہزل نرود۔ وے ایں سیادت بچہ یافت۔ گفت بخدمت بردوام وے بخدمت خداوند تعالیٰ جل ذکرہ مشغول شد۔ و ما بخدمت تنہا خود۔ تا وے سید ما گشت۔ و اگر اکنوں بعضے از اہل زمانہ را از لبس مرقعات و خرق جاہ و جمال خلق است۔ و بدل موافق ظاہر نیستند روا باشد۔ کہ اندر لشکرے بسیار زیکے باشد۔ و در جملہ طوائف محقق اندک باشد۔ اما جملہ را نسبت با ایشاں کنند۔ ہرگاہ بیک چیز شاں با ایشاں مماثلہ بود از احکام۔ و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم من تشبہ بقوم فھو منھم۔ ہر کہ بقومے تولی کند برفتارے یا باعتقادے وے۔ از آں قوم است۔ اما گروہے را چشم بر رسم ظاہر بود۔ ارادت ایشاں اند وگروہے را بر سر و صفائی باطن۔ و جلاء خاطر و لطافت طبع۔ و اعتدال مزاج۔ و صحت سریرت با سرار ایشاں دیدار دہد۔ تا قربت محققاں۔ و رفعت کبرائے ایشاں بینند و ارادہ

آں درجه دستگیر ایشاں گردد۔ و تعلق بدیشاں بر بصیرت کنند۔ و ابتدائے حال شاں بر کشف احوال۔ و تحیر از ہوا۔ و اعراض از نفس باشد۔ و گروہے دیگر را اصلاح تن و عفت دل و سکون و سلامت صدر با ظاہر ایشاں پدید آرد۔ تا ورزش شریعت و حفظ آداب و حسن معاملات ایشاں ببینند۔ و قصد صحبت ایشاں کنند۔ و بر زیبان صلاح بر دست گیرند۔ و ابتدار حال ایشاں بہ مجاہدت و حسن معاملت بود۔ و گروہے دیگر را مروت انسانیت۔ و طریق مجالست و حسن سیرت با فعال ایشاں راہ نماید۔ تا زندگانی ظاہر ایشاں ببینند۔ آراستہ بطریق مروت۔ با مہتراں حرمت۔ و با کہتراں فتوت۔ و با اقران خود عشرت آسودہ۔ از طلب زیارت آرمیدہ۔ با قناعت قصد صحبت ایشاں کنند۔ و طریق جہد و تعب طلب دنیا بر خود آساں کنند۔ و خود را بفراغت از جملہ نیکاں کنند۔ و گروہے دیگر را کسل طبع و رعونت نفس و طلب ریاست بے آلت مراد و قصد تصدر بے فضل و جستن تخصیص بے علم راہ نماید۔ با فعال ایشاں۔ و پندارند کہ جز ایں ظاہر دیگر ہیچ کارے نیست قصد صحبت ایشاں کنند۔ ایشاں بخلق و کرم وے را مدارات و مداہنت ہمے کنند۔ و بحکم مصالحت با وے زندگانی ہمے کنند۔ از آنچہ اندر دلہائے ایشاں از حدیث حق ہیچ چیز نباشد۔ و بر تنہائے ایشاں از مجاہدت طلب طریقت ہیچ چیز نہ۔ و باید تا خلق مر ایشاں را حرمت دارند۔ چنانکہ محققاں را و از ایشاں بشکوہند۔ چنانکہ از خواص خداوند تعالیٰ و بصحبت و تعلق بدایشاں آں خواہند کہ از آفات خود را اندر صلاح ایشاں پنہاں کنند۔ و جامہ ایشاں اندر پوشند۔ و بجامہائے بے معاملت بر کذب ایشاں مے خروشند۔ کہ آں ثوب زور باشد۔ و لباس غرور و حسرت روز حشر و نشور۔ قولہ تعالیٰ مَثَلُ الَّذِیْنَ حُمِّلُوا التَّوْرٰىةَ ثُمَّ لَمْ یَحْمِلُوْهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ یَحْمِلُ اَسْفَارًا بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِیْنَ كَذَّبُوْا بِاٰیٰتِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ لَا یَهْدِی الْقَوْمَ الظّٰلِمِیْنَ۔ و اندر ایں زمانہ ایں گروہ بیشتر اند۔ پس بر تو باد کہ تا ہرچہ از آنِ تو نگردد۔ تو قصد آں نکنی۔ کہ اگر ہزار بار تو بقبول طریقت کوشی۔ چناں نباشد کہ یک لحظہ طریقت ترا قبول کند۔ ایں کار بخرقہ نیست بحرقت است۔ چوں کسے را طریقت آشنا بود وے را قبا چوں عبا بود۔ و چوں کسے بیگانہ بود مرقعہ وے رقعہ ادبار و منشور شقاوت یوم النشور باشد۔ چنانکہ آں پیر بزرگ را گفتند۔ لم لا تلبس المرقعة قال من النفاق ان تلبس لباس الفتیان ولا تدخل فی حمل اثقال الفتوۃ۔ چرا مرقعہ نپوشی۔ گفت از نفاق بود۔ کہ لباس جوانمرداں بپوشی۔ و اندر تحت ثقل معاملات جوانمردی اندر نیائی۔ کہ لباس

جوانمرداں با ترک حِل جوانمرداں با ترک حِل جوانمردی منافقی باشد۔ پس اگر ایں لباس از برائے
آنست کہ تا خداوند ترا بشناسد۔ کہ تو خاص اوئی خود بے لباس ہم بشناسد۔ واگر از بہر آنست
کہ بخلق نمائی کہ من ازاں ویم۔ اگر ہستی ریا۔ واگر نیستی نفاق۔ وایں راہ صعب وپرخطر است
واہل حق اجل ازانند کہ بجامہ معروف گردند۔ الصفاء من اللّٰہ تعالیٰ انعام واکرام و
الصوف لباس الانعام۔ صفائی از خدائے تعالیٰ بہ بندہ نعمتے وکرامتے عیاں بود۔ وصوف
لباس ستوراں بود۔ پس حلیت حیلت بود۔ گروہے حلیت را قربت مے کنند۔ وآنچہ بر ایشان
است بجامہ آرند۔ ظاہر مے آرایند۔ امید آنرا کہ تا از ایشاں گردند۔ مشائخ ایں قصہ مر
مریداں را حلیت وزینت بمرقعات بفرمودند۔ وخود نیز بکردند۔ تا اندر میان خلق علامت
شوند۔ وجملہ خلق پاسبانِ ایشاں گردند۔ کہ اگر یک قدم برخلاف نہند۔ ہمہ زبان طعن وملامت
بر ایشاں باز کنند۔ واگر خواہند کہ اندراں جامہ معصیت کنند از شرم خلق نتوانند کرد۔ ودر
جملہ مرقعہ زینت اولیائے خداوند است۔ عوام بداں عزیز گردند۔ وخواص اندراں ذلیل
گردند۔ عز عامہ آں بود۔ کہ چوں آں بپوشند خلق شاں حرمت دارند۔ وذل خاص آں
بود کہ چوں بپوشند۔ خلق اندر ایشاں بچشم عوام شاں نگرند۔ ومر ایشاں را بداں ملامت کنند
پس لباس للعوام وجوشن البلاء للخواص۔ عوام را مرقعہ لباس نعما بود۔ وخواص را جوشن
بلا بود۔ از آنچہ بیغمبری از عوام اندراں مضطر باشند۔ چنانکہ دست بکارے دیگر نرسند۔ ومر
طلب جاہ را آلتے دیگر ندارند۔ بداں طلب ریاست کنند۔ ومر آں سبب را جمع نعمت کنند
وباز خواص بترک ریا وریاست بگویند۔ وذل را بر عز برگزینند۔ وبلا را بر نعمت اختیار کنند۔
تا ایں قوم را آں بلا بود۔ وآں قوم را نعم۔ المرقعۃ قمیص الوفاء لاہل الصفاء وسربال السرور
لاہل الغرور۔ مرقعہ پیراہن وفاست مر اہل صفا را۔ ولباس سرور مر اہل غرور را۔ تا اہل صفا
بپوشیدن آں از کونین مجرد شوند۔ واز مالوفات اصلی منقطع۔ واہل غرور بداں از حق محجوب گردند
واز صلاح باز مانند۔ ودر جملہ مر ہمہ را سمت صلاح وسبب فلاح است۔ ومراد جملہ ازاں محصول
یکے را صفا بود۔ ویکے را عطا۔ ویکے را غطا بود۔ ویکے را وطا۔ ویکے را رضا بود۔ امید دارم کہ بحسن
صحبت ومحبت یکدیگر ہمہ رستگار باشند۔ از آنچہ رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم من احب قوما فہو منہم
دوستان ہر گروہ بقیامت با ایشاں باشند۔ واندر زمرۂ ایشاں۔ اما باید کہ باطنت طلب تحقیق
کند۔ واز رسوم معرض بود۔ کہ ہر کہ بظاہر چیزہا بستہ کار باشد ہرگز بتحقیق نرسد۔ وبدانکہ

وجود آدمیت حجاب ربوبیت بود۔ و حجاب جز بدو را احوال و ورزش اندر مقامات فانی نگردد۔ و صفا نام آں فناست۔ و فانی الصفت را لباس اختیار کردن محال بود۔ و یا بتکلف خود را زینتے ساختن ناممکن۔ پس چوں فنائے صفت پیدا آمد۔ و آفت طبع از میانہ برخواست۔ اگر اورا صوفی خوانند۔ یا نامے دیگر بہ نزدیک او متساوی بود۔

فصل۔ اما شعار اہل مرقعات آنست کہ از برائے خفت و فراغت سازد۔ و چوں اصلی باشد ہر کجا پارہ شود۔ رقعہ براں گذارد۔ و مشائخ را رضی اللہ عنہم اندریں دو قول است گروہے گویند۔ کہ دوختن رقعہ را ترتیب نگاہ داشتن شرط نیست۔ باید کہ از انجا کہ سوزن سر بر آرد بر کشد۔ و اندراں تکلف نکند۔ و گروہے دیگر گویند۔ کہ دوختن رقعہ را ترتیب و راستی شرط است نگاہ داشتن و تضریب و تکلف کردن اندر راستی آں از معاملات فقر است۔ و صحت معاملت دلیل صحت اصل باشد۔ و من کہ علی بن عثمان الجلابی ام رضی اللہ عنہ از شیخ المشائخ ابو القاسم گرگانی رحمۃ اللہ علیہ بطوس پرسیدم۔ کہ درویش را کمترین چہ چیز باید۔ تا اسم فقر را سزاوار گردد۔ بگفت سہ چیز باید۔ کہ کم ازاں نشاید۔ یکے بباید کہ پارہ راست بر داند دوختن۔ و دیگر سخن راست داند شنید۔ و دیگر سر پائے راست بر زمیں اندازد۔ گروہے از درویشاں با من حاضر بودند۔ کہ ایں بگفت چوں بدروازہ آمدیم۔ ہر کسے اندریں تصرفے مے کرد۔ و گروہے را از جہلہ اندریں نشرے پدید آمد۔ گفتند کہ فقر خود ہمیں است۔ و بیشتری از ایشاں اندر خوب دوختن پارہ و بر زمیں زدن پائے راست مے شتافتند۔ و ہر کسے را پندار آں بود۔ کہ ما سخنان طریقت بدانیم شنید۔ و بحکم آنکہ روئے دل من بداں سید بود۔ نخواستم کہ سخن وے بر زمیں افتد۔ گفتم بیائید۔ تا ہر کسے اندریں سخن چیزے بگوئیم۔ ہر یک صورت خود بگفتند۔ چوں نوبت بمن رسید۔ گفتم پارہ راست آں بود۔ کہ بفقر دوزند نہ بزینت۔ چوں رقعہ بفقر دوزی اگرچہ ناراست دوزی راست آید۔ و سخن راست آں باشد۔ کہ بحال شنود نہ بمنیت۔ و بجد اندراں تصرف کنند نہ بہزل۔ و بزندگانی مر آنرا فہم کنند نہ بعقل۔ و پائے راست آں باشد کہ بوجد بر زمیں نہند نہ بلہو۔ و رسم بعضے ایں سخن را بداں سید نقل کردند۔ وے گفت اصاب علی جبرہ اللہ پس مراد از مرقعہ پوشیدن مر ایں تخفیف مؤنت دنیا و صدق فقر بخداوند تعالی بودہ است۔ و اندر آثار صحیح آمدہ است کہ عیسی بن مریم سلام اللہ علیہ مرقعہ داشت۔ کہ اورا بر آسمان بردند۔ و یکے از مشائخ گفت کہ اورا بخواب دیدم باآں مرقعہ صوف۔ و از ہر رقعہ نوری مے درخشید۔ گفتم ایہا المسیح ایں انوار چیست بریں جامہ تو۔ گفت

انوارِ اضطرار من است۔ کہ ہر پارہ را از آں بضرورتے بر دوختہ ام۔ خدائے عزّ و جلّ مرا ہر رنجے را کہ بدل من رسانیدہ است سر آں را آورے گردانیدہ است۔ و نیز پیرے دیدہ ام از اہلِ ملامت بماوراء النہر کہ ہر آدمی را از آں نصیبے بودے نخوردے و نپوشیدے۔ و خورش چیزہا بود کہ مردماں بینداختندے۔ چوں ترۂ پوسیدہ و کدوئے تلخ و گزر تباہ شدہ۔ و آنچہ بدیں ماندے و پوشش از خرقہائے ساختے کہ از راہ برچیدہ بودے۔ و نمازی کردہ از آں مرقعہ ساختے۔ و شنیدم کہ بمروالرود پیرے بود از متاخراں اربابِ معانی قوی حال و نیکو سیرت۔ و از بس رقعہائے بے تکلف کہ بر سجادہ و کلاہ وے بود۔ کژدم از آں بچہ کردہ بود۔ و شیخ من رضی اللہ عنہ پنجاہ و یک سال یک جبہ داشت۔ کہ پارہ ہائے بے تکلف بر آں مے گذاشتے۔ و اندر حکایاتِ عراقیاں یافتم۔ کہ دو درویش بودند۔ یکے صاحب مشاہدت۔ و دیگر صاحب مجاہدت۔ آں یکے کہ صاحب مشاہدت بود۔ در ہمہ عمر خود نپوشیدے۔ مگر آں پارہ ہا کہ درویشاں را اندر حال سماع خرقہ شدے۔ و آنکہ صاحب مجاہدت بود۔ نپوشیدے مگر آں پارہ ہا کہ اندر حال استغفار کردن درویشاں اندر حال جامہا خرقہ شدے۔ تا زیِ ظاہر شاں موافق سیرتِ باطن بودے۔ و ایں پاس داشتن حال باشد۔ و شیخ محمد بن خفیف رضی اللہ عنہ بیست سال پلاسے درست پوشیدہ۔ ہر سال چہار چلہ بنشستے۔ و اندر ہر چلہ روز تصنیفے کردے۔ از غوامض علوم حقائق۔ و اندر وقت وے پیرے بود از محققانِ علمائے طریقت و حقیقت۔ بپارس نشستے۔ و ویرا محمد بن زکریا خواندندے۔ و ہرگز مرقعہ نپوشیدہ بود۔ و از شیخ محمد پرسیدند کہ شرطِ مرقعہ چہ چیز است۔ و داشتن آں مرکرا مسلّم است۔ گفت شرطِ مرقعہ آنست کہ محمد بن زکریا اندر میانِ پیراہن سفید بجائے مے آرد۔ و نیز داشتن آں خرقہ او را مسلّم است۔

فصل ۔ اما ترکِ عادتِ ایں طائفہ شرطِ طریقِ ایشاں نباشد۔ و آنچہ ایشاں اندر حال جامہ پشمین کمتر پوشند۔ دو معنی راست۔ یکے آنکہ پشمہا شوریدہ شدہ است۔ و چوں چہارپایاں اندر غارتہا از جائے بجائے افتادہ اند۔ و دیگر آنکہ گروہے از مبتدعہ جامہ پشمین را شعار کردہ اند۔ و خلافِ شعارِ مبتدعان اگرچہ خلافِ سنت راست بود۔ اما تکلف اندر دوختنِ آں بداں سبب روا دارند۔ کہ جاہ ایشاں اندر میانِ خلق بزرگ گشتہ است۔ ہر کسے خود را مانند ایشاں گردانیدہ۔ و مرقعہ اندر پوشیدہ۔ و افعال ناخوب از ایشاں پیدا آمدہ۔ و مر ایشاں را از صحبتِ اضداد رنج بود۔ تبیینے ساختہ اند کہ جز ایشاں کسے آں را [illegible]

دوخت - و مرآنرا علامت شناخت بکار گردانیده اند - و شعار ساخته اند تا حدے که درویشی
به نزدیک بعضے از مشائخ اندر آمد و رقعه را که بر جامه دوخته بود - خط به پہنا آورده بود - آں
شیخ او را ہجور کرده - و معنی آں ایں بود که اصل مفارقت طبع و لطف مزاج است - و البته کژی
اندر طبع نیکو نباشد - چنانکه شعر ناراست اندر طبع خوش نباشد - فعل ناراست ہم طبع نپذیرد -
و بازگروہے اندر ہست و نیست لباس تکلف نکردند - اگر خداوند شاں عبائے داد بپوشیدند - و
اگر قبائے داد بپوشیدند - و اگر برہنه داشت ببودند - و من که علی بن عثمان الجلابی ام رضی الله
عنه ایں طریق را بپسندیده ام - و اندر اسفار خود ہمیں کرده ام - و اندر حکایاتست که چوں احمد
خضرویه رحمة الله علیه بزیارت ابویزید آمد رحمہم الله قبا داشت - و چوں شاه بن شجاع بزیارت
ابوحفص آمد رحمہم الله قبا داشت - و آں لباس معہود ایشاں نبود که اندر اوقات نیز مرقعه
داشتندے - و وقت بودے نیز که جامه پشمین و یا پیراہن سفید پوشیدندے - چنانکه
آمدے - از آنچه نفس آدمی معتاد است - و با عادت مر آنرا الفتے بود - و چوں چیزے مر آنرا
عادت شد طبیعی شود - و چوں طبع شد حجاب گردد - و از آں بود که پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم
خیر الصیام صوم اخی داؤد علیه السلام - بہترین روزہا روزه برادر من است
داؤد - گفتند یا رسول الله آں چگونه باشد - گفت آنکه یک روز روزه داشتے - و دیگر روز
بکشادے - تا نفس را عادت نشود روزه داشتن یا کشادن - تا وے بداں محجوب نگردد - و
اندریں معنے درست تر ابو حامد دوستانے مروزی بوده است رحمة الله علیه - که جامه بر وے
در پوشیدندے مریدان وے - آنگاه کسے را که بداں حاجت بودے - فراغت وے جستے
چوں خالی بودے آں جامه را از وے برکشیدے - وے نه مر پوشاننده را گفتے - که چرا پوشانی - و
نه مر کشنده را گفتے - که چرا برکشیدی - و اندریں وقت ما نیز پیرے ہست بغزنی حرسہا الله -
که وے را بلقب مؤید گویند رحمة الله علیه - که وے را در لباس اختیار و تمیز نباشد - و
اندر آں پایه درست است - اما آنکه معنے بیشترین جامہائے ایشاں کبود باشد - یکے آنست
که اصل طریقت ایشاں بر سیاحت و سفر نہاده اند - و جامه سفید اندر سفر بر حال خود نماند - و
شستن آں دشوار گردد - و ہر کس بداں نیز طمع کند - و دیگر آنکه کبود پوشیدن شعار اصحاب
فوت و مصیبت بود - و جامه اندوه گیناں و دنیا دار محنت است - و سراپرده مصیبت
و مغازه اندوه و بتیاره فراق و گہواره بلا و مریدان چوں مقصود دل اندر دنیا حاصل ندیدند کبود

پوشیدند و بر سوگ وصال فرونشستند - و گروه دیگر اندر معاملت جز تقصیر ندیدند و اندر
دل بجز خرابی نه - و اندر روزگار بجز فوت وقت - نه کبود اندر پوشیدند - که فوت اشد مصیبت
یکی بر موت عزیزی کبود پوشد - و دیگری بر فوت مقصود کبود پوشد - و یکی از مدعیان
علم درویشی را گفت - که این کبود چرا پوشیدی - گفت از پیغمبر صلی الله علیه وسلم سه چیز بماند
یکی فقر و دیگر علم - و سه دیگر شمشیر - شمشیر سلطانان یافتند - نه در جای آن کار فرمودند - و
علم علماء اختیار کردند با آموختن بسنده کردند - و فقر گروه فقراء اختیار کردند - و آنرا آلت غنا
ساختند - من بمصیبت این سه گروه کبود اندر پوشیدم - و از مرتعش می آید رحمة الله علیه -
که اندر محلتی از محلتهای بغداد می رفت - تشنه گشت بدری فراز آمد - و آب خواست -
یکی بیرون آمد با کوزهٔ آب و وی آب بستد - و بخورد - و در وی بنگریست - دلش صید جمال
ساقی شد همانجا فرونشست - تا خداوند خانه آمد - گفت ای خواجه دلم بشربت آبی سخت
نگران بود مرا از خانهٔ تو شربت آبی دادند و دلم ببردند - مرد گفت آن دختر منست تو زنی
دادمش - مرتعش بطلب دل بخانه اندر آمد - عقد بکردند - و این صاحب البیت از منعمان بود
وی را بگرمابه فرستادند - و جامهٔ خواب اندر وی پوشیدند - از وی مرقعه برکشیدند - چون شب
اندر آمد - مرتعش بنماز ایستاد - تا وردها بگذارد - و بخلوت مشغول شود - اندران میانه بانگ بر
گرفت - که هاتوا مرقعتی - مرقعهٔ من بیارید - گفتند چه بود - گفت بسرم فرو خواندند - که بیک نظر
بخلاف ما کز لبستی جامهٔ صلاح و مرقعه از ظاهرت برکشیدیم - اگر بنظر دیگر نگری لباس آشنائی
از باطنت برکشیم - لباسی که سبب پوشیدن آن خداوند باشد - و بر موافقت اولیاء خداوند
اندر پوشیده باشد بر مداومت رضا یاران مبارک بود - اگر بحق آن زندگانی توانی کرد - و اگر نه دین
خود را صیانت بباید کرد - و اندر جامهٔ اولیاء خیانت روا نباید داشت - که مسلمان بتحقیق باشی
بی دعوی دیگر - بهتر از آنکه ولی بتکذیب اندر پوشیدن مرقعه مر دو گروه را راست آید - یکی
منقطعان دنیا را - و دیگر مشتاقان مولی را - و اندر عادات مشایخ رضی الله عنهم چنان رفته است
که چون مریدی بحکم بیزاری تعلق روی بدیشان کند - مر وی را به سه سال اندر سه معنی ادب کنند
اگر بحکم آن معنی قیام کند قبول افتد - و الا گویند که طریقت مر این را قبول نکند - یک سال
بخدمت خلق - و دیگر سال بخدمت حق - و سه دیگر سال بمراعات دل خود - و خدمت خلق
آنگاه تواند کرد - که خود را اندر درجهٔ خادمان نهد - و همه خلق را اندر درجهٔ مخدومان یعنی بی تمیز همه را

بهتر از خود دانند۔ و خدمت جمله بر خود واجب دانند۔ نه چنانکه خدمتی می کنند۔ و خود را اندر خدمت بر مخدومان خود فضل می نهند۔ و این خسرانی ظاهر۔ و غبنی واضح بود۔ و از آفات زمانه یکی این است۔ و خدمت حق عز و جل آنگاه تواند کرد که همه حظهای خود از دنیا و عقبیٰ منقطع کند و مطلق مر حق را سبحانه و تعالیٰ پرستش کند از برای وی۔ که تا وی را برای چیزی می پرستد نه وی را۔ و مراعات دل آنگاه تواند کردن۔ که همتش مجتمع شده باشد۔ و هموم از وی برخاسته اندر حضرت انس دل را از مواقع غفلت نگاه میدارد۔ و چون این سه شرط اندر مرید حاصل شد۔ پوشیدن مرقع بر تحقیق و دون تقلید او را مسلم شود۔ اما آن پوشاننده که مرید را مرقع پوشاند باید که مستقیم الحال باشد۔ که از جمله فراز و نشیب طریقت گذشته باشد۔ و ذوق احوال چشیده و مشرب اعمال یافته و قهر جلال و لطف جمال دیده۔ و دیگر باید که مشرف باشد بر حال این مرید خود که وی اندر نهایت بکجا خواهد رسید۔ از راجعان باشد۔ یا از واقفان۔ یا از بالغان اگر داند که روزی از این طریقت باز خواهد گشت۔ بگوید تا ابتدا نکند۔ و اگر بایستد وی را معالجت فرماید۔ و اگر برسد پرورش دهد۔ و مشایخ این طریقت طبیبان دلها اند۔ و چون طبیب بعلت بیمار جاهل بود بیمار را بطب خود هلاک کند۔ از آنچه پرورش وی نداند۔ و خطرگاهها نشناسد۔ و غذا و شربت از مخالف علت او سازد۔ و رسول گفت صلی الله علیه وسلم الشیخ فی قومه کالنبی فی امته۔ پس انبیا که خلق را دعوت کردند بر بصیرت کردند۔ و هر کسی را غذائی باید داد تا مراد دعوت حاصل شود۔ پس چون بالغ اندر کمال ولایت خداوندی مرید را از پس این سه سال تربیت کند اندر ریاضت مرقعه پوشاند روا بود۔ و شرط پوشیدن مرقعه پوشیدن کفن بود۔ که امید از لذات حیات منقطع گرداند۔ و دل از راحات زندگانی پاک کند و عمر خود جمله بر خدمت حق وقف کند۔ و بکلیت از هوا تبرا کند۔ آنگاه پیر او را بپوشیدن آن خلعت عزیز گرداند۔ و وی بحق آن قیام کند۔ و بگذاردن حق آن جهدی تمام کند۔ و کام خود بر خود حرام کند۔ اما اشارات اندر مرقعه گفته اند بسیار۔ و شیخ ابو معمر اصفهانی رحمة الله علیه اندرین کتابی ساخته۔ و عوام متصوفه را اندرین غلو بسیار است۔ و مراد از این کتاب ما را نقل گفتها نیست۔ که کشف معضلها است از این طریقت۔ و بهترین اشارات اندر مرقعه آن است۔ که قبه مرقعه از صبر باشد۔ و دو آستین از خوف و رجا و دو تیریز از قبض و بسط و کمر از خلاف نفس و کرسی از صحت یقین و فراویز از اخلاص۔ و از این نیکوتر آنکه قبه از فنا

سوالست و دو آستین از حفظ و عصمت و دو تیریز از فقر و صفوت و کمرگاه از اقامت اندر مشاهدت و کرسی از امن اندر حضرت و قراویز از قرار اندر محل وصلت. چون باطن را مرقعه ساختی ظاهر را نیز یکی باید ساخت. و مرا اندرین باب کتابیست مفرد که نام آن اسرار الخرق و المؤونات است. و نسخهٔ آن مرید را باید. اما چون مرید این مرقعه بپوشد اندر غلبهٔ حال و قهر سلطان وقت بدرد مسلم است و معذور. و چون باختیار و تمیز درد. اندر شرط این طریقت پس او را مسلم نیست مرقعه داشتن. و اگر بدرد چنین بود که یکی از مرقعه داران زمانه به برنگی چون از ایشان بود ظاهری بی باطن پسند کار شده. و حقیقت این معنی آنست که اشارت از تخریق ثیاب ایشان آن بود که چون ایشان را از مقامی بمقام دیگر نقل افتد اندر حال از آن جامه بیرون آیند. مر شکر وجدان مقام را. و جامهای دیگر لباس یک مقام بوده. مرقعه لباس جامع است مر کل مقامات طریقت و فقر و صفوت را. و بیرون آمدن از وی جمله بیزار گردان بود از همه. و هرچند که این نه جای این مسئله بوده است که اندر باب خرقه و کشف حجاب السماع می بایست. این جا اشارتی کردم بدین مقدار که این لطیفه فوت نشود. و بجایگاه خود حکم را تفصیل دهیم ان شاء الله تعالی. و نیز گفته اند که پوشانندهٔ مرقعه را چندان سلطانی باید اندر طریقت که چون اندر بیگانه نگرد بچشم شفقت آشنا گردد. و چون جامه اندر عاصی پوشد از اولیا گردد. وقتی من با شیخ خود رضی الله عنه اندر دیار آذربایجان مرقعه دار دو سه پشمینه پوش دیدیم که بر سر خرمنی ایستاده بودند و دامنهای مرقعه پیش کرده تا آن مرد برزگر چیزی اندران افگند. شیخ بر آن التفات کرد و برخواند. اُولٰئِکَ الَّذِیْنَ اشْتَرَوُا الضَّلٰلَةَ بِالْهُدٰی فَمَا رَبِحَتْ تِّجَارَتُهُمْ وَمَا کَانُوْا مُهْتَدِیْنَ. گفتم ایها الشیخ ایشان بچه بی حرمتی بدین مبتلا شده اند. و بر سر خلایق فضیحت شدند. گفت پیران ایشان را حرص مرید جمع کردن بوده است. و ایشان را حرص دنیا جمع کردن. و حرصی از حرصی اولیٰ تر نیست. و دعوت بی امر کردن هوا پروردن بود. و از جنید می آید رحمة الله علیه که بباب الطاق در بازار ترسایی دیدم سخت با جمال گفتم بار خدایا این را در کار من کن که سخت نیکو آفریده. چون زمانی بر آمد ترسا بیامد. و گفت ایها الشیخ شهادت بر من عرضه کن مسلمان شد و یکی از اولیا گشت. و از شیخ ابو علی سیاه رحمة الله علیه پرسیدند که پوشیدن مرقعه کرا مسلم است. گفت آن کس را که اشرف مملکت خداوند باشد. چنانکه اندر جهان هیچ چیز

نزد وازاحکام واحوال الاکه اورا آگاه کنند پس مرقعه سمت صالحان وعلامت نیکان ولباس
فقرا ومتصوفه است و درحقیقت فقر وصفوت پیش ازین سخن رفته است واگر کسے مر
لباس اولیا را آلت جمع دنیا و پوشش و آفت خود سازد مراهل آنرا بدان زیانی بیشتر
نباشد واین مقدار کفایت باشد مراهل هدایت را که اگر بشرح آن مشغول شوم مراد ازین
کتاب برنیاید وبالله التوفیق

باب فی ذکر اختلافهم فی الفقر والصفوة

اما علمای طریقت اندر تفضیل فقر وصفوت خلاف است بنزدیک گروهے فقر تمامتر از
صفوت وبنزدیک گروهے صفوت تمامتر از فقر آنانکه فقر را مقدم بر صفوت کنند گویند فقر فنائے
کل بود وانقطاع اسرار وصفوت مقامی است از مقامات آن چون فنا حاصل آمد مقامات
جمله ناچیز گردد واین مسئله بفقر وغنا باز گردد وپیش ازین اندران سخن رفته است وباز آنانکه
صفوت را مقدم نهند گویند که فقر شے است موجود واسم پذیر وصفوت صفا است از کل
موجودات وصفا عین فنا بود وفقر عین بقا پس فقر از اسامے مقامات است وصفوت
از اسامے کمال واندرین سخن دراز گشته است اندرین زمانه وهر کسے بروجه تعجب عبارتے
مے کنند وهر یکے قولی غریب مے آرند واندر تفضیل وتقدیم فقر وصفوت خلاف است و
شریعت تجرید فقر است ونه صفوت باتفاق پس از عبارت مذهبے بر ساخته اند وطبع را از
ادراک معانی پرداخته وحدیث حق بینداخته نفی هوا را نفی عین مے خوانند واثبات مراد را
عین اثبات مے دانند پس موجود ومفقود ومنفی ومثبت جمله ایشانند بقیام نفس وهوا
خود وطریق بتر است از ترهات مدعیان ودر جمله اولیا محلے برسند که محل نماند ودرجات و
مقامات فانی گردد وعبارات ازان معانی منقطع شود چنانکه نه شرب ماند نه ذوق نه قمع
نه قهر نه صحو نه محو آنگاه ایشان نامے طلبند ضرورت را تا بدان معانی پوشند که اندر تحت
اسم نیاید ومستعمل صفت نگردد آنگاه هر کسے نامی را که معظم تر باشد بنزدیک ایشان بدان معانی
پوشند ودرین اصل تقدیم وتاخیر روا نباشد که کسے گوید که آن مقدم یا این مقدم که تقدیم وتاخیر
اندر مسمیات واجب کنند پس گروهے را نام فقر مقدم تر نمود وبدل شان معظم تر بود
از آنچه تعلق آن بدان گذارش وتواضع بود وگروهے را نام صفوت مقدم تر نمود وبر دل

شان معظم‌تر بود. از آنچه برفع کدورات و فنا و آفات نزدیکتر بود. و مراد ایشان ازین دو تسمیه
اعلام خواستند. و لشان از آن معنی که عبارت از آن منقطع بود تا با یکدیگر اندر آن باشارت
سخن مے گفتند. و کشف وجود خود را با تمامی اعلام کردند مر این گروه را خلاف نیفتاد. اگر
عبارات آن معنی از فقر کردند یا از صفوت. باز اهل عبارت و ارباب اللسان را که از تحقیق
آن معانی بے خبر بوده اند اندر مجرد عبارت سخن رفت. یکے را مقدم کردند و یکے را موخر
هر دو عبارت بود. پس آن گروه رفتند با تحقیق معانی. و این گروه ماندند اندر ظلمت عبارت
و در جمله چون کسے را آن معنی حاصل بود. و مر آن را قبلهٔ دل خود گردانیده باشد. اگر او را فقیر
خوانند یا صوفی هر دو نام اضطراری بود مر آن معنی را که اندر تحت این اسم نیاید. و این اختلاف
از وقت ابوالحسن سمنون باز است. که وے گاه اندر کشفی که تعلق ببقا داشتے فقر را بر صفوت
مقدم نهادے. ارباب معانی اندر آن وقت او را گفتند که چرا چنین مے کنی. گفت چون
طبع را اندر فنا و نگونساری مشربے تمام است. و اندر بقا و علو نیز همچنان. چون من اندر محلے
باشم که تعلق آن بفنا باشد صفوت را مقدم گویم بر فقر. و چون اندر محلے باشم که تعلق آن ببقا
باشد فقر را مقدم گویم بر صفوت. که فقر نام بقا است. و صفوت از آن فنا. رویت بقا از خود
فانی کنم. و اندر فنا رویت فنا از خود فانی کنم. تا طبعم از فنا فنا شود. و از بقا هم فنا. و این سخنان
از روئے عبارت خوب است. اما فنا را فنا نباشد. و بقا را فنا نباشد. هر باقی که آن فانی شود
از خود فانی شود. و هر فانی که باقی شود از خود باقی بود. و فنا اسمے است که مبالغت اندر آن
محال باشد. تا کسے گوید که فنا گردد. که این هم مبالغت از نفی اثر وجود آن معنی تواند کرد. اندر
فنا تا اثرے مانده است. هنوز فنا نیست. و چون فنا حاصل آمد فنائے فنا هیچ نباشد مگر تحیر
اندر عبارت بے معنی. و این ترهات ارباب اللسان است اندر وقت پسندش عبارت. و ما را
ازین جنس سخن است اندر کتاب فنا و بقا. و آن اندر وقت هوس کودکی و تیزی احوال کرده ایم
اما اندرین کتاب بحکم احتیاط تمام آن بیاریم ان شاء الله عزوجل. این ست فرق میان فقر
و صفوت معنوی. اما صفوت و فقر معاملتے از روئے تجرید دنیا و تخلی ست از آن نوعے
دیگر است. و حقیقت آن بفقر و مسکنت باز گردد. گروہے گفته اند از مشائخ فقیر فاضلتر
بود از مسکین. از آنچه خدائے عزوجل گفت. لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا
يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ. از آنچه مسکین صاحب معلوم بود. و فقیر تارک معلوم. پس فقیر

عزیز باشد و مسکنت ذل. و صاحب معلوم اندر طریقت ذلیل باشد که پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم تعس عبد الدینار و تعس عبد الدرهم و تعس عبد الدنیا و تعس عبد الخمیصة و القطیفة. و تارک المعلوم عزیز باشد که اعتماد صاحب معلوم بر معلوم بود. و اعتماد تارک المعلوم بخداوند. و باز گروهی گفته اند که مسکین فاضلتر. از آنچه که پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم. اللهم احینی مسکینا و امتنی مسکینا و احشرنی فی زمرة المساکین. چون پیغمبر علیه السلام مسکین را یاد کرد. و گفت یا رب مرا بمرگ و زندگانی از مساکین دار. و چون فقر را یاد کرد. گفت کاد الفقر ان یکون کفرا. بدین سبب فقیر آن بود که متعلق سببی باشد. و مسکین از منقطع الاسباب باشد. و اندر شریعت بنزدیک گروهی از فقها فقیر صاحب بلغه بود. و مسکین مجرد. و بنزدیک گروهی مسکین صاحب بلغه بود. و فقیر صاحب تجرد. و پس این جاهل مقامات مسکین را صوفی خوانند و این خلاف با اختلاف فقها رضی الله عنهم متصل است. بنزدیک آنکه فقیر مجرد بود و مسکین صاحب بلغه. و صفوت فاضلتر از فقر است. این ست احکام اختلاف ایشان اندر فقر و صفوت بر سبیل اختصار. و الله اعلم بالصواب.

باب الملامة

گروهی از مشایخ طریقت طریق ملامت سپرده اند. و مر ملامت را اندر خلوص محبت تاثیر عظیم است. و مشربی تمام. و اهل حق مخصوص اند بملامت خلق. از جمله خاصه بزرگان این است. و رسول الله صلی الله علیه وسلم که مقتدا و امام اهل حق بود. و پیشرو محبان. تا برهان حق بروی پیدا نیامده بود. و وحی بدو نه پیوسته. بنزدیک همه نیکنام بود و بزرگ. و چون خلعت دوستی بر سر وی افگندند خلق زبان ملامت بدو دراز کردند. و گروهی گفتند کاهن است. و گروهی گفتند شاعر است. و گروهی گفتند مجنون است. و گروهی گفتند کاذب است. و مانند این. و خداوند عز و جل صفت مومنان یاد کرد. و گفت ایشان از ملامت ملامت کنندگان نترسند. وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَٰلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ. و سنت باری تعالی چنین رفته است. که هر که حدیث وی کند عالم را جمله ملامت کننده او گرداند. و سر وی را از مشغول گشتن بملامت ایشان نگاه دارد. و این غیرت حق باشد که دوستان خود را از ملاحظه غیر نگه دارد. تا چشم کس بر جمال

حال ایشان نیفتد - و از رویت ایشان مر ایشان را نیز نگه دارد - و تا جمال خود نبینند - و بخود معجب نشوند - و بآفت عجب و تکبر اندر نیفتند - پس خلق را بر ایشان گماشته است تا زبان ملامت بر ایشان دراز کنند - و نفس لوامه اندر ایشان مرکب گردانیده - تا مر ایشان را بر هرچه میکنند ملامت میکنند - اگر بد میکنند خود را ملامت میکنند به بدی - و اگر نیک میکنند ملامت میکنند خود را بتقصیر کردن - و این اصلی قویست اندر راه خدای که هیچ آفت و حجاب نیست اندرین طریقت صعب‌تر از آنکه بنده بخود معجب شود - و اصل عجب از دو چیز خیزد یکی از جاه خلق و مدح ایشان - و آنچنان بود که چون بنده خلق را پسند افتد بر وی مدح کنند و او بدان معجب شود - و دیگر آنکه کسی مر عمل خود را پسند آید و خود را شایسته داند بدان معجب شود - خداوند بفضل خود این راه بر دوستان خود دربسته - تا معاملات ایشان اگرچه نیک بود خلق نه پسندند - از آنچه بحقیقت ایشان را نبینند - و مجاهدت ایشان اگرچه بسیار بود - ایشان آنرا از حول و قوت خود نبینند - و مر خود را نپسندند - تا از عجب محفوظ بودند - پس آنکه پسندیدهٔ حق بود خلق او را نپسندیده - و آنکه گزیدهٔ تن خود بود حق ورا نگزیند - چنانچه ابلیس را خلق پسندیدند - و ملائکه قبول کردند - و وی خود را پسندید - چون پسندیدهٔ حق نبود - پسند ایشان مر او را لعنت بار آورد - و آدم را ملائکه نه پسندیدند - و گفتند - أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا و وی خود را نپسندید - و گفت - رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا - چون پسندیدهٔ حق بود - گفت - فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا - ناپسند خلق و ناپسند وی وی را رحمت بار آورد - تا خلق عالم بدانند که مقبول ما مهجور خلق باشد - و مقبول خلق مهجور ما - تا لاجرم ملامت خلق غذای دوستان حق است - از آنچه اندران آثار قبول است - و مشرب اولیای وی که آن علامت قرب است و همچنانکه همه خلق بقبول خلق خرم باشند - و اندر اخبار آمده است از پیغمبر صلی الله علیه وسلم از جبرائیل صلوات الله علیه از خداوند تعالی که گفت - اولیائی تحت قبائی لا یعرفهم غیری الا اولیائی ۔

فصل - اما ملامت بر سه وجه باشد - یکی راست رفتن و دیگر قصد کردن و سه دیگر ترک کردن - و صورت ملامت راست رفتن آن بود که یکی کار خود همی‌کند و دین همی‌ورزد و معاملات را مراعات همی‌کند - خلق او را اندران ملامت همی‌کنند - و این راه خلق باشد اندر وی - و وی از جمله فارغ - و صورت ملامت قصد کردن آنکه یکی را جاه بسیار از خلق

پیدا آید۔ و اندر میان ایشان نشانہ گردد۔ و دلش بجاہ میل کند۔ و طبعش اندر ایشان آویزد۔ و خواہد۔ تا دل خود را از ایشان فارغ کند۔ و بحق مشغول گردد۔ بتکلف راہ ملامت خلق بر دست گیرد۔ اندر چیزے کہ شرع را از زیان ندارد۔ و خلق از وے نفرت آرند۔ و این راہ او بود اندر خلق۔ و خلق از وے فارغ۔ و صورت ملامت ترک کردن آں بود۔ کہ یکے را کفر و ضلالت طبع گریبان گیرد۔ تا بری از شریعت نماند۔ و ترک متابعت آں پیش گیرد۔ و گوید کہ این طریقہ ملامتی است کہ میکنم۔ و این راہ وے۔ اندر وے راست رفتن بود اندر دین۔ و نا ورزیدن نفاق و دست بداشتن از ریا و ویرا از ملامت خلق باک نباشد۔ و اندر ہمہ احوال بر سر رشتہ خود باشد۔ و بہر نام کہ خوانند وے را ہمہ یکے باشد۔ و اندر حکایات یافتم۔ کہ شیخ ابو طاہر حرامی رحمۃ اللہ علیہ روزے بر خرے نشستہ بود۔ و اندر بازارے رفت۔ و مریدے عنان گرفتہ بود۔ یکے آواز داد کہ آں پیر زندیق آمد۔ آں مرید چوں این سخن بشنید از غیرت ارادت خود قصد زخم آں مرد کرد۔ اہل بازار جملہ بر جوشیدند۔ شیخ گفت مر مرید را کہ اگر تو خاموش باشی۔ من ترا چیزے آموزم۔ کہ ازین محن باز رہی۔ مرید خاموش بود۔ چوں بجایگاہ خود باز رفتند۔ این مرید را گفت آں صندوق بیار۔ بیاورد۔ و دراں صندوق نامہا بود۔ و از انجا نامہا کہ ہر کس باو نوشتہ بودند بیروں آورد۔ و پیش وے نہاد۔ گفت نگاہ کن۔ از ہر کس این نامہ ایست کہ فرستادہ اند۔ یکے مخاطب شیخ الاسلام خطاب کردہ است۔ و یکے شیخ زکی۔ و یکے شیخ زاہد۔ و یکے شیخ الحرمین۔ و مانند این ہمہ القاب است نہ اسم۔ و من این ہمہ نیستم۔ ہر کسے بر حسب اعتقاد خود مرا استجاب نہادہ۔ اگر این بیچارہ نیز بر حسب اعتقاد خویش سخنے گفت۔ و مرا لقبے نہاد۔ تو این خصومت چرا انگیختی۔ و اما آنکہ طریقش قصد باشد اندر ملامت و ترک جاہ و دست بداشتن از ریاست چناں بود۔ کہ روایت کردہ اند از امیر المومنین عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ کہ روزے از خرماستان خود مے آید۔ و حزمہ ہیزم بر سر وے نہادہ۔ و وے چہار صد غلام داشت۔ گفتند یا امیر المومنین این چہ حال است۔ گفت اُرِیْدُ اَنْ اُجَرِّبَ نَفْسِیْ مرا غلاماں ہستند کہ این بکنند۔ ولیکن مے خواہم کہ من نفس خود را تجربہ کنم تا جاہ خلق اورا از ہیچ کار باز ندارد۔ و این حکایت صریح است بر اثبات ملامت۔ و اندرین معنی حکایتے آرند از امام اعظم ابو حنیفہ رضی اللہ عنہ و آنجا کہ ذکر وے آید اندرین کتاب بیاید ان شاء اللہ تعالی۔ و نیز از ابو یزید رحمۃ اللہ علیہ مے آرند کہ از سفر حجاز مے آمد اندر شہرے بانگ افتاد۔ کہ بایزید آمد۔ مردمان شہر جملہ پیش وے باز رفتند۔ تا ویرا باکرام و بہ الشہر اندر آرند۔ بایزید

دید که مردان شهر پیش او خواهند آمد۔ و وے بمراعات ایشان مشغول دل خواہد شد۔ و از حق باز خواہد ماند۔ و پراگندہ خواہد گشت۔ چوں ببازار اندر آمد۔ قرصے از آستین بدر آورد۔ و خوردن گرفت۔ جملہ از وے برگشتند۔ و ویرا تنہا بگذاشتند۔ و ایں اندر ماہ رمضان بود۔ و او مسافر۔ با مریدے کہ با وے بود گفت کہ دیدی بیک مسئلہ از شریعت کار نبستم۔ ہمہ خلق مرا آزاد کردند۔ و من مے گویم کہ علی بن عثمان الجلابی ام کہ اندریں زمانہ ملامت را فعلے مے بایست مستنکر و پایدار آمدن چیزے بر خلاف عادات۔ اکنوں اگر کسے خواہد کہ مر او را ملامت کنند گو دو رکعت نماز تطوع دراز تر بکن۔ و یا دین را بتمامی بورزد۔ ہمہ خلق بیکبار مر ترا منافق و مرائی خوانند۔ اما آنکہ طریقش ترک باشد۔ و بخلاف شریعت چیزے بر دست گیرد۔ و گوید کہ ایں طریق ملامت مے ورزم آں ضلالت واضح باشد۔ و آفت ظاہر و ہوس صادق۔ چنانکہ اندریں زمانہ بسیارے ہستند۔ کہ مقصود شاں از رد خلق قبول ایشاں بود۔ از آنچہ نخست باید کہ کسے مقبول باشد تا قصد رد ایشاں کند و فعلے پدیدار آید کہ ایشاں او را رد کنند۔ قبول ناکردہ را تکلف رد کردن بہانہ باشد از برائے قبول۔ مصنف گوید کہ وقتے مرا با یکے ازیں مدعیان مبطل صحبت افتاد روزے وے معاملتے خراب پدیدار آمد و عذر آں معنی ملامت آورد۔ یکے مر او را گفت کہ ایں ہیچ چیزے نیست۔ و ویرا دیدم کہ نفسے بر آورد۔ و گفتم اے ہذا اگر دعوی ملامت میکنی دوام ایں اندریں درستی۔ اکنوں ایں جوانمرد در فعل ترا تاکید مذہب تست و چوں وے با تو اندرا بر تو موافقت میکند۔ ایں خصومت چہ چیز است و ایں خشم چرا۔ ایں قصہ تو بدعوت ماند نہ بملامت است۔ و ہر کہ خلق را دعوت کند بامرے از حق و مر آنرا برہانے باید و برہان آں حفظ سنت بود۔ و چوں از تو ترک فریضہ ظاہر مے بینم۔ و تو خلق را بداں دعوت مے کنی ایں کار از دائرہ اسلام بیروں مے باشد۔

فصل ۔ بدانکہ مذہب ملامت را اندریں طریقت آں شیخ زمانہ خود ابوحمدون قصار نشر کردہ است۔ و ویرا اندر حقیقت ملامت لطایف بسیار است۔ و از وے مے آید کہ گفت الملامۃ ترک السلامۃ۔ ملامت دست بر داشتن از سلامت بود۔ و چوں کسے قصدا ترک سلامت خود بگوید۔ و مر بلاہا را میان اندر بندد۔ و از مالوفات و راحتہائے خود تبرا کند مر امید کشف جلال و طلب مآل را تا بر دخلق از خلق نومید گردد۔ و طبعش الفت خود از ایشاں بگسلد۔ ہرچند از ایشاں گسستہ تر بود بحق پیوستہ تر بود۔

پس آنچه روی همه خلق عالم بدان بود آن سلامت است مر اهل ملامت را از آن روی بگردانیدند
همت ایشان بر خلاف همه بود و همت ایشان خلاف همه آمد و صفات خود وجدانی باشد
چنانچه احمد بن فاتک روایت آرد از حسین بن منصور که او را پرسیدند کی من الصوفی قال
وحدانی الذات و هم از بو حمدون پرسیدند از ملامت وی گفت که راه آن بر خلق
دشوار و مشکل است اما طرفی بگویم رجاء المرجیة وخوف القدریة ترس قدریان
و رجاء مرجیان صفت ملامتی بود و اندر تحت این معنی رمزیست بدانکه هیچ چیز این طبع
از درگاه خداوند تعالی دورتر از آن نکند که بجاه خلق و آدمی را بدان مقدار بسنده باشد که کسی ورا
بستوده است بدان دل بدو دهد و از خدای عز و جل بدو باز ماند پس خائف پیوسته می کوشد
که از محل خطر دور باشد و اندرین کوشش مر جانب را از خطر پیش آید یکی خوف حجاب
خلق و دیگر بیم فعلی که خلق بدان فعل وی را بدان کار کردند و زبان ملامت بدو دراز کردند
تا روی آنکه با جاه ایشان بیارامد و بزرگان آنکه ایشان را ملامت خود بدان کار کنند پس ملامتی را
باید که بخصومت دنیا و بمشتاق از خلق منقطع کند باشد آنچه او را گویند مر نجات دل را
شغلی کند که آن نه اندر شریعت کبیره باشد و نه صغیره تا مردمان او را رد کنند تا خوفش اندر
معاملات چون خوف قدریان بود و رجاش اندر ملامت کنندگان چون رجاء مرجیان بود
و اندر حقیقت دوستی هیچ چیز خوشتر از ملامت نیست از آنچه ملامت دوست را بر دل دوست
اثر نباشد و دوست جز بر سر کوی دوست گذر نباشد و اغیار را بر دل دوست خطر
نباشد الوجد الملامة فی هواك لذیذة فی الملامة روضة العاشقین و نزهة
المحبین وراحة المشتاقین وسرور المریدین و مخصوص اند این طائفه از ثقلین باختیار
ملامت از برای سلامت دل و هیچکس از خلائق از مقربان و کروبیان و روحانیان را
این درجه نیست و از امم پیشین نیز از زهاد و عباد و راهبان و طالبان حق که بوده اند اندرین
مرتبه نبوده جز گروهی را ازین امت که سالکان طریق انقطاع دل باشند اما نزدیک
من طلب ملامت عین ریا بود و ریا عین نفاق از آنچه مرائی بتکلف براه رود که خلق
او را قبول کنند و ملامتی بتکلف راهی رود که خلق او را رد کنند و هر دو گروه اندر خلق مانده
اند و از ایشان بیرون گذر ندارند تا یکی بدین معنی پیدا آمده است و یکی بدان
معاملت و درویش را خود حدیث خلق بدل نگذرد و چون دل از خلق گسسته بود از این

هر دو معنی فارغ باشد- و هیچ چیز پایه بند وے نباید- وقتی مرا از ملامتیان ماوراء النهر
صحبت افتاد- و چون منبسط شدیم اندریں گفتم اے اخی مراد تو اندریں افعال شوریده چه چیز است
گفتا سپری کردن خلق اندر خود- گفتم این خلق بسیار اند- و تو اندک عمر- در روزگار مکانت آں
نیابی تا خلق را اندر حال خود سپری کنی- تو خود را اندر خلق سپری کن- تا ازیں همه مشغولی بازرهی
و گروهے باشند که به خلق مشغول اند- پندارند که خلق بدیشان مشغول اند پس چوں کس ترا نبیند تو خود
را مبیں- چوں آفت روزگار تو از دیده تو باشد- ترا به غیر چه کار- کسے را که شفا از احتما باید طلب بیماری
او از تناول طلبد- و از مرداں نباشد- و باز گروهے برائے ریاضت نفس را ملامتی کنند- تا
بخواری خلق نفس شاں ادب گیرد- و داد خود از وے بیابند- که خوشتر ایشاں را بیابند
که نفس خود را اندر بلا و خواری یابند- از ابراهیم ابن ادهم رحمة الله علیه حکایت آرند- که یکے
ورا پرسید- که هرگز بمراد خود رسیده‌ای- گفت بلے دو بار دیده ام- یکبار در کشتی بودم- و کس
اندراں جامه مرا نشناخت- جامه خلق داشتم و موئے دراز- و بر حالے بوده ام که اهل کشتی جمله بر
من فسوس و خنده همی کردند- و اندر کشتی یک مسخره بود- هر زماں که بیامدے موئے سر من
کشیدے- و بکندے- و با من بوجه مسخره استخفاف کردے- من خود را بمراد خود یافتمے- و
بداں لباس خود شاد همے بودے- تا روزے آں شادی بغایت رسید- و سبب آں بود که
مسخره برخاست و بر من بول کرد- و دیگر بار اندر باران عظیم به دیهے فراز رسیدم- و مرقعه بر تن من
اثر کرده بود- مرقعه بر تن من تر شده بود- به مسجدے فراز رسیدم- و مرا در آنجا نگذاشتند- و
به دیگر مسجد رفتم همچناں نگذاشتند- و به دیگر مسجد رفتم همچناں- عاجز شدم- و سرما بر دل من
قوت گرفت- تا به تون گرمابه اندر آمدم- و دود آں به من
برآمد- و جامه و رویم سیاه شد- آں شب بمراد خود رسیده بودم- و مرا که علی بن عثمان
الجلابی ام وقتے واقعه افتاد- بسیار مجاهدت کردم امید آنکه واقعه‌ام حل شود نشد- وقتے
پیش ازیں مرا از آں جنس واقعه افتاده بود- و بگور شیخ ابویزید رحمة الله علیه مجاور شده بودم
تا حل شد- ازیں بار نیز قصد آنجا کردم- و سه ماه بر سر تربت او مجاور شدم تا حل شود- و
هر روز سه غسل مے کردم- و سی طهارت- امید کشف واقعه را البته حل نشد- برخاستم قصد
سفر خراسان کردم- اندراں ولایت شبے به دیهے فراز رسیدم- که آنجا خانقاهے بود- و
جماعتے از متصوفه- و من مرقعه خشن داشتم بسنت ایشاں- بحکم رسم مے گفتند با یکدیگر که این نه از ماست

بانیست- وراست چناں بود که از ایشاں نبودم- اما آں شب لابد بود اندر آں جائے بودن- مرا بر بامے نشاندند- و خود بر بام بلند تر از من بر شدند- و من بر زمین نانِ خشک و سبز گشته پیش من بنهادند- و من بوئے ازاباها که ایشاں مے خوردند مے شنیدم- و با من سخنان بطنز مے گفتند از بام- چوں از طعام فارغ شدند خربزه مے خوردند و پوستِ آں بر سر من مے انداختند بر وجه طیبتِ حالِ خود و استخفافِ من- و من بدل مے گفتم که بار خدایا اگر نه آنستی که جامهٔ دوستاں تو دارند- والا من از ایشاں ایں نکشیدمے- و هر چند که آں طعنِ ایشاں بر من زیادت شد دلِ من اندراں خوشتر مے گشت- تا بکشیدنِ ایں بار آں واقعه بر من حل شد- و اندر وقت بدانستم که مشائخ جهال را از برائے چه اندر میانِ خود راه داده اند- و بارِ ایشاں از برائے چه مے کشند- این است احکام ملامت بتمامی تحقیق آنکه پیدا کردم- بتوفیق الله تبارک وتقدس۔

باب فی ذکر ائمتهم من الصحابة رضی

اکنوں طرفے یاد کنیم از احوال ائمهٔ ایشاں- و از صحابه که پیشروِ ایشاں بوده اند اندریں معاملات- و قدوهٔ ایشاں اندر انفاس- و قوّاد ایشاں اندر احوال- از پس انبیاء از سابقاں اولیں از مهاجرین و انصار تا یکے بود مر اثبات مراد ترا انشاء الله عزوجل رضی الله عنهم شیخ الاسلام و بعد از انبیاء خیر الانام خلیفه و امام و سید اهل تجرید و شاهنشاه ارباب تفرید و از آفات النسانی بعید امیر المؤمنین ابوبکر عبدالله بن عثمان الصدیق رض که ویرا کرامات مشهور است و آیات و دلائل ظاهر اندر معاملات و حقایق- و اندر باب تصوف طرفے از روزگار وے گفته شده است- و مشائخ ویرا مقدم ارباب مشاهدت نهند مر قلت حکایات و روایتش را- و عمر رض را مقدم ارباب مجاهدت نهند مر صلابت و معاملتش را- و اندر اخبار صحاح مستور است و اندر میانِ اهلِ علم مشهور که چوں وے بشب نماز کردے قرآن نرم خواندے- و چوں عمر رض نماز کردے بلند خواندے- رسول صلی الله علیه وسلم از ابوبکر رضی الله عنه پرسید- که چرا نرم خوانی گفت «اسمع من اناجیه»- آنچه مے دانم که از من غائب نیست- و بنزدیک سمع وے نرم خواندن و بلند خواندن هر دو یکے است- و از عمر رض پرسید گفت «اوقظ الوسنان و اطرد الشیطان»- ایں نشان از مجاهدت داد- و آں

نشان از مشاهدت - و مقام مجاهدت اندر جنب مقام مشاهدت چون قطره بود اندر بحر
واز آن بود که پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم گفت هل انت الا حسنة من حسنات ابی بکر - چون
عمر حسنہ بود از حسنات ابی بکر کہ عز اسلام بدو بود - نظر کن تا عالمیان چگونہ باشند - از وے
مے آرند کہ گفت دارنا فانیة واحوالنا عاریة وانفاسنا معدودة وکسلنا موجودة -
سرائے ما گذرندہ است - واحوال ما اندر وے عاریت - ونفسہائے ما بشمار - وکاہلی ما ظاہر
پس عمارت سرائے فانی از جہل باشد - واعتماد بر حال عاریتی از بلہ - و دل را با انفاس معدود
نہادن از غفلت - وکاہلی را دین خواندن از غبن - کہ آنچہ عاریت بود باز خواہند - وآنچہ گذرندہ
بود نماند - وآنچہ در عدد آید سپری شود - وکاہلی را خود دارو نیست - نشان داد مارا رضی
اللہ عنہ کہ دنیا و دنیاوی را چندان خطر نیست - کہ خاطر بدیشان مشغول باید کرد - کہ ہرگاہ بفانی
مشغول شوی از باقی محجوب گردی - چون نفس و دنیا حجاب طالب آمد از حق دوستان او
از ہر دو اعراض کردند - وچون دانستند کہ عاریت است - وعاریت از آن کسان بود - دست
تصرف از ملک کسان کوتاہ کردند - وہم از وے مے آرند - کہ گفت اندر مناجاتش اللہم
ابسط لی الدنیا وزہدنی فیہا - نخست گفت دنیا بر ما فراخ گردان - آنگاہ مرا از آفت
آن نگاہ دار - واندر تحت معنی این رمزیست یعنی نخست دنیا بدہ تا شکر آن بکنم - آنگاہ
توفیق آن دہ تا از برائے تو دست از آن بدارم - وروئے از آن بگردانم - تا ہم درجہ شکر و
انفاق یافتہ باشم - وہم مقام صبر تا اندر فقر مضطر نباشم - کہ فقر مرا باختیار باشد - واین معنی رد
است بر آن پیر معاملت - کہ گفت آنکہ فقرش باضطرار بود تمامتر از آنکہ باختیار بود - کہ اگر
باضطرار بود او صنعت فقر بود - واگر باختیار بود فقر صنعت وے بود - وچون کسب
وے از جلب فقر منقطع بود - بہتر از آنکہ بتکلف خود را در حیلہ سازد - گویم کہ صنعت فقر
ظاہرتر آنگاہ بود کہ اندر حال غنا ارادت فقر بر دلش مستولی شود - چندان عمل کند کہ او
را محجوب آدم وذریّہ او باز ستانند - وآن دنیاست نہ آنکہ اندر حال فقر خواست - غنا بر
دلش مستولی شود - چندان فعل کند کہ او را از برائے درم بدرگاہ ظلمہ وسلاطین باید شد -
صنعت فقر آن بود کہ از غنا بفقر افتد - نہ آنکہ اندر فقر طلب ریاست کند - وصدیق اکبر را
مقدم بر ہمہ خلایق است از پس انبیاء صلوات اللہ علیہم اجمعین - وروا نباشد کہ کسے
قدم اندر پیش وے نہد - کہ در معنی مقدم گیرد اندر فقر باختیار را بہ فقر باضطرار - وجملہ مشائخ

متصوفه برین مذهب اند۔ الا آن یک پیر که یاد کردیم۔ و حجت مقالاتش را در روی بیاوردیم
آنگاه مؤکد گردانیدیم این را بر قول صدیق اکبر رضی الله عنه۔ و دلیل واضح کردیم۔ و زهری از
روی روایت می آرد۔ که چون وی را بخلافت بیعت کردندی۔ وی بر منبر شد و خطبه کرد۔
و اندر میان خطبه خواند۔ والله ما کنت حریصاً علی الامارة یوماً ولا لیلة قط ولا کنت
فیها راغباً ولا سألتها الله قط فی سر و علانیه و مالی فی الامارة من راحة۔ یعنی ای
که من بر امارت حریص نیستم۔ و نبودم۔ و هرگز روزی و شبی ارادت آن بر دلم گذر نکرد۔ و
مرا بدان رغبت نبود۔ و از خداوند تعالی اندر نخواستم بسر و علانیه۔ و مرا اندر آن راحت
نیست۔ و چون بنده را خداوند عزوجل بکمال صدق برساند۔ و بمحل تمکین کرم متمکن گرداند
او منتظر وارد حق باشد۔ تا بر چه صفت آید۔ که وی بدان صفت می گردد۔ و اگر فرمان آید
که فقیر باشد فقیر باشد۔ و اگر فرمان باشد امیر باشد امیر باشد۔ اندرین تصرف و اختیار نکند۔
چنانکه صدیق رضی الله عنه اندر ابتدا اندر آن نیز جز تسلیم نورزید۔ چنانکه وی رضی الله عنه
در انتها۔ پس اقتدا این طائفه به تجرید و تمکین و حرص بر فقر و تمنی ترک ریاست بدوست۔
از آنکه امام دین همه مسلمانان و لیست عام را۔ و امام اهل این طریقت و لیست خاص را۔
رضی الله عنه و منهم سرهنگ اهل ایمان و صعلوک اهل احسان۔ امام اهل
تحقیق۔ و اندر بحر محبت غریق۔ ابو حفص عمر بن الخطاب رضی الله عنه۔ که وی را کرامات
مشهور است۔ و فراسات مذکور۔ و مخصوص بود بفراست و صلابت و وی را لطائف است
اندر طریق۔ و دقائق اندرین معنی۔ و پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم اَلْحَقُّ یَنْطِقُ عَلٰی لِسَانِ عُمَرَ۔
حق بر زبان عمر رضی الله عنه سخن گوید۔ و نیز گفت۔ قد کان فی الامم محدثون فان یک
منهم فی امتی فعمر۔ اندر امتان پیشین محدثان بوده اند۔ و اگر اندرین امت باشد آن عمر
است رضی الله عنه۔ و وی را اندرین طریقت رموز لطیف بسیار است۔ بیش ازین که کتاب
جمله را احصا توان کرد۔ اما از وی می آید که گفت۔ العزلة راحة من خلطاء السوء۔ عزلت
راحت بود از همنشینان بد۔ و عزلت بر دو گونه بود۔ یکی اعراض از خلق و دیگر انقطاع
از ایشان۔ و اعراض از خلق گزیدن جای خالی بود۔ و تبرا کردن از صحبت اجناس
بظاهر۔ و آرمیدن بجهد رویت عیوب افعال خود۔ و خلاص جستن خود را از مخالطت
مردمان۔ و ایمن گردانیدن خلق را از بد خود۔ اما انقطاع از خلق بدل بود۔ و صفت دل را

بظاهر هیچ تعلق نباشد چون کسے بدل منقطع بود از خلق و صحبت ایشان وے را هیچ چیز
نباشد از مخلوقات که اندیشهٔ آن بروش مستولی گردد۔ آنگاه این کس اگرچه اندر میان خلق
باشد از خلق وحید بود و همتش از ایشان فرید باشد۔ و این مقام بس عالی و بعید بود۔ و راست
رود این صفت عمر بود رضی الله عنه که از راحت عزلت نشان داد۔ و وے بظاهر اندر میان
خلق با امارت و خلافت بود۔ و این دلیل واضح است که اهل باطن اگرچه بظاهر با خلق آمیخته
باشند دل شان بحق آویخته باشد۔ و در جمله حال بدو راجع باشند۔ و آن مقدار صحبت که با
خلق کنند از حق بلا شمرند۔ و حق تعالیٰ ایشان از صحبت خلق گریزند که هرگز دنیا مر دوستان حق
را صفا نگردد۔ و احوال آن فنا نه۔ چنانکه عمر گفت رضی الله عنه دار اسست علی البلوی
بلا بلوی محال۔ سرایے که اساس آن بر بلا و بلوی بود محال باشد که هرگز از بلا خالی نباشد
و عمر رضی الله عنه از خواص اصحاب رسول بود صلی الله علیه وسلم و اندر حضرت حق تعالیٰ
همه افعالش مقبول۔ تا حدے که جبرئیل علیه السلام اندر ابتداے اهل اسلام عمر
بیامد۔ و رسول صلی الله علیه وسلم را گفت قد استبشر یا محمد اهل السماء الیوم باسلام
عمر۔ پس اقتدا این طائفه بلبس مرقعه و صلابت اندر دین بدوست از آنکه وے اندر
همه انواع مر جمله خلق را امام است۔ رضی الله عنه۔ و منهم کنج حیا و اعبد اهل صفا
و متعلق درگاه رضا و متحلی بطریق مصطفیٰ ابو عمر عثمان بن عفان رضی الله عنه که ویرا فضائل
هویدا است۔ و مناقب ظاهر اندر کل معانی۔ و عبد الله بن رباح و ابو قتاده رضی الله عنهما
روایت آرند که روز حرب الدار با نزدیک امیر المؤمنین عثمان رضی الله عنه بودیم۔ چون
اهل غوغا بر درگاه وے مجتمع شدند غلامان وے سلاح برداشتند۔ عثمان گفت هر که سلاح
بر نگیرد از بالین من آزاد است۔ و ما از ترس خود بیرون آمدیم۔ حسن ابن علی رضی الله عنهما
مارا در راه پیش آمد با وے باز گشتیم و نزدیک عثمان رضی الله عنه اندر آمدیم۔ تا بدانیم که حسن
بن علی کرم الله وجهه بچه کار مے شود۔ و چون حسن اندر آمد و سلام گفت ویرا بدان بلیت
تعزیت کرد و گفت یا امیر المؤمنین من بے فرمان تو بر مسلمانان شمشیر نتوانم کشید و تو امام
بر حقی فرمان ده۔ تا بلاے این قوم از تو دفع کنم۔ عثمان رضی الله عنه وے را گفت۔ یا ابن
اخی ارجع و اجلس فی بیتک حتی یاتی الله بامره فلا حاجة لنا فی اهراق الدماء۔
اے برادر زاده من باز گرد و اندر خانهٔ خود بنشین تا فرمان خداوند تعالیٰ در تقدیر وے چه باشد

که مرا بخون ریختن مسلمانان حاجت نیست. و این علامت تسلیم است اندر حالِ درد و بلا اندر درجهٔ خلّت. چنانچه نمرود علیه اللعنة آتش برافروخت. و ابراهیم را صلوات الله علیه اندر پلهٔ منجنیق نهاد. جبرئیل آمد و گفت: هل لک من حاجة؟ گفت: اما الیک فلا. تو را هیچ حاجتے ندارم. جبرئیل گفت: پس از خداوند بخواه. گفت: حسبی من سؤالی علمه بحالی. مرا آن بس او که مے داند که بمن چه مے رسد. و او بمن داناتر از من است. بمن مے داند که صلاحِ من اندر چه چیز است. پس عثمان رضی الله عنه این جا بجائے خلیل بود. و اندر منجنیق و اجتماعِ غوغا بجائے آتش. و حسن بجائے جبرئیل. اما ابراهیم را علیه السلام اندر بلا نجات و عثمان را رضی الله عنه اندر بلا هلاک. و نجات را تعلق ببقا بود. و هلاک را بفنا. و اندرین معنی پیش ازین طرفے گفته ایم. پس اقتدا این طائفه ببذلِ مال و جان و تسلیم امور و اخلاص اندر عبادت بوے است. و وے بحقیقت امامِ حق است اندر حقیقت. و شریعت و ترتیبِ طریقت وے اندر دو سخن ظاهر است. رضی الله عنه و عنهم. برادر مصطفیٰ و غریقِ بحرِ بلا و حریقِ نارِ ولا و مقتدائے جملهٔ اولیا و اصفیا ابو الحسن علی بن ابی طالب کرم الله وجهه. و ورا اندرین طریقت شانے عظیم و درجهٔ رفیع بود. و اندر دقّتِ عبارات از اصولِ حقائق حظے تمام داشت تا حدے که جنید گوید رحمة الله علیه: شیخنا فی الاصول والبلاء علی المرتضیٰ کرم الله وجهه. شیخ ما اندر اصول. و اندر بلا کشیدن علی مرتضیٰ است یعنی امامِ ما اندر علمِ طریقت و معاملات آن علی مرتضیٰ است. از آنکه این علمِ طریقت را اهلِ طریقت اصول گویند. و معاملاتِ طریقت بجمله خود بلا کشیدن است. مے آید که یکے بنزدیک وے آمد. و گفت: یا امیر المؤمنین مرا وصیتے کن. گفت: لا تجعلن اکبر شغلک باهلک و ولدک فان یکن اهلک و ولدک من اولیاء الله تعالیٰ فان الله لا یضیع اولیاءه وان کانوا اعداء الله فما همک و شغلک لاعداء الله سبحانه. یعنی مگر تا شغل زن و فرزند را مهترین اشغالِ خود نگردانی. که اگر ایشان از دوستانِ خدا اند خدا دوستانِ خود را ضائع نکند. و اگر دشمنانِ خدا اند دشمنانِ وے را چرا داری. و تعلق این مسئله بانقطاعِ دل بود از دونِ حق تعالیٰ. که وے بندگانِ خود را چنانکه خواهد مے دارد. چنانکه موسیٰ صلوات الله علیه دخترِ شعیب را در حالتے هر چه صعب تر بگذاشت. و بخداوند تسلیم کرد. و ابراهیم علیه السلام هاجره و اسمٰعیل را برداشت. و بوادی غیر ذی زرع برد.

و بخداوند تسلیم کرد- و مر ایشان را اکبر شغل خود لشناختند- و همه دل اندر حق بستند- تا مراد دو جهانی ایشان بر آمد- اندر حال بی مرادی- و تسلیم امور بحکم خداوند عز و جل- و مانند است این سخن بدان که علی گفت کرم الله وجهه مر سائلی را که از وی پرسیده بود- که پاکیزه ترین کسبها چیست- گفت غناء القلب بالله- هر دل که بخداوند تعالی توانگر باشد- نیستی دنیا وی را درویش نکند- و هستی آن شادی نیارد- و حقیقت این سخن بفقر و صفوت باز گردد- و ذکر آن گذشته است- پس باید اهل این طریقت را که اقتدا کنند بدو اندر حقایق عبارات- و دقایق اشارات و تجرید از معلوم دنیا و آخرت- و نظاره اندر تقدیر حق و لطائف کلام وی بیشتر از آن است که بعد و اندر آید- و مذهب این اندرین کتاب اختصار است- و بالله التوفیق-

باب فی ذکر ائمتهم من اهل البیت

و اهل بیت پیغمبر صلی الله علیه وسلم آنانکه بطهارت ازلی مخصوص بودند- هر یکی را اندرین معانی قدمی تمام بوده است- و جمله قدوه این طائفه بوده اند- از خاص و عام ایشان- و من از روزگار گروهی از ایشان طرفی بیان کنم- ان شاء الله عز و جل- منهم جگر بند مصطفی و ریحان دل مرتضی و قرة العین زهرا ابو محمد الحسن بن علی رضی الله عنهما و ویرا اندرین طریقت نظری تمام بود- و اندر حقایق عبارات این معنی حظی وافر- تا حدی که گفت اندر حال وصیتش- علیکم بحفظ السرائر فان الله مطلع علی الضمائر- یا شما باد بحفظ اسرار که خداوند عز و جل داننده ضمائر است- و حقیقت این آن بود که بنده مخاطب است بحفظ اسرار همچنانکه بحفظ اضمار پس حفظ اسرار عدم التفات باغیار بود- و حفظ اضمار از مخالف جبار- چه آید که قدریان چون غلبه گرفتند- و مذهب اعتزال اندر جهان پراگنده شد- حسن بصری رحمة الله علیه بحسن بن علی کرم الله وجهه نامه نوشت- و گفت

بسم الله الرحمن الرحیم السلام علیک یا ابن رسول الله و قرة عینه و رحمة الله و برکاته اما بعد فانکم معاشر بنی هاشم کالفلک الجاریة فی لجج اللجی و مصابیح الدجی و اعلام الهدی و الائمة القادة الذین من تبعهم نجی کسفینة نوح المشحونة التی یؤول الیها المؤمنون و ینجو فیها المتمسکون فما قولک یا ابن رسول الله صلی الله علیه وسلم عند حیرتنا فی القدر و اختلافنا فی الاستطاعة لتعلمنا بما تأکد علیه رأیک فانکم ذریة بعضها من بعض

علم اللہ علمکم وھو الشاھد علیکم وانتم شھداء اللہ علی الناس والسلام یعنی این آن بود کہ سلام خدائے بر تو باد اے پسر پیغمبر خدائے و روشنائی چشم او و رحمت خدائے و برکات او بر شما باد کہ شما جملگی بنی ہاشم چون کشتیہائے روانید اندر دریائے ژرف۔ و ستارگان تابندہ و علامات ہدایت و امامان دین ہر کہ متابع شما بود نجات یابد چون متابعان کشتی نوح کہ بدان نجات یافتند مومنان۔ و تو چہ گوئی یا پسر پیغمبر اندر تحیر ما اندر قدر۔ و اختلاف ما اندر استطاعت۔ تا ما بدانیم کہ روش تو اندران چیست۔ و شما ذریت پیغمبرید۔ و ہرگز منقطع نخواہید گشت۔ علمتان بتعلیم خدایست عزوجل۔ و او نگاہدارندہ و حافظ شماست۔ و شما از آن خلق۔ و چون نامہ بوے رسید وے جواب نوشت کہ بسم اللہ الرحمن الرحیم اما بعد فقد انتھی الی کتابک عند حیرتک و حیرۃ من زعمت من امتنا والذی علیہ رائی ان من لم یؤمن بالقدر خیرہ و شرہ من اللہ تعالی فقد کفر ومن حمل المعاصی علی اللہ فقد فجر ان اللہ لا یطاع باکراہ ولا یعصی بغلبۃ ولا یھمل العباد فی ملکہ لکنہ المالک لما ملکھم والقادر علی ما علیہ قدرھم فان ائتمروا بالطاعۃ لم یکن لھم صادا ولا لھم عنھا مثبطا وان اتوا بالمعصیۃ وشاء ان یمن علیھم فیحول بینھم وبینھا فعل وان لم یفعل فلیس ھو حملھم علیھا اجبارا ولا الزمھم اکراھا باحتجاجہ علیھم ان عرفھم ومکنھم وجعل لھم السبیل الی فعل ما دعاھم الیہ وترک ما نھاھم عنہ وللہ الحجۃ البالغۃ والسلام معنی این آن بود کہ آنچہ نوشتہ بودی از حیرت خود۔ و از آنکہ مے گوئی از امت ما اندرین قدر و آنچہ رائے من بران مستقیم است آنست کہ ہر کہ بتقدیر خیر و شر بخدائے تعالی ایمان نیارد کافر است۔ و ہر کہ معاصی بدو حوالہ کند فاجر یعنی انکار تقدیر مذہب قدر بود۔ و حوالہ معاصی بخدائے مذہب جبر پس بندہ مختار است اندر کسب خود بمقدار استطاعتش از خدائے عزوجل۔ و دین ما میان قدر و جبر است۔ و مراد من ازین نامہ بیش ازین یک کلمہ نبود۔ اما جملہ بیاوردم کہ سخت فصیح و نیکو بود۔ این جملہ بدان بیاوردم۔ کہ وے رضی اللہ عنہ اندر علم حقایق و اصول بمحلے بودہ است۔ کہ اشارت حسن بصری رضی اللہ عنہ باسباغتش اندر علوم بودہ است۔ و اندر حکایات یافتم کہ اعرابئی اندر آمد از بادیہ۔ و امام حسن رضی اللہ عنہ بر در سرائے خود نشستہ بود اندر کوفہ۔ وے را دشنام داد و مادر و پدرش را۔ برخاست و گفت یا اعرابی مگر گرسنہ گشتہ یا تشنہ شدہ۔ یا ترا چہ رسیدہ است وے ہمی گفت تو

چنیں۔ و مادرو پدرت چنیں حسن رضی اللہ عنہ غلام را فرمود تا یک بدرہ از سیم بیاورد و بدو داد۔ و گفت یا اعرابی معذور دار۔ کہ اندر خانۂ ما جز ایں نماندہ است۔ و الا از تو دریغ نداشتمے چوں اعرابی ایں سخن بشنید۔ گفت اشہد انک ابن رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم من گواہی مے دہم کہ تو پسر پیغمبری۔ و من ایجا بہ تجربۂ حلم تو آمدہ بودم۔ و ایں صفت محققان اولیاء و مشائخ باشد کہ مدح و ذم خلق بنزدیک ایشاں یکساں بود۔ و بجفا گفتن متغیر نشود۔ ومنھم شمع آل محمد۔ و از جملۂ علائق مجرد۔ و سید زمانۂ خود۔ ابو عبد اللہ الحسین بن علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہما از محتشمان اولیا بود۔ و قبلۂ اہل بلا۔ و قتیل کربلا۔ و اہل ایں قصہ بر درستے حال وے متفق اند۔ کہ تا حق ظاہر بود مر حق را متابع بود۔ چوں حق مفقود شد شمشیر برکشید۔ و تا جان عزیز فدائے خداوند نکرد نیارامید۔ و از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اندر وے نشانہا بود کہ او بداں مخصوص بود۔ چنانکہ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ روایت کرد۔ کہ روزے بنزدیک پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم اندر آمدم وبرا دیدم۔ کہ حسین را رضی اللہ عنہ بر پشت مبارک خود نشاندہ بود۔ و رشتہ اندر دہان خود گرفتہ۔ و یک سر رشتہ بدست حسن دادہ۔ تا حسین میراند و وے از عقب حسین مے رفت بزانوہا۔ چوں آں بدیدم گفتم نعم الجمل جملک یا اباعبد اللہ۔ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم نعم الراکب ھو یا عمر۔ و وے را کلام لطیف است اندر طریقت حق۔ و رموز بسیار و معاملات نیکو۔ و از وے روایت آرند کہ گفت اشفق الاخوان علیک دینک شفیق ترین برادران تو بر تو دین تست۔ از انچہ نجات مرد اندر متابعت دین بود۔ و ہلاکتش اندر مخالفت آں۔ پس مرد خردمند آں بود کہ بفرمان مشفقان باشد۔ و شفقت ایشاں بر خود بداند و جز بر متابعت ایشاں نرود۔ و برادر آں بود کہ نصیحت نماید۔ و در شفقت نہ بندد۔ و اندر حکایات یافتم کہ روزے مردے بنزدیک وے آمد۔ و گفت یا پسر رسول خدا من مرد درویشم و اطفال دارم مرا از تو قوت امشب مے باید۔ حسین رضی اللہ عنہ وے را گفت بنشیں۔ کہ مرا رزقے در راہ است۔ تا بیارند بسے بر نیامد کہ پنج صرہ از دینار بیاوردند از نزد معاویہؓ۔ اندر ہر صرہ ہزار دینار بود۔ و گفتند کہ معاویہ از تو عذر مے خواہد۔ و مے گوید کہ ایں مقدار اندر وجہ کہتران خرچ کن۔ تا بر اثر ایں تیمار نیکو تر از ایں داشتہ آید۔ حسین رضی اللہ عنہ اشارت بداں درویش کرد۔ تا آں پنج صرہ بدو دادند۔ و از وے عذر خواست۔ کہ بس دیر ماندی۔ و ایں بس بے خطر عطائے بود۔ کہ یافتی۔

و اگر سخن وی دانستی که این سخن او را راست تر از استغفار به قرب وی. مارا معذور دار که ما از اهل بلاایم
از همه راحات دنیا باز مانده و مرادهای خود گم کرده. و زندگانی بمراد دیگران می باید کرد. و
مناقب وی مشهورتر از آنست که بر هیچکس از امت پوشیده باشد. رضوان الله علیه.

و منهم وارث نبوت و چراغ امت سید مظلوم و امام مرحوم زین عباد و شمع اوتاد
ابوالحسن علی زین العابدین بن حسین بن علی ابن ابی طالب کرم الله وجهه اکرم و اعبد اهل زمانه
خود بود. و وی مشهور است بکشف حقایق و نطق دقایق. و از وی پرسیدند که سعیدترین
و آخرت کیست. گفت من اذا رضی لم یحمله رضاه علی الباطل و اذا سخط لم یخرجه سخطه من الحق
آنانکه چون راضی گردد بر باطل راضی نبود. و خشمش از حق بیرون نیارد چون بخشم آید. و این معنی از
اوصاف کمال مستقیمان بود. از آنچه رضا دادن بباطل باطل بود. و دست بداشتن از حق اندر حال
خشم هم باطل. و مؤمن مبطل نباشد. و نیز می آرند که چون حسین بن علی را با فرزندان وی
رضوان الله تعالی علیهم اجمعین اندر کربلا بکشتند بجز وی کسی نماند که بر عورات قیم
بودی. و او نیز بیمار بود. امیر المؤمنین حسین رضی الله تعالی عنه اورا علی اصغر خواندی. و
چون ایشان را برهنه بر اشتران بدمشق اندر آوردند بنزدیک یزید بن معاویه علیه ما یستحق اخزاه
الله دون اسیری گفت اورا. کیف اصبحتم یا علی و یا اهل بیت الرحمة قال اصبحنا
من قومنا بمنزلة قوم موسی من آل فرعون یُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَهُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَهُمْ فلا ندری
صباحنا من مسائنا من حقیقة بلیتنا. بامداد شما چگونه بود یا علی. و یا اهل بیت رحمت گفت
بامداد ما از جفای قوم خود چون بامداد قوم موسی از بلای قوم فرعون که فرزندان ایشان
را بکشتندی و زنان ایشان را برده کردندی تا ما ندانیم بامداد خود از شبانگاه. و این از
حقیقت بلای ماست. و ما خدای را شکر گوئیم بر نعمتهای وی. و صبر کنیم بر بلاهای وی
و اندر حکایات آمده است که هشام بن عبدالملک بن مروان سالی بحج آمد. و خانه را طواف
همی کرد. خواست تا حجر الاسود را بوسه دهد از زحمت خلق راه نیافت. آنگاه بر منبر شد و خطبه
کرد. اندر آن میان زین العابدین علی بن الحسین بن علی رضی الله عنهما بمسجد اندر آمد با روی
منور و رخی نیکو و جامه معطر. و ابتدا بطواف کرد چون نزدیک حجر الاسود فراز رسید
مردمان مر تعظیم ویرا حوالی حجر خالی کردند تا وی مر آنرا بوسه بداد. یکی از اهل شام چون آن
بدید بهشام گفت یا امیر المؤمنین ترا بحجر راه ندادند که امیر المؤمنین توئی

آں جوان خوب روئے کہ بود کہ چوں بیامد مرداں جملہ از حجر اندر رمیدند و آں حجر او را خالی کردند۔ ہشام گفت من او را نشناسم۔ و مرادِ وے بدیں آں بود کہ تا اہلِ شام مر او را نشناسند و بدو تولّے نکنند و با امارتِ وے رغبت ننمایند۔ فرزدق شاعر در آں جا ایستادہ بود گفت من او را نیک بشناسم۔ گفتند آں کیست یا ابا فراس ما را خبر دہ کہ سخت مہیب جوانے دیدیم او را۔ فرزدق گفت شما گوش دارید تا من حال و وصف و نسبِ وے بگویم۔ فانشأ الفرزدق یقول۔ قصیدۃ

هٰذَا الَّذِي تَعْرِفُ الْبَطْحَاءُ وَطْأَتَهُ — وَالْبَيْتُ يَعْرِفُهُ وَالْحِلُّ وَالْحَرَمُ
هٰذَا ابْنُ خَيْرِ عِبَادِ اللهِ كُلِّهِمِ — هٰذَا التَّقِيُّ النَّقِيُّ الطَّاهِرُ الْعَلَمُ
هٰذَا ابْنُ فَاطِمَةَ الزَّهْرَاءِ إِنْ كُنْتَ جَاهِلَهُ — بِجَدِّهِ أَنْبِيَاءُ اللهِ قَدْ خُتِمُوا
يُبِينُ نُورُ الدُّجَى عَنْ نُورِ طَلْعَتِهِ — كَالشَّمْسِ يَنْجَابُ عَنْ إِشْرَاقِهَا الظُّلَمُ
يُغْضِي حَيَاءً وَيُغْضَى مِنْ مَهَابَتِهِ — فَمَا يُكَلَّمُ إِلَّا حِينَ يَبْتَسِمُ
إِذَا رَأَتْهُ قُرَيْشٌ قَالَ قَائِلُهَا — إِلَى مَكَارِمِ هٰذَا يَنْتَهِي الْكَرَمُ
يَنْمِي إِلَى ذِرْوَةِ الْعِزِّ الَّتِي قَصُرَتْ — عَنْ نَيْلِهَا عَرَبُ الْإِسْلَامِ وَالْعَجَمُ
مَنْ جَدُّهُ دَانَ فَضْلُ الْأَنْبِيَاءِ لَهُ — وَفَضْلُ أُمَّتِهِ دَانَتْ لَهُ الْأُمَمُ
يَكَادُ يُمْسِكُهُ عِرْفَانُ رَاحَتِهِ — رُكْنُ الْحَطِيمِ إِذَا مَا جَاءَ يَسْتَلِمُ
فِي كَفِّهِ خَيْزُرَانٌ رِيحُهُ عَبِقٌ — مِنْ كَفِّ أَرْوَعَ فِي عِرْنِينِهِ شَمَمُ
سَهْلُ الْخَلِيقَةِ لَا تُخْشَى بَوَادِرُهُ — يَزِينُهُ اثْنَانِ حُسْنُ الْخُلْقِ وَالشِّيَمُ
مُشْتَقَّةٌ مِنْ رَسُولِ اللهِ نَبْعَتُهُ — طَابَتْ عَنَاصِرُهُ وَالْخِيمُ وَالشِّيَمُ
فَلَيْسَ قَوْلُكَ مَنْ هٰذَا بِضَائِرِهِ — الْعُرْبُ تَعْرِفُ مَنْ أَنْكَرْتَ وَالْعَجَمُ
كِلْتَا يَدَيْهِ غِيَاثٌ عَمَّ نَفْعُهُمَا — تُسْتَوْكَفَانِ وَلَا يَعْرُوهُمَا الْعَدَمُ
عَمَّ الْبَرِيَّةَ بِالْإِحْسَانِ فَانْقَشَعَتْ — عَنِ الْغَيَابَةِ وَالْإِمْلَاقِ وَالظُّلَمُ
لَا يَسْتَطِيعُ جَوَادٌ بُعْدَ غَايَتِهِمْ — وَلَا يُدَانِيهِمُ قَوْمٌ وَإِنْ كَرُمُوا
هُمُ الْغُيُوثُ إِذَا مَا أَزْمَةٌ أَزَمَتْ — وَالْأُسْدُ أُسْدُ الشَّرَى وَالْبَأْسُ مُحْتَدِمُ
مِنْ مَعْشَرٍ حُبُّهُمْ دِينٌ وَبُغْضُهُمُ — كُفْرٌ وَقُرْبُهُمُ مَنْجًى وَمُعْتَصَمُ
إِنْ عُدَّ أَهْلُ التُّقَى كَانُوا أَئِمَّتَهُمْ — أَوْ قِيلَ مَنْ خَيْرُ أَهْلِ الْأَرْضِ قِيلَ هُمُ

سِیَّانَ ذَالِكَ اِنْ اَثْرَوْا وَاِنْ عَدِمُوْا ‏ لَا یَنْقُصُ الْعُسْرُ بَسْطًا مِنْ اَکُفِّهِمْ
اَللّٰہُ فَضَّلَہٗ قِدَمًا وَشَرَّفَہٗ ‏ جَرٰی بِذَالِكَ لَہٗ فِی اللَّوْحِ وَالْقَلَمِ
مُقَدَّمٌ بَعْدَ ذِکْرِ اللّٰہِ ذِکْرُھُمْ ‏ فِیْ کُلِّ بَدْءٍ وَمَخْتُوْمٌ بِہِ الْکَلِمُ
مَنْ یَعْرِفِ اللّٰہَ یَعْرِفْ اَوَّلِیَّتَہٗ ذَا ‏ وَالدِّیْنُ مِنْ بَیْتِ ھٰذَا نَالَہُ الْاُمَمُ
اَیُّ الْقَبَائِلِ لَیْسَتْ فِیْ رِقَابِھِمْ ‏ لِاَوَّلِیَّةِ ھٰذَا اَوْ لَہٗ نِعَمُ

و مانند این اندر مدح وے بیتے چند بگفت و وے را و اہل بیت پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم بسیار بستود۔ ہشام با وے خشم بگرفت و بفرمود۔ تا وے را بعسفان محبوس کردند۔ و آن جائے است میان مکہ و مدینہ۔ و این خبر بعینہ ہمچنانکہ بود بدان سید نقل کردند۔ و وے فرمود تا دوازدہ ہزار درم و دینار ببردند۔ و گفت او را بگوئید یا اباقراش مارا معذور دار کہ ما محتاجانیم۔ و بیش ازین چیزے معلوم نداشتیم کہ بتو فرستادیم۔ فرزدق آن سیم باز فرستاد۔ و گفت یا پسر پیغمبر خدائے من از برائے سیم سلاطین۔ و امرا را اشعار بسیار گفتہ ام۔ و اندران مدائح دروغ آوردہ۔ من ابیات مر کفارت بعضے را ازان گفتہ ام برائے خدا و دوستی فرزندان رسول صلی اللہ علیہ وسلم۔ چون پیغام بزین العابدین رضی اللہ عنہ رسید۔ گفت باز گردید۔ و این سیم باز بدو برید۔ و گوئید یا اباقراش اگر مارا دوست داری مپسند کہ ما باز گردانیم بدان چیزے کہ بدادہ باشیم۔ و از ملک خود بیرون کردہ۔ آنگاہ فرزدق آن سیم بستد و بپذیرفت۔ و مناقب آن سید بیش از انست کہ آنرا جمع توان کرد۔ و منھم

حجت معاملت و برہان ارباب مشاہدت امام اولاد نبی و گزیدہ نسل علی ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب الباقر کرم اللہ وجہہ و نیز گویند کہ کنیت وے ابو عبداللہ بود۔ و بلقب وے را باقر خواندندے۔ مخصوص بود وے بدقائق علوم و لطائف اشارات اندر کتاب خدائے عزوجل۔ وے را کرامات مشہور بود و آیات ازہر۔ و براہین انور۔ گویند وقتے خلیفہ قصد ہلاک وے کرد۔ کس فرستاد و وے را بخواند۔ چون بنزدیک وے اندر آمد از وے عذر خواست۔ و ہدیہ داد۔ و بہ نیکوئی باز گردانید۔ گفتند ایہا الملک قصد ہلاک وے داشتی۔ اکنون ترا با وے دیگرگون دیدیم۔ حال چہ بود۔ گفت وے چون بنزدیک من اندر آمد دو شیر دیدم یکے بر راست وے و یکے بر چپ وے و مرا ہمی گفتند کہ اگر تو بدو قصدے کنی ما ترا ہلاک کنیم۔ و از وے روایت آرند کہ وے گفت اندر

تفسیر خدای عزوجل فَمَن یَکفُر بِالطَّاغُوتِ وَیُؤمِن بِاللّٰہِ قال کُلُّ مَن شَغَلَکَ عَن
مطالعة الحق فهو طاغوتک۔ بازدارندۂ تو از مطالعۂ حق طاغوت تست۔ بنگر تا بچہ
چیز محجوبی بدان حجاب از وے بازماندہ ترک آن حجاب بگو تا بکشف اندر رسی۔ و
محجوب و ممنوع نباشی۔ و ممنوع را نشاید کہ دعوی قربت کند۔ و از خواص وے یکے
روایت کرد۔ کہ چون از شب لختے بشدے۔ و وے از اوراد فارغ گشتے آواز بلند
برگرفتے بمناجات۔ و گفتے الٰہی و سیدی شب اندر آمد۔ و ولایت تصرف ملوک
بسر آمد۔ و ستارگان بر آسمان ہویدا شدند۔ و خلق جملہ بخفتند۔ و ناپیدا شدند۔ و صوت
مردمان بیارامید۔ و چشم‌ہا بخفت۔ و مردمان از در خلق رمیدند۔ و بنو امیہ آرمیدند۔ و
مالہائے خود نہفتند۔ و درہائے خود اندر بستند۔ و پاسبانان برگماشتند۔ و آنانکہ بدیشان
حاجتے داشتند حاجات خویش فروگذاشتند۔ تو بار خدایا زندہ و پایندہ و دانندہ۔ غنودن
و خواب بر تو روا نیست۔ و آنکہ ترا بدین صفت نشناسد ہیچ نعمت سزاوار نیست۔ اے
آنکہ چیزے مر ترا از چیز دیگر باز ندارد۔ و شب و روز اندر بقائے تو خلل نیارد۔ و درہائے
رحمت تو گشادہ است۔ بر آنکہ ترا دعا کند۔ و خزینہ‌ہائے تو جملہ فدائے آنست کہ
بر تو ثنا گوید۔ تو آن خداوندی کہ رد سائلے بر تو روا نباشد۔ آنکہ دعا کند از مومنان بر درگاہت
سائل را باز دارندہ نباشد از خلق زمین و آسمان بار خدایا۔ چون مرگ و گور و حساب را یاد
کنم چگونہ از دنیا بہرہ گیرم۔ پس از تو خواہم از آنچہ ترا یکے دانم و از تو جویم از آنچہ ترا مے خوانم
راحتے اندر حال مرگ بے عذاب و عیشے اندر حال حساب بے عقاب کرامت گردان
این جملہ مے گفتے۔ و مے گریستے تا شبے او را گفتم یا سیدی و سید آبائی چند گریی و تا کے
خروشی گفت اے دوست یعقوب را یک یوسف گم شد۔ چندان بگریست کہ نابینا شد۔
و چشمہا سپید کرد۔ و من ہژدہ کس را با پدر خود یعنی حسینؓ و قتیلان کربلا گم کردہ۔ کم از آن
نباشم۔ بایستے کہ اندر فراق ایشان چشمہا سپید کنم۔ و این مناجات بعربیت سخت فصیح
است۔ اما ترک تطویل را معانی آن بپارسی بیاوردم تا مکرر نشود۔ و باز بجائے
دیگر آن را اندر آورم انشاء اللہ عزوجل۔ و منہم پوشیدۂ سنت و جمال طریقت
معبر معرفت و مزین صفوت۔ ابو محمد جعفر بن محمد الصادق بن علی بن الحسین بن علی
بن ابی طالب رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین عالی حال و نیکو سیرت بودہ است۔

آراسته ظاهر و آبادان سریرت - و وی را اشارات جمیل است اندر جمله علوم - و مشهور
است بدقت کلام و وقوف بمعانی اندر میان مشایخ رضی الله عنهم - و وی را کتب
معروف است اندر بیان این طریقت - از وی روایت می آرند که گفت من
عرف الله اعرض عما سواه - عارف معرض بود از غیر و منقطع از اسباب - از آنچه
معرفت وی عین نکرت غیر بود - که نکرت چندانی معرفت وی بود - و معرفت چندانی
نکرت وی - پس عارف از خلق و نکرت بریده باشد - و بدو پیوسته غیر را اندر
دلش مقدار آن نباشد تا بدیشان التفات کند - و با وجود ایشان چندان خطر نه که اندر
خاطر ذکر ایشان را عقد کند - و هم از وی روایت می آرند که گفت لا تصح العبادة
الا بالتوبة لان الله تعالی قدم التوبة علی العبادة قال الله تبارک و تعالی
التائبون العابدون عبادت جز توبه را است نیاید تا خدای مقدم کرد توبه را بر عبادت
زیرا که توبه بدایت مقامات است - و عبودیت نهایت آن - و چون خداوند تعالی
ذکر عاصیان یاد کرد توبه فرمود و گفت توبوا الی الله جمیعا ایها المؤمنون - و چون
رسول را یاد کرد عبودیت یاد کرد و گفت فاوحی الی عبده ما اوحی - و اندر حکایات
یافتم که داود طائی رحمة الله علیه پیش وی آمد و گفت یا ابن رسول الله صلعم
مرا پندی ده که دلم سیاه شده است - گفت یا ابا سلیمان تو زاهد زمانه خویشی ترا به
پند من چه حاجت باشد - گفت ای فرزند پیغمبر شما را بر همه خلائق فضل است - و
پند دادن تو همه را واجب است - گفت یا ابا سلیمان من از آن می ترسم که بقیامت
جد من اندر من آویزد که چرا حق متابعت من نگزاردی - این کار بنسب صحیح و نسبت
قوی نیست - این کار بمعاملت توست اندر حضرت حق تعالی - و داود
طائی فرا گریستن آمد و گفت بار خدایا آنکه معجون طینتش از آب نبوت است
و ترکیب طبیعت وی از اصول برهان - و حجت جدش رسول است - و مادرش
بتول اسم حضرت بی بی فاطمه است - وی بدین حیرانی است - داود که باشد که او
بمعاملات خود معجب شود - و هم از وی می آید که روزی نشسته بود با موالی خود
و مر ایشان را می گفت بیائید تا بیعت کنیم و عهد بندیم که از میان ما هر که رستگاری
یابد اندر روز قیامت مر شفاعت دیگران کند - گفتند یا ابن رسول الله صلی الله علیه وسلم ترا از شفاعت

با چه حاجت است که چندین تو شفیع همه خلقانی. وی گفت من با این افعال خود شرم دارم که لقای امت اندر روی چندین تو نگرم. و این جمله رویت عیوب نفس است و این صفت از اوصاف کمال است. و جمله متمکنان حضرت خداوند بدین بوده اند از انبیاء و اولیاء و رسل. که رسول گفت صلی الله علیه وسلم اذا اراد الله بعبد خیرا بصره بعیوب نفسه. و هر که از وی تواضع و عبودیت سر فرو دارد خداوند تعالی کار وی اندر دو جهان برآرد. و اگر جمله اهل بیت را رضی الله عنه یاد کنم و مناقب هر یک بر شمرم این کتاب حمل آن نکند. این مقدار کفایت بود مر هدایت قومی را که عقل ایشان را الباس ادراک باشد از مریدان و منکران این طریقت. اکنون ذکر اصحاب صفه رسول الله صلی الله علیه وسلم بیاریم بر سبیل ایجاز و اختصار اندرین کتاب. و ما پیش ازین کتابی ساخته ایم و مر آن را منهاج الدین نام کرده. اندر وی مناقب یک یک بتفصیل بیاورده. اما اینجا اسامی و کنیتی سیر و شمال بیاریم تا مقصود تو اعزک الله بحصول پیوندد. والله اعلم وبالله التوفیق.

باب فی ذکر اهل الصفه

بدانکه امت مجتمع اند بر آنکه پیغمبر را صلی الله علیه وسلم گروهی بودند از صحابه که اندر مسجد وی ملازم بوده اند تنها مر عبادت را و دست از دنیا برداشته بودند و از کسب اعراض کرده. و خدای عز و جل اندر حق ایشان با پیغمبر صلی الله علیه وسلم عتاب کرد و گفت وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ. و کتاب خدای بفضائل ایشان ناطق است. و پیغمبر را صلی الله علیه وسلم اندر فضائل ایشان اخبار بسیار است که بما رسیده. و طرفی از ذکر ایشان اندر مقدمه این کتاب بگفته ایم. و ابن عباس رضی الله عنه روایت کند که پیغمبر صلی الله علیه وسلم. وقف رسول الله صلی الله علیه وسلم علی اصحاب الصفة فرأی فقرهم وجهدهم وطیب قلوبهم فقال ابشروا یا اصحاب الصفة فمن بقی من امتی علی النعت الذی انتم علیه راضیا بما فیه فانه من رفقائی فی الجنة. معنی این خبر آن بود که چون پیغمبر صلی الله علیه وسلم بر ایشان بگذشت. و مر ایشان را بدید با ایشان و خرمی دل ایشان اندر فقر و مجاهدت

بدید. وگفت بشارت مر شما را و آنانکه از پس شما بیایند بصفت شما و اندر فقر خود راضی باشند
ایشان نیز از رفیقان من اند. از ایشان یکی منادی بحضرت جبار برگزیدهٔ محمد مختار بلال
بن رباح ؓ و دیگر دوست خداوند داور و محرم احوال پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم ابو عبد اللہ سلمان
الفارسی ؓ. و دیگر سرهنگ مهاجر و انصار و متوجه رضوان خداوند جبار ابو عبیده عامر بن
عبد اللہ بن الجراح ؓ. و دیگر برگزیده اصحاب و زینت ارباب ابو الیقظان عمار بن یاسر ؓ.
و دیگر گنج علوم و خزانهٔ حلم ابو مسعود عبد اللہ بن مسعود الهذلی ؓ. و دیگر متمسک درگاه حرمت
و پاک از عیب و آفت عتبه بن مسعود برادر عبد اللہ ؓ. و دیگر سالک طریق عزلت و معرض
از معایب و ذلت مقداد بن الاسود ؓ. و دیگر داعی مقام تقوی و راضی ببلا و بلوی خباب
ابن الارت ؓ. و دیگر قاصد درگاه رضا و طالب بارگاه بقا اندر فنا صهیب بن سنان ؓ.
و دیگر درج سعادت و بحر قناعت عتبه بن غزوان ؓ. و دیگر برادر فاروق معرض از کونین
و مخلوق زید بن الخطاب ؓ. و دیگر خداوند مجاهدات اندر طلب مشاهدات ابو کبشه ؓ مولی
پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم. و دیگر عزیز دو باب و از کل خلق بحق تعالی آیب ابو المرثد کنانة
الحصین العدوی ؓ. و دیگر عالم طریق تواضع و سپرندهٔ محجه تقاطع سالم مولی حذیفة الیمانی ؓ
و دیگر خائف از عقوبت و هارب از طریق مخالفت عکاشه بن الحصین ؓ. و دیگر زین مهاجر
و انصار و سید بنی وقار مسعود بن ربیع القاری ؓ. و دیگر اندر زهد تا شبه عیسی. و اندر شوق
بدرجه موسی. ابو ذر جندب بن جنادة الغفاری ؓ. و دیگر حافظ انفاس پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم
و مر خیرات را در خور عبد اللہ بن عمر ؓ. و دیگر اندر راه استقامت مقیم. و اندر متابعت مستقیم
صفوان بن بیضاء ؓ. و دیگر صاحب همت و خالی از تهمت ابو دردا عویم بن عامر ؓ.
و دیگر متعلق درگاه رجاء و گزیدهٔ رسول پادشاه. ابو لبابه بن عبد المنذر ؓ. و دیگر کیمیای
بحر شرف مر توکل را صدف. عبد اللہ بن بدر الجهنی ؓ. وعن محبیهم. و اگر جمله ایشان را
یاد کنم کتاب دراز گردد و شیخ ابو عبد الرحمن محمد بن الحسین السلمی ؓ که نقال طریقت و
کلام مشائخ بوده است تاریخی کرده است مر اهل صفه را مفرد. و مناقب و فضائل
و اسامی و کنای ایشان بیاورده و مسطح بن ثابت بن عباد را از جمله ایشان گفته
است. و من بدل او را دوست ندارم که ابتدای افک ام المومنین عائشه ؓ وی کرده
بود. اما ابو هریره و ثوبان و معاذ بن الحارث و سائب و خباب و ثابت بن ودیعه

و ابو عبیدہ عویم بن ساعدہ و سالم بن عمیر بن ثابت و ابو اللیث کعب بن عمرو وہب بن معقل و عبد اللہ بن انیس و حجاج بن عمر الاسلمی رضی اللہ عنہم اجمعین از جملہ ایشاں بودہ اند۔ گاہ گاہے بسببے تعلق کردندے۔ و اما جملہ اندر یک درجہ بودند۔ و بحقیقت قرن صحابہ خیر قرون بودند۔ و اندر ہر درجہ کہ بودند از ہر وقتے بہترین و فاضلترین ہمہ خلق بودند از بعد آنکہ خداوند تعالیٰ سر ایشاں را صحبت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم ارزانی داشتہ بود۔ و اسرار ایشاں از جملہ عیوب نگاہ داشتہ۔ چنانکہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم گفت خَیْرُ الْقُرُوْنِ قَرْنِیْ ثُمَّ الَّذِیْنَ یَلُوْنَھُمْ ثُمَّ الَّذِیْنَ یَلُوْنَھُمْ الحدیث۔ و خداوند گفت وَالسَّابِقُوْنَ الْاَوَّلُوْنَ مِنَ الْمُھَاجِرِیْنَ وَالْاَنْصَارِ وَالَّذِیْنَ اتَّبَعُوْھُمْ بِاِحْسَانٍ۔ و اکنوں ذکر بعضے تابعین اندریں کتاب اثبات کنم تا فائدہ تمام تر باشد۔ و قرون بیکدیگر متصل شود۔

باب فی ذکر ائمتہم

و منہم آفتاب امت و شمع دین و ملت اویس القرنی از کبار مشائخ اہل تصوف بود۔ و اندر عہد رسول صلی اللہ علیہ وسلم بود۔ اما ممنوع گشت از دیدار پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بدو چیز یکے غلبہ حال۔ و دیگر حق والدہ۔ و پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم صحابہ را گفت مردیست اندر قرن اویس نام کہ او را بقیامت ہم چند بمقدار گوسفندان ربیعہ و مضر شفاعت خواہد بود اندر امت من۔ و روے بعمر و علی کرد۔ گفت شما مر او را بہ بینید و وے مردیست پست میانہ بالا شعرانی۔ و بر پہلوے چپ وے یکدرم سپید پیست کہ بجز از پیسی است۔ و برکف دستش ہمچناں۔ و وے را بعدد گوسفندان ربیعہ و مضر شفاعت باشد اندر امت من۔ چوں بہ بینید سلام من بدو رسانید۔ و بگوئید تا امت مرا دعا کند۔ و چوں عمر بعد وفات پیغمبر بمکہ آمد۔ و امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ با وے بود اندر میان خطبہ گفت۔ یا اہل نجد قوموا۔ اہل نجد برخاستند۔ گفت از قرن کسے ہست اندر میان شما۔ گفتند بلے۔ قومی را بدو فرستادند۔ عمر خبر اویس از ایشاں بپرسید۔ گفتند دیوانہ ہست اویس نام کہ اندر آبادانیہا نیاید۔ و با کس صحبت ندارد۔ و آنچہ مردمان خورند او نخورد۔ و غم و شادی نداند۔ چوں مردماں بخندند او بگرید۔ و چوں بگریند او بخندد۔ عمر گفت وے را مے خواہم گفتند بصحرا است بہ نزدیک اشتران ما۔ امیرؓ بن کبیرؓ برخواستند۔ و بہ نزدیک وے شدند۔

وے را یافتند اندر نماز نشستند تا فارغ شد۔ و بر ایشان سلام گفت۔ و نشان پہلو و کف دست بدیشان نمود تا ایشان را معلوم گشت۔ و از وے دعا خواستند۔ و سلام پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بدو رسانیدند۔ و بہ دعائے امت وصیت کردند۔ و زمانے پیش وے بودند۔ تا گفت رنجہ گشتید۔ اکنوں باز گردید۔ کہ قیامت نزدیک است۔ آنگاہ ما را آنجا دیدار شود۔ کہ مرا آنرا باز گشتن نباشد۔ کہ من اکنوں بساختن برگ راہ قیامت مشغولم۔ و چوں اہل قرن با امیر رضی اللہ عنہ باز گشتند۔ او را حرمتے و جاہے پدیدار آمد۔ اندر میان ایشان۔ وے از انجا برفت و بکوفہ آمد۔ و ہرم بن حیان روزے وے را دید۔ و از پس آں ہیچکس ندیدش۔ تا بوقت رفتن حرب امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ آنگاہ بیامد۔ و بر موافقت علیؓ با ابتدائے وے حرب ہمے کرد۔ و تا روز حرب صفین شہادت یافت۔ عاش حمیداً و مات شہیداً رضی اللہ عنہ۔ از وے روایت آرند کہ گفت السلامۃ فی الوحدۃ۔

سلامت اندر تنہائی بود۔ از انچہ دل کسے کہ تنہا بود از اندیشہ غیر رستہ باشد۔ و اندر جملہ احوالش از خلق نومید گشتہ۔ تا از جملہ آفت ایشان سلامت یافتہ باشد۔ و روئے از جملہ ایشان بر تافتہ۔ اما اگر کسے پندارد کہ وحدت تنہا زیستن بود۔ محال باشد کہ تا شیطان را بر دل کسے صحبت بود۔ و نفس را اندر صدر وے سلطانی۔ و تا دنیا و عقبیٰ بر فکرت وے گذر کرد و تا اندیشہ خلق را بر سر وے گذر بود ہنوز وحدت نباشد۔ زیرا انچہ با عین آرام باشد۔ و چہ باندیشہ آں ہر دو یکے باشد۔ پس آنکہ وحید بود اگرچہ صحبت مزاحم واحدیت وے نباشد۔ و آنکہ مشغول بود عزلت سبب فراغت وے نگردد۔ پس انقطاع از انس جز بانس نباشد۔ آنرا کہ بحق انس بود مخالطت انس وے را مضرت نکند۔ و آنرا کہ موانست بانس بود۔ و انس را بر دلش گذر نباشد۔ و وے را از انس حق خبر نہ۔ لان الوحدۃ صفۃ عبد صادق است۔ قال اللہ تبارک و تعالیٰ الیس اللہ بکاف عبدہ۔ و منہم

شیخ صفا۔ معدن وفا۔ ہرم بن حیانؓ از بزرگان طریقت بود۔ و اندر معاملت حظے وافر داشت۔ و با صحابہ کرام صحبت کردہ بود۔ قصد کرد تا اویس را زیارت کند۔ چوں بقرن شد۔ وے از انجا رفتہ بود۔ ناامید گشت۔ و بمکہ باز آمد۔ خبر یافت کہ وے بکوفہ مے باشد۔ بیامد و نیافتش۔ تا مدتے دراز دراں جا بود۔ و چوں خواست کہ از انجا بسوئے بصرہ آید۔ وے را یافت بر کنارہ فرات۔ کہ طہارت مے کرد۔ مرقعہ پوشیدہ بشناختش۔ چوں از کنارہ رود

برآمد - و زینت ریش لشانه کرد - هرم بن حیان پیش آمد - و وے را سلام گفت - وے گفت علیک السلام یا هرم بن حیان - گفت مرا بچه شناختی که من هرم - گفت عرفت روحی روحک - جانِ من جانِ ترا بشناخت - زمانے بنشستند - و مر او را باز گردانید هرم گفت بیشتری با من سخنان از امیرین گفت - یعنی عمرؓ و علیؓ - روایت کرد مرا از عمرؓ و عمر از پیغمبر صلی الله علیه وسلم که وے گفت - انما الاعمال بالنیات ولکل امرئ ما نوی فمن کانت هجرته الی الله ورسوله فهجرته الی الله ورسوله ومن کانت هجرته الی الدنیا یصیبها او الی امرأة یتزوجها فهجرته الی ما هاجر الیه - آنگاه مرا گفت علیک بقلبک - بر تو باد بنگاه داشت دل از اندیشهٔ غیر - و این سخن را دو معنے بود - یکے آنکه دل را متابع حق گردان به مجاهدت - و دیگر آنکه خود را متابع دل گردان - و این دو اصل قویست - دل را متابع کار مریدان بود که از مکاثرهٔ شهوت و هوا لست هوا باز ستانندش - و اندیشها ناموافق بدر از وے منقطع گردانند - و اندر تدبیر صحبت و حفظ امور و نظر اندر آیات حق بنهند - تا محل محبت شود - و خود را متابع دل گردانیدن کار کاملاں باشد - که حق تعالیٰ دل ایشاں را بنور جمال منور گردانیده است - و از همه اسباب و علل رهانیده - و بدرجهٔ اعلیٰ رسانیده - و خلعت قرب در بر ایشاں افگنده - و بالطاف خود بداں تجلی کرده - و بمشاهدت و قربت بداں تولی - آنگاه تن را موافق دل گردانیده پس آں گروه نخستیں صاحب قلوب بود - مالک القلوب بود باقی الصفة - و آنکه مغلوب القلوب بود فانی الصفة بوده باشد - و حقیقت ایں مسئله بداں باز گردد - که خداوند گفت عزوجل - اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِيْنَ - و اندر ایں دو قرائت است مخلِصین خوانده اند بکسر لام و مخلَصین خوانده اند بنصب لام - مخلِص فاعل بود و باقی الصفة - و مخلَص مفعول بود و فانی الصفة - و ایں مسئله بجائے دیگر مشروح تر ازیں بیارم انشاء الله تعالیٰ - و بحقیقت آنانکه فانی الصفة باشند بزرگوار تر باشند - که تن را موافق دل گردانند - که دلهائے ایشاں اندر حق محول بود - و اندر مشاهدت وے قائم - ازاں گروه که باقی الصفة باشند دل را بتکلف موافق امر - و بنائے ایں مسئله بر اصل صحو و سکر و مشاهدت و مجاهدت باشد والله اعلم - ومنهم امام عصر و فرید دهر ابو علی الحسن البصریؓ و گروهے کنیتش ابو محمد گویند - و گروهے ابوسعید - و ورا قدرے و خطرے بزرگ است نزدیک اهل طریقت

ولطیف الاشارت بودہ است اندر علم معاملت۔ واندر حکایات یافتم کہ اعرابی نزدیک
وے آمد و وے را پرسید۔ گفت صبر بر دو گونہ باشد یکے صبر اندر مصیبت و بلیات۔
و دیگر صبر از چیز ہائے کہ خداوند تعالیٰ مارا ازاں بازگشتن فرمودہ است۔ و از متابعت آں
نہی کردہ است۔ اعرابی گفت۔ انت زاھد ما رایت ازھد منک۔ یعنی زاہدی کہ من
ہرگز زاہد تر از تو ندیدم و صابر تر۔ حسن گفت۔ یا اعرابی اما زہد من بجملہ رغبت است۔ و صبر من
جزع۔ اعرابی گفت تفسیر ایں سخن مرا بگو۔ کہ اعتقادم مشوش گشت۔ گفت صبر من بر
بلا یا اندر طاعت ناطق است بترس من از آتش دوزخ۔ و ایں جزع بود۔ و زہد من در
دنیا رغبت است باآخرت۔ و ایں عین رغبت بود۔ سخ سخ آنکہ نصیب خود را از میانہ
برگیرد۔ تا صبرش مر حق را بود۔ نہ مر امن تن خود را از دوزخ۔ و زہدش مر حق را بود نہ مر رسیدن
خود را بہ بہشت۔ ایں علامت صحت اخلاص است۔ و ہم از وے روایت مے آرند
کہ گفت۔ ان صحبة الاشرار تورث سوء الظن بالاخیار۔ ہرکہ با بداں ایں طائفہ
صحبت کند بہ نیکانِ آں طائفہ بزرگاں بدگمان شود۔ و ایں سخن سخت تحقیق است۔
و اندر خود مر اہلِ ایں زمانہ را کہ جملہ منکر اند مر عزیزانِ حضرت حق را۔ و ایں ازاں افتادہ
است کہ با ایں متصوفانِ اہل ہم صحبت کنند۔ و فعل شاں بر خیانت بینند۔ و زبانِ
شاں بر دروغ و غیبت۔ و گوش شاں بر استماع بہ ہزل و بطالت۔ چشم شاں
بر لہو و شہوت۔ و ہمت شاں ہمہ جمع کردن حرام و شبہات۔ پندارند کہ متصوفہ
را معاملت ہمیں است۔ و یا صوفیاں را مذہب ہمیں۔ لا بلکہ فعل ایشاں ہمہ طاعت
است۔ و زبانِ ایشاں بر کلام حق۔ و ثمرۂ محبتِ حق۔ و سر ایشاں محل محبت حق۔ و گوش
ایشاں محل سماع حق اندر حقیقت و چشم ایشاں خیانت بر دست گرفتند۔ خیانت خائناں
بدیشاں باز گردد۔ نہ بداں احرارِ جہاں و ساداتِ زماں۔ پس کسے را با اشرار قومی صحبت
کند آں از شر وے باشد۔ کہ اگر اندر وے خیرے بودے صحبت با خیار کردے۔ پس
ملامت آنکس مر خود را است کہ صحبتِ ناسزا و غیر کفو خود کند۔ و منکرانِ ایشاں اشرار
و اراذل خلق خدائے عز و جل اند۔ کہ صحبت ایشاں با اراذل و اشرار ایشاں بودہ است تا
ہوائے نیافتہ اند پس بدیشاں منکر شدہ اند و یا اقتدا با ایشاں کردہ اند۔ و چوں ہلاک
شدہ اند و یا اقتدا با ایشاں کردہ اند سوائے آں اخیار و عزیزانِ خداوند کہ چشم رضا اندر

خیار ایشاں نگریستہ اند - و بر صحبت ایشاں را بجان و دل خریدہ - و از کل عالم طریق ایشاں
برگزیدہ - و ببرکات ایشاں بمقصود دو جہانی رسیدہ - و از کل عالم ببریدہ - و اندریں معنی
گفتہ اند شعر

فلا تحقرن نفسی و انت حبیبها　　فکل امرئ یصبو الی من یجانس

ومنهم رئیس علما و فقیہ فقہا سعید ابن المسیب عظیم الشان - و رفیع القدر بود -
و عزیز القوم - و جلیل الصدر بود - و وے را مناقب بسیار است اندر فنون علم - از فقہ و
توحید و حقائق و تفسیر و شعر و لغت و غیر آں - و گویند کہ مردے عیار نمائی پارسا طبع بودہ
و ایں طریق ستودہ است اندریں قصہ - و محمود بنزدیک جملہ مشائخ - و از وے روایت
آرند کہ گفت - ارض بالیسیر من الدنیا مع سلامة دینک کما رضی قوم بکثیرها مع
ذهاب دینهم - راضی شو باندک دنیا با سلامت دین - چنانکہ راضی شدند قومے بہ
بسیاری آں - با رفتن دین ایشاں از ایشاں یعنی فقر با سلامت دین بہتر از غنائے
با غفلت - کہ چوں فقیر اندر دل نگرد اندیشہ زیادۃ نیابد - و اندر دست نگرد قناعت
یابد - و غنی چوں اندر مال نگرد اندیشہ زیادۃ یابد - اندر دست نگرد دنیا یابد پس رضائے
دوستاں بجفائے خداوندے بے غفلت بہتر از رضائے غافلاں بعطائے پر غرور - و وحشت
و حسرت فقرا است بہتر از ذلت و معصیت پس چوں بلا بیاید غافلاں گویند الحمد للہ کہ
بر تن ما بیامد - و دوستاں گویند الحمد للہ کہ بر دین ما نیامد - کہ اگر تن اندر بلا بود چوں اندر
دل بقا بود بلا بر تن خوش گردد - و چوں اندر دل غفلت بود - اگرچہ تن اندر نعمت بود آں
نعمت نقمت بود - و بحقیقت رضا بقلیل دنیا کثیر دنیا بود - و رضا بکثیر دنیا قلیل دنیا بود -
از آنچہ قلیل او چوں کثیر اوست - و ہم از وے مے آید کہ اندر مکہ نشستہ بود مردے
بنزدیک وے آمد و گفت - مرا خبر دہ از حلالے کہ اندر وے حرام نباشد - و حرامے کہ اندر
وے حلال نباشد - وے گفت ذکر اللہ حلال لیس فیہ حرام و ذکر غیرہ حرام
لیس فیہ حلال - یاد کردن خدائے تعالی حلال است بے حرام -
و یاد کردن غیر او حرام است بے حلال - از آنچہ اندر ذکر وے نجات است
و اندر ذکر غیر وے ہلاک - و باللہ التوفیق

باب فی ذکر ائمتہم من تبع التابعین الی یومنا

ومنہم شجاع طریقت و متمکن اندر شریعت حبیب العجمی رضی اللہ عنہ بلند ہمت و با قیمت بود و اندر مرتبۂ مردان خطرے عظیم داشت توبۂ وے را ابتدا بر دست حسن بصری بود رحمۃ اللہ علیہ و در اول عہد ربا دادے و از ہر جنس فسادے کردے خداوند تعالیٰ توبۂ نصوح ارزانی داشت تا بدرگاہ خداوند باز گشت و بعضے از علم و معاملت از حسن بیاموخت و زبانش عجمی بر عربیت جاری نگشتہ بود خداوند تعالیٰ وے را بکرامت بسیار مخصوص کردہ بود تا بدرجتے رسید کہ شامی حسن بصری بدر صومعۂ وے بر گذشت وے اقامت نماز شام گفتہ بود و اندر نماز ایستادہ حسن اندر آمد و اقتدا بدو نکرد از آنچہ زبان وے بر عربیت و بر خواندن قرآن جاری نبود چون شب بخفت گفت خداوند تعالیٰ را بخواب دید و گفت بار خدایا رضائے تو اندر چہ چیز است گفت یا حسن رضائے من یافتہ بودی قدرش ندانستی گفت بار خدایا آنچہ بود گفت تو اگر دوش از پس حبیب نماز کردی و صحت نیت وے ترا از انکار اعتبار عبارتش باز داشتے من از تو راضی شدمے و اندر میان این طائفہ معروف است کہ چون حسن بصری رضی اللہ عنہ از حجاج بگریخت اندر صومعۂ وے شد ایشان بیامدند و گفتند اے حبیب حسن را ہیچ جا دیدی گفت بلے گفتند کجا است گفت اندر صومعۂ من است بصومعہ اندر شدند کس را ندیدند پنداشتند کہ حبیب با ایشان استہزا مے کند وے را جفا گفتند کہ راست نمے گوئی کہ او کجا است وے سوگند یاد کرد کہ راست مے گویم دیگر بارہ و سہ دیگر بارہ اندر شدند نیافتند و باز گشتند حسن بیرون آمد و گفت یا حبیب دانم کہ خدائے عزوجل بہ برکات تو مرا بدیں ظالمان ننمود چرا گفتی با ایشان کہ وے اندرین جا است گفت اے استاذ نہ بہ برکات من بود کہ ترا ننمودند بدیشان بلکہ بہ برکات راست گفتن مرا بود ترا ندیدند اگر دروغ گفتمے مرا و ترا ہر دو را رسوا کردندے و وے را ازیں جنس کرامات بسیار است از وے پرسیدند کہ رضائے خداوند اندر چہ چیز است گفت فی قلب لیس فیہ غبار النفاق اندر دلے کہ اندران غبار نفاق نباشد از آنچہ نفاق خلاف وفاق بود و رضا عین وفاق و محبت را با نفاق ہیچ تعلق نیست و محلش رضا است پس رضا صفت دوستان بود و نفاق صفت دشمنان و این سخن سخت بزرگ است و بجائے

دیگر بسیار درم انشاء الله. وبالله التوفیق ومنه العون. ومنهم نقیب اهل انس وزین جمله
جن وانس مالک بن دینار رضی الله عنه صاحب حسن بصری بود. واز بزرگان این طریقت و وی را کرامات
مشهور است. واندر ریاضات خصال او مذکور. ودینار بندهٔ او بود. ومولود وی اندر
حال عبودیت پدر بود. وابتدای توبهٔ وی آن بود که شبی اندر میان گروهی بطرب مشغول
بود. چون جمله بخفتند آنگاه از عودی که میزدند آواز آمد که یا مالک مالک ان لا تتوب. ترا چه
بود که توبه نمیکنی. وی دست از آن جمله برداشت. و نزدیک حسن آمد. واندر توبه قدمی درست
کرد. ومنزلتش تا بجائی رسید که وقتی اندر کشتی بود. جوهری اندر کشتی غائب شد. وی مجهول
تر از همه بود. وی را بدون آن تهمت کردند. سر سوی آسمان کرد. اندر ساعت هرچه اندر
دریا ماهی بود اندر سر آب آمدند. هر یکی جوهری اندر دهان گرفته. یکی از آنجمله بستد. وبدان مرد
داد. وخود قدم بر سر آب نهاد. و بر روی آب دریا بگذشت. تا بساحل بیرون شد. از وی
می آید که گفت احب الاعمال علی الاخلاص فی الاعمال. دوست ترین کردارها بمن اخلاص
است اندر کردارها. از آنچه عمل باخلاص عمل گردد. واخلاص مر عمل را بدرجهٔ روح بود. مر جسد را.
چنانچه جسد بی روح جمادی بود. وعمل بی اخلاص هبائی بود. اما اخلاص از جملهٔ اعمال باطن
است. وطاعات از جملهٔ اعمال ظاهر. واعمال ظاهر باعمال باطن تمام شود. واعمال باطن
باعمال ظاهر قیمت گیرد. اگر کسی هزار سال بدل مخلص باشد. تا عمل باخلاص وی نه پیوندد
واخلاص نباشد. واگر کسی هزار سال بظاهر عمل می آرد. تا اخلاص بعمل نه پیوندد. وآن عمل
وی طاعت نگردد. ومنهم فقیر خطیر وبهمه اولیا امیر ابوحلیم حبیب بن اسلم الراعی رضی الله عنه
اندر مشائخ منزلتی بزرگ دارد. و وی را آیات وبراهین بسیار است اندر جملهٔ احوالش. و
صاحب سلمان فارسی بود. و روایت کند از پیغمبر صلی الله علیه وسلم که گفت نیة المؤمن
خیر من عمله. حبیب صاحب گوسفندان بود. وبر کنارهٔ فرات نشستی. وطریقش عزلت
بود. یکی از مشائخ روایت کند که وقتی من بر وی برگذشتم. وی را یافتم اندر نماز. وگرگ
گوسفندان وی را نگهداشت. گفتم این پیر را زیارت کنم که علامات بزرگی همی بینم اندر وی
زمانی بودم تا از نماز فارغ شد. پس بر وی سلام گفتم. گفت ای پسر بچه کار آمدی. گفتم بزیارت
گفت جزاک الله. گفتم ایها الشیخ گرگ را با میش موافق می بینم. گفت از آنچه راعی میش با حق
موافق است. این بگفت و کاسهٔ چوبین اندر زیر سنگی داشت. دو چشمه از آن سنگ بگشاد

یکے شیر یکے عسل ۔ گفتا بخور ۔ گفتم ایہا الشیخ ایں درجہ بچہ یافتی ۔ گفت بمتابعت حضرت محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ۔ گفت اے پسر قوم موسیٰ با آنکہ مر او را مخالف بودند سنگ ایشاں را آب داد ۔ و موسیٰ نہ بدرجۂ محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم بود ۔ چوں من حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم متابع باشم اگر سنگ مرا انگبیں و شیر دہد ۔ و محمد صلی اللہ علیہ وسلم بہتر از موسیٰ بود عجب نیست ۔ گفتم مرا پندے دہ ۔ گفت لا تجعل قلبک صندوق الحرص وبطنک وعاء الحرام ۔ دل را محل آز مکن ۔ و شکم را موضع حرام مکن ۔ کہ ہلاک خلق اندریں دو چیز است ۔ و نجات اندر حفظ ایں دو چیز ۔ و شیخ مرا از وے روایات بود ۔ اما اندر وقت من ضیقی بود ۔ بیش ازیں ممکن نشد کہ کتب من بحضرت غزنین حرسہا اللہ ماندہ بود ۔ و من اندر دیار ہند در بلدۂ لہانور کہ از مضافات ملتان است ۔ در میان ناجنساں گرفتار شدہ بودم ۔ والحمد للہ علی السراء والضراء ۔ **ومنہم** پیر صالح ابو حازم المدنی رضی اللہ عنہ مقتدائے بعضے از مشائخ بود ۔ وے را اندر معاملات حظے وافر و خطرے بزرگ است ۔ و اندر فقر قدمے صادق ۔ و اندر مجاہدات روش تمام ۔ و عمر بن عثمان المکی رضی اللہ عنہ اندر امر وے بجد شدے ۔ و کلام وے اندر ہمہ دلہا مقبول است ۔ و در پیشتر کتب مسطور ۔ و ایں عمرو بن عثمان از وے روایت کرد کہ وے را گفتند ۔ ما مالک قال الرضا عن اللہ والغنی عن الناس ۔ مال تو چیست گفت مال من رضائے خداوند است ۔ و بے نیازے از خلق ۔ و لا محالہ ہر کہ بحق راضی بود از خلق مستغنی بود ۔ و خزینۂ بزرگتر مر مرد را رضائے خداوند باشد ۔ و اشارت بغنا بخدا ایست عز و جل پس ہر کہ باو غنی بود ۔ از غیر وے مستغنی بود ۔ و راہ بجز درگاہ وے نداند ۔ و اندر خلا و ملا بجز او را نخواہد یکے گوید از مشائخ کہ بنزدیک وے اندر آمدم ۔ وے را یافتم خفتہ زمانے ببودم تا بیدار گشت ۔ گفت اندریں ساعت پیغمبر را صلعم بخواب دیدم ۔ کہ مرا بسوئے تو پیغام داد و گفت کہ حق مادر نگاہ داشتن بہتر از حج کردن ۔ باز گرد و دل وے را بجوئے ۔ من ۔ از انجا باز گشتم ۔ و بحج نرفتم ۔ و از وے بیش ازیں سخناں مسموع ندارم ۔ **ومنہم** داعی اہل مجاہدت و قائم اندر مشاہدت ۔ محمد بن واسع رحمۃ اللہ علیہ اندر وقت وے چوں وے نبود و صحبت بسیار کس از تابعین یافتہ بود ۔ گروہے را از مشائخ متقدمین دریافتہ و اندریں طریقت بہرۂ تمام داشتہ و اندر حقائق طریقت انفاس عالی و اشارات کامل و از وے آمدہ است ۔ کہ گفت ۔ ما رأیت شیئاً الا ورأیت اللہ فیہ ہیچ چیز ندیدم کہ حق را اندراں ندیدم ۔ و ایں مقام مقام

مشاہدت باشد۔ کہ بندہ اندر غلبۂ دوستی فاعل بدرجتے رسد۔ کہ چوں اندر فعل وے نگرد فعل نہ بیند۔ بلکہ جملہ فاعل را بیند۔ چنانکہ کس اندر صورتے نگرد مصوّر را بیند۔ وحقیقت ایں کلمہ بقول ابراہیم خلیل پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم باز گردد۔ کہ ماہ و آفتاب وستارہ را گفت۔ ھٰذا ربّی۔ و آں اندر حال غلبۂ شوق بود۔ کہ ہر چہ مے دید جملہ بصفتِ محبوب خود مے دید۔ زیرا نچہ چوں دوستاں نگاہ کنند عالمے بینند مقہور قہرِ وے واسیر سلطان وے۔ و وجود موجودات اندر جنب قدرت فاعل آں متلاشی بودند۔ و در محلِ تکوین ناچیز بچشم چوں اشتیاق اندراں نگرند مقہور نہ بینند۔ بلکہ ہمہ قاہر بینند۔ ومفعول نہ بینند۔ بلکہ فاعل بینند۔ ومخلوق نہ بینند۔ بلکہ خالق بینند۔ وایں را در باب مشاہدت بیارم انشاء اللہ عزوجل۔ وایں جا مر گروہے را غلطی افتد کہ گویند گفتہ است۔ آں مرد کہ رأیت اللّٰہ فیہ۔ ایں مکان تجزیہ وحلول اقتضا کند۔ وایں کفر محض باشد۔ از انچہ مکان جنس متمکن بود۔ اگر تقدیر کند کسے کہ مکان مخلوق است باید کہ تا متمکن نیز مخلوق بود۔ واگر تقدیر کند کہ متمکن قدیم است باید کہ مکان نیز قدیم بود۔ وبدیں قول فساد لازم آید۔ یا خلق را قدیم باید گفت۔ یا خالق را محدث۔ وایں ہر دو کفر باشد۔ پس ایں رویت او اندر چیز ہا بداں معنی کہ اوّل گفتم۔ واندریں رموز لطیف است کہ بجایگاہ بیارم انشاء اللہ تعالیٰ۔ **ومنھم** امام اماماں ومقتدائے سنّیاں شرف فقہا وعز علما ابو حنیفہ نعمان بن ثابت الخزازؒ وے را اندر مجاہدات وعبادات قدمے درست بود۔ واندر اصولِ ایں طریقت شانے عظیم داشت واندر ابتدائے حال قصد عزلت کرد۔ واز خلق بجملہ تبرّا نمود۔ وخواست کہ از میان خلق بیروں شود۔ کہ دل را از ریاست وجاہ خلق پاکیزہ گردانیدہ بود۔ ومہذب مر حق را ایستادہ۔ تا شبے بخواب دید کہ استخوانہائے پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم از لحد او گرد مے کرد۔ وبعضے را از بعضے اختیار مے کرد۔ از ہیبتِ آں از خواب بیدار شد۔ ویکے از اصحاب از محمد بن سیرین تعبیر ایں خواب پرسید۔ گفت تو اندر علم پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم وحفظ سنّت وے بدرجتے بزرگ رسی۔ چنانکہ اندراں متصرف شوی۔ وصحیح را از سقیم جدا گردانی۔ ودیگر بار پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم را بخواب دید۔ کہ او را گفت یا ابا حنیفہ ترا بسبب زندہ گردانیدن سنّت من زندہ گردانیدہ اند۔ قصد عزلت مکن۔ ووے استاد بسیار کس بود از مشائخ۔ چوں ابراہیم ادہم وفضیل بن عیاض وداؤد طائی وبشر حافی وبجز ایشاں۔ واندر میانِ علما مسطور ومشہور است۔ کہ اندراں وقت ابو جعفر المنصور کہ خلیفہ بود۔ تدبیر کرد کہ از چہار کس یکے را قاضی گرداند۔

ازاں یکے ابوحنیفہ بود و دیگر سفیان ثوری و سیوم صلہ بن اشیم و چہارم شریک و ایں ہر چہار از
فحولِ علماء بودند۔ کس فرستادند تا جملہ را آنجا حاضر گردانند۔ اندر راہے کہ مے رفتند ابوحنیفہ
گفت من اندر ہر یکے از شما بفراستے چیزے بگویم اندریں رفتن۔ گفتند صواب آید۔ گفت من
بحیلتے ایں قضا را از خود دفع کنم۔ و صلہ خود را دیوانہ سازد۔ و سفیان بگریزد۔ و شریک قاضی
شود۔ سفیان اندر راہ بگریخت و بکشتی اندر شد۔ و گفت مرا پنہاں کنید۔ کہ سرم بخواہند برید۔
بتاویل ایں خبر کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم گفت مَن جُعِلَ قاضیًا فقد ذُبِحَ بغیرِ سکّینٍ۔ ملاح در
کشتی وے را لشانارہ پنہاں کرد۔ و ایں ہر سہ را بنزدیک منصور بردند۔ نخست ابوحنیفہ را
گفت ترا قضا باید کرد۔ وے گفت ایہا الامیر من مردی ام نہ از عرب بلکہ از موالی ایشان۔
و ساداتِ عرب بحکمِ من راضی نباشند۔ ابوجعفر گفت ایں کار را نسبت بہ تعلق نیست۔ کہ ایں
کار را علم باید۔ و تو مقدم علمائے زمانہ۔ گفت من نشایم ایں کار را۔ گفت دریں قول کہ گفتم
من نشایم ایں کار را اگر راست گویم خود نشایم۔ و اگر دروغ گویم دروغ زن مر قضائے
مسلمانان را نشاید۔ و تو کہ خلیفہ خدائی روا مدار کہ دروغ گوئے را خلیفہ خود کنی۔ و اعتماد اموال
مردمان و فروج مسلمانان بروے کنی۔ ایں بگفت و نجات یافت۔ آنگاہ صلہ پیش رفت۔
و دست منصور بگرفت۔ و گفت تو چگونہ و فرزندان و ستوران تو چہ گونہ اند۔ منصور گفت ایں
دیوانہ است ایں را بیروں کنید۔ آنگاہ شریک را گفتند ترا قضا باید کرد۔ گفت من مردے ام
سودائی و دماغ من خفیف است۔ منصور گفت معالجت کن بعصیرہائے موافق و بہ
نبیذہائے مثلث۔ تا عقلت کامل شود۔ آنگاہ قضا شریک را دادند۔ و ابوحنیفہ وے را
مہجور کرد۔ و نیز ہرگز با وے سخن نکرد۔ و ایں نشان کمال حال ویست ہر دو معنی را۔ یکے
صدقِ فراستش اندر ہر یکے۔ و دیگر سپردن راہ صحت و سلامت خلق را از خود دور کردن۔
و بجاہ ایشاں مغرور ناگشتن۔ ازیں حکایت دلیل قوی است مر صحت ملامت را۔ کہ اینہا
سہ بحیلت خلق را از خود دور کردند۔ و ایں جنس معاملت را منکرند۔ از آنچہ با ہوا آرمیدہ اند۔
و از طریق حق رمیدہ۔ خاصہ خانہ امرا را قبلہ خود ساختہ اند۔ و سرائے ظالمان را بیت المعمور خود
گردانیدہ۔ و بساط جباراں را با قاب قوسین او ادنیٰ برابر کردہ۔ و ہرچہ بخلاف ہوائے ایشان بود۔
ہمہ را منکر شوند۔ وقتے از حضرت غزنین حرسہا اللہ یکے از مدعیان ملامت و علم گفتہ بود۔ کہ
مرقعہ پوشیدن بدعت است۔ من گفتم جامہ شبیتی و دبیقی کہ جملہ از ابریشم است۔ و لیکن

آں بر مردان حرام محض است۔ آنگاہ از ظالماں بستدہ بالحاج کردن۔ و الحاج حرام۔ ملک ظالم حرام مطلق آنرا بپوشید۔ و نگوئید کہ بدعت است۔ چرا جامہ حلال خریدہ بسیم حلال آں بدعت بود۔ اگر نہ رعونت طبع و ضلالت نفس بر شما مسلط بودے سخن ازیں پختہ تر گویندے اما مر زناں را ابریشمینہ پوشیدن حلال باشد۔ و بر مرداں حرام۔ و بر دیوانگاں مباح۔ اگر بدیں ہر دو مقرّ باید معذور بید۔ فنعوذ باللہ من عدم الانصاف۔ و امام ابو حنیفہؓ مے گوید چوں نوفل بن حیانؒ وفات یافت۔ بخواب دیدم کہ قیامت است۔ و جملہ خلق اندر حسابگاہ قائم اند۔ پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم دیدم ایستادہ بر لب حوض خود۔ و بر راست و چپ وے مشائخ دیدم ایستادہ۔ و پیرے دیدم نیکو روے و بر سر موئے سپید گذاشتہ۔ و خد بر خد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم نہادہ۔ و اندر برابر وے نوفل را دیدم۔ چوں مرا بدید بسوئے من آمد۔ و سلام گفت۔ گفتم مرا آب دہ۔ گفت از پیغمبر دستورے خواہم۔ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بانگشت اشارت کرد تا مرا آب داد و من ازاں آب بخوردم و مر اصحاب خود را بدادم کہ ازاں جام ہیچ چیز کم نگشت گفتم یا نوفل بر راست پیغمبر آں پیر کیست گفت ابراہیم خلیل صلوات اللہ علی نبینا و علیہ۔ دیگر بر چپ وے ابا بکر صدیقؓ ہمچنیں مے پرسیدم۔ و بر انگشت مے گرفتم تا از ہفدہ کس پرسیدم۔ چوں بیدار شدم ہفدہ عدد بر دست عقد کردہ بودم۔ و یحییٰ بن معاذ الرازیؒ گوید پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم را بخواب دیدم گفتمش یا رسول اللہ اَین اطلبک قال عند علم ابی حنیفہؒ مر از دیک علم ابی حنیفہ جوئی۔ و وے راؓ اندر ورع طریق بسیار است و مناقب مشہور بیش از انکہ ایں کتاب حمل آں کند۔ و من کہ علی بن عثمان الجلابی ام رضی اللہ عنہ بشام بودم بسر روضہ بلال مؤذن خفتہ بودم خود را بمکہ دیدم اندر خواب۔ کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم از باب بنی شیبہ اندر آمد۔ و پیرے را در کنار گرفتہ چنانکہ اطفال را گیرند بشفقتے بر من وے دویدم۔ و بر پشت پایش بوسہ دادم۔ و اندر تعجب آں بودم تا آں پیر کیست۔ وے بحکم اعجاز بر باطن و اندیشہ من مشرف شد۔ مرا گفت ایں امام تست و اہل دیار تو۔ یعنی ابو حنیفہ۔ مرا بدیں امید بزرگ است۔ و با اہل شہر خود ہم درست شد۔ ازیں خواب مرا کہ وے یکے از آناں بودہ است کہ از اوصاف طبع فانی بودند۔ و باحکام شرع باقی بداں قائم چنانچہ بر ندہ وے پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بودہ است۔ و اگر وے خود رفتے باقی الصفۃ بودے و باقی الصفۃ یا مخطی بود یا مصیب۔ چوں برندہ وے پیغمبر بود صلی اللہ علیہ وسلم فانی الصفۃ

و قائم ببقائے صفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم۔ و چوں بر پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم خطا صورت نگیرد۔ بدانکہ بدو قائم نگیرد۔ و ایں رمزے لطیف است۔ و گویند کہ چوں داؤد طائی رحمۃ اللہ علیہ علم حاصل کرد۔ و مصدر و مقتدائے عالمے شد بہ نزدیک ابوحنیفہؒ آمد و گفت۔ اکنوں چہ کنم۔ ابوحنیفہؒ گفت علیک بالعمل فان العلم بلا عمل کالجسد بلا روح۔ بر تو باد بکار بستن علم۔ ازانکہ ہر علمے کہ آنرا عمل نباشد۔ چوں تنے بود کہ آنرا روحے نباشد۔ اتا فد بیک تا علم بالعمل مقرون نگردد۔ و روزگار مخلص نہ۔ و ہر کہ بعلم مجرد قناعت کند۔ وے عالم نباشد۔ کہ عالم را بمجرد علم قناعت نبود ازانچہ عین علم متقاضی عمل باشد۔ و چنانکہ عین ہدایت مجاہدت تقاضا کند۔ و چنانکہ مشاہدہ بے مجاہدت نباشد علم بے عمل نباشد۔ ازانچہ علم مواریث عمل بود۔ و تخریج و کشائش علم و منفعت آں ببرکات عمل بود۔ بہیچ معنے علم را از عمل جدا نتواں کرد۔ چنانکہ نور آفتاب را از عین آں۔ و اندر ابتدائے کتاب اندر علم بابے مختصر بیاوردم۔ وباللہ التوفیق۔ **ومنہم**

سید زہّاد و قائد اوتاد عبد اللہ بن مبارک المروزیؒ از محتشمان ایں قوم بود۔ و عالم بجملہ احوال و اقوال و اسباب طریقت و شریعت و اندر وقت خود امام وقت بود۔ و مشائخ بزرگ را دریافتہ بود۔ و با ایشاں صحبت کردہ۔ و وے را تصانیف مذکور و کرامات مشہور است اندر ہر فنے از علوم۔ و ابتدائے توبہ وے را سبب آں بود۔ کہ بر کنیزکے فتنہ بود۔ شبے از میان مستان برخاست۔ و یکے را با خود ببرد۔ و اندر زیر دیوار معشوقہ بایستاد۔ و وے بر بام برآمد تا بامداد ہر دو اندر مشاہدہ یکدیگر ایستادہ ہمے بودند۔ و عبد اللہ چوں بانگ نماز بامداد بشنید پنداشت کہ نماز خفتن است۔ چوں روز روشن شد دانست۔ کہ ہمہ شب مستغرق مشاہدہ وے بودہ است۔ ازیں معنی او را تنبیہے شد۔ و با خود گفت شرم بادت اے پسر مبارک۔ امشب ہمہ شب بہ ہوائے خود بر پائے بایستی۔ و کرامات طلبی۔ و اگر امام اندر نماز سورہ دراز بر خواند دیوانہ گردی۔ کو دعوی مومنی اندر برابر آں دعوی۔ ازاں توبہ کرد۔ و بتعلم و طلب آں مشغول شد۔ و زہد و ریاضت پیش گرفت۔ تا بدرجتے رسید کہ مادرش اندر باغ شد و یرا یافت خفتہ۔ و مارے دید عظیم شاخ ریحان اندر دہان گرفتہ۔ و مگس از وے میراند۔ آنگاہ از مرو رحلت کرد۔ و در بغداد وقتے اندر صحبت مشائخ بود۔ و یکچند گاہ مجاور بود۔ و باز بمرو شد۔ مردم شہر جملہ بدو تولی کردند۔ و ویرا درس و مجلس نہادند۔ و اندراں وقت در مرو نیمے مردماں بر متابعت حدیث رفتندے۔ و نیمے طریق رائے داشتندے۔

همچنانکه تا امروز وی را رضی الفریقین خوانند بحکم موافقتش با هر یکی از ایشان. و هر دو
فریق اندر وی دعوی کردند. و وی آنجا دو رباط ساخت. یکی مر اهل حدیث را و یکی
مر اهل رائے را. و تا امروز آن هر دو بر جا یست بر قاعدهٔ اصل. و از آنجا بحجاز باز آمد و مجاور
شد. وی را پرسیدند که از عجائبها چه دیدی. گفت راهبی دیدم از مجاهده نزار شده و از
ترس خداوند دوتا گشته. پرسیدمش که یا راهب کیف الطریق الی الله. قال لو عرفت
الله لعرفت الطریق الیه. فقال اعبد من لا اعرفه و تعصی من تعرفه. گفتم راه
بخدائے چه چیز است. گفت اگر او را بشناسی راه هم بدو بدانی. آنگاه گفت من می پرستم
آنکه وی را نمی دانم وی را نشناسم. و تو عاصی می شوی آن را که می شناسی یعنی معرفت
خوف اقتضا کند. و ترا امین می بینم. و کفر و جهل اقتضا کند و خود را خایف همی یابم.
گفت این مرا پند شد. و از بسیار ناکردنی مرا باز داشت. از وی روایت آرند که گفت
السکون حرام علی قلوب اولیائه. دل دوستانش هرگز ساکن نگردد. که سکونت برین
قوم حرام است اندر دنیا. مضطرب اند در حال طرب اندر دنیا بغیبت از حق سکونت
برایشان روا نه. و اندر عقبی بحضور حق و تجلی و رویت قرار برایشان روا نه. پس دنیا مر ایشان را
چون عقبی و عقبی مر ایشان را چون دنیا. از آنچه سکونت دل دو چیز اقتضا کند. یا یافت
مقصود یا غفلت از مراد. یافت وی اندر عقبی و دنیا روا نه. تا دل از خفقان محبت
ساکن شود. و غفلت بر دوستانش حرام. تا دل از حرکات طلب ساکن شود. و این اصل
قویست اندر طریق محققان. والله اعلم. و منهم شاه اهل حضرت و پادشاه درگاه
وصلت ابو علی الفضیل بن عیاض رح از جملهٔ صعالیک قوم بود. و کبار ایشان و وی را اندر
معاملات و حقائق حظی وافر است و نصیبی تمام و از مشهوران طریقت یکی وی است
ستوده اندر میان کل و احوالش معمور بصدق. اندر ابتداء وی عیاری کردی. و راه زدی
میان مرو و باورد. و با اینهمه میل بصلاح داشتی. و پیوسته فتوتی و همتی اندر طبع وی
بودی. چنانکه اندر هر قافله که زنی بودی بگرد آن نگشتی. و کسی را که سرمایه اندک بودی
کالائے او نشدی. و با هر کسی بمقدار سرمایه چیزی بگذاشتی. تا وقتی که بازرگانی از
مرو برفت. وی را گفتند که بدرقه بگیر که فضیل بر سر راه است. گفت شنیده ام که وی
مرد خدائے ترس است. قاری را بمزد بگرفت. و بر اشتر نشاند. تا روز و شب اندر راه

قرآن مے خواند۔ تا قافلہ بجائے رسید۔ کہ فضیل کمین داشت۔ باتفاق قاری مے خواند۔ اَلَمْ یَاْنِ لِلَّذِیْنَ اٰمَنُوْٓا اَنْ تَخْشَعَ قُلُوْبُھُمْ لِذِکْرِ اللّٰہِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ۔ وے را رقتے اندر دل پدید آمد۔ وعنایت ازلی سلطانی خود بر دل وے ظاہر گردانید۔ و ازاں شغل توبہ کرد۔ وخصماں را نام بر نوشتہ بود۔ جملہ را خوشنود گردانید۔ وبمکہ شد۔ و مدتے آنجا مجاور بود۔ و بعضے از اولیا خداوند را یافت۔ وبکوفہ باز آمد۔ وبا امام ابو حنیفہؒ مدتے صحبت کرد۔ ووے را روایات عالی است۔ ومقبول اندر میان اہل صنعت حدیث۔ وکلام رفیع اندر حقایق تصوف ومعرفت۔ از وے مے آید کہ گفت من عرف اللّٰہ حق معرفتہ عبدہ بکل طاقۃ۔ ہر کہ خدائے را بحق معرفت وے بشناسد بکل طاقت بپرستدش۔ از انچہ آنکہ بشناسد بالانعام واحسان بشناسد۔ برأفت ورحمت چوں شناخت دوستش گیرد۔ چوں دوست گرفت طاعت دارد۔ تا طاقت از انچہ فرمان دوستاں کردن دشوار نباشد پس ہر کرا دوستی زیادت بود حرص بر طاعت زیادت بود۔ وزیادتی دوستی از حقیقت معرفت بود۔ چنانکہ عائشہؓ روایت کرد کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم شبے بر خواست۔ واز من غائب شد۔ ومر حضور بست کہ وے بحجرۂ دیگر رفتہ است۔ بر خواستم وبر اثر حس وے مے رفتم۔ تا اندر مسجد آمدم وے را یافتم اندر نماز ایستادہ وہمے گریست۔ تا بلال بیامد۔ وبانگ نماز بامداد بگفت۔ وے اندر نماز بود۔ چوں نماز بامداد گذارد۔ وبحجرہ اندر آمد یافتم ہر دو پایش آماسیدہ۔ وہر دو سر انگشتاں ترقیدہ۔ وزرد آب ازاں ہمے رفت۔ بگریستم۔ وگفت یا رسولؐ ترا گناہ اوّل وآخر عفو کردہ اند۔ چندیں رنج بر خود چرا مے نہی بگذار تا ایں کسے کند کہ مامون العاقبۃ نباشد۔ وے گفت صلی اللہ علیہ وسلم یا عائشہ ایں جملہ لطف وفضل خدا ایست عز وجل افلا اکون عبدا شکورا نباید کہ من بندۂ شکور باشم۔ چوں او کرم وخداوندی بمن نمود۔ ومژدۂ بخشش گفت۔ چہ گوئی مر ابندگی نباید کرد۔ وبمقدار طاقت لشکر باستقبال نعمت نباید شد۔ ونیز وے صلی اللہ علیہ وسلم بشب معراج پنجاہ نماز قبول کردہ بود۔ وآنرا گراں نداشت۔ تا بگفتار موسیٰ باز گشت۔ ونماز پنج وقتہ باز آورد۔ زیرا کہ اندر طبع وے مر فرمان را ہیچ مخالفت نبود۔ لان المحبۃ ہی الموافقۃ۔ وہم از وے روایت آرند۔ کہ گفت۔ الدنیا دار المرضی والناس فیہا مجانین وللمجانین فی دار المرضی الغل والقید۔ دنیا بیمارستان است۔ ومردماں درو چوں دیوانگانند۔ ودیوانگاں را اندر بیمارستان غل وقید باشد۔ ہوائے نفس

مانعل ما است۔ و معصیت قید ما۔ فضیل بن ربیع روایت کرد کہ من با ہارون الرشید بمکہ شدم۔ چوں حج بکردیم مرا گفت۔ ایں جا ہیچ مردے ہست از مردان خدائے۔ تا وے را زیارت کنم۔ گفتم بلے عبد الرزاق صنعانی ایں جا است۔ گفت مرا پہ نزدیک وے بر۔ چوں بہ نزدیک وے شدیم۔ و زمانے سخن گفتیم۔ چوں قصد باز گشتن کردیم۔ ہارون بمن اشارت کرد کہ از وے بپرس۔ کہ تا ہیچ وام دارد۔ بپرسیدم گفت بلے۔ فرمود تا وامش بگذارند۔ و از آنجا بیروں آمد۔ گفت یا فضیل دلم ہنوز تقاضا مے کند کہ مردے را بینم بزرگتر ازیں۔ گفتم سفیان بن عیینہ اینجا است۔ گفت آنجا رویم۔ در آمدیم۔ و زمانے سخن گفتیم۔ و چوں قصد باز گشتن کردیم۔ دیگر بار بمن اشارت کرد۔ تا از وام او پرسیدم۔ گفت بلے وام دارم۔ فرمود تا وامش بدادند۔ و از آنجا بیروں آمد۔ و گفت یا فضل ہنوز مقصود من حاصل نشدہ است۔ گفتم یادم آمد کہ فضیل بن عیاضؒ اینجا است۔ وے را نزدیک فضیل بردم۔ وے اندر غرفہ بود و آیتے از قرآن ہمے خواند۔ در بزدیم گفت کیست۔ گفتم امیر المومنین است۔ گفت مالی و لامیر المومنین۔ چہ کار مرا با امیر المومنین گفتم سبحان اللہ بخبر پیغمبر است صلی اللہ علیہ وسلم کہ گفت لیس للعبد ان یذل نفسہ فی طاعۃ اللہ قال بلی اما الرضا فعز عند اھلہ۔ نیست روا بندہ را کہ اندر طاعت خدائے تعالیٰ ذل طلب کند۔ گفت بلے اما رضا عز بود تا ذل ہمی بینی و من عز خود بوجہ رضا بحکم خداوند تعالیٰ۔ آنگاہ فرود آمد و در بگشاد و چراغ بکشت و اندر زاویہ بایستاد۔ تا ہارون وے را اندر خانہ مے جست۔ تا دستش بر وے باز آمد۔ گفت آہ از دستے کہ از وے نرم تر ندیدہ ام۔ اگر از عذاب خدائے تعالیٰ برہد سخت عجب باشد۔ ہارون فرا گریستن آمد۔ چنداں بگریست کہ بیہوش شد۔ چوں بہوش آمد۔ گفت یا فضیل سخنے مرا پندے دہ۔ گفت یا امیر المومنین پدرت عم مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم بود۔ از وے درخواست کہ مرا بر قومے امیر کن۔ گفت یا عم یک نفس ترا بر تن تو امیر کردم۔ یک نفس تو اندر طاعت خدا بہتر از ہزار سال طاعت خلق مر ترا۔ لان الامارۃ یوم القیامۃ الندامۃ۔ از آنچہ امیری روز قیامت بجز ندامت نباشد۔ ہارون گفت اندر پند زیادت کن۔ گفت چوں عمر بن عبد العزیز را بخلافت نصب کردند۔ سالم بن عبد اللہ و رجا بن حیوۃ و محمد بن کعب القرظی را بخواند۔ و گفت من مبتلا شدم بدیں بلیات۔ تدبیر من چہ چیز است کہ من ایں را بلائے شناسم۔ گرچہ مردمان نعمت دانند۔ یکے گفت ازیشاں اگر خواہی تا فردا ترا از عذاب خدا تعالیٰ نجات باشد

پیران مسلمانان را چون پدر خویش دان۔ و جوانان را چون برادران۔ و کودکان را چون فرزندان۔ آنگاہ با ایشان معاملت چنان کن۔ کہ اندر خانہ با پدر و برادر و فرزند کنند۔ ایں ہمہ دیار اسلام چون خانہ تست۔ و اہل آں عیال تو۔ زراباک دا کرم اخاک وا حسن علی ولدک۔ زیارت کن پدر را۔ و کرامت کن برادر را۔ و نیکوئی کن بجائے فرزندان۔ آنگاہ فضیل گفت من مے ترسم یا امیر المؤمنین مبادا کہ آں روئے خوب تو بآتش دوزخ گرفتار شود۔ از خداوند بترس۔ و حق او بہتر ازیں گذار۔ پس ہارون گفت ترا وام ہست۔ گفت بلے وام خداوند در گردن من است۔ و آں طاعت وے است۔ اگر مرا بداں بگیرد وائے برمن۔ گفت یا فضیل وام خلق مے گویم۔ گفت حمد و سپاس مر خدائے را عزّ وجلّ کہ مرا از وے نعمت بسیار است۔ و ہیچ گلہ ندارم۔ تا بندگانش را گلہ بکنم۔ ہارون صرّہ ہزار دینار بیرون کرد۔ و پیش وے بنہاد۔ و گفت ایں اندر وجہ از وجوہ خود بکار بر۔ فضیل گفت یا امیر المؤمنین ایں پندہائے من ترا ہیچ سود نداشت۔ و ہم ازینجا جور اندر گرفتی۔ و بیدادگری را پیشہ کردی۔ گفتا چہ بیدادگری را پیشہ کردی۔ گفتا چہ بیداد کردم۔ گفت من ترا بنجات مے خوانم۔ و تو مرا اندر بلا مے افگنی۔ ایں بے دادی نبود۔ ہارون و فضیل ہر دو گریان از پیش او بیرون آمدند۔ و مرا گفت یا فضل بن ربیع بلک بحقیقت فضیل است۔ و ایں جملہ دلیل بہ پشت کردن وے است با دنیا۔ و اہل آں۔ و حقارت زینت آں بنزدیک دل وے۔ و ترک تواضع مر اہل دنیا را از برائے دنیا۔ و ویرا مناقب بیشتر ازیں است کہ در عبارت آید۔ واللہ اعلم۔ **و منہم** سفینۂ تحقیق در کرامت و صمصام شرف اندر ولایت ابوالفیض ذوالنون ابن ابراہیم المصریؒ ثوبی بچہ بود۔ و نام وے ثوبان۔ و از اخیار قوم و بزرگان و عیاران طریقت است۔ کہ طریق بلا سپردی۔ و راہ ملامت رفتے۔ و اہل مصر جملہ اندر شان وے متحیّر و عاجز بودند۔ و بروزگار شکر۔ و تا مرگ کسے حال و جمال وے را نہ شناخت اندر مصر۔ و آں شب کہ از دنیا بیرون رفت ہفتاد کس پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم را بخواب دیدند۔ کہ فرمود کہ دوست خدائے ذوالنون بخواست آمدن من باستقبال وے آمدہ ام۔ و چون وفات یافت بر پیشانی وے نبشتہ یافتند کہ ھذا حبیب اللہ مات فی حب اللہ قتیل اللہ۔ چون جنازہ اش برداشتند مرغان ہوا بر جنازہ وے مجتمع شدند۔ پر در پر بافتند و سایہ بران افگندند۔ چون اہل مصر بدیدند جملہ تشویر خوردند۔ و توبہ کردند از آں جفائے کہ بروے کردہ بودند۔ و وے را طریق

بسیار است و کلمات خوش اندر حقائق علوم۔ چنانکہ گوید العارف کل یوم اخشع لانہ فی کل
ساعۃ من الرب اقرب۔ ہر روز عارف ترسان تر بود و خاشع تر زیرا کہ ہر ساعت نزدیکتر
بود۔ و آنکہ نزدیکتر بود۔ لامحالہ حیرت و شوریدگی بیشتر بود۔ از آنچہ از ہیبت سلطان حق آگاہ
گشتہ باشد۔ و جلال حق بر دلش مستولی شدہ۔ خود را از وے دور بیند۔ و لامحال وے روے
بخشوع بخشوع زیادہ شود۔ چنانچہ موسیٰ صلوٰۃ اللہ علیہ اندر حال مکالمت گفت۔ یا رب
این اطلبک قال عند المنکسرۃ قلوبہم۔ بار خدایا ترا کجا طلبم۔ آنجا کہ دل شکستہ و از اخلاص
خود نومید گشتہ باشد۔ گفت بار خدایا ہیچ دل از دل من نومید تر و شکستہ تر نیست گفت
پس من آنجا ام کہ توئی۔ پس مدعی معرفت بے ترس و خشوع جاہل بود نہ عارف۔ و نشان حقیقت
معرفت ارادت است صادق ارادت بود۔ و ارادت صادق بُرندۂ اسباب و قاطع الاسباب
بندہ باشد از دون خدائے عزوجل۔ چنانکہ ذوالنون گوید الصدق سیف اللہ فی ارضہ ما
وضع علیٰ شیٔ الا قطعہ۔ راستی شمشیر خدایست عزوجل اندر زمین۔ و بر ہیچ چیز نیاید
الا آن چیز را ببرد۔ و صدق رویت مسبب باشد نہ اثبات سبب۔ چون مسبب ثابت
شد حکم سبب ساقط شود۔ و یافتم اندر حکایات وے کہ روزے با اصحاب خود در کشتی نشستہ
بود۔ و اندر رود نیل تماشا مے کردند۔ چنانچہ عادت اہل مصر باشد کشتی دیگر مے آمد۔ و گروہے
از اہل طرب اندران نشستہ بودند۔ و فساد مے ہمی کردند۔ و شاگردان را اندران نظرے
عظیم آمد گفتند۔ ایہا الشیخ دعا کن تا خداے عزوجل این جملہ را غرق گرداند۔ تا شومے ایشان
از خلق منقطع شود۔ ذوالنون مصری برپائے خواست و دستہا برگرفت۔ و گفت بار خدایا
چنانکہ این گروہ را اندرین جہان عیش خوش دادۂ اندران جہان نیز عیش خوش دہ۔ مریدان
متعجب شدند از گفتار وے۔ چون کشتی فراپیش تر آمد۔ و چشمشان بر ذوالنون افتاد فرا گریستن
و عذر خواستند۔ و رودہا بشکستند۔ و توبہ کردند۔ و بخدائے بازگشتند۔ وے شاگردان را گفت
عیش خوش آن جہان۔ توبۂ این جہان باشد۔ بدیدید کہ مراد جملہ حاصل شد۔ و شاد ایشان بمراد بے
بے آنکہ رنجے بکسے رسید۔ و این بیشتر از غایت شفقت آن پیر بود بر مسلمانان۔ و اندرین
اقتدا بہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم کرد کہ ہر چند کہ از کافران با وے جفا پیوستہ بودے وے تغیر
نشدے و وے گفتے اللہم اہد قومی فانہم لا یعلمون۔ و از وے مے آید کہ گفت
از بیت المقدس مے آمدم بقصد مصر۔ اندر راہ شخصے دیدم از دور کہ ہمی آمد اندر دل خود

تقاضائے یافتم۔ کہ از ین کس سوالے بکنم۔ چوں بنزدیک من آمد پیرزنے بود با عکازہ اندر دست و جبۂ پشمین پوشیدہ۔ گفتم من این قالت من اللهِ قلتُ اِلی این قالت الی اللهِ۔ از کجائے آئی گفت از نزدِ خدا تعالیٰ۔ گفتم کجا مے شوی۔ گفت بسوئے خدائے۔ و دینارے کانہ بود بہ آوردم۔ کہ بدو دہم۔ دست اندر وے من بجنبانید۔ و گفت اے ذوالنون ایں صورت کہ تراب من بستہ است از رکیکی عقل تست۔ پس من کار از برائے خدا کنم۔ و از دون وے چیزے نستانم۔ چنانچہ نہ پرستم جز وے را چیزے نستانم جز از وے۔ ایں بگفت و از من جدا شد۔ اندریں حکایت رمزے لطیف است۔ کہ آں عجوزہ گفتہ کہ من کار از برائے وے مے کنم۔ و ایں دلیل صدق و محبت بود۔ کہ خلق اندر معاملت بہ دو گونہ اند۔ یکے آنکہ کارے مے کند پندارد کہ از برائے وے مے کند۔ و آں ہم برائے تو مے کند۔ ہر چند کہ ہوائے وے از آں منقطع باشد۔ آخر ہوس ثواب آنجہانے باشد۔ و دیگر آنکہ ارادت ثواب۔ و عقاب آنجہانے۔ و ریا و سمعت اینجہانی۔ از معاملت وے منقطع باشد۔ و آنچہ کند خاص مر تعظیم فرمانِ حق را کند۔ محبت حق تعالیٰ مقتضائے وے باشد۔ بترک نصیب خود اندر فرمان وے۔ و آں گروہ را صورت بستہ باشد۔ کہ آنچہ کنند زاد آخرت را کنند۔ و روا باشد۔ و بدانند کہ اندر طاعت مر مطیع را نصیب وافر تر از آں باشد از آنچہ اندر معصیت۔ کہ راحت معاصی یکساعت باشد۔ و راحت طاعت ہمیشہ بود۔ و خداوند تعالیٰ از مجاہدت خلق چہ سود دارد۔ و از ترکِ آں چہ زیاں۔ اگر ہمہ عالم بصدق ابوبکرؓ گردند سود مر ایشاں را دارد۔ و اگر بکذب فرعون شوند زیان مر ایشاں را دارد۔ چنانکہ گفت۔ اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ وَاِنْ اَسَاْتُمْ فَلَهَا۔ و نیز گفت وَمَنْ جَاهَدَ فَاِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهٖ اِنَّ اللّٰهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِيْنَ۔ خلق ملک ابدی مر خود را مے طلبند۔ و مے گویند از برائے خدا مے کنیم۔ اما سپردن طریق دوستی خود چیزے دیگر است۔ ایشاں را از گذاردن فرمان حصول امر دوست نگہدارد۔ و چشمان بر ہیچ چیز دیگر نباشد۔ و اندریں کتاب مانند ایں سخن بیاید اندر باب الاخلاص انشاء اللہ عزوجل۔ **و منھم** امیر الامراء و سالک طریق لقاء ابو اسحٰق ابراہیم بن ادہم منصورؓ یگانہ بود اندر طریق خود۔ و اندر عصر خود۔ سید اقرانِ خود بود۔ مرید خضر بود۔ علیہ السلام و بسیارے از قدمائے مشائخ را یافتہ بود۔ و با امام ابو حنیفہ رضی اللہ عنہ اختلاط داشت۔ و علم از وے بیاموخت و در اول حال او امیر بلخ بود۔ روزے بصید شدہ بود۔ و از لشکر خود جدا ماندہ۔ و اندر پس آہوے مے تاخت۔ خدائے عزوجل مر آں آہو را بائے

بسخن آورد۔ تا بزبانِ فصیح گفت۔ اَلِهٰذَا خُلِقْتَ اَمْ بِهٰذَا اُمِرْتَ۔ از برائے ایں کار آفریدہ اندت۔ ایں وے را دلیل گشتہ بر توبہ وست از جملہ بداشت۔ و طریق زہد و ورع بردست گرفت۔ و فضیل بن عیاض و سفیان ثوری را بیافت۔ و با ایشان صحبت کرد۔ و اندر ہمہ عمر خود پس از توبہ بجز از کسب خود نخوردے۔ وے را معاملت ظاہر است و کرامات مشہور۔ و اندر حقایق تصوف کلماتِ بدیع و لطائف نفیس است۔ جنید گوید مفاتیح العلوم ابراہیم۔ کلید ہمہ علمہائے ایں طریقت ابراہیم است۔ و از وے روایت مے آید کہ گفت اتخذ اللہ صاحبا وذر الناس جانبا۔ گفت خداوند را یار خود دار۔ و خلق را بجانبے بگذار۔ و مراد ازیں آنست کہ چوں اقبال بندہ بحق تعالےٰ درست باشد و اندر توئے حق تعالےٰ مخلص بود۔ صحت اقبال بحق و اعراض از خلق تقاضا کند۔ از آنچہ صحبت خلق را با حدیث خلق ہیچ کار نیست۔ و صحبت حق اخلاص باشد اندر گزاردن فرمان وے۔ و اخلاص اندر طاعت از خلوص محبت باشد۔ و خلوص محبت حق از دشمنی نفس و ہوا خیزد۔ کہ ہر کہ با ہوا آشنا بود از خدا جدا بود۔ و ہر کہ از ہوا بریدہ بود با خداوند آرمیدہ باشد۔ پس ہمہ خلق توئی اندر حق تو۔ چوں از خود اعراض کردی از ہمہ خلق اعراض کردی۔ و کسے کہ از خلق اعراض کند و بخود اقبال کند ایں جفا باشد۔ از بہر آنکہ ہمہ خلق در آنچہ کہ ہستند بحکم و تقدیر راست اند۔ ترا کار با تو افتادہ است۔ و بناء استقامت ظاہر و باطن مرطالب را بر دو چیز است۔ یکے از آں شناختنی است و دیگر کردنی۔ آنچہ شناختنی است رویت تقدیر حق است از خیر و شر۔ کہ اندر کل ملک ہیچ متحرک ساکن نگرد و الا بحرکتے کہ خداوند اندر وے آفریند۔ و سکونتے کہ حق تعالیٰ اندر وے نہد۔ و آنچہ کردنی است گزاردن فرمان حق است۔ و صحت معاملت و حفظ تکلیف۔ و ہیچ حال بتقدیر وے مر ترک فرمان را حجت نگرد۔ و پس اعراض از خلق درست نیاید۔ تا از خود اعراض نباشد۔ چوں از خود اعراض کردی خلق ہمہ مے باید مر حصول مراد حق را۔ و چوں بحق تعالیٰ اقبال کردی تو مے بپائے مرقامت امر حق را پس با خلق آرمیدن روا نیست۔ اگر بدوں حق با چیزے بخواہی آرمید۔ بارے با غیر آرام۔ کہ آرام با غیر رویت توحید بود۔ و آرام با خود اثبات تعطیل۔ و از آں بود کہ شیخ ابوالحسن سالبہ گفتے مرید را در حکم گربہ بودن۔ بہتر از آنکہ اندر حکم خود۔ از آنچہ صحبت با غیر از برائے خدا بود۔ و صحبت با خود از برائے پروردن ہوا۔ و اندریں معنی سخن بیاید اندریں کتاب

بجایگاه خود انشاء الله تعالیٰ - و اندر حکایات ابراهیم ادهم است که چون بادیه رسیدم
پیری بیامد - مرا گفت یا ابراهیم می دانی که این چه جایست که تو بی زاد و راحله می روی
گفت من دانستم که آن شیطان است - چهار دانگ سیم با من بود که اندر کوفه زنبیلی فروخته
بودم - آن از جیب برآوردم - و بینداختم - و شرط کردم که بهر میلی چهار صد رکعت نماز
گذارم - چهار سال اندر بادیه بماندم - و خداوند تعالیٰ بوقت بی تکلف روزی می رسانید
و اندران میان خضر با من صحبت کرد - و مرا نام بزرگ خداوند تعالیٰ بیاموخت - آنگاه
دلم بیکبار از غیر فارغ شد - و وی را مناقب بسیار است - و بالله التوفیق ٭

و منهم سرهنگ معرفت و تاج اهل معاملت بشر بن الحافی رضی الله عنه اندر مجاهدت شانی عظیم و
برهانی کبیر داشت - و اندر معاملت حظی تام - و صحبت فضیل یافته بود - و مرید خال خود
بود علی بن خشرم - و بعلم اصول و فروع عالم بود - و ابتدای توبه وی آن بود که روزی
مست می آمد اندر میان راه کاغذ پاره یافت - آنرا بتعظیم برداشت - بر آن نوشته بود که
بسم الله الرحمن الرحیم - مر آنرا معطر کرد - و بجای پاک بنهاد - آن شب بخواب دید مر خداوند
تعالیٰ را که ویرا گفت - یا بشر طیبت اسمی فبعزتی لاطیبن اسمک فی الدنیا
والاخرة - نام مرا خوشبوی گردانیدی - بعزت من که نام ترا خوشبوی گردانم اندر دنیا و
آخرت - تا کسی نام تو نشنود الا که راحتی بدل وی اندر آید - آنگاه توبه کرد - و طریق زهد
بر دست گرفت - و از شدت غلبه اندر مشاهدت حق تعالیٰ هرگز هیچ چیز اندر پای
نکرد - و از وی علت آن پرسیدند - گفت زمین بساط وی است - و من روا ندارم که بساط
وی بسپرم - و میان پای من و بساط وی واسطه باشد - و این از غرائب معاملات
ویست که اندر جمع همت وی کفش پای افزاری حجاب وی آمد - و از وی می آید
که گفت من اراد ان یکون عزیزا فی الدنیا و شریفا فی الاخرة فلیجتنب ثلاثا
لا یسأل احدا حاجة و لا یذکر احدا بسوء و لا یجیب احدا الی طعامه - هرکه خواهد
که اندر دنیا عزیز باشد و اندر آخرت شریف - گو از سه چیز بپرهیز - از مخلوقات حاجت مخواه
و کسی را بد مگوی و بمهمانی کس مشو - اما هر که بخداوند تعالیٰ راه داند از خلق حاجت نخواهد - که حاجت
بخلق دلیل بی معرفتی بود - که اگر قاضی الحاجات دانستی از چون خودی حاجت نخواستی -
لان استعانة المخلوق الی المخلوق کاستعانة المسجون الی المسجون - و اما هرکه کسی را

بدگوید آن تصرف است که اندر حکم خدای می کند. از آنچه آنکس فعل وی آفریدهٔ خداوند
اندر آفریدهٔ وی را بد کند و می کند. زیرا که چون فعل را عیب کند فاعل را عیب کرده باشد
بجز آنکه وی فرموده است که بر موافقت من کفار را ذم کنید. و اما آنچه گفت از طعام
خلق بپرهیز. از آنچه رازق ایشان اندرین خدای تعالی است. اگر مخلوق را سبب روزی
تو گردانند او را مبین. و بدانکه آن روزی نیست که خداوند تعالی بتو رسانید نه از آن وی
و اگر وی پندارد که از آن وی است و بدان بر تو منت نهد او را اجابت مکن. که اندر روزی
کس را بر کس منت نیست. البته از آنچه نزدیک آنکه اهل سنت و جماعة روزی غذا
است. و نزدیک معتزله ملک. و خلق را پاینده خدا تعالی می پرورد نه مخلوق. و مجاز
این قول را وجه دیگر است. والله اعلم. و منهم فلک معرفت و فلک محبت ابویزید
طیفور بن عیسی البسطامی رضی الله عنه از اجلهٔ مشایخ بود و حالش اکبر از جمله بود و شانش
اعظم ایشان تا حدی که جنید گفت ابویزید منا بمنزلة جبرئیل من الملائکة. ابویزید
اندر میان ما چون جبرئیل است اندر ملائکه. و جد وی مجوسی بوده از بزرگان بسطام یکی
پدر وی بوده. و او را روایات بسیار عالی است اندر احادیث پیغمبر صلی الله علیه وسلم و از این
ده امام معروف در تصوف را یکی وی است. و هیچکس را پیش از وی اندر حقایق این علم چندان
استنباط نبود که وی را. و اندر همه احوال محب العلم و معظم الشریعة بود. بخلاف گروهی مردود باطنی
که خود را بر وی موضوعی بندند. و از ابتدای روزگارش همی بر مجاهدت. و در زمین این
معاملت بوده است. و از وی می آید که گفت عملت فی المجاهدة ثلاثین سنة
فما وجدت شیئا اشد علیّ من العلم و متابعته و لولا اختلاف العلماء
لبقیت و اختلاف العلماء رحمة الا فی تجرید التوحید. گفت سی سال مجاهده کردم
هیچ چیز نیافتم که بر من سخت تر از علم و متابعت آن بوده. اگر اختلاف علما نبودی
من از همه چیز باز ماندمی. و حق دین نتوانستمی گزارد. و اختلاف علما رحمت است
بجز اندر توحید و تجرید. و بحقیقت چنین است که طبع بجهل مائل تر باشد. از آنچه بی علم بجهل
بسیار کار بی رنج توان کرد و بعلم یک قدم بی رنج نتوان نهاد. و صراط شریعت بسیار باریکتر
و پر خطرتر از صراط آنجهان است. پس باید که اندر همه احوال چنان باشی که اگر از احوال رفیع
و مقامات خطیر بازمانی. و اندر میان شریعت افتی. که اگر از تو همه بشود معاملت با تو بماند.

که اعظم آفات مر مرید را ترک معاملت بود - و همه و عادتے مدعیان اندر ورزش شریعت
متلاشی شود - و همه ارباب اللسان اندر بهرا آن برهنه گردند - و از وے مے آید که گفت -
الجنة لا خطر لها عند اهل المحبة و اهل المحبة محجوبون بمحبتهم - بهشت را خطر نیست
نزدیک اهل محبت - و اهل محبت باز مانده و اندر پوشش اند از محبوب یعنی بهشت
مخلوق است اگرچه بزرگ است - و محبت وے صفت وے است نامخلوق - و
هر که از نامخلوق بمخلوق باز ماند بے خطر و بے قدر بود - پس مخلوق نزدیک دوستان خطر
ندارد - و دوستان به دوستی محجوب اند - از آنچه وجود دوستی دوئی اقتضا کند - و اندر اصل توحید
دوئی صورت نگیرد - و راه دوستان از وحدانیت بواحدانیت بود - و اندر راه دوستی علت
دوستی آید - و آفت آنکه اندر دوستی مریدے و مرادے باید - یا مرید حق و مراد بنده - یا مراد
حق و مراد بنده - یا مراد حق و مرید بنده - و اگر مرید حق بود و مراد بنده هستی بنده ثابت بود و اندر
مراد حق - و اگر مرید بنده بود و مراد حق طلب و ارادت مخلوق را بدو راه نیست - ماند اینجا
آفت هستی اندر محبت بهر دو حال پس فنا محب اندر بقا محبت تمامتر از آنکه فنایش به بقائے
محبت - و از وے مے آید که گفت یکبار بمکه شدم - خانه مفرد دیدم گفتم که حج مقبول نیست
که من سنگها ازین جنس بسیار دیده ام - بار دیگر برفتم خانه دیدم - و خداوند خانه دیدم - گفتم که
هنوز حقیقت توحید نیست - بار سیوم برفتم همه خداوند خانه دیدم - و خانه ندیدم - بسرّم
ندا آمد که یا بایزید اگر خود را ندیدی - و همه عالم را بدیدی مشرک نبودی - و چون همه عالم را
نه بینی و خود را بینی مشرک باشی - آنگاه توبه کردم - و از توبه نیز توبه کردم - و از دیدن هستی
خود نیز توبه کردم - و این حکایت لطیف است اندر صحت حال وے - و نشان خوب
مر ارباب احوال را - **و منهم** امام فنون و جاسوس ظنون ابو عبد الله الحارث بن
اسد المحاسبی عالم بود باصول و فروع - و مرجع همه اهل علم اندر وقت وے بدو بود - و
کتابے کرده است رعایت نام اندر حصول تصوف - و بجز آن وے را تصنیف بسیا
است - و اندر هر فن عالی حال و بزرگ همت بود - و اندر وقت خود شیخ المشایخ بغداد بود -
از وے روایت کنند گفت العلم بحرکات القلوب فی مطالعة الغیوب اشرف
من العمل بحرکات الجوارح آنکه بحرکات دل اندر محل غیب عالم بود بهتر از آنکه بحرکات
جوارح عامل بود - مراد ازین آنست که علم محل کمال است - و جهل محل طلب - و علم

اندر بیشگاه بهتر از انکه جهل بر درگاه - که علم مرورا بدرجهٔ کمال رساند - و جهل اندر درگاه اندر نگذارند
و بحقیقت علم بزرگ تر از عمل بود - از انچه خداوند تعالے را از علم توان شناخت - و بعمل اندر نتوان یافت - و اگر عمل بے علم بدو راه یافتے - نصاریٰ و رهبانان اندر شدت اجتهاد شان اندر مشاهده بودندے - و بعمل مومنان عاصی اندر معاینه - پس عمل صفت بنده است و علم صفت خداوند - بعضے از راویانِ این قول را غلطی افتاده است - و هر دو عمل را روایت کنند - و گویند العمل بحرکات القلوب اشرف من العمل بحرکات الجوارح - و این محال است - که عمل بنده بحرکاتِ دل تعلق نگیرد - و اگر بدین معنی فکرت و مراقبه احوال باطن را مے خواهد این خود بدیع نباشد - که پیغمبر صلی اللہ علیه وسلم گفت تفکر ساعةٍ خیرٌ من عبادة ستین سنةٍ - و بحقیقت اعمال سر فاضلتر از اعمال جوارح - و تاثیر احوال و افعال باطن اندر حقیقت تمامتر از تاثیر اعمال ظاهر از ان بود - که گفته اند - نوم العالم عبادة و سهر الجاهل معصیة - خواب عالم عبادت بود - و بیداری جاهل معصیت - از انچه اندر خواب و بیداری سرش مغلوب باشد - و چون سر مغلوب بود تن مغلوب بود پس سر مغلوب بغلبهٔ حق بهتر از نفس غالب بر حرکات ظاهر بمجاهدت - و از وے مے آید که روزے درویشے را گفت کن لِلّٰه و الّا فلا تکن - خداوند را باش و اگر نه خود مباش یعنی بحق باقی باش - یا از وجود خود فانی باش یعنی بصفوت مجتمع باش - و یا بفقر متفرق - بحق باقی باش - و یا از خود فانی - و یا بدون صفت باش - که حق گوید اُسْجُدُوْا لِاٰدَمَ و یا باں صفت باش - که هَلْ اَتٰی عَلَی الْاِنْسَانِ حِیْنٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ یَکُنْ شَیْئًا مَّذْکُوْرًا اگر تو حق را باشی باختیارِ خود قیامت بخود بود - و اگر نباشی باختیارِ خود قیامت بحق بود - و این معنے لطیف است - واللّٰه اعلم -

و منهم امام معرض از خلق - و از طلب ریاست بریده خلق - ابو سلیمان داؤد ابن الطائی رض از کبار مشائخ و ساداتِ اهل تصوف بودند - و اندر زمانه خود بے نظیر شاگرد ابوحنیفه بود - و از قران فضیل و ابراهیم ادهم و غیر ایشان رح - و اندر طریقت مرید حبیب راعی بود - و اندر جمله علوم حظے وافر داشت - و بدرجه اعلیٰ بود - و اندر فقه فقیه الفقها بود - و عزلت اختیار کرده - و از ریاست اعراض کرده - و طریق زهد و تقویٰ بر دست گرفت - و وے را مناقب بسیار است و فضائل مذکور که بمعاملات عالم بوده اندر حقائق کامل - و از وے مے آید که گفت مر مریدے را از

مریدان خود: ان اردت السلامة سلم علی الدنیا وان اردت الکرامة کبر علی
الآخرة. گفت ای پسر اگر سلامت خواهی دنیا را وداع غیبت کن. واگر کرامت می
خواهی بر آخرت تکبیر مرگ گوی یعنی این هر دو محل حجاب اند. و همه فراغتها اندرین دو چیز
بسته است. هر که خواهد که تن فارغ شود گو از دنیا اعراض کن. و هر که خواهد که دل فارغ
شود گو ارادت عقبی از دل بیرون کن. اندر حکایات مشهور است که وی پیوسته اختلاط
بمحمد بن الحسن داشتی. و ابویوسف القاضی را بنزدیک خود نگذاشتی. ورا گفتند که این
هر دو اندر علم بزرگ اند چرا یکی را عزیز داری و یکی را اندر پیش نگذاری. گفت از آنچه
محمد بن الحسن از سر نعمت و دنیای بسیار به علم آمده است. و علم وی سبب
عز دین و ذل دنیای وی است. و ابویوسف از سر درویشی و ذل بعلم آمده است
و علم را سبب عز و جاه خود گردانیده است. پس محمد چون وی باشد. و از معروف
کرخی روایت کنند که گفت هیچکس ندیدم که دنیا را در چشم وی خطر کمتر از داود طائی
بود که همه دنیا را و اهل آن را بنزدیک وی هیچ مقدار نبود. و اندر فقرا بچشم کمال
نگریستی اگرچه پر آفت بودندی. و مناقب وی بسیار است. والله اعلم

و منهم شیخ اهل حقائق و منقطع از جمله علائق ابوالحسن سری بن مغلس السقطی رحمة الله
خال جنید بود. و بجمله علوم و اندر تصوف اورا شانی عظیم بود. و اول کسی که اندر ترتیب
مقامات و بسط احوال خوض کرد وی بود. و بیشتری از مشائخ عراق مریدان وی
اند. وی حبیب راعی را دیده بود. و با وی صحبت داشته. و مرید معروف کرخی بود
و وی اندر بازار بغداد سقط فروشی کردی. چون بازار بغداد بسوخت وی را گفتند
که دوکانت بسوخت. گفت من فارغ شدم از بند آن. چون نگاه کردند دوکان وی
نسوخته بود. و از چهار سوی آن دوکانها همه سوخته بود. چون آن چنان بدید آنچه
داشت بدرویشان بداد و طریق تصوف اختیار کرد. وی را پرسیدند که ابتداء حالت
چگونه بود. گفت روزی حبیب راعی بر دوکان من برگذشت من نانی شکسته بوی
دادم که بدرویشان ده. مرا گفت خیرک الله. از آن روز باز که این دعای
او بشنیدم نیز از احوال دنیا شدم. و اندر وی فلاح یافتم. و از وی می آید که گفت
اللهم مهما عذبتنی بشیء فلا تعذبنی بذل الحجاب. یعنی اگر مرا بهیچ عذاب

کنی بدل حجاب عذاب مکن۔ از آنچہ چوں محجوب نباشم از تو عذاب و بلا بذکر و مشاہدۂ تو برمن
آسان بود۔ و چوں از تو محجوب باشم نعیم تو ہلاک من بود بدل حجاب تو ہیچ بلائے کہ اندر مشاہدۂ
میلی بود بلا نباشد۔ ولیکن بلا آں نعمتے بود کہ اندر حجاب میلے بود۔ و اندر دوزخ ہیچ عقوبت سخت
تر و صعب تر از حجاب نیست۔ کہ اگر اندر دوزخ اہل دوزخ بخداوند تعالیٰ مکاشف بودندے
ہرگز مومنانِ عاصی را بہشت یاد نیامدے۔ کہ دیدارِ حق تعالیٰ جانہا چنداں شان شادی
دہد۔ کہ از بلائے تن و عذاب کالبد خبر ندارندے۔ و اندر بہشت ہیچ نعمت کامل تر از کشف
نیست۔ کہ اگر آں ہمہ نعمتہا و صد چنداں دیگر اندر حق ایشاں محصول باشدے۔ و ایشاں
از خداوند محجوب ہلاک دو مار از دلہائے شاں برآمدے۔ پس سنت بار خدائے آنست کہ
اندر ہمہ احوال دلِ دوستاں را بخود بینا دارد۔ تا ہمہ مشقت و ریاضت و بلاہائے بشریت
آں بتوانند کشید۔ لاجرم دراں حال دعاہائے ایشاں چنیں باشد کہ ہمہ عذابہا دوست تر از
حجاب تو داریم۔ کہ چوں جمالِ تو بر دلہائے ما مکشوف باشد از بلا نیندیشیم۔ واللہ اعلم۔
ومنھم سرہنگ اہل بلا و بلویٰ۔ و مایۂ زہد و تقویٰ۔ ابو علی شقیق بن ابراہیم الازدیؒ
عزیز قوم۔ و مقتدائے ایشاں بود۔ و عالم بجملہ علوم شرعی و معاملتی و حقیقتے۔ و وے را
تصانیف بسیار است اندر فنون ایں علم۔ صاحب ابراہیم بن ادہمؒ بود۔ و بسیارے از
مشائخ را دیدہ بود۔ و با ایشاں صحبت کردہ۔ و از وے مے آید کہ گفت جعل اللہ اھل
طاعتہ احیاءً فی مماتھم و اھل المعاصی امواتا فی حیوتھم۔ خداوند اہل طاعت خود
را اندر حال مرگ ایشاں زندہ گردانیدہ۔ و اہل معصیت را اندر حال زندگی میرانیدہ یعنی
مطیع اگرچہ مردہ بود زندہ بود۔ کہ ملائکہ بر طاعت وے آفریں ہمی کنند تا بقیامت۔ و ثوابش
مؤید بود پس وے اندر فنا مرگ باقی بود۔ ببقا جزا ہمی آرند کہ پیرے بنزدیک وے
درآمد۔ و گفت ایہا الشیخ گناہ بسیار دارم۔ مے خواہم کہ توبہ کنم۔ وے گفت کہ دیر آمدی
پیر گفت نہ کہ زود آمدم۔ گفتا چرا گفت ہر کہ پیش از مرگ آید اگرچہ دیر آمدہ باشد
زود آمدہ باشد۔ و گویند کہ ابتدائے توبۂ وے آں بود کہ سالے اندر بلخ قحط افتادہ بود۔
و مردماں مر یکدیگر را مے خوردند۔ و ہمہ مسلماناں اندوہگیں بودند غلامے را دید کہ اندر بازار
مے خندید و طرب مے کرد۔ مردماں گفتند کہ چرا مے خندی شرم نداری۔ کہ ہمہ مسلماناں
اندر اندوہ و درماندہ اند۔ و تو چنیں شادی مے کنی۔ گفت مرا ہیچ اندوہ نیست من

بندۂ آنکسم کہ وے را دیہی است خاصہ وے۔ وشغل من از دل من برداشتہ است شفیق گفت بار خدایا ایں غلام بخواجہ کہ یک دِہ دارد چندیں شادی مے کند۔ و تو مالک الملوکی۔ و روزیِ ما اندر پذیرفتہ۔ و ما چندیں اندوہ بدل گماشتہ ایم۔ از شغلِ دنیا رجوع کرد۔ و طریقِ حق را سپردن گرفت۔ و نیز ہرگز اندوہ روزی نخورد وے۔ و پیوستہ گفتے کہ من شاگرد غلامے ام۔ و آنچہ یافتم از وی یافتم۔ و ایں از وے تواضع بود۔ وے را مناقب بسیار است معروف۔ وبا اللہ التوفیق۔ و منہم شیخ وقت خود و سرطریقِ حق را بجہد۔ ابوسلیمان عبدالرحمٰن عطیۃ الدارانیؒ عزیز قوم۔ و ریحان دلہا بود۔ و اندر ریاضات و مجاہدات صعب مخصوص است۔ و عالم بود بعلم وقت و معرفتِ آفات نفس و بصیر بکمینہا ئے آں۔ وے را کلام لطیف است اندر معاملات و حفظ قلوب و رعایت جوارح۔ از وے مے آید کہ گفت اذا غلب الرجاء علی الخوف فسد الوقت۔ چوں رجا بر خوف غالب شود وقت شوریدہ گردد۔ زیرا کہ وقت رعایت حال باشد۔ و بندہ تا آنکہ رائی حال باشد۔ کہ خوفش بر دل مستولی بود۔ چوں آں برخاست وے تارک الرعایۃ شود۔ و وقتش فاسد گردد۔ و اگر خوف بر رجا غلبہ کند توحیدش باطل شود از آنچہ غلبۂ خوف از نومیدی بود۔ و نومیدی از حق شرک بود۔ پس حفظ توحید اندر صحت رجا بندہ باشد۔ و حفظ وقت اندر صحت خوف وے۔ و چوں ہر دو برابر باشند۔ توحید و وقت ہر دو محفوظ باشد۔ و بندہ بحفظِ توحید مومن بود۔ و بحفظِ وقت مطیع۔ و تعلق رجا بمشاہدہ صرف بود کہ اندر وجملہ اعتماد است۔ و تعلق خوف بمجاہدہ صرف بود کہ اندر و جملہ اضطراب است۔ و مشاہدہ مواریث مجاہدت باشد۔ و ایں معنی آں بود کہ ہمہ امیدہا از نا امیدی پدیدار آید۔ و ہر کہ بکردارِ خود از فلاحِ خود نومید شود آں نومیدی وے را نجاح و فلاح و کرم حق تعالیٰ بار آورد۔ و او را راہ نماید۔ و در انبساط بروے بکشاید۔ و دلش را از آفات طبع بزدآید۔ و جملہ اسرار ربانی وے را کشف گردد۔ احمد بن ابی الحواریؒ گوید اندر خلوت شبے نماز مے کردم۔ و اندراں میان مرا راحت بسیار بود۔ و دیگر روز با ابو سلیمان گفتم۔ گفت ضعیف مردے۔ کہ ترا ہنوز خلق اندر پیش است تا اندر خلا دیگر گونے۔ و اندر ملا دیگر گوں۔ و اندر دو جہان ہیچ چیز را آں خطر نیست کہ بندہ را از حق باز تواند داشت۔ و چوں عروسی را جلوہ کنند بر سر خلق از برائے آں کنند کہ تا ہمہ خلق وے را ببینند۔ و از دیدارِ خلق مر او را زیادت عز بود۔ اما نباید کہ وے بجز از مقصود خود را ببیند کہ از دیدارِ غیر مر او را ذُل بود۔ اگر ہمہ خلق

عزِ طاعت مطیع بینند او را زیان ندارد۔ اما اگر وے مرعزِ طاعت خود را بیند ہلاک گردد۔ عیاذاً باللہ منہا۔ **ومنہم** متعلق درگاہِ رضا، و پروردۂ علی بن موسی الرضاؑ ابوالمحفوظ معروف بن فیروز الکرخیؒ از قدماء و ساداتِ مشایخ بود۔ و معروف بود بہ فتوت۔ و مذکور بورع و انابت و ذکرِ وے مقدم بایستے ازیں ترتیب۔ اما من بر موافقت دو پیر مقدم یکے صاحبِ نقل و دیگر صاحبِ تصرف اندریں محل آوردم۔ یکے ازاں شیخ مبارک ابوعبدالرحمٰن اسلمی کہ کتابش بدیں ترتیب است۔ و دیگر استاد امام ابوالقاسم القشیری رضی اللہ عنہما کہ اندر صدرِ کتابش ذکرِ وے بریں جملہ است۔ اندریں موضع اثبات کردم۔ از آنکہ وے استادِ سری سقطی و مرید داؤد طائی بود۔ رحمہم اللہ تعالیٰ و اندر ابتدا ربیگانہ بودہ است۔ بر دستِ علی بن موسیٰ الرضا اسلام آورد۔ و بنزدیک وے سخت عزیز بود و ستودہ۔ و وے را مناقب و فضائل بسیار است و اندر فنونِ علم مقتدائے قوم بودہ است۔ و از وے مے آید کہ گفت للفتیان ثلث علامات وفاءٌ بلا خلاف و مدحٌ بلا جودٍ عطاءٌ بلا سوالٍ علامتِ جوانمرداں سہ چیز بود۔ یکے وفائے بے خلاف۔ و دیگر ستایش بے جود۔ و سہ دیگر عطائے بے سوال۔ اما وفائے بے خلاف آں بود۔ کہ اندر عہدِ عبودیت بندہ مخالفت و معصیت بر خود حرام دارد۔ و مدح بے جود آں بود۔ کہ از کسے نکوئی نہ دیدہ باشد وے را نیکو گوید۔ و عطائے بے سوال آنکہ چوں ہستی بود اندر عطا تمیز نکند۔ و چوں او را حال کسے معلوم شود وے را ذلِ سوال نفرماید۔ و ایں جملہ از خلقے بود بتخلقے ہمہ خلائق اندریں ہر سہ صفت عاریت اند۔ و ایں ہر سہ صفت حق است عزوجل۔ و فعل وے بابندگانش و ایں صفت او را حقیقت است۔ زیرا کہ اندر وفائے با دوستاں خلاف نیست۔ ہر چند کہ ایشاں اندر وفائے خود خلاف کنند وے بجائے ایشاں لطف زیادت کند۔ و علامات وفائے وے آن ست۔ کہ در ازل بے فعلِ نیک بندہ او را بخواند۔ و امروز بہ فعلِ بد وے را نراند۔ و مدح بے جود جز وے نکند۔ کہ وے محتاجِ بندہ نیست۔ و بندہ را براند کے از کردارِ وے ثنا گوید۔ و عطائے بے سوال جز وے نبود۔ از آنکہ وے کریم است۔ حال ہر یک بداند۔ و مقصود ہر یک بے سوال حاصل کند۔ پس چوں خداوند تعالیٰ بندہ را کرامت کند و برا بزرگ گرداند۔ و بقربِ خودش مخصوص گرداند۔ و با وے ایں ہر سہ معاملت بکند۔ و وے بجہد و بمقدار امکاں معاملتِ خود با خلق ہمیں کند۔ آنگاہ وے را نامِ فتوت دہند۔ و اندر زمرۂ فتیان نامش مثبت گردد۔ و ایں ہر سہ صفت ابراہیم پیغمبر

بود۔ صلوات اللہ علیہ بر حقیقت بجائے گاہ خود ایں را بیان کنم۔ انشاء اللہ عزوجل۔
و منہم زین عباد و جمال اوتاد ابوعبدالرحمن حاتم بن عنوان الاصم از محتشمان بلخ بود۔ و از قدمائے مشائخ خراسان و مرید شقیق بود۔ و استاد احمد خضرویہ و اندر جملہ احوال خود از ابتدا تا انتہا یک قدم برخلاف صدق ننہادہ بود۔ تا جنید گفت صدیق زماننا حاتم الاصم۔ وے را کلام عالی است اندر دقایق رویت آفات نفس۔ و رعونات طبع۔ و تصانیف مشہور اندر علم معاملات۔ از وے مے آید کہ گفت الشہوت ثلثۃ شہوۃ فی الاکل و شہوۃ فی الکلام و شہوۃ فی النظر فاحفظ الاکل بالثقۃ و اللسان بالصدق و النظر بالعبرۃ۔ شہوت سہ است۔ یکے اندر طعام و دیگر اندر گفتار و سہ دیگر اندر دیدار نگاہدار خورش خویش را باور داشت و اعتماد بخداوند۔ و زبان را براست گفتن۔ چشم را بعبرت نگریستن۔ پس ہر کہ اندر اکل توکل کند از شہوت اکل رستہ باشد حقیقۃً۔ و ہر کہ بزبان صدق گوید از شہوت زبان رستہ باشد۔ و ہر کہ بچشم راست بیند از شہوت چشم رستہ باشد۔ و حقیقت توکل از راست دانستن بود۔ کہ آنکہ وے را براستی داند۔ و بروزے دادن باور دارد۔ آنگاہ براستی و دانش خود عبادت کند۔ آنگاہ از راستی معرفت خود نظر کند۔ تا اکل و شربش جز دوستی نبود۔ و عبارتش جز وجد نہ و نظرش جز مشاہدہ۔ نہ بینی چوں خورد و آشامد جز بدوستی نبود۔ و چوں بگوید عبارت جز از وے نکند۔ و چوں راست گوید ذکر وے گوید۔ و چوں راست بیند۔ وے را بیند۔ از آنچہ جز دادۂ وے بدستورئ وے خوردن حلال نیست۔ و جز ذکر وے اندر لسان راندن ذکر کس راست نیست۔ و جز اندر جلال و جمالش اندر موجودات نظارہ کردن روا نیست چوں از وے گیری و بدستورے وے خوری شہوت نباشد۔ و چوں از وے سگوئی و بدستوری وے گوئی شہوت نباشد۔ و چوں فعل وے را بینی و بدستورئ وے بینی شہوت نباشد۔ و باز چوں بہوائے خود خوری اگرچہ حلال بود شہوت باشد۔ و چوں بہوائے خود گوئی اگرچہ ذکر بود دروغ و شہوت بود۔ و چوں بہوائے خود نگری اگرچہ استدلال کنی وبال و شہوت بود۔ واللہ اعلم۔ **و منہم** امام مطلبی و ابن عم النبی ابوعبداللہ بن ادریس الشافعیؒ از بزرگان وقت خود بود۔ و اندر جملہ علوم امام معروف بود۔ و بفتوت و ورع وے را مناقب مشہور است و کلام عالی۔ شاگرد امام مالک بود۔ تا بمدینہ بود۔ و چوں بعراق آمد اختلاط بمحمد بن الحسنؒ کرد۔ و ہمیشہ اندر طبعش ارادت عزلتی مے بود۔ و طلب مے کردم تحقیق ایں طریق را۔

تا گروہے بر وے مجتمع شدند و بدو اقتدا کردند۔ و احمد ابن حنبل از ایشاں بود آنگاہ بطلب جاہ
و پرورش امامت مشغول شد۔ و از آں باز ماند۔ اندر ہمہ احوال محمود الخصال بود۔ و اندر ابتدا
احوال از متصوفہ اندر دلش خشونتے بود۔ شیبان راعی را بدید۔ و بدو تقرب کرد۔ و از بعد
آں ہر کجا کہ رفتے طلب کنندہ حقیقتے بودے۔ از وے مے آید کہ گفت اذا رأیت
العالم یشتغل بالرخص فلن یجیٔ منہ شیٔ۔ چوں عالمے را بینی بر رخص و تاویلات مشغول
گردد۔ بدانکہ ہرگز از وے ہیچ چیزے نیاید یعنی علما پیشیر و ہمہ اصناف خلائق روا نباشد کہ
کسے قدم پیش از ایشاں نہد اندر ہیچ معنے۔ و راہ حق جز باحتیاط و مبالغہ اندر مجاہدہ نتواں
رفت۔ و رخص علم طلب کردن کار کسے باشد کہ از مجاہدہ بگریزد۔ و خواہد کہ خود را تخفیف
اختیار کند پس رخص طلب کردن درجہ عوام باشد۔ تا از دائرہ شریعت بیروں نیفتند و مجاہدت
ورزیدن درجہ خواص باشد۔ تا ثمرہ وے اندر سر بیابند۔ و علما خواص اند۔ چوں خواص را بدرجہ
عام رضا بود از ایشاں ہیچ چیز نیاید۔ و نیز رخص طلب کردن سبک داشت فرمان حق بود۔
و دوستاں حق جل جلالہ علما اند۔ و دوستاں فرمان دوستاں را سبک ندارند۔ و درجہ آں اختیار
نکنند۔ و اندر آں احتیاط کنند۔ یکے از مشائخ روایت کند۔ کہ شبے پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم را بخواب
دیدم گفتم یا رسول اللہ از تو بمن روایت رسیدہ است کہ خدائے عز و جل را اندر زمین اوتاد
و اولیاء و ابرار اند۔ گفت آں راوی از من بتو آں خبر راست رسانیدہ است گفتم یا رسول
اللہ پس باید کہ تا من یکے از ایشاں را ببینم۔ گفت محمد بن ادریس یکے از ایشانست۔ و وے را
بجز ایں مناقب بسیار است۔ و **منہم** شیخ سنت و قاہر اہل بدعت ابو محمد بن حنبل
مخصوص بود بورع و تقوی۔ و حافظ حدیث پیغمبر بود صلی اللہ علیہ وسلم۔ و ایں طبقہ بجملہ از فریقین
وے را مبارک داشتہ اند۔ و با مشائخ بزرگ صحبت کردہ بود۔ چوں ذو النون مصری و بشر الحافی
و سری السقطی۔ معروف الکرخی و مانند ایشاں۔ و ظاہر الکرامات و صحیح الفراست بود۔ و آنچہ
بعضے امروز از مشبہہ تعلق بدو کنند آں بر وے افترا است۔ و موضوع۔ و وے از آں
جملہ بریست۔ و وے را اعتقادیست اندر اصول دیں۔ و مذہب او پسندیدہ جملہ علما است
و چوں بہ بغداد معتزلہ غلبہ کردند۔ گفتند کہ وے را تکلیف باید کرد تا قرآن را مخلوق گوید۔ پیر ضعیف
بود۔ و دستہایش بر عقابین کشیدند۔ و ہزار تازیانہ بزدندش کہ قرآن را مخلوق گوی۔ نگفت۔ و اندر
میاں بند ازارش بکشاد۔ و دستہاش بستہ بود۔ دو دست دیگر پدید آمد۔ و بند ازارش بہ بست

چوں ایں برہان بدیدند بگذاشتند۔ وہم اندراں جراحت فرمانِ حق یافت۔ واندر آخر عہدِ وے قومے بنزدیکِ وے آمدند۔ کہ گفتند چہ گوئی اندر حقِ ایں قومے کہ ترا بزدند۔ گفت چہ گویم از برائے خدا او تدزدند۔ و پنداشتند کہ من بر باطلم والیشاں برحق اند بجز درزخم لبقیامت من با ایشاں خصومت نکنم۔ ووےرا کلام عالی است اندر معاملات۔ وہرکہ از وے مسئلہ پرسیدے اگر معاملتی بودے جواب گفتے۔ واگر حقائق بودے حوالہ بہ بشر حافیؒ کردے۔ چنانکہ از وے مے آید کہ روزے یکے بیامد و گفت۔ ما الاخلاص قال الاخلاص ھو الخلاص من آفات الاعمال اخلاص آنست کہ از آفات اعمال خلاص یابی یعنی عملت بے ریا وسمعت ونصیب آفت نشود گفت ما التوکل توکل چہ باشد۔ گفت الثقة باللہ۔ وباور داشت خدائے عزوجل اندر رسانیدن روزے خود۔ گفت ما الرضا رضا چہ باشد گفت تسلیم الامور الی اللہ۔ آنکہ کارہائے خود بخداوند بسپاری گفت ما المحبة محبت چہ باشد۔ گفت ایں از بشر حافی بپرس۔ کہ تا وے زندہ است من ایں را جواب نگویم۔ واحمد بن حنبلؒ اندر ہمہ احوال ممتحن بود اندر حال حیات از طعن معتزلہ۔ واندر حال وفات از تہمتہائے مشبہہ۔ تا حدے کہ اہل سنت وجماعت بر حالِ وے واقف نگشتہ اند۔ ووے را تہمت کنند ووے ازاں بری ست۔ واللہ اعلم۔

ومنہم سراج وقت و مشرق آفات مقت ابوالحسن احمد بن ابی الحواریؒ از جملہ اجلہ مشائخ شام بود۔ وممدوح جملہ مشائخ۔ تا حدے کہ جنیدؒ گفت احمد بن ابی الحواری ریحانة الشام۔ وے را کلام عالی است واشارات لطیف اندر فنون علم ایں طریقت۔ وروایاتِ صحیح از احادیث پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم۔ ومرجوع اہل وقت بدو بود اندر واقعاتِ ایشاں۔ ووے مرید ابوسلیمان دارانی بود۔ وصحبت سفیان بن عیینہ۔ ومروان بن معاویة القاری یافتہ بود۔ وسیاحی کردہ بود۔ واز ہر یک ادب وفائدہ گرفتہ بود۔ واز وے مے آید کہ گفت الدنیا مزبلة ومجمع الکلاب واقل من الکلاب من عکف علیہا فان الکلب یأخذ منہا حاجتہ وینصرف والمحب لہا لا یزول عنہا ولا یترکہا بحال گفت دنیا چوں مزبلہ است۔ وجایگاہ جمع شدن سگاں۔ وکمتر از سگاں باشد آنکہ برسر معلوم دنیا بایستد۔ از آنچہ سگ از مزبلہ حاجت خود روا کند۔ وسیر شود و باز گردد۔ ودوستدار دنیا ہرگز از دنیا وجمع آں باز نگردد۔ واز حقیرے دنیا بود بنزدیک آں جوانمرد۔ کہ دنیا را مزبلہ مانند گرداند۔ اہل آنرا کمتر از سگاں داشت۔ وعلت آں بود کہ چوں سگ بہرہ خود از مزبلہ برگیرد ازاں فراتر شود۔ واما اہل دنیا پیوستہ برسر جمع کردن ومحبت آں نشست

باشند۔ وہرگز برنگروند۔ و ایں جملہ علامت انقطاع ولیست از اخوات دنیا و اعراض وے از
اصحاب آں۔ و مر اہل طریقت را گسستگی از دنیا محلے خوش و روضہ خرم است۔ و اندر
ابتداء طلب علم کرد۔ و بدرجہ آئمہ برسید۔ آنگاہ آں کتب خود برداشت و بدریا برد۔ وگفت
نعم الدلیل انت واما الاشتغال بالدلیل بعد الوصول الی المدلول محال۔ نیکو دلیلی و
راہبری تو مرا۔ اپس از رسیدن بمقصود مشغول بودن بدلیل محال بود۔ کہ دلیل تا آنگاہ باید کہ مرید
اندر راہ۔ آنکہ گفت وصلت فقد وصل۔ چوں رسیدن باز ماندن بود۔ پس شغل شغل بود۔ و فراغت
فراغت۔ و اصول اصول۔ اندر شغل و فراغت نسبتے است۔ کہ ایں ہر دو صفت بندہ باشد۔
و فصل و وصل و عنایت حق وارادت ازلی وے بہ نیکو خواست بندہ۔ ایں اندر شغل و فراغت
بندہ نیاید۔ پس وصولش را اصول نہ۔ و ملازمت قرب و مجاورت بر وے ناروا۔ و وصلش
کرامت بندہ۔ و ہجرش اہانت وے۔ و تغیر صفات وے روانہ۔ و منکہ علی بن عثمان الجلالی
ام مے گویم۔ کہ محتمل است آں پیر بزرگ را اندر لفظ وصول مراد بوصول راہ حق بودہ است
از آنچہ اندر کتب راہ حق کہ عبارات از انست کہ چوں طریق واضح شود عبارت منقطع گردد۔ کہ
عبارت را چنداں قوت نہ بود کہ اندر غیبت مقصود بود۔ چوں مشاہدت حاصل آید۔ عبارت
متلاشی شود۔ و چوں اندر صحت معرفت زبانہا کلیل بود۔ از عبارت کتب اولیتر کہ ضائع
بود۔ و از مشائخ بجز وے ہم ایں کردند۔ چوں شیخ المشائخ ابوسعید فضل اللہ بن محمد المیہنی و غیر
وے کہ کتب خود بآب دادند۔ وگروہے از مترسمان مرکاہلی و بطر وجہل را بداں احرار تقلید
کردند۔ و ماناکہ آں احرار بداں بجز انقطاع علائق نخواستند۔ و ترک التفات و فراغت
دل از ما دون حق۔ و ایں جز اندر سکر ابتداء و آتش کودکی درست نیاید۔ زانچہ متمکن را کونین
حجاب نکند۔ کاغذ پارہ ہم حجاب نکند۔ چوں دل از علائق منقطع شد۔ پارہ کاغذ را چہ قیمت
بود۔ اما آنکہ گفت شستن کتاب مراد نفی عبارت است از تحقیق معنے۔ چنانکہ گفتیم پس
اولیتر آں بود کہ عبارت از زبان منفی شود۔ از آنچہ اندر کتاب مکتوب است۔ و بر زبان عبارتے
جاری۔ و عبارتے از عبارتے اولیتر نباشد۔ و مرا چنیں صورت بندد۔ کہ احمد بن ابی الحواری
اندر غلبہ حال خود مستمع نیافت۔ و شرح حال خود بر کاغذہا نوشت۔ چوں بسیاری فراہم آمد۔
اہل نیافت تا نشر کردے بآب فرو گذاشت۔ و گفت نیکو دلیلے تو۔ اما چوں مراد از تو برآمد۔
مشغول شدن بتو محال بود۔ نیز احتمال کند کہ وے را کتب بسیار گرد آمدہ بود از اوراد و معاملات

مے باز داشت و مشغول مے گردانید شغل از پیش خود بر داشت۔ و فراغت دل طلبید مر معنی را و بترک عبارات بگفت۔ واللہ اعلم بالصواب۔ و نعوذ باللہ من السفہ۔ و **منہم**

سرہنگ جوانمردان و آفتاب خراسان ابو حامد احمد بن خضرویۃ البلخی رحمۃ اللہ علیہ بعلو حال و شرف وقت مخصوص بود۔ و اندر زمانہ خود مقتدائے قوم بود۔ و پسندیدہ خواص و عوام۔ و طریق ملامت سپرد ے۔ و جامہ برسم لشکریان پوشیدے۔ و فاطمہ کہ عیال وے بود اندر طریقت شانے عظیم داشت۔ و وے دختر امیر بلخ بود۔ و چوں وے را ارادت توبہ پدید آمد۔ با حمد کس فرستاد کہ مرا از پدر بخواہ۔ وے اجابت نکرد۔ دیگر بارہ کس فرستاد۔ و گفت یا احمد من ترا مردانہ تر ازیں مے پنداشتم۔ کہ در راہ حق بزنی راہبر باشتی نہ راہبر۔ احمد کس فرستاد و وے را از پدر بخواست۔ پدر بحکم تبرک وے را با حمد بن خضرویہ داد۔ و فاطمہ ترک شغل و مشغلہ دنیا بگفت وبحکم عزلت با احمد بیارامید۔ تا احمد را قصد زیارت بایزید افتاد۔ و فاطمہ با وے موافقت کرد چوں پیش بایزید اندر آمد نقاب از روے برداشت۔ و با وے گستاخ وار سخن مے گفت۔ احمد ازاں متعجب شد۔ و غیرتے بر دلش مستولی گشت۔ گفت اے فاطمہ آنچہ گستاخی بود کہ با بایزید کردی بایدکہ مرا معلوم شود۔ فاطمہ گفت از آنچہ تو محرم طبیعت منی۔ و وے محرم طریقت من۔ از تو بہوا برسم۔ و از وے بخدا۔ احمد گفت دلیل بریں آنکہ وے از صحبت من بے نیاز است و تو بمن محتاج۔ و وے پیوستہ با ابو یزید گستاخ بودے۔ تا روزے بایزید را چشم بر دست فاطمہ افتاد۔ کہ بحنا بستہ بود۔ گفت یا فاطمہ دست از برائے چہ بحنا بستۂ۔ وے گفت یا بایزید تا ایں غایت کہ تو دست و حنا من ندیدہ بودی۔ مرا با تو انبساط بود۔ اکنوں کہ چشمت بر من افتاد صحبت ما حرام شد۔ و از آنجا باز گشتند۔ و بہ نیشاپور باز آمدند۔ و مقام کردند اہل نیشاپور و مشائخ آنجا با احمد خوش مے بودند۔ و چوں یحییٰ بن معاذ الرازی بہ نیشاپور آمد۔ و قصد بلخ داشت۔ احمد خواست تا وے را دعوتے کند۔ با فاطمہ مشاورت کرد۔ کہ دعوت یحییٰ را چہ باید۔ وے گفت چندیں گاؤ و گوسفند باید۔ و چندیں حوائج۔ و چندیں شمع و عطر۔ و با ایں ہمہ بیست خر نیز بباید۔ تا بکشیم۔ احمد گفت کشتن خراں چہ معنی دارد۔ و گفت چوں کریمے بخانہ کریمے مہمان آید کہ سگان محلہ را نیز ازاں خبر باشد۔ و ابو یزید گفت۔ من اراد ان ینظر الی رجل من الرجال مخبو تحت لباس النسوان فلینظر الی فاطمۃ رضی اللہ عنہا۔ ہرکہ خواہد تا مردے بیند پنہاں اندر لباس زناں گو اندر فاطمہ رحمۃ اللہ علیہا نگرد و ابو حفص حداد گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ لولا احمد ابن خضرویہ ما ظہرت الفتوت۔

اگر احمد بن خضرویه نبودے فتوت و مروت پیدا نگشتے۔ و وے را کلام عالی و انفاس
مهذب است۔ و تصانیف مشهور اندر هر فنے از معاملات و آداب و نکت لائح اندر
حقائق۔ و از وے مے آید که گفت الطریق واضح والحق لائح والداعی قد اسمع فما
التحیر بعد هذا الا من العمی۔ راه پیداست۔ و حق آشکارا۔ و نگاه بانان شنوا۔ پس اندریں
محل تحیر بجز از نابینائی نباشد۔ یعنی راه جستن خطاست۔ که راهِ حق چوں آفتاب تابانست
تو خود را جوئی تا کجائی۔ چوں یافتی فرا سرِ راه آئی۔ که حق ظاهر تر از آنست که اندر تحت طلب
طالب آید۔ و از وے مے آید که گفت استر عز فقرک عن الخلق عز۔ درویشی خود را
نہاں دار یعنی با خلق نگوی که من درویشم۔ تا سرِ تو آشکارا نگردد۔ که ایں از خدائے تعالے
کرامتے عظیم است۔ و از وے مے آید که گفت درویشے اندر ماهِ رمضان یکے را از
اغنیا دعوت کرد۔ و اندر خانهٔ وے بجز نانے خشک نبود۔ چوں توانگر باز گشت
صرهٔ زر فرستاد۔ وے آں صره را باز پس فرستاد۔ و گفت ایں سزائے آنکس است۔
که سرِ خود با چوں توئی آشکارا کند۔ و با غنیا را اهل عز فقر کرد و ایں صحت صدق بود و فقر
وے بود۔ واللہ اعلم۔ و منهم امام متوکلان و گزیدهٔ اهل زمان ابوتراب عسکر بن
الحسین النخشبی النسفی رح از اجلهٔ مشائخ خراسان بود۔ و سادات ایشاں۔ و مشهور بود بفتوت
و زهد و ورع وے را کرامات بسیار است۔ و عجائب بے شمار که اندر بادیه دیده است۔
و اندر هر جائے۔ و از فحول مسافران متصوفه بود۔ و بوادے جمله بتجرید گذاشتے۔ وفات وے
اندر بادیهٔ بصره بود۔ و از پس چندیں سال جماعتے بدو رسیدند وے را یافتند بر پائے ایستاده۔
روئے بقبله و جان داده۔ و خشک گشته و رکوه اندر پیش نهاده۔ و عصا اندر دست گرفته۔
و از سباع گرد وے هیچ چیز نگشته بود۔ و از پائے اندر نیفتاده بود۔ و از وے مے آید که گفت
الفقیر قوته ما وجد ولباسه ما ستر ومسکنه حیث نزل۔ قوت درویش آں بود
که آنچه بیابد اندر آں اختیار نکند۔ و لباسش آنکه او را بپوشد اندر آں تصرف نکند۔ و
جایگاهش آنکه بجائے که فرود آید۔ و منزل کند خود را بجائے بنشاند۔ از آنکه تصرف اندریں سه
چیز مشغولی بود۔ و همه عالم اندر بلائے ایں سه چیز اند۔ چوں تکلفات کنند۔ و ایں از روئے
معاملت بود اما از روئے تحقیق غذائے درویش وجد باشد۔ و لباسش تقوی و مسکنش
غیب۔ از آنچه گفت خداوند تعالے وَاَن لَّوِ اسْتَقَامُوْا عَلَی الطَّرِيْقَةِ لَاَسْقَيْنٰهُمْ

مَا نُوَارِی سَوْآتِکُمْ وَ رِیْشًا وَ لِبَاسُ التَّقْوٰی ذٰلِکَ خَیْرٌ - و رسول گفت الفقر وطن
الغیب پس چون نیاز و مشرب وے از شراب قربت بود - و لباسش تقوے و مجاہدت
و دلش غیب و انتظار وصلت طریق فقر واضح بود - و معاملات آں لایح - و ایں درجۂ کمال
باشد - و منهم لسانِ محبت و وفا و زین طریقت و ولا ابوزکریا یحییٰ ابن معاذ الرازیؒ
عالی حال و نیکو سیرت بود - و اندر حقیقت رجا بحق تعالیٰ قدمی تمام داشت - تا حصری
گوید کہ خداوند را دو یحییٰ بود - یکے از انبیاء و یکے از اولیا - یحییٰ بن زکریا طریق خوف را چناں سپرد کہ
ہمہ مدعیان بخوف از فلاح خود نومید شدند - یحییٰ بن معاذ طریق رجا را چناں سپرد کہ دست
ہمہ مدعیان رجا را فرو بست - گفتند حال یحییٰ بن زکریا معلوم است - حال ایں یحییٰ چگونہ بودہ
است - گفت بمن رسیدہ است کہ ہرگز وے را جاہلیت نبود و ہرگز وے گناہ کبیرہ نرفت - و اندر
معاملات و ورزش آں غلوے تمام داشت - کہ ہر کس طاقت آں نداشتے - و یکے از اصحاب
گفت ایہا الشیخ مقام تو مقام رجا - و معاملت تو معاملت خائفاں - گفت بداں اے پسر
کہ ترکِ عبودیت ضلالت بود - و خوف و رجا دو قائمہ ایمانند - محال باشد کہ کس بورزش رکنے
از ارکان ایمان بضلالت افتد - خائف عبادت کند ترس قطیعت را - و راجی امید وصلت
را - تا عبادت موجود نباشد نہ خوف درست آید نہ رجا - و چوں عبادت حاصل بود ایں خوف
و رجا جملہ عبادتے بود - و آنجا کہ عبادت باید عبارت ہیچ سود ندارد - و وے را تصانیف بسیار
است - و نکت و اشارات بدیع - و نخست کسے کہ از مشائخ ایں طائفہ از پس خلفاء راشدینؓ
بر منبر شد وے بود - و من کلام وے را سخت دوست دارم - کہ اندر طبع رقیق است - و اندر
سمع لذیذ - و اندر اصل دقیق - و اندر عبارت مفید - از وے مے آید کہ گفت الدنیا دار
الاشغال والآخرۃ دار الاھوال ولا یزال العبد بین الاشغال والاھوال حتی
یستقر بہ القرار اما الی الجنۃ و اما الی النار - دنیا جایگاہ اشغال است - و عقبیٰ محل
اہوال - و ہمیشہ بندہ میان مشغولی ہم و رجا است - تا بر چہ قرار گیرد - یا با نعیم آرامد - و یا اندر
جحیم نالد - خرم آں دلی کہ از اشغال رستہ باشد - و از اہوال ایمن شدہ - و ہمت از ایں ہر دو
سرائے بگسستہ باشد - و بحق تعالیٰ پیوستہ - و مذہب وے آں بود کہ غنا را بر فقر فضل نہادے
و چوں اندر رے وے را وام بسیار برآمد قصد خراسان کرد - چوں ببلخ رسید مردمان وے را
باز داشتند - تا آنجا مجلسے سخن گفت - مر ایشاں را - و وے را صد ہزار درم بدادند - چوں

بازگشت تا بر سر شود دزدان بر وے راه زدند و آن همه سیم بستدند و وے بجز و بی نیشاپور آمد
وفاتش آن جا بود و اندر جمله احوال عزیز بود و وجیه میان خلق. والله اعلم. و منهم شیخ
المشایخ خراسان و نادرهٔ زمین و زمان ابوحفص عمر بن سالم النیشاپوری الحدادی از بزرگان
و سادات قوم بود و ممدوح جمله مشایخ صاحب ابوعبدالله الابیوردی بود و رفیق احمد خضرویه
و شاه شجاع از کرمان بزیارت وے آمد و وے ببغداد شد بزیارت مشایخ و اندر تازی
نصیبے نداشت و چون ببغداد رسید مریدان با یکدیگر گفتند شیخے عظیم باشد که شیخ الشیوخ
خراسان را ترجمانے باید سخن ایشان را بداند چون بمسجد شونیزیه آمد مشایخ جمله بیامدند. وے تازی
فصیح مے گفت با ایشان چنانکه از فصاحت وے عاجز شدند از وے سوال کردند ما
الفتوة وے گفت از شما یکے ابتدا کند و قولے بگوید جنید علیه الرحمة گفت الفتوة عندی
ترک الرؤیة و اسقاط النسبة. فتوت نزدیک من آنست که مر فتوت را نه بینی و آنچه کرده باشی
بخود نسبت نکنی که این من مے کنم. ابوحفص گفت ما احسن ما قال الشیخ و لکن الفتوة
عندی اداء الانصاف و ترک مطالبة الانصاف. گفت نیکوست آنچه شیخ گفت
لیکن فتوت نزدیک من دادن انصاف باشد و ترک طلب کردن انصاف. جنید گفت قوموا یا
اصحابنا فقد زاد ابوحفص علی آدم و ذریته. برخیزید اے یاران من که زیادت آورد
ابوحفص بر آدم و ذریت وے اندر جوانمردی. و گویند ابتداء توبه وے آن بود که بر کنیزکے شیفته
شد و وے را گفتند اندر شارستان نیشاپور جهودے است ساحر. چاره این شغل تو نزدیک وے
است. ابوحفص نزدیک وے آمد و حال با وے بگفت جهود گفت ترا چهل روز نماز نباید
کرد و هیچ ذکر حق و اعمال خیر و نیت نیکو بر زبان و دل نرانی تا من حیلتے کنم و مراد تو بر آید. چنان
کرد چهل روز بر آمد جهود آن طلسم بکرد و مراد وے بر نیامد. جهود گفت لامحاله از تو چیزے رفته است
نیک بیندیش. ابوحفص گفت من هیچ چیزے ندارم از اعمال خیر که بر ظاهر و باطن من گذشته
است الا آنکه براه مے آمدم سنگے بود آن را بپاے از راه بیفکندم تا پاے کسے بدان نیاید
جهود گفت میازار آن خدایے را که تو چهل روز فرمان وے ضایع کردی. وا وی این مقدار
رنج تو ضایع نکرد. وے توبه کرد و جهود مسلمان شد و همان آهنگری مے کرد تا بباورد شد
و ابوعبدالله باوردی را دید و عهد از وے گرفت و چون بنیشاپور باز آمد روزے اندر
بازار نابینایے قرآن مے خواند وے بر دکان خود نشسته بود سماع آن وے را مشغول کرد و از

خود غائب شد۔ و دست اندر آتش کرد وے آلت آہن تافتہ از کورہ بیروں آورد۔ چوں
شاگرد آنرا بدید ہوش از وے بشد۔ چوں ابوحفص بحال خود باز آمد دست از کسب بداشت۔
باز بر دکان نیامد۔ از وے مے آید کہ گفت ترکت العمل ثم رجعت الیہ ثم ترکنی العمل
فلم ارجع الیہ۔ از عمل دست بداشتم۔ آنگاہ بداں باز گشتم پس عمل مرا دست بداشت
دیگر بداں باز نگشتم۔ از آنچہ ہر چیزے کہ ترک آں بتکلف و کسب بندہ باشد ترک آں اولیتر
نباشد۔ از فعل آں اندر صحت ایں اصل کہ جملہ اکتساب محل آفات اند۔ و قیمت آں معنی
را باشد کہ بے تکلف از غیب اندر آید۔ و اندر ہر محل کہ شود اختیار بندہ بداں متصل شود۔ و لطیفہ
حقیقت ازاں زائل شود پس ترک و اخذ ہیچ چیز بر بندہ درست نیاید۔ از آنچہ عطا و زوال از
خداوند است عزوجل۔ و بتقدیر وے چوں عطا آمد از حق اخذ آمد۔ و چوں زوال آمد از حق
ترک آمد۔ و چوں چنیں باشد قیمت مر آں معنی را باشد کہ قیام اخذ و ترک بدانست۔ آنکہ بندہ
باجتہاد جالب و دافع آں باشد۔ پس اگر ہزار سال مرید بقبول حق بکوشد۔ چناں نباشد کہ حق
یک لحظہ بقبول وے گوید۔ کہ اقبال لایزال اندر قبول ازلی بستہ است۔ و سرور سرمدی اندر سعادت
سابق پیوستہ۔ و بندہ را بخلاص خود جز بخلوص عنایت راہ نیست پس عزیز باشد بندہ کہ اسباب
را سبب از حال وے دفع کردہ باشد۔ و منہم قدوۂ اہل ملامت و دادہ بلا و سلامت
ابو صالح حمدون بن احمد بن عمارة القصار از قدما و مشائخ بود۔ و از متورعان ایشان و اندر فقہ و
علم بدرجۂ اعلیٰ بود۔ و مذہب ثوری داشت۔ و از طریقت مرید ابوتراب نخشبی بود۔ و ازاں علی
نصرآبادی۔ و وے را رموز است اندر معاملات۔ و کلام وے عمیق اندر ہمہ مجاہدات ہمی
آمد کہ چوں شان وے اندر علم بزرگ شد ائمہ و بزرگان نیشاپور بیامدند۔ و وے را گفتند ترا
بر منبر باید شد۔ و خلق را پند باید داد۔ تا سخن تو فائدہ دلہا باشد۔ گفت مرا سخن گفتن روا این
است۔ گفتند چرا گفت از آنچہ دل من ہنوز اندر دنیا و جاہ آں بستہ است سخن من فائدہ ندہد
و اندر دلہا اثر نکند و سخنے کہ اندر دلہا موثر نباشد استخفاف کردن بود بر علم۔ و استہزا کردن بر
شریعت۔ و سخن گفتن آنکس را مسلم باشد کہ بخاموشئے وے دین را خلل بود۔ و چوں بگوید خلل
برخیزد۔ و از وے پرسیدند کہ چرا سخن سلف نافع تر است مر دلہا را از سخن ما گفت لانہم تکلموا
العز الاسلام و نجات النفوس و رضا الرحمن و نحن نتکلم لعز النفس و طلب الدنیا
و قبول الخلق۔ از آنچہ ایشاں سخن از برائے عز اسلام و نجات تنہا و رضائے خداوند را گفتند۔

و مارا برای عز نفس و طلب دنیا و قبول خلق رای گوییم پس هر که سخن بر موافقت مراد حق گوید و
بحق گوید اندران سخن قهری و صولتی باشد که بر اشرار اثر کند. و هر که بر موافقت مراد خود سخن گوید
اندران سخن هوان و ذل بود. و خلق را از آن فایده نباشد. و ناگفتن بهتر از آن گفتن باشد. از آنچه
مراد از عبارت خود فارغ و بیگانه است. و منهم شیخ با وقار و مشرف خواطر و اسرار
ابو السری منصور بن عمار رح از بزرگان مشایخ بود. بدرجه و از کبرای ایشان بمرتبه از اصحاب عراقیان
بود. و مقبول اهل خراسان. و احسن کلام اندر موعظه کلام وی بود. و الطف بیان بیانش همی
مردمان را موعظه کردی. و بفنون علم و روایات و درایات و احکام و معاملات عالم بود. و
بعضی از متصوفه اندر امر وی مبالغه کنند فوق الحد. از وی می آید که گفت سبحان من
جعل قلوب العارفین اوعیة الذکر و قلوب الزاهدین اوعیة التوکل و قلوب المتوکلین
اوعیة الرضا و قلوب الفقراء اوعیة القناعة و قلوب اهل الدنیا اوعیة الطمع سبحان
آنکه دل عارفان را محل ذکر گردانید و از آن زاهدان را موضع توکل و از آن متوکلان را منبع رضا
و از آن درویشان را پایگاه قناعت و از آن اهل دنیا را محل طمع. و اندرین عبرت است
که خداوند تعالی هر عضو و حاسه را که بیافرید اندران معنی مجانس نهاد چنانکه دستها را محل بطش
آفرید و پایها را محل مشی و چشمها را محل نظر و گوشها را محل سمع و زبان را محل کلام و نطق و اندر
معانی تکون و ظهوری ایشان چندان تفاوت نبود. و باز که دلها را بیافرید اندر هر یک معنی مختلف
نهاد و ارادتی مختلف و هوای دیگرگون. یکی را محل معرفت کرد و یکی را موضع ضلالت
و یکی را پایگاه قناعت و یکی را محل طمع و مانند این. و اندر هیچ چیزی عجوبه بر فعل حق ظاهر
تر از دلها نیست. و هم از وی می آید که گفت الناس رجلان عارف بنفسه فشغله
فی المجاهدات و الریاضة و عارف بربه فشغله بخدمته و عبادته و مرضاته.
مردمان بر دو گروه اند یا بخود عارف اند یا بحق. آنکه بخود عارف بود شغلش مجاهده و ریاضت
بود. و عارفان بحق را عبادت ریاست بود. این عبادت کند تا درجه یابد. و آن عبادت
کند خود همه یافته باشد. فشتان ما بین الاثنین. بنده قائم مجاهدت. و دیگری قائم بمشاهدت
والله اعلم. از وی می آید که گفت. الناس رجلان مفتقر الی الله فهو فی اعلی الدرجات
علی لسان الشریعة و الاخر لا یری الافتقار لما علم من فراغ الله من الخلق و الرزق
و الاجل و الحیوة و السعادة و الشقاوة فهو فی افتقاره الیه و استغنائه به عن غیره

مردمان بر دو گروه اند. یکی بی‌نیاز شده بخداوند تعالی و وی اندر درجهٔ بزرگترین است بحکم
ظاهر شریعت. و دیگر آنکه برویت افتقارش نباشد. از آنچه بداند که خدای عزوجل قسمت
کرده است اندر ازل از خلق رزق و اجل و حیات و سعادت و شقاوت جز آن نباشد.
که این کس اندر عین افتقار است. بدو و استغنا از غیر او. پس آن گروه اندر افتقارشان
برویت افتقار محجوب‌اند از رویت تقدیر. و این گروه اندر ترک رویت افتقارشان برویت
افتقار ایشان مکاشف و مستغنی‌اند. پس یکی با نعمت و دیگری با منعم. آنکه با نعمت اندر
رویت نعمت اگرچه غنی است فقیر است. و آنکه با منعم اندر رویت و مشاهدهٔ وی است اگرچه
فقیر است غنی. و منهم عمدهٔ اولیا و قدوهٔ اهل رضا ابو عبدالله احمد بن عاصم
الانطاکی از اعیان این قوم بود و سادات ایشان. و عالم بعلوم شریعت. از اصول و فروع
و معاملات عمری دراز یافته. و با قدما صحبت کرده. و اتباع تابعین را دریافته بود. و از اقران
بشر و سری بود. و مرید حارث محاسبی. فضیل را دیده بود. و با وی صحبت کرده. و بهمه
زبانها ستوده بود. وی را کلام عالیست از لطائف شافی. اندر فنون علم این قوم. از وی
می‌آید که گفت انفع الفقر ما کنت به متجملا و به راضیا. نافع‌ترین فقرها آن بود که تو بدان
متجمل باشی و بدان راضی. یعنی جمال همه خلق اندر اثبات اسباب بود و جمال فقیر اندر نفی
اسباب اثبات مسبب و رجوع بدو و رضا باحکام وی است. از آنچه فقر فقد سبب بود و
غنا وجود سبب. [illegible] با حق بود و [illegible] با خود. پس سبب محل حجاب
آمد و ترک اسباب محل کشف. و جمال دو جهان اندر کشف و رضا است. و سخط علامت
عالم اندر حجاب. و این بیانی واضح است اندر تفضیل فقر بر غنا. والله اعلم. و منهم
سالک طریق ورع و تقوی و اندر امت برگزیده. ابو محمد عبدالله بن خبیق از زهاد قوم بود
متورعان ایشان بود اندر کل احوال. و وی را روایات عالیست اندر احادیث. و مذهب
ثوری داشت اندر فقه و معاملت و حقیقت. و اصحاب وی را دیده بود. و با ایشان
صحبت کرده. و کلام وی اندر معاملات عالی است. و اندر طریقت لطیف است. از وی
می‌آید که گفت من اراد ان یکون حیا فی حیاته فلا یسکن الطمع فی قلبه. هر که خواهد که
اندر زندگانی خود زنده باشد گو طمع را اندر دل [illegible]
[illegible]

آن دل کہ مردہ باشد۔ و دل حق زندہ بود بحق۔ زیراچہ خداوند تعالیٰ دل را عرش و ذلّی آفرید
ذکر خود را عزِ دل گردانید۔ و طمع را ذلِ دل گردانید۔ چنانکہ ہموں گفت خلق اللہ تعالیٰ القلوب
مساکن الذکر فصارت مساکن الشہوات من القلوب الاخوف مزعج او شوق
مقلق۔ خداوند تعالیٰ دلہا را موضع ذکر آفرید۔ و چوں با نفس صحبت کردند مساکن شہوات
شدند۔ پاک نگرداند شہوات را از دل مگر خوفے بیقرار کنندہ۔ و یا شوقے بے آرام کنندہ۔ پس
خوف و شوق دو قائمہ ایمان اند۔ چوں دل محل ایمان بود قرین وے ذکر و قناعت بود نہ طمع و
غفلت۔ پس دل مومن طامع و تابع شہوات نباشد۔ کہ طمع و شہوت نتیجہ وحشت باشد۔ و
دل مستوحش از وے و از ایمان خبر ندارد۔ کہ ایمان را انس با حق بود۔ و وحشت از غیر حق۔
چنانکہ گفتہ اند الطامع مستوحش منہ کل واحد۔ و منہم شیخ المشائخ اندر طریقت
و امام الائمہ اندر شریعت ابو القاسم الجنید بن محمد بن الجنید البغدادی مقبول اہل ظاہر و ارباب
القلوب بود۔ و اندر فنون علم کامل۔ و در اصول و فروع و معاملات مفتی۔ و امام از اصحاب
ثوری بود۔ و وے را کلام عالی و احوال کامل است۔ تا جملہ اہل طریقت بر امامت وے متفق اند۔
و ہیچ مدعی و متصرف را بر وے اعتراض نیست۔ خواہرزادہ سریؒ سقطی بود۔ و مرید وے
روزے از سریؒ سقطی پرسیدند کہ ہیچ مرید را درجہ بلند تر از پیر باشد۔ گفت بلے برہان
این ظاہر است۔ جنید را درجہ فوق درجہ من است۔ و این قول از آں پیر از روئے تواضع
بود۔ و آنچہ از آں گفت بہ بصیرت گفت۔ اما کس را بالفوق خود دیدار نباشد۔ کہ دیدار
تحت تعلق گیرد۔ و قول وے دلیل واضح است کہ وے جنید را اندر فوق مرتبہ خود
دید اگرچہ فوق ندید تحت باشد۔ و مشہور است کہ اندر حال حیات سریؒ مریدان مر
جنید را گفتند۔ کہ شیخ ما را سخن گوی تا دلہائے ما راحت باشد۔ وے اجابت نکرد۔ و گفت
تا شیخ من بر جاست من سخنے نگویم۔ تا شبے خفتہ بود۔ پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم بخواب دید
گفت یا جنید خلق را سخن گوی۔ کہ کلام ترا خداوند تعالیٰ سبب نجات عالمے گردانیدہ است۔
چوں بیدار شد اندر دلش صورت گرفت۔ کہ درجہ من از درجہ سریؒ اندر گذشت۔ کہ مرا امر
رسول صلی اللہ علیہ وسلم امر دعوت آمد۔ چوں بامداد شد سریؒ مریدے را فرستاد۔ کہ چوں
جنید سلام نماز بدہد۔ او را بگوی کہ بگفتار مریدان ایشان را سخن نگفتی۔ و شفاعت مشائخ
بغداد نیز رد کردی۔ من پیغام فرستادم ہم سخن نگفتی۔ اکنوں بارے کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم

فرمود فرمان او را اجابت کن۔ جنید گفت آن پنداشت از سر من بشد۔ و دانستیم که سرّی اندر
همه احوال مشرف ظاهر و باطن منست۔ و درجهٔ وی فوق درجهٔ منست۔ که وی بر اسرار
من مطلع است و من از روزگار وی بی‌خبر۔ به نزدیک وی آمدم۔ و استغفار کردم
و از وی پرسیدم۔ که تو چه دانستی که من پیغمبر را صلی اللّٰه علیه وسلم بخواب دیدم۔ گفت من خداوند
را عزوجل در خواب دیدم۔ که گفت من رسول را فرستادم تا جنید را بگوید۔ که وعظ کن مر خلق را
تا مراد اهل بغداد از وی حاصل شود۔ و اندرین حکایات دلیلی واضح است۔ که پیران بهر
صفت که باشند مشرف احوال مریدان باشند۔ و وی را کلام عالیست و رموز لطیف۔
از وی می‌آید که گفت کلام الانبیاء نبأ عن الحضور و کلام الصدیقین اشارات
عن المشاهدة سخن انبیاء خبر باشد از حضور و کلام الصدیقان اشارت از مشاهدت۔
صحت خبر از نظر بود۔ و از آن مشاهدة از فکرت۔ و خبر جز از عین نتوان داد۔ و اشارات
جز بغیر نباشد پس کمال و نهایت صدیقان ابتدای روزگار انبیاء بود۔ و فرقی واضح است
میان نبی و ولی۔ و تفضیل انبیاء بر اولیاء بخلاف دو گروه از ملاحده که انبیا را اندر فضل مؤخر
گویند۔ و اولیاء را مقدم۔ و از وی می‌آید که گفت وقتی آرزو خواستم که ابلیس را ببینم
روزی بر در مسجد ایستاده بودم پیری آمد از دور روی بمن آورد۔ و چون او را بدیدم وحشتی
اندر دل من اثر کرد۔ چون نزدیک من آمد گفتم ای پیر تو کیستی۔ که چشم طاقت دیدن روی تو
نمی‌تواند آورد از وحشت۔ و دل من طاقت اندیشهٔ تو نمی‌دارد از هیبت۔ گفت من
آنم که ترا آرزوی رویت من است۔ گفتم ای ملعون ترا چه چیز از سجده کردن باز داشت
مر آدم را۔ گفت یا جنید ترا چه صورت بندد که من غیر او را سجده کنم۔ جنید گفت من متحیر
شدم اندر سخن وی۔ بسرّم ندا آمد که قل له کذبت لو کنت عبدا مامورا ما خرجت من
امره و نهیه فسمع النداء من قلبی فصاح و قال احرقتنی باللّٰه و غاب۔ بگو یا جنید مر او
را که دروغ می‌گوئی۔ که اگر تو بنده بودی فرمانبردار از امر وی بیرون نیامدی۔ و بنهیش تقرب
نجستی۔ وی این ندا از سر من بشنید و بانگی بکرد۔ و گفت بسوختی مرا باللّٰه یا جنید و
ناپیدا شد۔ این حکایت دلیل حفظ و عصمت وی است۔ از آنچه خداوند تعالی اولیا
خود را نگاه دارد اندر همه احوال از کید شیطان۔ و از وی مریدی را رنجی بدل آمد
و پنداشت که مگر بدرجتی رسیده است اعراض کرد۔ روزی بیامد تا وی را تجربه

کند وے بحکم اشراف آں سر او وے مے دید۔ از وے سوال مے کرد۔ جنیدؒ گفت جواب عبارتے خواہی یا معنوی۔ گفتا ہر دو گفت اگر عبارتے خواہی۔ اگر خود را تجربہ کردہ بودی تجربہ کردنِ من محتاج نگشتی۔ و اینجا بہ تجربہ کنے آمدی۔ و اگر معنوی خواہی ترا از ولایت معزول کردم۔ اندر حال آں مرید را روے سیاہ شد۔ بانگ برگرفت۔ کہ راحت یقین از دلم بشد۔ باستغفار مشغول شد۔ و دست ازاں فضول باداشت۔ آنکہ جنیدؒ وے را گفت ایں را تو ندانستی کہ اولیائے خداوند والیان اسرار اند۔ تو طاقت زخم ایشاں نیاری۔ نفسی بروے افگند۔ وے بسر مرادِ خود باز رسید۔ و از تصرف کردن اندر مشائخ توبہ کرد۔

و **منھم** شیخ المشائخ اندر طریقت و امام الائمہ اندر شریعت، شاہِ اہلِ تصوف و بری از آفت التکلف۔ ابوالحسن احمد بن محمد الخراسانی النوریؒ احسن المعاملات و ابین الکلمات و اظہر المجاہدات بود۔ و وے را مذہبے مخصوص است اندر تصوف و گروہے اند از متصوفہ کہ مر ایشاں را نوری گویند کہ اقتدا ء بدو کنند و جملہ متصوفہ دوازدہ گروہ اند و ازاں دو مردود اند۔ و دہ مقبول۔ آنچہ مقبول اند یکے ازاں محاسبیان اند۔ و دیگر قصاریان اند۔ سہ دیگر طیفوریان اند۔ چہارم جنیدیان۔ پنجم نوریان اند۔ ششم سہیلیان اند۔ ہفتم حکیمانند۔ ہشتم خرازیانند۔ نہم خفیفیانند۔ دہم سیاریانند۔ و ایں جملہ از محققان اند۔ و اہلسنت وجماعت اند۔ اما آں دو گروہ کہ مردود اند یکے حلولیانند کہ بحلول و امتزاج منسوب اند۔ و سالمیان و مشبہہ بدیشاں تعلق دارند۔ و دیگر حلاجیان اند کہ بترک شریعت گفتہ اند۔ و الحاد گرفتہ۔ و مردود گشتہ۔ و اباحتیان و فارسیان بدیشاں متعلق اند۔ و اندریں کتاب بجائے خود بابے اندر فرق فرقِ ایشاں بیارم۔ و اختلاف آں دہ گروہ و خلافِ ایں دو گروہ را بیان کنم۔ تا فائدہ تمام شود انشاء اللہ تعالیٰ۔ اما طریق وے ستودہ است اندر ترک مداہنت و ترک مسامحت، و دوام مجاہدت کہ از وے مے آید۔ کہ بہ نزدیک جنید اندر آمدم۔ وے را دیدم بر صدر نشستہ گفتم یا ابا القاسم غششتہم فصدر و لک و نصحتہم فرمونی بالحجارۃ حق بر ایشاں بپوشیدے۔ تا مصدرت کردند۔ و من مر ایشاں را نصیحت کردم بسنگم بر آمدند۔ از آنچہ مداہنت را با ہوا موافقت است۔ و نصیحت را مخالفت۔ و آدمی دشمن آں باشد کہ مخالف ہوائے او بود۔ و دوست آنکہ موافق ہوائے او بود۔ و ابوالحسن نوری رفیق جنید بود۔ و مرید سری و بسیارے از مشائخ را دیدہ بود۔ و صحبت کردہ۔ احمد بن ابی الحواری را

یافتہ بود۔ و وے را اندر طریقت و تصوف اشارات لطیف است۔ و اقاویل جمیل۔ و اندر فنون علم آں نکت عالی۔ از وے مے آید کہ گفت الجمع بالحق تفرقۃ والتفرقۃ من غیرہ جمع بہ۔ جمع بحق تفرقہ باشد از جز وے۔ و تفرقہ از جز وے جمع باشد بدو یعنی ہر کرا ہمت بحق تعالیٰ مجتمع است از غیر وے متفرق است۔ باو مجتمع است پس جمع ہمت بحق جدائی باشد از اندیشۂ مخلوقات۔ چوں از مکونات اعراض درست شد بحق اقبال درست شد۔ و چوں بحق اقبال درست شد از خلق اعراض درست شد کہ الضدان لا یجتمعان ابد۔ و اندر حکایات یافتم کہ وقتے نوری سہ شبانروز مے خروشید اندر خانہ بر یکجا ایستادہ۔ جنیدؒ را گفتند برخواست و بنزدیک وے شد۔ و گفت یا ابا الحسن اگر دانی کہ باوے خروش سود دارد بگو تا من نیز فراخروشیدن آیم۔ و اگر دانی کہ خروشیدن سود ندارد دل برضا تسلیم کن تا دلت خرم شود۔ نوری از خروش باز ایستاد۔ و گفت نیکو معلمی کہ توئی مارا یا ابا القاسم۔ و از وے مے آید کہ گفت اعز الاشیاء فی زماننا شیان عالم یعلمہ و عارف ینطق عن الحقیقۃ۔ عزیز ترین چیزہا در زمانۂ ما دو چیز است۔ یکے عالمے کہ بعلم خود کار کند۔ و دیگر عارفے کہ از حقیقت حال خود سخن گوید یعنی اندر زمانۂ ما علم و معرفت ہر دو عزیز است۔ از آنچہ علم بے عمل خود علم نباشد۔ و معرفت بے حقیقت خود معرفت نہ۔ و آں پیر از زمانۂ خود نشان دادہ است۔ و اندر ہمہ اوقات خود عزیز بودہ است۔ و امروز ہم عزیز است۔ و ہر کہ بطلب علم او عارف مشغول باشد روزگارش پراگندہ گردد۔ و بباید بخود مشغول باید شد۔ تا ہمہ عالم عالم و عارف بیند۔ و از خود بخدا رجوع کند۔ تا ہمہ عالم عارف بیند۔ از آنچہ عالم و عارف عزیز باشد۔ و عزیز دشوار یافتہ شود۔ و چیزے کہ ادراک آں دشوار بود۔ طلب کردن آں تضیع اوقات باشد۔ و علم و معرفت از خود طلب باید کرد۔ و علم و حقیقت از خود اندر خواست۔ از وے مے آید کہ گفت من علم الاشیاء باللہ فرجوعہ فی کل شئی الی اللہ۔ ہر کہ چیزہا را بخداوند داند۔ و از ان وے شناسد۔ اندر ہمہ چیزہا رجوعش بدو باشد نہ بچیزہا۔ از آنچہ اقامت ملک و ملک بمالک بود۔ پس استراحت اندر رویت مکون بود۔ نہ اندر رویت کون۔ از آنچہ اگر اشیاء را علت افعال داند۔ پیوستہ رنجور باشد۔ و بہر چیزے رجوع کردن او را شرک باشد۔ چوں اشیاء را اسباب فعل داند۔ سبب بخود قائم نبود۔ کہ بمسبب قائم بود۔ چوں رجوع بمسبب الاسباب کند از شغل نجات یابد۔ و **منہم** مقدم سلف و از سلف خود خلف ابوعثمان سعید بن اسمٰعیل الحیریؒ از قدما و اجلۂ صوفیاں بود۔ و اندر

زمانهٔ خود فرید بود. و قدرش اندر همه دلها رفیع. ابتدا صحبت با یحیی بن معاذ کرده بود. آنگاه مدتی
اندر صحبت شاه شجاع کرمانی بود. و با وی به نیشاپور آمد بزیارت ابوحفص. و بنزدیک وی
بایستاد. و عمر اندر صحبت وی گذاشت. از وی روایت و حکایت کنند ثقات. که گفت
دلم پیوسته طلب حقیقتی می کرد اندر حال طفولیت. و از اهل ظاهر نفرتی می نمودمی.
و دانستمی لا محاله که جز این ظاهر که عامه بر آنند نیز سری هست مر شریعت را. تا ببلاغت
رسیدم روزی بمجلس یحیی بن معاذ رازی افتادم. آن سر را بیافتم. و مقصود برآمد. تعلق به
صحبت وی کردم. تا جماعتی از نزدیک شاه شجاع کرمانی بیامدند. حکایات وی بگفتند.
دل را بزیارت وی مائل یافتم. و از ری قصد کرمان کردم. و طریق صحبت شاه طلب می
کردم. وی مرا بار نداد. و گفت که طبع رجا پرورده است. و صحبت یحیی کرده و وی را مقام
رجا است. و کسی که مشرب رجا یافت از وی سپردن طریقت نیاید. از آنچه برجا تقلید
کردن کاهلی بار آرد. گفتم بسیار تضرع و زاری کردم. و بیست روز بر درگاه وی مداومت
نمودم. تا مرا بار داد و اندر پذیرفت. و مدتی اندر صحبت وی بماندم. و وی مردی غیور
بود. تا وی را قصد نیشاپور و زیارت ابوحفص افتاد. من با وی بیامدم. آنروز که بنزدیک
ابوحفص آمدیم. شاه قبائی داشت. ابوحفص چون او را بدید بپای خاست. و پیش وی
باز رفت. و گفت وجدت فی القباء ما طلبت فی العباء. اندر قبا یافتم آنکه اندر عبا
می طلبیدم. مدتی آنجا بود و همه همت من سر صحبت ابوحفص گرفت. و حشمت شاه
مرا از مداومت خدمت وی باز داشت. و ابوحفص آن ارادت اندر من می دید. و از خداوند
تعالی می خواستم بتضرع. تا صحبت ابوحفص بر من میسر کند. بی آنکه شاه آزرده گردد. تا آنروز که
شاه قصد بازگشتن کرد. من بر موافقت وی پای افزار و جامه سفر اندر پوشیدم. و دل جمله
بنزدیک ابوحفص گذاشتم. ابوحفص گفت با شاه بحکم انبساط صحبت این کودک را بدینجا بگذار
که مرا با وی خوش است. شاه روی بسوی من کرد. و گفت اجب الشیخ. وی برفت
من آنجا بماندم. تا دیدم آنچه دیدم. از عجائب اندر صحبت وی. و وی را مقام شفقت بود.
خداوند عز و جل مر ابوعثمان را بسه پیر از سه مقام بگذرانید. و این هر سه اشارت که بدیشان
کردی خود وی را بود. مقام رجا بصحبت یحیی. و مقام غیرت بصحبت شاه. و مقام شفقت
بصحبت ابوحفص رح. و روا باشد که مرید بصحبت شیخ یا بکشش و یا بیشتر از پیر صحبت بمنزل سه

وہر پیرے و صحبتے وے را کشف مقامی گردند۔ و امّا نیکوتر آں بود کہ پیراں را بمقام خود آلودہ نگردانند۔ و نہایت ایشاں را اندراں مقام نشان نکند۔ و گوید کہ نصیب من از صحبت ایشاں ایں بود۔ و ایشاں فوق ایں بودند۔ مرا اندر حق ایشاں بہرہ بیش ازیں نبود۔ ایں با دب نزدیکتر بود۔ ازانچہ بالغانِ راہِ حق را با مقام و احوال ہیچ کار نباشد۔ و سبب اظہار تصوف اندر نیشاپور و خراسان وے بود۔ با جنید و رویم و یوسف بن الحسین و محمد بن فضل البلخی رح صحبت کردہ بود۔ و ہیچکس از مشائخ از دل پیران خود آں بہرہ نیافتہ بود کہ وے۔ و اہل نیشاپور وے را منبر نہادند تا بزبانِ تصوف مر ایشاں را سخن گفت۔ وے را کتب عالی است و روایات متقن اندر فنون علم ایں طریقت۔ از وے مے آید کہ گفت حق لمن اعزہ اللّٰہ بالمعرفۃ ان لایذل لہ بالمعصیۃ۔ واجب است و سزاوار مر آنرا کہ خداوند بمعرفت عزیز کردہ خود را بمعصیت ذلیل نکند۔ و تعلق ایں بکسب بندہ باشد۔ و مجاہدہ وے بود۔ و دوام رعایت امور حق بود۔ و اگر براں بدانی کہ سزاوار است حق تعالیٰ کہ بداں چوں کسے را بمعرفت عزیز کند بمعصیت خوار نکند۔ ازانچہ معرفت عطائے ولیست۔ و معصیت فعل بندہ۔ کسے را کہ بعز عطائے حق باشد محال بود کہ بفعل خود ذلیل گردد۔ چنانکہ آدم را علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ بمعرفت عزیز کرد۔ بزلتش ذلیل نکرد۔ و منھم سہیل برج معرفت و قطب محبت ابوعبداللہ احمد بن یحییٰ بن الجلالیؒ از بزرگانِ قوم بود۔ و سادات وقت۔ و وے را طریقے نیکو و سیرتے ستودہ بود۔ صاحب جنید و ابوالحسن نوری و جماعتے از کبرا بود۔ وے را کلام عالی و اشارات لطیف است اندر حقائق۔ از وے مے آید کہ گفت ھمۃ العارف الی مولاہ ولم یعطف علی شیئ سواہ ہمت عارف با حق باشد و از وے بہیچ چیز باز نگردد۔ و بہیچ چیز فرو نیاید۔ ازانچہ عارف را بجز معرفت معلوم نباشد۔ چوں سرمایۂ دلش معرفت بود مقصود ہمتش رویت بود۔ زانچہ پراگنگی ہم ہموم بار آرد۔ و ہموم او را از درگاہ حق باز دارد۔ و از وے حکایت آرند کہ گفت روزے حدثے دیدم خوبروے ترسا۔ اندر جمال وے متحیر شدم۔ و اندر مقابلۂ وے بایستادم۔ جنید بر من گذر کرد۔ با وے گفتم اے استاد خدائے ایں چنیں روئے با آتش دوزخ بخواہد سوخت مرا گفت اے پسر ایں بازارچہ نفس است کہ ترا بریں مے دارد۔ نہ نظارہ عبرت۔ کہ اگر بعبرت مے نگری اندر ہر ذرہ از عالم ہمیں اعجوبہ موجود است۔ اما زود باشد کہ تو بدیں بیحرمتی معذب شوی۔ گفت چوں جنیدؒ روئے از من بگردانید اندر حال قرآن فراموش کردم۔ تا سالہا

استعانت می خواستم از خدای عزوجل و توبه می کردم تا قرآن بدست آوردم. و اکنون زهره آن ندارم که بهیچ چیز از موجودات التفات کنم. وقت خود را بنظر اندر اشیاء ضایع گردانم.

ومنهم وحید عصر و امام دهر ابو محمد رویم بن احمد از جمله و اجله سادات مشایخ و صاحب سرّ آن جنید بود. و اقران وی بمذهب داؤد فقیه الفقها بود. و اندر علم تفسیر و قرأت حظی وافر داشت. و اندران زمانه اندر فنون علم چون او نبود بعلو حال و رفعت مقام و سفرهای نیکو تجرید کرده. و ریاضت شدید اندر تفرید معروف بود. و در آخر عمر خود اندر میان دنیا پنهان کرد. و شغلها گشت بقضا. و درجه وی اکمل از آن بود. که بدان محجوب گشتی تا جنید گفت ما فارغان مشغولیم. و رویم مشغول فارغ است. و وی را تصانیف است اندرین طریقت. خاصه کتابی که مر آنرا غلط الواجدین نام کرده است. که من شنیدم که می آید که روزی یکی نزدیک وی آمد. و گفت کیف حالک چگونه است حال تو. وی گفت کیف حال من دینه هواه وهمته دنیاه لیس هو بصالح تقی ولا بعارف نقی چگونه باشد حال آنکه دین او هوای او بود. و همت او دنیای او. نه نیکوکاری بود و نه خلق رسیده. و نه عارفی بود حق گزیده. و این اشارت بعیوب نفس کرده است. زانچه دین نزدیک نفس هوا بود. و متابعان نفس هوا را دین نام کرده باشند. و متابعت آنرا ورزش شریعت. هر که بمراد ایشان رود اگرچه مبتدع باشد متدین بود. نزدیک ایشان و هر که برخلاف ایشان رود اگرچه متقی باشد بی دین بود. و این آفت در زمانه ما از یکدیگر جدا نا گشته شایع است. فنعوذ بالله از صحبت آنکه صفت وی این بود. اما آن پیر از تحقیق روزگار رسائل اشارتی کرده است. و نیز روا بود که اندران حال او را بدان بازگذاشته باشند تا از وصف وجود خود عبارت کرده است. و انصاف صفت حقیقت خود باداده. والله اعلم.

ومنهم بدیع عصر و رفیع قدر ابو یعقوب یوسف بن الحسین الرازی رضی از کبرای ائمه وقت بود. و قدمای مشایخ زان عمری نیکو یافت. مرید ذوالنون مصری بود. و با بسیاری از مشایخ صحبت کرده بود. و جمله را خدمت کرده. از وی می آید که گفت اذل الناس الفقیر الطامع واعزهم المحب لمحبوبه الصدیق. ذلیل ترین همه مردمان درویش طامع باشد. چنانکه شریف تر ایشان درویش صادق بود. و طمع مرد درویش را در ذل دو جهانی فگند. زانکه درویشان خود اندر چشم اهل دنیا حقیر اند. چون بدیشان طمع کنند حقیرتر گردند

پس اهل غنا بعز اسباب، تمامتر از فقیر که بذل بود و طمع مرد درویش را بتکذیب صرف منسوب
کنند. و دیگر محب مر محبوب خود را نیز ذلیل‌ترین جملهٔ خلق باشد. که محب خود را اندر مقابلهٔ
محبوب خود سخت حقیر شناسند. و مر وی را تواضع کنند. و این هم از نتائج طمع بود. چون طمع
گسسته شد ذل بجمله عز گردد. تا زلیخا را بیوسف طمعی بود. هر زمان ذلیل‌تر می بود. چون طمع
بگسست خداوند تعالیٰ جمال و جوانی بوی باز داد. و چنین رفته است که اقبال محب
اعراض محبوب باشد. چون محب دوستی را در بر گیرد. و بصرف دوستی از دوست فارغ شود.
و با دوستی بیار آمد. لامحال دوست بدو اقبال کند. و بحقیقت محب را عز است تا طمع وصلت
نبود. چون محب را طمع وصال باشد و برنیاید. عزش جمله ذل گردد. و محب را که وجود دوستی از
وصال و فراق دوست مشغول نکند. آن محبت معلول باشد. والله اعلم. و منهم
آفتاب اهل محبت و قدوهٔ اهل محبت ابوالحسن سمنون بن عبدالله الخواص رض. اندر زمانه خود بی‌نظیر
بود. و اندر محبت شان رفیع داشت. و جمله مشائخ وی را بزرگ داشتندی. و وی را
سمنون المحب خواندندی. و وی خود را سمنون الکذاب نام کرده بود. و از غلام الخلیل رنجها
بسیار کشیده بود. و در پیش خلیفهٔ وقت گواهیها محال داده. و همه مشائخ بدان رنجیده بودند.
و این غلام الخلیل مردی مرائی بود. و دعوی پارسائی و تصوف کردی. و خود را اندر پیش سلطانیان
و خلیفه معروف گردانیده بود. و دین را بدنیا فروخته. چنانکه اندرین زمانه نیز می باشند. آنگاه ساعی
مشائخ و درویشان بر دست گرفته بودی. و پیش سلطانیان مرادش آن بود. که تا ایشان مهجور
باشند. و کس با ایشان ترک نکند. تا جاه وی برجای بماند. و رنج بیخ سمنون. و آن مشائخ که
مر ایشان را یک کس بود بدین صفت. و اندرین زمانه هر محققی را صد هزار غلام الخلیل است. اما
باک نیست که مردار مر کرگسان را لائق‌تر باشد. و چون جاه سمنون اندر بغداد بزرگ شد. و هر کسی بدو
تقرب کردند. و غلام الخلیل از آن رنج کرد. و صفتها فرا ساختن گرفت. تا زنی را پیش سمنون فرستاد.
چون چشم سمنون بر جمال وی افتاد. و زن خود را بروی عرضه کرد. وی ابا کرد. بنزدیک جنید
شد. که سمنون را بگو تا مرا بزنی قبول کند. جنید از آن ناخوش آمد. و وی را زجر کرد. زن بنزدیک
غلام الخلیل آمد. و تهمتی چنانکه زنان نهند بروی نهاد. و او چنانکه اعدا شنوند بشنید. و شناعت
بر دست گرفت. و خلیفه را بروی متغیر کرد. تا بفرمود که وی را بکشند. چون سیاف را بیاوردند
از خلیفه فرمان خواست خلیفه خواست فرمان دادن زبانش بگرفت. چون آن شب بخفت بخواب

دید کہ زوال ملک تو اندر زوال جان سنون بستہ است۔ دیگر روز عذر خواست۔ وسنجری باز گردانیدش۔ وے را کلام عالی است و اشارات دقیق اندر حقیقت محبت۔ و وے آں بود کہ از حجاز مے آمد اہل فید گفتند مارا سخن گوئے۔ بر منبر شد۔ وسخن مے گفت مستمع ناشنت۔ رو بقنادیل مسجد کرد۔ و گفت باشما مے گویم۔ آنہمہ قندیلہا درہم فتاد و خورد شکست۔ و از وے مے آید گفت لا یعبر عن شئی الا بما ھو ادق منہ و لا شئی ادق عن المحبة فیم یعبر عنہا یعنی عبارت از چیزہا ادق آں چیز ہا بود۔ وچوں ادق از محبت ہیچ چیزے نیست۔ عبارت ازاں بچہ چیز کنند۔ و مراد ازیں آنست کہ عبارت از محبت منقطع است۔ از انچہ عبارت صفت معبر بود۔ و محبت صفت محبوب پس بعبارت مر حقیقت آنرا ادراک نتواں کرد۔ واللہ اعلم۔

و منہم شاہ شیوخ و تعیر از روزگار منسوخ ابوالفوارس شاہ شجاع الکرمانیؒ از ابنار ملوک بود۔ و اندر زمانہ خود بے نظیر صحبت ابوتراب نخشبی کردہ بود۔ و بسیارے از مشائخ را یافتہ۔ و اندر ذکر ابوعثمان حیرے طرفی از حال وے گفتہ آمدہ است۔ و وے را رسالات مشہور است اندر تصوف۔ وکتابے کردہ است۔ کہ آنرا مرآة الحکماء خوانند۔ و ورا کلام عالیست و از وے مے آید کہ گفت۔ لاھل الفضل فضل ما لم یروہ فاذا اراوہ فلا فضل لھم و لاھل الولایة ولایة ما لم یروھا فاذا راوھا فلا ولایة لھم۔ اہل فضل را فضل باشد بر ہمہ۔ تا آنگاہ کہ فضل خود نہ بنید۔ چوں فضل خود و بیدند۔ نیز شان فضل نباشد۔ و اہل ولائت را ولائت است تا نہ بنید۔ چوں بہ بینند نیز شان ولائت نباشد۔ و مراد ازیں آنست کہ آنجا کہ فضل و ولائت بود رویت ازاں ساقط بود۔ وچوں رویت حاصل شد یعنی ساقط شد۔ از انچہ فضل صفتی است کہ رویت فضل نبود۔ و ولائت صفتیست رویت ولائت نبود۔ وچوں کسے گوید کہ من فاضلم یا ولی نہ فاضل بود نہ ولی۔ و اندر آثار وے مکتوب است کہ وے چہل سال نخفت۔ وچوں بخفت خداوند تعالیٰ را بخواب دید۔ گفت بارخدایا ترا من بہ بیداری میطلبیدم و بخواب یافتم۔ گفت یا شاہ اندر خواب بداں بیداریہائے شب یافتے۔ کہ اگر آنجا نخفتی اینجا نیافتی۔ واللہ اعلم۔

و منہم سرور دلہا و سرہا عمرو بن عثمان المکیؒ از کبرا و سادات اہل طریقت بود۔ وے را تصانیف مشہور است اندر حقائق ایں علم۔ و نسبت ارادت خود بجنید کردے۔ از آنکہ ابوسعید خراز را دیدہ بود۔ و بانباجی صحبت کردہ بود۔ و اندر اصول امام وقت بود۔ و از وے مے آید کہ گفت لا یقع علی کیفیة الوجد عبارة لانہ سر اللّٰہ

عند المؤمنین۔ عبارت بر کیفیت وجد دوستاں نیفتد۔ ازانچہ آں سرِ حق است بہ نزدیک مومناں۔ و ہر چہ عبارت بندہ اندراں تصرف تواں کرد آں سرِ حق نباشد۔ ازانچہ بکلیت تصرف وتکلف بندہ از اسرار ربانی منقطع بود۔ و گویند کہ چوں عمرو باصفہاں حدثے آمد صحبت وے پیوست۔ و پدر مانع وے بود از صحبت وے۔ تا بیمار شد۔ و مدتے برآمد۔ روزے شیخ برخواست و باجماعتے بعیادت وے شد نزد۔ آں حدث شیخ را اشارت کرد۔ تا قوال را بگوید تا بیتے چند برخواند۔ عمرو قوال را گفت تا برخواند۔ **شعر**

مرضت فلم یعدنی عائد منکم و یمرض عبد کم فاعود

بیمار چوں بشنید برخواست۔ و بنشست۔ و از تعب و شدت بیماری وے کمتر شد۔ و گفت زودتر قوال بیت دیگر برخواند۔ **شعر**

واشد من مرضی علی صدودکم وصدود عندکم علی شدید

بیمار برخواست۔ و بیماری از وے بشد۔ و پدر وے را بصحبت عمرو مسلم کرد۔ و از اندیشہ کہ مے بود ش اندر دل توبہ کرد۔ و آں حدث یکے از بزرگان طریقت شد۔ واللہ اعلم بالصواب۔

ومنھم مالک القلوب و ماحی العیوب ابو محمد سہیل بن عبد اللہ التستری پیر وقت بود۔ و بہمہ زبانہا ستودہ۔ وے را ریاضت بسیار است۔ و معاملات نیکو۔ و کلام لطیف اندر اخلاص و عیوب افعال۔ و علمای ظاہر گویند کہ ہو جمع بین الشریعۃ و الحقیقۃ۔ او جمع کردہ است میان شریعت۔ و حقیقت۔ و ایں سخن از ایشاں خطا است۔ ازانچہ کسے خود را فرق نکردہ است۔ کہ شریعت جز حقیقت نیست۔ و حقیقت جز شریعت نہ۔ و بحکم آنکہ عبارات آں پیر اندر ادراک سہل تر است۔ و طبائع بہتر اندر یابند۔ و ایں سخن گویند و چوں حق تعالی جمع کردہ است بیان شریعت و حقیقت۔ محال باشد کہ اولیا او فرق کنند۔ و لامحالہ چوں فرق حاصل آمد۔ ردّ یکے و قبول دیگرے بباید و ردّ شریعت الحاد بود۔ و ردّ حقیقت کفر و شرک۔ و آں فرقے کہ کنند مر تفریق معنی را نیست۔ بلکہ اثبات حقیقت راست۔ چنانکہ گویند لا الہ الا اللہ حقیقۃ محمد رسول اللہ شریعۃ۔ اگر کسے خواہد کہ اندر حال صحبت ایمان یکے را از دیگرے جدا کند نتواند کرد۔ و خواستش باطل صحبت بود۔ و در جملہ شریعت فرع حقیقت بود۔ چنانکہ اقرار توحید معرفت حقیقت است۔ و پذیرفت فرمان سعی شریعت۔ پس ایں ظاہریاں را ہر چہ طبع اندراں نیفتد۔ بداں منکر شوند۔ و انکار اصلے از

اصول راه حق با خطر بود. والحمد لله علی الایمان. و از وی می آید که گفت. ما طلعت الشمس ولا غربت علی اهل وجه الارض الا وهم جهال بالله الا من یوثر الله علی نفسه وروحه ودنیاه وآخرته. آفتاب بر نیامد و فرو نشد بر هیچکس از روی اهل زمین که وی نه بخداوند تعالی جاهل بود. مگر آنکه حق تعالی را بر گزید بر تن و جان و دنیا و آخرت خود یعنی هر که دوست اندر آغوش نصیب خود دارد. دلیل آن بود که وی جاهل است بخداوند عزوجل. از آنچه معرفت وی ترک تدبیر تسلیم بود. و اثبات تدبیر از جهل بود بتقدیر. والله اعلم.

ومنهم اختیار اهل حرمین و حجه مشایخ راقرة العین. ابو محمد عبدالله محمد بن الفضل البلخی از اجلهٔ مشایخ بود. و پسندیده اهل عراق. و اهل خراسان مرید احمد بن خضرویه بود. و ابو عثمان حیری را بدو میلی عظیم. وی را از بلخ بیرون کردند. متعصبان از برای عشق مذهب بسمرقند شد و عمر آنجا بگذاشت. از وی می آید که گفت اعرف الناس بالله اشدهم مجاهدة فی اوامره واتبعهم لسنة نبیه. یعنی بزرگترین اهل معرفت مجتهدترین ایشان باشد اندر ادای شریعت. و بار غبت ترین اندر حفظ سنت و متابعت. و هر که بحق نزدیکتر بود با مرش حریص تر بود. و هر که از وی دورتر بود. از متابعت رسولش معرض تر بود. و از وی می آید که گفت عجبت لمن یقطع البوادی والقفار والمفاوز حتی یصل الی بیته وحرمه لان فیه آثار انبیائه کیف لا یقطع بادیة نفسه وهواه حتی یصل الی قلبه لان فیه آثار مولاه. عجب دارم از آنکه وادیها و بیابانها ببرد تا بخانه وی رسد که اندر وی آثار انبیاء اوست. چرا بادیه نفس و دریای هوا را نبرد تا بدل خود رسد که اندر وی آثار مولای ویست یعنی دل که محل معرفت او ست. و بزرگوارتر از کعبه. که قبله خدمت کعبه است که پیوسته نظر بنده بدو بود. و دل آنکه پیوسته نظر حق در و بود. آنجا که دل دوست من آنجا. و آنجا که حکم وی مراد من آنجا. و آنجا که اثر آثار انبیا من. قبله دوستان من آنجا.

ومنهم شیخ با خطر و فانی از صفات بشر ابو عبدالله محمد بن علی الترمذی اندر فنون علم کامل و امام بود. و از محتشمان شیوخ مشایخ بود. و ویرا تصانیف بسیار. و نیکو کرامات ظاهر اندر بیان هر کتاب. چون ختم الولایت و کتاب النهج و نوادر الاصول و جز این بسیار کتبها دیگر سخت معظم است. و مرا بغایت بزرگ است چنانکه همگی دلم شکار او ست. گفت که محمد در یتیم است که اندر همه عالم مثال ندارد. و اندر علوم ظاهر وی را نیز کتبها است و اسناد اندر احادیث

اسانید عالی دارد۔ و در تفسیرے ابتدائے کردہ بود۔ عمرے باتمام کردن آن نیافت۔ و بدان
مقدار کردہ است۔ از میان اہل علم منتشر است۔ و فقہ بر یکے خواندہ بود از خواص یاران
ابو حنیفہؒ و وے را اندر ترمذ محمد حکیم خوانند۔ و حکیمیان آن ولایت از متصوفہ اقتدا بدو کنند
وے را مناقب بسیار است۔ و یکے از آنجملہ کہ با خضر صحبت کردہ بود۔ و ابوبکر وراق کہ
مرید او بود روایت کند کہ ہر یکشنبہ خضر بنزدیک وے آمدے۔ و واقعہا از یکدیگر
پرسیدندے۔ از وے مے آید کہ گفت من جہل باوصاف العبودیۃ فہو اجہل باوصاف
الربوبیۃ ومن لم یعرف طریق معرفۃ النفس لم یعرف طریق معرفۃ الرب بان الظاہر
متعلق بالباطن والتعلق بالظاہر بلا باطن محال ودعوی الباطن بلا ظاہر محال فمعرفۃ
اوصاف الربوبیۃ فی تصحیح ارکان العبودیۃ ولا یصح ذلک الا بالادب۔ ہر کہ بعلم شریعت و
اوصاف بندگی کردن جاہل بود وے باوصاف خداوند جاہل تر بود۔ و ہر کہ بظاہر بشریت
نفس راہ نداند بمعرفت حق تعالی ہم راہ نداند۔ و ہر کہ آفات صفات بشریت نبیند۔
لطائف صفات حق ہم نداند۔ کہ ظاہر بباطن تعلق مے دارد۔ و ہر کہ بظاہر تعلق کند بے باطن
محال بود۔ و ہر کہ بباطن دعوے کند بے ظاہر آن ہم محال باشد۔ پس معرفت اوصاف ربوبیت
اندر صحت ارکان عبودیت بستہ است۔ و بے آن درست نیاید۔ و این کلمہ سخت با اصل
و مفید است بجایگاہ خود تمام کردہ آید ان شاء اللہ تعالی۔ و **منہم** شیخ زہاد و است
و بزرگ اہل فتوت ابوبکر محمد بن عمر الوراقؒ از بزرگان مشائخ بود۔ و زاہد ایشان۔ و
احمد خضرویہ را دیدہ بود۔ و با محمد بن علی ترمذیؒ صحبت کردہ۔ و وے را کتب بسیار است
اندر آداب و معاملات۔ و مشائخ ورا مؤدب الاولیاء خواندہ اند۔ و وے حکایت کند
کہ محمد بن علی ترمذی اجزائے چند بمن داد کہ در جیحون انداز۔ اندر وے نگاہ کردم دقائق و لطائف بود۔ دلم نداد بنہادم و
بیامدم و گفتم کہ انداختم۔ گفت چہ دیدی۔ گفتم ہیچ ندیدم۔ گفت نینداختی باز گرد و اندر آب
انداز۔ باز گشتم و دلم بآن نداد و وسواس بگذشت۔ و آن اجزا اندر آب انداختم آب بدو پارہ
شد۔ و صندوقے پدید آمد سر باز۔ چون اجزا اندر آب افتاد سرش فراہم آمد۔ و آب نیز فراہم
آمد۔ و صندوق ناپدید شد۔ باز آمدم و حکایت بکردم۔ گفت اکنون انداختی۔ گفتم اے شیخ بسر
اہل حدیث با من بگوی۔ گفت تصنیفے کردہ بودم اندر اصول و تحقیق کہ فہم آن بعقل مشکل
بود۔ برادرم خضر از من بخواستہ است۔ و آن آب را خداے تعالی فرمان دادہ بود تا آن را

بدو رسانند۔ و از ابوبکر وراق می آید که گفت الناس ثلثة العلماء والامراء والفقراء فاذا
فسد العلماء فسد الطاعة والشریعة واذا فسد الامراء فسد المعاش واذا فسد الفقراء
فسد الاخلاق۔ مردمان سه گروه اند یکی علماء و دیگر امراء و سیوم فقراء چون امراء تباه
شوند معاش خلق تباه شود۔ و چون علماء تباه شوند طاعت و ورزش شریعت بر خلق تباه شود
و چون فقراء تباه شوند خویهای خلق تباه شود۔ پس تباهی امراء و سلاطین بجور باشد۔ و از آن
علماء بطمع۔ و از آن فقراء بریاست طلبی۔ و تا ملوک از علماء اعراض نکنند تباه نشوند۔ و تا
علماء با ملوک صحبت نکنند تباه نشوند۔ و تا فقراء ریاست طلبی نکنند تباه نگردند از آنکه جور
ملوک از بی علمی بود۔ و طمع علماء از بی دیانتی۔ و ریاست فقراء از بی توکلی بود۔ پس ملک بی
علم و عالم بی پرهیز و متقی بی توکل قرین شیطان باشد۔ و فساد همه خلق اندر فساد این سه
گروه بسته است۔ و منهم ذکر ابوسعید خراز سفینهٔ توکل و رهنماء و سالک طریق فنا
ابوسعید احمد بن عیسی الخراز رضی الله عنه لسان احوال مریدان۔ و برهان اوقات طالبان بود و
نخستین کسی که از طریق فنا و بقا عبارت کرد وی بود۔ و ویرا مناقب مشهور است۔ و ریاضت
نیکو و نکتهای نیکو۔ و مقتدای مشایخ بود اندر کلام و رموز عالی۔ و ذوالنون مصری را یافته بود۔ با
بشر و سری صحبت کرده۔ و از وی می آید که اندر قول پیغمبر صلی الله علیه وسلم جبلت القلوب علی
حب من احسن الیها قال واعجبا ممن لم یر محسنا غیر الله کیف لا یمیل بکلیته الی الله
آفرینش دلها بر دوستی آن کس است که بجای وی نیکوی کند۔ یعنی هر که بجای کسی نیکوی کند
لامحاله آن کس بدل مر آن نیکوی کننده را دوست گیرد۔ ابوسعید گفت عجب آنکه اندر همه
عالم جز خداوند را محسن نبیند۔ چگونه دل بکلیت با وی ندارد۔ از آنچه احسان بحقیقت
آن بود که مالک الاعیان کند۔ احسان نیکوی کردن بود بجای آنکه بدان نیکوی کردن
محتاج بود۔ و آنکه بر وی که از غیر احسان یابد چگونه با کسی نیکوی و احسان تواند کرد۔ پس
ملک و ملک تعالی راست حق جل جلاله و او آنست که از غیر بی نیاز است۔ و چون دوستان
حق این معنی بدانستند اندر انعام و احسان منعم و محسن دیدند۔ و دلهای ایشان بکلیت اسیر اندر
دوستی وی شد۔ و از غیر آن اعراض کردند۔ و منهم شاه محققان و دلیل مریدان ابوالحسن
علی بن محمد الاصفهانی و بعضی گویند که علی بن سهل از کبار مشایخ بود۔ و جنید را با وی مکاتبات لطیف
است۔ و عمرو بن عثمان مکی بزیارت وی باصفهان شد۔ و وی صاحب ابوتراب بود۔

و رفیق جنیدؒ و مخصوص است و بطریق ستوده. و اندر آراسته برضا و ریاضت. محفوظ از فتن و آفت. و زبانی نیکو اندر حقائق و معاملت. و بیانی لطیف اندر دقائق و اشارت. و از وی می آید که گفت. الحضور افضل من الیقین لان الحضور وطنات و الیقین خطرات. حضور بحق فاضلتر است از یقین بحق. از آنچه حضور اندر دل متوطن بود. و غفلت بدان روا نباشد. و یقین خاطر بود که گاه بیاید و گاه بشود پس حاضران اندر پیشگاه باشند و موقنان بر درگاه. و اندر غیبت و حضور بابی مفرد بیارم اندرین کتاب انشاء الله تعالی. و نیز گفت. من وقت آدم الی قیام الساعة الناس یقولون القلب القلب و انا احب ان اری رجلا یصف القلب و یقول ایش القلب او کیف القلب فلا اری. از وقت آدم تا قیامت مردمان می گویند دل من دل من. و من دوست دارم که مردی بینم که مرا صفت کند و بگوید که دل چیست و یا چگونه است. و نمی بینم. و عوام آن گوشت پاره را دل خوانند و آن مر مجانین و معتوهان و اطفال را باشد. اما بیدل باشند پس دل چه باشد که از دل بجز عبارت نشنوم یعنی اگر عقل را دل خوانم آن نه دل است. و روح را دل خوانم آن نه دلست واگر آن علم را دل گویم آن دلست یعنی همه شواهد حق را قیام بدل است. و از وی بجز عبارت موجود نه.

و منهم پیر اهل طریقت اندر طریق محبت مستقیم. ابوالحسن محمد بن اسمعیل خیر النساج رض از بزرگان مشائخ بود. و اندر وقت خود اندر معاملات و عظات بیانی نیکو داشت. و عبارتی مهذب و عمری دراز یافته بود. و شبلی و ابراہیم خواص رحمہم اللہ هر دو اندر مجلس وی توبه کردند. شبلی را بجنید فرستاد مر حفظ حرمت جنید را. و وی مرید سری بود. و از اقران جنید و ابوالحسن نوری بود. و به نزدیک جنید محترم بود. و ابوحمزه وی را ایجابی تمام کرده بود. همی آید که سبب آنکه وی را خیر النساج خوانند آن بود که چون وی از مولود گاه خود بسامره برفت بقصد حج گذرش بکوفه بود. بدر دروازهٔ کوفه خزبافی وی را بگرفت که تو بندهٔ منی. و خیر نام وی است. آن از حق دید و آن مرد را خلاف نکرد. تا سالهای بسیار کار وی می کرد. هرگاه که وی را گفتی یا خیر وی گفتی لبیک. تا آن مرد از کرده خود پشیمان شد. وی را گفت برو که من غلط کرده بودم. و تو نه بندهٔ منی. برفت. و بمکه شد و بدان درجه رسید که جنید گفت الخیر خیرنا. و دوستر آن داشتی که وی را خیر خوانندی. و گفتی روا نباشد که مردی مسلمان مرا نامی نهاده باشد من آن را بگردانم. و گویند که چون وفاتش قریب گشت

وقتِ نمازِ شام بود۔ چوں از غشیانِ مرگ اندر آمد چشم باز کرد سوئے ملک الموت درنگریست و گفت قِف عافاك الله فانما انت عبد مامور و انا عبدٌ مامورٌ وما اُمِرتَ بہ لایفوتك وما اُمِرتُ بہٖ فھو شیٌ یفوتنی فدعنی امضی فیما اُمِرتُ بہ ثم امض بما اُمِرتَ بہٖ۔ بایست عافاك الله کہ تو بندۂ فرمان برداری۔ و من بندۂ فرمان بردارم۔ آنچہ ترا فرمودہ اند از تو فوت نگردد یعنی جان ستدن۔ و آنچہ مرا فرمودہ اند از من فوت مے شود یعنی نمازِ شام مرا بگذار تا فرمانِ خود بجا آرم۔ تا من ترا بگذارم تا تو فرمان خود بگذاری۔ آنگاہ آب خواست و طہارت کرد۔ و نمازِ شام بگذارد۔ و جان بداد۔ و ہم شب وے را بخواب پرسیدند کہ خداوند تعالیٰ با تو چہ کرد۔ گفت لا تسالنی عن ھذا ولکن استرحت من دنیاکم۔ مرا ازیں مپرس۔ ولیکن از دنیائے شما برستم۔ و از وے مے آید کہ گفت اندر مجلس خود شرح الله صدور المتقین بنور الیقین وکشف بصائر المؤمنین بنور حقائق الایمان۔ متقی را از یقین چارہ نیست۔ کہ دلش بنور یقین منشرح کردہ است۔ و مومن را از حقائق ایمان چارہ نیست کہ بصائر عقل وے بنورِ ایمان است۔ پس ہر جا کہ ایمان بود یقین بود۔ و ہر جا کہ یقین بود تقویٰ بود۔ از آنچہ ایشاں قرینۂ یکدیگر اند یکے تابع و دیگرے بود۔ واللہ اعلم بالصواب۔

و منہم داعی عصر و یگانۂ دہر۔ ابوحمزۃ الخراسانی از قدمائے مشائخ خراسان بود۔ با ابو تراب صحبت کردہ بود۔ و خراز را دیدہ اندر توکل قدمے تمام داشت۔ و اندر حکایات مشہور است۔ کہ وے روزے مے رفت اندر چاہ افتاد۔ و چوں سہ روز اندراں بود۔ گروہے از سیارہ فراز رسیدند۔ با خود گفت ایشاں را آواز دہم۔ باز گفت نہ خوب باشد۔ کہ از دونِ حق استغاثت خواہم۔ و ایں شکایت بود کہ مر ایشاں را بگویم۔ کہ خداوند من مرا در چاہ افگندہ است۔ اکنوں شما برہید۔ ایشاں فراز آمدند۔ و چاہے بایستند درمیانِ راہ بے سری۔ و بے حالی گفتند بے خبری یا حاضری۔ ایں جا افتاد۔ بیائید تا بجہت ثواب سر ایں چاہ را بپوشیم۔ تا کسے اندریں نیفتد۔ گفت نفسِ من با من باضطراب آمد۔ و از جانِ خود نومید شدم۔ و چوں ایشاں سرِ چاہ استوار کردند۔ و باز گشتند۔ من با حق مناجات ساختم۔ و دل بر مرگ بنہادم۔ و از ہمہ خلق نومید گشتم۔ چوں شب آنگاہ اندر آمد از سرِ چاہ جنبشے شنیدم۔ نیک نگاہ کردم۔ کسے بود کہ سرِ چاہ بکشاد۔ و جانورے عظیم دیدم چوں اژدہا۔ کہ دُم فرو کرد۔ دانستم کہ نجاتِ من دریں است۔ و آں فرستادۂ حق است۔ بدم وے تعلق کردم۔ تا مرا برکشید۔ ہاتفے آواز داد۔ کہ نیکو نجاتے کہ نجات تست یا ابا حمزہ۔ کہ

باتلقی از تلقی ترا نجات داده‌ام. از وی پرسیدند که غریب که باشد؟ گفت: المستوحش من الالف. آن کس که از الفت مستوحش بود؛ یعنی هر کرا همه الفتها وحشت گردد وی غریب باشد؛ از آنچه درویش را اندر دنیا و عقبی وطن نیست، و الفت نه اندر وطن وحشت بود. و چون الفت وی از کون منقطع شود وی از جمله مستوحش گردد، آنگاه غریب باشد. و این درجه بس رفیع است. والله اعلم بالصواب.

و منهم: راعی مریدان بحکم فرمان ابوالعباس احمد بن مسروق از بزرگان و اجلّهٔ خراسان بود، و باتفاق جملهٔ اولیای خداوند تعالیٰ وی از اوتاد الارض بود، و وی را با قطب المدار علیه صحبت بود. از وی پرسیدند که ما را بگوی که قطب کیست؟ ظاهر نکرد، اما بحکم اشارت چنان نمود که علیه است. و او چهل صاحب تمکین را خدمت کرده بود، و از ایشان فائده برگرفته، و اندر علوم ظاهر و باطن سوار بود. از وی می‌آید که گفت: من کان سروره بغیر الحق فسروره یورث الهموم ومن لم یکن انسه فی خدمة ربه فانسه یورث الوحشة. هر که بجز خداوند شاد باشد شادی وی بجمله اندوه بود، و هر کرا انس نه با خدمت خداوند بود انس با خلق وی جمله وحشت باشد؛ یعنی آنچه جز ویست فنا است، و هر که بفنا شاد باشد، چون فنا فانی شود او اندوهگین شود، و جز خدمت وی همه هباست، و چون حقیری مکونات ظاهر شود انس او جمله وحشت گردد. پس اندوه و وحشت همه عالم اندر دید غیر است. والله اعلم.

و منهم: استاد متکلمان و شیخ متفقان ابوعبدالله بن احمد بن اسمعیل المغربی از بزرگان و مقتدیان وقت بود، و اندر زمانه خود مقبول استادان و مراعی مریدان خود بود، و ابراهیم خواص و ابراهیم شیبانی رحمهم الله تعالیٰ هر دو مرید او بودند. و وی را کلام عالی و براهین واضح است، و اندر تجرید دنیا نفسی تمام داشت. از وی می‌آید که گفت: ما رأیت انصف من الدنیا ان خدمتها خدمتک وان ترکتها ترکتک. هرگز از دنیا منصف‌تر چیزی ندیدم؛ که تا وی را خدمت کنی ترا خدمت کند، و چون بگذاری او ترا بگذارد؛ یعنی تا طالب وی کنی ترا طالب کند، و چون از وی اعراض کنی و طلب خداوند بر دست گیری از تو بگریزد، و اندیشهٔ آن بر دولت تو نیابد. پس هر که بصدق از دنیا اعراض کند از شر وی ایمن گردد، و از آفت وی رسته بود. والله اعلم وبالله التوفیق.

و منهم: پیر زمانه و اندر زمانه خود یگانه ابوعلی بن الحسن بن علی الجوزجانی اندر وقت خود بی‌نظیر بود، و ویرا تصانیف ازهر است اندر علم معاملات و رویت آفات، و مرید محمد بن علی الترمذی بود.

و از اقران ابوبکر وراق - و ابراهیم سمرقندی مرید وے بود - از وے مے آید کہ گفت الخلق کلهم فی میادین الغفلة یرکضون و علی الظنون یعتمدون و عندهم انهم فی الحقیقة یتقلبون و عن المکاشفة ینطقون یعنی قرارگاہ خلق جملہ میدان غفلت است - و اعتماد شان بر ظن و آفت - و نزدیک ایشان چنان است کہ کردار ایشان بر حقیقت است - و نطق شان از اسرار مکاشفت - و اشارت آں جملہ بر پنداشت طبع و رعونت نفس بودہ است کہ آدمی اگرچہ جاہل بود بر جہل خود معتقد باشد - خاصہ جہال متصوفہ ہمچنانکہ علمائے ایشان اعزّ ما خلق اللہ اند جہال ایشان اذل ما خلق اللہ باشند - از آنچہ علمائے ایشان را حقیقت بود و پنداشت نہ - و جہال ایشان را پنداشت بود و حقیقت نہ - اندر میدان غفلت سے چند روند پندارند کہ میدان ولایت است - و بر ظن اعتماد کنند و پندارند کہ آں یقین است - و بر رسم میروند و پندارند کہ آں حقیقت است - و از ہوائے گویند و پندارند کہ آں مکاشفہ است - از آنچہ پنداشت از سر آدمی بیروں نشود - مگر بہ رویت جلال حق - یا جمال وے کہ اندر اظہار جمال وے ہمہ وے را بینند - پنداشت شان فانی شود و اندر کشف جلال خود را نہ بینند - پنداشت شان سر بر نیارد - واللہ اعلم - **و منهم** باسط علوم و واضح رسوم ابو محمد بن احمد بن الحسین الجریری از صاحب سراں جنید بود - و صحبت سہل بن عبداللہ نیز یافتہ بود - و از ہمہ اصناف علوم خبر داشت و اندر فقہ امام وقت بود - و اصول نیک مے دانست - و اندر طریق تصوف بدرجہ بود کہ جنید وے را گفت کہ مریدان مرا ادب آموز و ریاضت فرمائے - و از پس جنید ولیعہد او بود کہ بجائیگاہ وے بنشست - و از وے مے آید کہ گفت دوام الایمان و قوام الادیان و صلاح الابدان فی ثلثة خصال الاکتفاء والاتقاء والاحتماء من اکتفی باللہ صلحت سریرتہ و من اتقی مانهی اللہ عنہ استقامت سیرتہ و من احتما مالم یوافقہ ارتاضت طبیعتہ فثمرة الاکتفاء صفوة المعرفة و عاقبة الاتقاء حسن الخلیقة و غایة الاحتماء اعتدال الطبیعة - دوام ایمان و پائے داشت دین و صلاح تن اندر سہ چیز است - یکے بسند کردن - و دیگر پرہیز و دیگر نگاہ داشتن - ہر کہ خدائے بسند کند سرش بصلاح باشد - و ہر کہ از نہی نا ہے او پرہیز و سیرتش نیکو گردد - و ہر کہ غذائے خود نگاہ دارد - نفسش بریاضت باز پس پاداش اکتفاء صفوت معرفت بود - و عاقبت تقوی حسن خلیقہ - و نہایت احتما اعتدال طبیعت یعنی ہر کہ بیکے او بسند کار باشد معرفتش مصفا شود - و ہر کہ بنیک اندر معاملت تقوی

زند خلقش نیکو گردد. اندر دنیا و آخرت. چنانکه حضرت پیغمبر صلی الله علیه وسلم فرموده من کثر
صلوته باللیل حسن وجهه بالنهار. هر کرا نماز شب بسیار بود رویش اندر روز نیکوتر بود. اندر
خبر است که در قیامت متقیان می آیند. وجوههم نور علی منابر من نور. بارو هاے
منور و تختهاے از نور. و هر که طریق احتیاط بر دست گیرد تنش از علت و نفسش از شهوت
محفوظ باشد. و این سخن جامع است و نیکو و شنیدنی. والله اعلم بالصواب. و منهم
شیخ ظرفا و قدوۂ اہل صفا ابو العباس احمد بن محمد بن سہل الآملی از بزرگان مشائخ بود. و از محتشمان
ایشان. و پیوسته محترم بود در میان اقران خود. و عالم بود بعلم تفسیر و قرائت. و زبانے داشت
اندر لطائف قرآن که وے بدان مخصوص بود. و از کبار مریدان جنید بود. و با ابراہیم مارستانی
صحبت کرده بود. و ابو سعید خراز وے را حرمت تمام داشتی. و جز وے کسے را بتصوف مسلم
نکردے. از وے مے آید که گفت. السکون الی مألوفات الطبائع یقطع صاحبها عن
بلوغ درجات الحقائق. آرام گرفتن با چیزے که طبایع را بآن الفت بود مرد را از درجات حقائق
بیفگند. یعنی ہر که با مالوفات طبع بیارامد از حقیقت باز ماند. زانچه طبایع ادوات و آلات
نفس اند. و نفس محل حجاب است. و حقیقت محل کشف است. و ہرگز مرید محجوب ساکن
چون مکاشف نباشد. پس ادراک حقائق محل کشف است. و اندر اعراض بسته است.
از مالوفات طبایع. از آنکه الفت طبایع با دو چیز باشد. یکے با دنیا و اغراض آن. و دیگر با
عقبے و احوال آن. آنکه با دنیا الفت گیرد بحکم جنسیت. و با عقبے الفت گیرد بحکم پندار. و با
جنس و با شناخت پس الفتش با پنداشت و با شناخت عقبے است نه با عین. آنکه اگر
بحقیقت بشناختے از این سرائے بگسلیدے. و چون از این سرائے بگسست ولایت طبع
سپری شد. آنگاه کشف حقائق بود که آن سرائے بالطبع جز بفنا طبع خویش ندہد. لان
فیها ما لا خطر علی قلب بشر. خطر عقبی بدانست که راہش پر خطر است. و بس خطر ندارد
آن چیزے که اندر خواطر آید. و چون اندر معرفت حقیقت عقبی وہم عاجز بود طبع را با عین
آن چگونه الفت باشد. درست شد که الفت طبع با پنداشت عقبی است. والله اعلم.
و منهم مستغرق معنی و سپهسالار دعوی ابو المغیث الحسین بن منصور الحلاج رضی الله عنه از
مشتاقان و مستان طریقت بود. و حالی قوی و همتی عالی داشت. و مشائخ اندر شان
قصۂ وے مختلف اند. بنزدیک گروہے مردود است. و بنزدیک گروہے مقبول.

گروہے کہ رد کردہ اورا چوں عمرو بن عثمان المکی و ابو یعقوب نہرجوری و ابو یعقوب اقطع و
علی بن سہل اصفہانی و جز ایشاں۔ و باز گروہے چوں ابن عطاء و محمد بن خفیف و ابوالقاسم
نصرآبادیؒ و جملہ متاخرین اورا قبول کردہ اند۔ و باز گروہے اندر امر وے توقف کردہ اند چوں
جنید و شبلیؒ و جریریؒ و حصری و جز از ایشاں۔ و گروہے دیگر بسحر و اسباب آں وے را منسوب
کردہ اند۔ اما اندر ایام ما شیخ المشائخ شیخ ابوسعید ابوالخیر و شیخ ابوالقاسم گرگانی و شیخ ابوالعباس
شقانی اندر وے سرے داشتند۔ و بنزدیک ایشاں بزرگ بود۔ و اما استاد ابوالقاسم
قشیریؒ گوید۔ کہ اگر وے یکے بود از ارباب معانی و حقیقت بہیچ چیز از حق بہجراں خلق مہجور
نشود۔ و اگر مہجور طریقت و مردود حق بود بقبول خلق مقبول نگردد۔ و بحکم تسلیم وے را بدو باز
گذاریم۔ و بداں قدر نشانے کہ با وے یافتیم از حق وے را بزرگ داریم۔ اما ازیں جملہ مشائخ
بجز اندکے منکر وے نیند۔ مر کمال فضل و صفائے حال و کثرت اجتہاد و ریاضت اورا۔
و اثبات ناکردن ذکر وے اندریں کتاب بے امانتی بودے۔ کہ بعضے از مردمان ظاہر اورا
تکفیر کنند۔ و بدو منکر باشند۔ و احوال اورا بعذر و حیلہ و سحر منسوب کنند۔ و پندارند کہ حسین
بن منصور حلاج است۔ آں ملحد بغدادی۔ کہ استاد محمد بن زکریا بودہ است۔ و رفیق
ابوسعید قرمطی۔ و ایں حسین کہ مارا اندر امر وے اختلاف است فارسی بودہ است از
بیضا۔ و رد و ہجر مشائخ اورا نہ بمعنی طعن اندر دین و مذہب است۔ کہ اندر حال و روزگار بودست
کہ وے در ابتدا مرید سہل بن عبداللہ بود۔ و بے دستورئ وے از نزد وے برفت۔ و بعمرو
بن عثمان مکی بپیوست۔ و از نزد وے بے دستورئ وے نیز برفت۔ و تعلق بجنیدؒ کرد۔
و جنیدؒ وے را قبول نکرد۔ بدیں سبب وے را جملہ مہجور کردہ اند پس مہجور معاملت نہ مہجور اصل
باشند۔ نہ بینی کہ شبلی گفت رحمۃ اللہ تعالیٰ انا و الحلاج فی شیء واحد فخلصنی جنونی و اھلکہ
عقلہ۔ و اگر وے بدیں مطعون بودے۔ شبلیؒ نہ گفتے کہ من و حلاج در یک چیزیم۔ و محمد بن
خفیف گفت ھو عالم ربانی او عالم ربانی است و مانند ایں۔ پس ناخوشنودی و عقوق
مشائخ اندریں طریقت ہجراں و وحشت بار آورد۔ و وے را تصانیف بسیار است۔ و رموز
و کلام مہذب اندر اصول و فروع۔ و من کہ علی بن عثمان الجلابی ام پنجاہ پارہ تصنیف وے
بدیدم اندر بغداد و نواحی آں۔ و بعضے بخوزستان و فارس و خراسان جملہ سخنانی یافتم چنانکہ
ابتداے نمودہاے مریداں باشد۔ ازاں بعضے قوی تر و بعضے ضعیف تر و بعضے سہل تر۔

و بعضے شنیع تر۔ و چوں کسے را از حق نمودے باشد بقوت حال عبارت دست دہد۔ و فضل یاری کند۔ و سخن منغلق شود۔ و خاصہ کہ معبر اندر عبارت خود تعجیل و تعجب نماید۔ آنگاہ اوہام را از شنیدن آں نفرت آید۔ و عقل از ادراک آں باز ماند۔ آنگاہ گویند کہ ایں سخن عالیست و گروہے منکر شوند از جہل۔ و گروہے مقر آیند بجہل۔ و انکار ایشاں چوں اقرار ایشاں بود اما چوں محققان و اہل بصیرت بینند در عبارت نیاویزند۔ و بتعجب آں مشغول نگردند۔ و از ذم و مدح فارغ شوند۔ و از انکار و اقرار براسانید۔ و باز آنانکہ حال آں جوانمرد را بسحر منسوب مے کردند آں محال است۔ ازانچہ سحر اندر اصول سنت و جماعت حق است چنانکہ کرامت۔ و اما اظہار سحر اندر حال کمال کفر باشد۔ و اظہار کرامت اندر حال کمال معرفت۔ ازانچہ یکے نتیجہ سخط خداوند است۔ و یکے قرینہ رضائے وے۔ و ایں اندر باب اثبات کرامات مشرح تر ازیں بگویم۔ و باتفاق اہل بصیرت از اہل سنت مسلمان ساحر و ساحر نباشد۔ و کافر مکرم نہ کہ اضداد مجتمع نشوند۔ و حسین تا بود اندر لباس صلاح بود از نمازہائے نیکو۔ و ذکر و مناجات بسیار۔ و روزہائے پیوستہ۔ و تحمیدہائے مہذب۔ و اندر توحید نکتہائے لطیف۔ اگر افعال او سحر بودے۔ ایں جملہ از وے محال بودے۔ پس درست شد کہ کرامات بود۔ و کرامات بجز ولی محقق را نبود۔ و بعضے از اہل سنت و اصول وے را رد کنند۔ و بروے اعتراض آرند اندر کلمات وے۔ بمعنی امتزاج و اتحاد و آں تشنیع اندر عبارت است نہ اندر معنی۔ کہ مغلوب را امکان عبارت نباشد۔ تا اندر غلبہ حال عبارتش صحیح آید۔ و نیز روا بود کہ معنے عبارت مشکل بود کہ اندر بیانش مقصود معبر را۔ و ہم ایشاں مر ایشاں را ازاں صورتے کند۔ کہ ایشاں مر آنرا کہ انکار کنند آں انکار ایشاں بدیشاں باز گردد۔ نہ بداں معنی۔ اما من گروہے را دیدم۔ از ملاحدہ ببغداد و نواحی آں۔ کہ دعوی اقتدار بدو داشتندے۔ و کلام وے را حجت زندقہ خود گردانیدہ بودند۔ و اسم حلاجی بر خود نہادہ۔ و اندر امر وے غلوے کردند۔ چوں روافض اندر تولی علی کرم اللہ وجہہ۔ و اندر رد کلمات ایشاں بابے بیارم اندر فرق فرق ایشاں انشاء اللہ عزوجل۔ و فی الجملہ بدانکہ کلام وے اقتدار را نشاید۔ زانچہ مغلوب بودہ است اندر حال خود نہ متمکن۔ و کلام متمکنی باید تا بداں اقتدا تواں کرد۔ پس عزیز است وے بحمد اللہ تعالی بر دل من۔ اما بر ہیچ اصل طریقش مستقیم نیست۔ و بر ہیچ محل حالش مقرر نہ۔ و اندر احوالش فتنہ بسیار است۔ و مرا اندر ابتدا ار نمودہائے خود از وے قوتہا بسیار بودہ است یعنی براہین۔ و پیش ازیں اندر شرح کلام وے کتابے ساختہ ام۔ و بدلائل و حجج علو کلام

وصحبت وحالش ثابت کرده۔ واندر کتابے کہ ذکر کرده ام بجز ایں منہاج الدین نام ابتدا و انتہاش یاد کرده ام۔ اینجا نیز ایں مقدار بیاوردم۔ پس طریقتش را کہ بچندیں اعتراض اصل آں ثابت باید کرد۔ چرا یاراں تعلق و اقتدا کنند۔ اما ہموارا ہرگز بار استی موافقت نباشد۔ پیوستہ چیزے بسجوید از طریق اعوجاج۔ تا اندر آں آویزد۔ و از وے مے آید کہ گفت۔ الالسنۃ مستنطقات تحت نطقہا مستہلکات یعنی زبانہائے گویا ہلاک دلہائے خاموش است یعنی ایں عبارات جملہ آفت است۔ و اندر حقیقت معنی عبارات ہذیان باشد۔ چوں معنی حاصل بعبارت مفقود نگردد۔ و چوں معنی مفقود بود بعبارت موجود نگردد۔ سوائے آنکہ اندر آں پنداشتی پدید آید۔ و طالب را ہلاک کند۔ تا وے عبارت را پندارد کہ معنی است۔ واللہ اعلم۔ ومنہم سرہنگ متوکلاں وسالار مستسلمان ابواسحٰق ابراہیم بن احمد الخواص اندر توکل شانے عظیم داشت و منزلتے رفیع۔ و مشائخ بسیار را یافتہ بود۔ و ویرا آیات و کرامات بسیار است۔ و تصانیف نیکو اندر معاملات ایں طریقت۔ از وے مے آید کہ گفت العلم کلہ فی کلمتین لاتتکلف فی ماکفیت ولا تضیع ما استکفیت علم بجملہ اندر دو کلمہ مجتمع است۔ یکے آنکہ آنچہ خدائے تعالیٰ اندیشہ آں از دل تو برداشتہ است اندراں تکلف نہ کنی۔ و دیگر آنکہ آنچہ ترا ببباید کرد و بر تو فریضہ است ضائع نکنی۔ تا اندر دنیا و آخرت موفق باشی۔ مراد ازیں سخن آنست کہ اندر قسمت تکلف مکن۔ کہ قسمت ازلی بتکلف تو متغیر نشود۔ و اندر امر او تقصیر مکن کہ ترک فرمان ترا عقوبت بار آرد۔ از وے پرسیدند کہ از عجائبہا چہ دیدی۔ گفت عجائب بسیار دیدم۔ اما ہیچ عجب تر ازاں نبود کہ خضر پیغمبر از من اندر خواست۔ تا با من صحبت کند من اجابت نہ کردم۔ گفتند چرا گفت نہ ازانکہ رفیق بہتر از وے طلب مے کردم۔ ولیکن ترسیدم کہ بدول حق بر وے اعتماد کنم۔ و صحبت وے توکل مرا زیان دارد۔ و بنافلہ از فریضہ باز مانم۔ و ایں درجہ کمال باشد۔ ومنہم محرم سراپردہ تمکین و اساس اہل یقین ابوحمزۃ البغدادی البزاز رضی اللہ عنہ از کبار متکلمان مشائخ بود۔ و مرید حارث محاسبی بود۔ و با سری صحبت کرده بود۔ و از اقران نوری و خیر نساج بود۔ و با محتشمان مشائخ صحبت کرده بود۔ و اندر مسجد رصافہ بغداد وعظ کردے۔ و عالم بود تفسیر و قرأت۔ و روایاتش عالی بود اندر حدیث پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم۔ و وے آں بود کہ اندر وقت واقعہ نوری و بلا وے با وے بوده۔ کہ خداوند جلہ را خلاصی داد۔ و حکایت آں اندر شرح مذہب نوری بیارم ان شاء اللہ تعالیٰ۔ از وے مے آید کہ گفت

اذا سلمت منک نفسک فقد ادیت حقها و اذا سلم منک الخلق قضیت حقوقهم
چوں تن تو از تو سلامت یافت حق وے بگذاردی۔ و چوں خلق از تو سلامت یافتند حقوق
ایشاں بگذاردی۔ یعنی حقوق دو است۔ یکے حق نفس تو بر تو۔ و یکے حق خلق بر تو چوں نفس
را از معصیت منع کنی۔ و طریق سلامت آنجہانے وے طلب کنی حق وے بگذاردہ باشی۔
و چوں خلق را از بد خود ایمن گردانی و بد ایشاں بدنخواہی حق ایشاں بگذاردہ باشی۔ بکوش تا
ترا و خلق را از تو بد نیفتد۔ آنگاہ بحق گذاردن خداوند تعالیٰ مشغول شو۔ و اللہ اعلم۔
ومنہم اندر فن خود امام و عالی حال و لطیف کلام ابوبکر محمد بن الموسی الواسطی رضی اللہ عنہ از
محققان مشائخ بود و اندر حقائق شانے عظیم داشت۔ و درجہ بلند۔ و بنزدیک جملہ مشائخ
ستودہ بود۔ و از قدمائے اصحاب جنید بود۔ و عبارتے غامض داشت۔ و ظاہریاں را چشم اندر نیفتادے
و اندر ہیچ شہر آرام نداشت۔ چوں بمرو آمد اہل مرو بحکم لطافت طبع کہ نیکو سیرت بود وے را قبول
کردند و سخن وے بشنودند۔ و عمر آنجا بگذاشت۔ و از وے مے آید کہ گفت۔ الذاکر فی ذکرہ
اکثر غفلۃ من الناس لذکرہ یاد کنندہ را اندر یاد کردن وے غفلت زیادت بود از فراموش
کنندہ ذکر وے۔ از آنچہ چوں وے را یاد دارد۔ اگر ذکر وی را فراموش کند زیاں ندارد۔ و زیاں
آں دارد کہ ذکر وی را یاد کند و وے را فراموش کند کہ ذکر غیر مذکور باشد۔ پس اعراض از عین مذکور
با پنداشت ذکر بغفلت نزدیکتر بود از اعراض ذکر مذکور بے پنداشت۔ و ناسی را اندر نسیان
و غیبت پنداشت حضور نیست۔ و ذاکر را اندر ذکر و غیبت از مذکور پنداشت حضور است۔
پس پنداشت حضور بے حضور بغفلت نزدیکتر است از غیبت بے پنداشت۔ از آنچہ
ہلاک طالبان حق اندر پنداشت ایشاں است۔ آنجا کہ پنداشت بیشتر معنی کمتر۔ و آنجا کہ معنی
کمتر پنداشت بیشتر۔ و حقیقت پنداشت ایشاں از تہمت عقل باشد۔ و عقل را از تہمت
تہمت نفس حاصل آید۔ و ہمت را با تہمت ہیچ مقارنت نباشد۔ و اصل ذکر یا در غیبت بود
و یا در حضور۔ چوں ذاکر از خود غائب بود بحق حضور آں نہ ذکر بود کہ آں مشاہدہ بود۔ و
چوں از حق غائب بود بخود حضور آں نہ ذکر بود کہ غیبت بود و غیبت از غفلت بود۔ و اللہ
اعلم بالصواب۔ **ومنہم** مکین احوال و سفینۂ مقال ابوبکر بن دلف بن جحدر الشبلی رضی اللہ عنہ از
بزرگان و مذکوران مشائخ بود۔ و روزگار مہذب و وقتے مطیب داشت با حق۔ و وے را
اشارات لطیف است و ستودہ چنانکہ یکے از متاخران گوید۔ ثلثۃ من عجائب الدنیا اشارات

الشبلی و نکات المرتعش و حکایات الجعفر- و وی از کبار قوم بود- و سادات اهل طریقت ابتدا حاجب الحجاب خلیفه بود- اندر مجلس خیر النساج توبه کرد- و تعلق ارادت بجنید کرد و بسیاری از مشایخ را دریافت- از وی می آید که گفت اندر معنی قول خدای عزوجل- قُلْ لِلْمُؤْمِنِيْنَ يَغُضُّوْا مِنْ اَبْصَارِهِمْ ای ابصار الرؤس عن المحارم و ابصار القلوب عما سوی الله تعالیٰ- بگو یا محمد مر مومنان را چشم سر نگاه دارند از نظر بشهوت- و چشم دل نگاه دارند از انواع فکرت بجز اندیشه رویت- پس متابعت شهوت و ملاحظه محارم از غفلت است و از مصیبت همین مر اهل غفلت را آنست که از عیوب خود جاهل باشند- و آنکه اینجا جاهل بود آنجا هم جاهل بود- وَمَنْ كَانَ فِيْ هٰذِهٖۤ اَعْمٰى فَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ اَعْمٰى- و بحقیقت تا حق تعالیٰ ارادت شهوت از دل کسے پاک نکند چشم سر از غوامض آن محفوظ نگردد- و تا از ارادت خود اندر دل کسے اثبات نکند چشم دل از نظاره بغیر محفوظ نگردد- و از وی مے آید که روزے ببازار اندر آمد قومے گفتند- که هٰذا المجنون- گفت انا عندکم مجنون و انتم عندی اصحاء فزادنی الله فی جنونی و زاد فی صحتکم- من بنزدیک شما دیوانه ام و شما بنزدیک من هشیار- چون جنون من از شدت محبت است و صحت شما از قوت غفلت پس خدائے عزوجل اندر دیوانگی من زیادت کناد- تا قربتم بر قربتم زیاده شود- و در هشیاری شما زیادت کناد- تا بعدتان بر بعد زیادت شود- و این قول از غیرت بود تا خود چرا کسے اندر ان درجه باشد که دوستی را از دیوانگی فرق نکند و تمیز آن نباشد اندر دو جهان- والله اعلم- و منهم عالی احوال اولیا- با لطف اقوال و او ابو محمد بن جعفر بن نصیر الخلدی رضی الله عنه از اصحاب کبار جنید بود- و قدمای ایشان او اندر فنون این علم متبحر بود- و حافظ انفاس مشایخ و راعی حقوق ایشان بود- و وی را کلام عالی بسیار است اندر هر فن- و مر ترک رعونت را اندر هر مسئله حکایت باز بسته است- و حواله آن بکسے کرده- و از وی مے آید که گفت التوکل استواء القلب عن الوجود و العدم- توکل آن بود که وجود و عدم رزق تو بنزدیک دلت یکسان بود- بوجود رزق خرم نشوی و بعدم آن اندوهگین نگردی- زانچه تن ملک مالک است- و پرورش و هلاک وے حق تعالے اولیٰتر بود از تو- چنانکه خواهد میدارد تو اندر میانه دخل مکن- و ملک بمالک سپار و تصرف خود منقطع کن- ابو محمد جعفر روایت کند که بنزدیک جنید اندر آمدم او را یافتم اندر تپ- گفتم اے

اُستاد با حق بگو تا عافیت دہد۔ گفت دوش مے گفتم بسرم ندا آمد کہ تن تن ملک ماست۔ خواہیم تندرست داریم و خواہیم بیمار۔ تو کیستی کہ میانِ ما و ملکِ ما دخل کنی۔ تصرف خود منقطع کن تا بندہ باشی۔ واللہ اعلم بالصواب۔ **و منھم** شیخ محمود و معدنِ جود۔ ابو علی محمد بن القاسم الرودباری از بزرگان جوانمردان متصوفہ بود و سرہنگان ایشاں۔ و از ابناء ملوک بود۔ و اندر فنونِ معاملات شانے عظیم داشت۔ و وے را آیات و مناقب بسیار است و کلام لطیف اندر دقائق ایں طریقت۔ از وے مے آید کہ گفت۔ المرید لا یرید لنفسہ الا ما اراد اللہ لہ والمراد لا یرید من الکونین شیئا غیرہ مرید آں بود کہ ہیچ چیز نخواہد مر خود را جز آنکہ حق تعالیٰ اورا خواستہ باشد۔ و مراد آں بود کہ ہیچ چیز نخواہد از کونین بجز تبارک و تعالےٰ۔ پس راضی بارادتِ حق تبارک و تعالیٰ ارادتِ خود باید۔ تا وے مرید باشد۔ و محب را خود باید کہ ارادت نباشد۔ تا وے مراد باشد۔ آنکہ حق را خواہد جز آں نخواہد کہ او خواہد۔ و آنکہ حق اورا خواہد وے جز حق را نخواہد پس رضا از مقامات ابتداء بود۔ و محبت از احوال انتہا بود۔ و نسبت مقامات بتحقیق عبودیت است۔ و مرتبت احوال بتائید ربوبیت۔ و چوں چنیں باشد مرید بخود قائم۔ و مراد بحق قائم۔ واللہ اعلم۔ **و منھم** خزینہ دار توحید و سمسار تفرید ابو العباس قاسم بن مہدی السیاری از ائمہ وقت بود۔ و عالم بعلوم ظاہر و حقائق و صحبت با ابوبکر واسطی کردہ بود۔ و از مشائخ بسیار ادب گرفتہ از ہمہ اشرف قوم بود۔ اندر صحبت۔ و از ہمہ ایشاں اندر الفت۔ و ویرا کلام عالیست و تصانیف ستودہ۔ از وے مے آید کہ گفت التوحید ان لا یخطر بقلبک ما دون توحید۔ توحید آں بود کہ دون حق را بنزدیک دلت خطرہ نبود۔ و خاطر مخلوقات را بر سرت گذر نباشد۔ و مر صفوت معاملت را گذر نباشد۔ از آنچہ اندیشہ غیر از اثباتِ ایشاں بود۔ و چوں غیر ثابت شد حکم توحید ساقط گشت۔ و وے از خاندان علم و ریاست بود۔ و از اہل مرو اندر جاہ کس را بر اہل بیت وے تقدم نبود۔ از پدر میراث بسیار یافت جملہ آنرا بداد۔ و دو تار موے پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بستد۔ خداوند تعالیٰ ابرکاتِ آں ویرا توبہ نصوح ارزانی داشت۔ و بصحبت ابوبکر واسطی افتاد۔ و بدرجتے رسید کہ امام جلیعنی شد از متصوفہ۔ و چوں از دنیا میرفت وصیت کرد تا آں موہا را اندر دہانِ وے بنہادند۔ تا امروز اثر آں از گور وے بمرو ظاہر است۔ و مرداں بحاجت خواستن آنجا شوند۔ و مہمات از آنجا طلبند و بیابند و مجرب است۔ **و منھم** مالکِ وقتِ خود اندر

تصوف۔ وخالی طبعش از تکلف وتصرف۔ ابوعبداللہ محمد بن خفیف رضی اللہ عنہ امام زمانہ خود بود اندر انواعِ علوم۔ و ویرا اندر مجاہدات شانے عظیم است۔ و اندر حقائق بیان شافی و روزگار مہنا۔ و ہویداست اندر تصانیف ابن عطا و شبلی و حسین بن منصور و جریری را یافتہ بود۔ و بمکہ با یعقوب نہر جوری صحبت کردہ بود۔ و اسفار نیکو کردہ بتجرید۔ از ابنائے ملوک بود۔ و خداوند تعالیٰ ویرا توبہ داد وازاں اعراض کرد۔ و خطر وے بر خواطر اہل معانی بزرگ است۔ و از وے مے آید کہ گفت۔ التوحید الاعراض عن الطبیعۃ توحید اعراض کردن است از طبیعت۔ از انچہ طبائع جملہ محجوب اند از آلائے حق۔ و نابینا بنعمائے او۔ پس تا از طبع اعراض نباشد بحق اقبال نباشد۔ و صاحبِ طبع محجوب باشد از حقیقت توحید۔ و چوں آفت طبع ویدے بحقیقت توحید رسیدے۔ و وے را آیات و براہین بسیار است۔ واللہ اعلم بالصواب۔ و **منہم** سیف سیاد و آفتاب نجابت ابوعثمان سعید بن سلام المغربیؒ از بزرگان اہل تمکین بود۔ و اندر فنونِ علم حظے وافر داشت۔ و صاحبِ ریاضت و سیاست بود اندر رعایت آفات۔ و ویرا آیات بسیار است و براہین نیکو۔ و از وے مے آید کہ گفت۔ اَلمُعتَاضُ بِصُحبَۃِ الاَغنِیَاءِ عَلٰی مُجَالَسَۃِ الفُقَرَاءِ ابتَلَاہُ اللہُ تَعَالٰی بِمَوتِ القَلبِ۔ ہر کہ صحبت توانگراں برگزیند بر مجالست درویشاں مبتلا کند خدائے تعالیٰ او را بمرگ دل۔ کہ با توانگراں صحبت کن۔ و با درویشاں مجالست۔ از انچہ از فقرا کسے اعراض کند کہ با ایشاں مجالست کردہ باشد۔ نہ کسیکہ صحبت کردہ باشد۔ از انچہ اندر صحبت اعراض نباشد۔ و چوں از مجالست ایشاں بصحبت اغنیا شود۔ دلش بمرگ نیاز بمیرد۔ و تنش بہ پندار گرفتار شود۔ و چوں اعراض از مجالست را ثمرہ مرگ دل بود اعراض از صحبت چگونہ باشد و اندریں کلمات فرق ظاہر شد میان صحبت و مجالست واللہ اعلم بالصواب۔ و **منہم** مبارزِ صف صوفیاں و معبر احوال عارفاں ابوالقاسم ابراہیم بن محمد بن محمود النصر آبادیؒ وے اندر نیشاپور چوں خوارزم شاہ بود اندر نیشاپور۔ و شاہ حمویہ اندر نشاپور۔ بعلو حال و مرتبہ بجز آنکہ عز ایشاں اندر دنیا بود۔ وازاں وے اندر آخرت۔ و ویرا کلام بدیع و آیات رفیع است۔ مرید شبلی بود۔ و استاد متاخراں اہل خراسان بود۔ و اندر عصر وے چوں او نبود۔ و اعلم و اورع اہل زمانہ بود اندر فنون علم۔ و از وے مے آید کہ گفت۔ انت بین نسبتین نسبۃ الی ادم و نسبۃ الی الحق فاذا انتسبت الی ادم دخلت فی میادین الشھوات ومواضع الآفات والزلات وھی نسبۃ تحقق البشریۃ قال اللہ تعالیٰ اِنَّہٗ کَانَ ظَلُوْمًا جَھُوْلًا واذا انتسبت الی الحق

دخلت فی مقامات الکشف والبراهین والعصمة والولایة وهی نسبة تحقق العبودیة قال
اللہ تعالیٰ وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِیْنَ یَمْشُوْنَ عَلَی الْاَرْضِ هَوْنًا۔ تو اندر بیان دو نسبتی نسبت آدم
و نسبت حق چوں آدم نسبت کردی اندر بیاوین شهوتها و مواضع آفتها و ذلتها افتاد و ے
کہ نسبت طبیعت بے قیمت بود۔ و چوں بحق نسبت کردی اندر مقامات کشف و برہان و
عصمت و ولایت افتادی۔ آنکہ یک نسبت یافت بشریت بود۔ و ایں دیگر بتحقیق عبودیت
نسبت آدم اندر قیامت منقطع شود۔ و نسبت عبودیت ہمیشہ قائم بود۔ تغیر براں روا نباشد
چوں بندہ خود را بخود نسبت کند۔ و یا بآدم کمال آں بود کہ گوید انی ظلمت نفسی۔ و چوں بحق نسبت
کند آدمی محل آں بود۔ کہ حق گوید یا عبادی لا خوف علیکم الیوم۔ واللہ اعلم بالصواب
ومنہم سرور سر سالکان طریق حق۔ و جمال جاہہائے اہل تحقیق حق۔ ابوالحسن علی بن ابراہیم
الحصریؒ از محتشمان اسرار درگاہ حق بود۔ و از کبرائے ائمہ متصوفہ اندر زمانہ خود بے نظیر بود۔ و ویرا
کلام عالی و عبارات خوش است اندر کل معانی۔ و از وے مے آید کہ گفت۔ دعونی فی بلائی
هاتوا ما لکم الستم من اولاد آدم الذی خلقہ اللہ تعالیٰ بیدہ ونفخ فیہ من روحہ واسجد
لہ الملئکۃ ثم امرہ بامر فخالف فاذا کان اول الدن دردیا فکیف کان آخرہ۔ بگذارید مرا
ببلائے من شما از فرزندان آدمید۔ آنکہ خدائے تعالیٰ اورا بیافرید۔ بہ تخصیص خلقت۔ و بجان
بے واسطہ غیر اورا زندہ کرد۔ و ملائکہ را بفرمود۔ تا ویرا سجدہ کردند پس فرمانے کرد کہ ویرا فرمود۔
و سے براں مخالف شد۔ چوں اول خم دردے بود آخرش چگونہ بود۔ یعنی چوں آدمی را بدو باز گذارند
ہمہ مخالف بود۔ و چوں عنایت خود را لیوئے فرستد ہمہ محبت باشد۔ اکنوں حسن عنایت غایت
حق بر شمرد۔ فتح معاملت خود بآں مقابل کن۔ و پیوستہ عمر اندریں گذار۔ و باللہ التوفیق۔ ایں
است ذکر بعضے از متقدمان متصوفہ و قدوۃ ایشاں۔ و اگر جملہ را اندریں کتاب یاد کردمے۔ و
یا روزگار ایں گروہ مذکور را شرح دادمے۔ و حکایات شاں بیاوردمے۔ از مقصود باز ماندمے
و کتاب مطول شدے۔ اکنوں گروہے را از متاخران بایشاں پیوندم۔ و باللہ العون والعصمۃ
والتوفیق۔

باب فی ذکر ائمتہم من المتاخرین

بداں خیرک اللہ تعالیٰ کہ اندر زمانہ ما گروہے اند۔ کہ طاقت حمل ریاضت ندارند۔ بے ریاضت

ریاست را طلب کنند۔ و ہمہ اہل ایں قصہ را چوں خود پندارند۔ و چوں سخن گذشتگاں بشنوند و شرفِ ایشاں بہ بینند۔ و معاملاتِ ایشاں بر خوانند اندر خود نگاہ کنند۔ و معاملاتِ ایشاں بر خوانند اندر خود نگاہ کنند۔ خود را ازاں دور یابند۔ ترکِ آں بگیرند۔ و ایشاں گویند کہ ما نہ آنیم و گویند اندر زمانہ ما ایں چنیں کساں نماندہ اند۔ و ایں قول از ایشاں محال باشد۔ ازانچہ خداوند تعالیٰ ہرگز زمین را بے حجت نگذارد۔ و ہرگز ایں امت را بے ولی ندارد۔ چنانچہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم گفت۔ لا یزال طائفۃ من امتی علی الخیر والحق حتے تقوم الساعۃ۔ و نیز پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ لا یزال فی امتی اربعون علی خلق ابراہیم۔ ہرگز امتِ من خالی نباشد از طائفہ کہ ایشاں بر خیر و حق باشند تا قیامت آید۔ و ہمیشہ در امتِ من چہل تن بر خوئے ابراہیم علیہ السلام باشند۔ و گروہے ازینکہ ذکر ایشاں اندریں باب بیاریم گذشتہ اند۔ و بروح براحت و روح سپردہ۔ و گروہے زندہ اند رضی اللہ تعالیٰ عنا و عن جمیع المسلمین و المسلمات بہ جہت۔ و **منہم** طراز طریق ولایت۔ و جمال جمع اہل ہدایت۔ ابوالعباس احمد بن محمد القصاب مقدمان ماوراءالنہر را یافتہ بود۔ و با ایشاں صحبت کردہ۔ و وے معروف و مشہور بود بعلوِ حال و صدقِ فراست۔ و کثرتِ برہاں۔ و زہد و کرامت۔ و ابو عبداللہ خیاطی کہ امام طبرستان بود۔ گوید کہ از افضال خدائے عزوجل یکے آنست۔ کہ کسے را بے تعلیم چناں گرداند کہ چوں ما را اندر اصولِ دین و دقائق توحید چیزے مشکل شود از وے بپرسیم۔ و آں ابوالعباس قصابست و وے امّی بود۔ اما کلامِ وے و نطقش عالی بود اندر علمِ تصوف و اصول۔ و اندر ابتدا و انتہا عالی حال و نیکو سیرت بود۔ و از وے مرا حکایات بسیار بسماع افتادہ است اما از ہمہ بیں اندریں کتاب اختصار است۔ گویند کودکے از اشترے را زمام گرفتہ بود۔ و بابازارگراں اندر بازار آمل مے رفت۔ و پیوستہ آنجا وحل باشد و پائے اشتر از جائے بشد۔ و بیفتاد۔ و خورد بشکست۔ مردماں قصد کردند کہ تا آں بار از پشتِ وے فرو گیرند کودک دست بستغاثت بردہ نوحہ مے کرد۔ و شیخ وے بداں بر گذشت گفتا چہ بودہ است۔ گفتند پائے اشترے بشکست۔ وے زمامِ اشتر بر گرفت۔ و روے بآسماں کرد۔ و گفت بار خدایا پائے ایں اشتر را درست کن۔ و اگر درست نخواہی کرد دلِ قصاب بگریستن کودکے چرا سوختی۔ اندر حال اشتر بر خواست۔ و فرا رفتن گرفت۔ و از وے مے آید کہ گفت ہمہ عالم را اگر خواہند یا نہ بہ خداوندے خوئے مے باید کرد۔ و الا اندر رنج باشند

زانچه چوں خوے باو کنی اندر حال بلا میلے رابینی بلا ببلا بیاید۔ و اگر خوے نکنی بلا بیاید و رنجه دل کردی۔ که خداوند تعالیٰ برضا و سخط کر تقدیر کرده است تقدیر خود را متغیر نکند۔ پس رضائے ما بحکم وے نصیب راحت ماست۔ هر که با وے خو کند دلش براحت شود۔ و هر که از وے اعراض کند بورود قضا رنجه گردد۔ واللہ اعلم۔ **ومنهم** بیان مریدان و برهان محققان ابو علی بن الحسین بن محمد الدقاقؒ امام فن خود بود۔ و اندر زمانه بے نظیر۔ بیان صریح و زبان فصیح داشت اندر کشف راه خداوند۔ و مشائخ بسیار را دیده بود۔ و با ایشاں صحبت کرده۔ و مرید نصرآبادی بود و تذکیر کردے۔ از وے مے آید که گفت من انس بغیره ضعف فی حاله و من نطق من غیره کذب فی مقاله۔ هر کرا بدوں حق اُنسے باشد اندر حالِ خود ضعیف باشد۔ و آنکه جز از وے گوید اندر مقالات خود کاذب باشد۔ از انچه با غیر از قلت معرفت بود۔ و انس با وے از غیر وحشت بود۔ و مستوحش از غیر ناطق نبود از غیر۔ و از پیرے شنیدم که وے گفت که روزے در مجلس وے اندر آمدم به نیت آنکه بپرسم از حال متوکلاں۔ و وے دستار نیکوئی طبری بر سر داشت۔ دلم بداں میل کرد۔ و گفتم۔ ایها الاستاد و ما التوکل توکل چه باشد گفت آنکه طمع از دستار مردمان کوتاه کنی۔ ایں بگفت و دستار اندر پیش من انداخت۔ **ومنهم** شرف اهل زمانه و اندر زمانه خود یگانه۔ ابو الحسن علی بن احمد الخرقانیؒ از اجله مشائخ بود۔ از قدمار ایشاں۔ و اندر وقتِ خود ممدوح همه اولیا بود۔ شیخ ابو سعید قصد زیارتِ او کرد۔ و با وے او را محاورات لطیف بود از هر فن۔ و چوں باز مے گشت گفت من ترا بولایت عهدِ خود برگزیدم۔ و از حسن مودب شنیدم۔ که وے خادم شیخ ابو سعید بود۔ که چوں شیخ بحضرتِ وے رسید او هیچ سخن نگفت و مستمع بود۔ و بجز جواب سخنِ وے هیچ چیز نمے گفت۔ من او را گفتم ایها الشیخ از برائے چه چنیں خاموش گشتی۔ گفت از یک سخن تحریک عبارت کننده بس بود۔ و از استاد ابو القاسم قشیری شنیدم۔ که چوں من بولایت خرقاں اندر آمدم فصاحتم برسید۔ و عبارتم نماند۔ از حشمت آں پیر و پنداشتم که از ولایتِ خود معزول شدم۔ از وے مے آید که گفت راه دو است یکے راهِ ضلالت و دیگر راهِ هدایت۔ آنچه راهِ ضلالت است آں راهِ بنده است بخداوند۔ و آنچه راه هدایت است آں راه خداوند است به بنده۔ پس هر که گوید که بدو رسیدم نرسید۔ و هر که گوید باو رسانیدند بدانکه رسید۔ از انچه رسیدن اندر

نارسانیدن بسته است۔ و نارسیدن اندر رسیدن بسته است۔ واللہ اعلم بالصواب۔
ومنهم بادشاه وقت و زمانِ خود۔ منفرد اندر عبارت و بیانِ خود۔ ابو عبداللہ محمد بن
علی المعروف بالداستانی مقیماً بالبسطام عالم بود بانواع علوم۔ و از محتشمان درگاهِ حق بود۔
و وے را کلام مهذب است و اشارات لطیف۔ و شیخ سهلکی که امام آں دیار بود و ویرا خلقے
نیکو بود۔ و من جزوے از انفاس وے از سهلکی شنیدم۔ و آں سخت عالی بود و خوشتر۔
ازانجمله گوید که التوحید عنك موجود وانت فی التوحید مفقود۔ یعنی توحید از تو درست
است، اما تو اندر توحید نادرستی که بر مقتضائے حق وے قیام نکنی۔ و کمترین درجه اندر توحید
نفی تصرف تو باشد اندر ملک۔ و اثبات تسلیم تو اندر امورِ خود مر حق را عزوجل۔ و شیخ سهلکی
گفت وقتے اندر بسطام ملخ آمده بود۔ و همه درختاں و کشتها از کثرت ایشاں سیاه شده۔
و مردمان دست بخروش بر زدند۔ شیخ مرا گفت ایں چه مشغله است۔ گفتم ملخ آمده است
و مردمان بداں رنجه دل مے باشند۔ شیخ برخواست و بر بام بر آمد و روئے بآسمان کرد و در
حال همه برخواستند۔ و نمازِ دیگر را یکے نمانده بود۔ و کسے را برگے زیاں نشد۔ واللہ اعلم بالصواب
ومنهم شاہنشاه محبان۔ و ملک الملوک صوفیان۔ ابوسعید فضل اللہ بن محمد المہیمنی
سلطانِ وقت و جمالِ طریقت بود۔ و جمله اہل زمانه ویرا مسخر بودند۔ گروہے بدیدار درست
و گروہے باعتقاد نیکو۔ و گروہے بقوتِ حال۔ و وے عالم بود بفنونِ علم۔ روزگارے
عجب داشت و شانے عظیم اندر درجه اشراف بر اسرار۔ و ویرا بجز ایں آیات و آثار و
براہین بسیار بود۔ چنانکه آثار وے ظاہر است امروز اندر عالم۔ و اندر ابتدائے حالِ وے
بطلبِ علم۔ از میهنه بسرخس آمد۔ و با ابو علی زاہر سبق تعلیق کرد۔ و یک روزه سه روزه سبق بگرفتے
و آں سه روز اندر عبادت بگذاشتے۔ تا آں امام آں رشد اندر وے بدید۔ و تعظیم وے
زیادت کرد۔ و اندر آں وقت والئے سرخس شیخ ابوالفضل حسن بود۔ روزے بر جوئے بار
سرخس مے رفت۔ ابوالفضل حسن او را پیش آمد۔ و گفت یا ابا سعید راهِ تو نه ایں است که
مے روی۔ راهِ خویش رو۔ تعلیق باره نکرد۔ و از آنجا باز بجائے خویش آمد۔ و بریاضت و مجاہدت
مشغول شد۔ تا حق تعالی در ہدایت بر وے بکشاد و بدرجه اعلی رسانیدش۔ و از شیخ ابو مسلم
فارسی شنیدم۔ که گفت مرا با وے پیوسته خصومتے بود۔ وقتے قصد زیارتِ وے کردم۔ و
مرقعه داشتم از وسخ چوں دوال گشته۔ چوں بنزدیک وے اندر آمدم وے را یافتم بر سریر

نشستہ۔ و دیبائے مصری پوشیدہ۔ باخود گفتم ایں دعوے فقرے کند با ایں ہمہ علائق۔
و من دعوی فقرے کنم با ایں ہمہ تجرید۔ مرا چگونہ موافقت باشد با ایں مرد۔ وے بداں
اندیشۂ من مشرف شد۔ سر برآورد۔ گفت یا ابا مسلم فی ای دیوان وجدت من کان
قلبہ قائما فی مشاہدۃ الحق یقع علیہ اسم الفقر اندر کدام یافتی کہ چوں کسے را دل اندر
مشاہدۂ حق قائم بود۔ بر وے نام فقر بود۔ یعنی اصحاب مشاہدۃ اغنیا اند بحق۔ و فقرا ارباب
مجاہدت اند۔ گفت من اندر پنداشت خود پشیماں شدم۔ و از اندیشۂ ناخوب استغفار کردم
و از وے مے آید کہ گفت۔ التصوف قیام القلب مع اللہ بلا واسطہ تصوف قیام دل
بود با حق بے واسطہ۔ و ایں اشارت بمشاہدت باشد۔ و مشاہدہ غلبۂ دوستی بود۔ و استغراق
اندر صفت تحقیق شوق رویت۔ و فنائے صفت ببقائے حق۔ و اندر کتاب الحج اندر مشاہدہ
وجود آں بابے بیارم انشاء اللہ تعالیٰ۔ وقتے از نیشاپور قصد طوس داشت و اندراں عقبہ
سرد بود و پائیش اندر موزہ سردی مے یافت۔ درویشے گفت من اندیشہ کردم کہ ایں فوطۂ
خود بدو نیم کنم۔ و اندر پائے او پیچم۔ ولم نداد کہ فوطہ سخت نیکو بود۔ چوں بطوس آمدیم اندر مجلس
از وے سوال کردم۔ کہ شیخ مرا فرقے کند میان وسواس شیطان و الہام حق۔ گفت الہام
آں بود کہ ترا گفتند۔ کہ فوطہ بدو پارہ کن تا پائے بو سعید سردی نیابد۔ و وسواس آنکہ ترا
منع کرد ازاں۔ و ازیں جنس از وے مشہوا تراست و کار مرداں اینست۔ واللہ اعلم۔
ومنہم زین اوتاد و شیخ عباد ابوالفضل محمد بن الحسن الختلیؒ اقتدائے من اندر طریقت بدوست
عالم بود بعلم تفسیر و روایات۔ و اندر تصوف مذہب جنید داشت۔ و مرید حصری بود و صاحب
سروانی۔ و از اقران ابو عمر قزوینی و ابوالحسن بن سالبہ بود۔ و شصت سال بحکم عزلتے صادق
بکوہہا اندر مے گریخت۔ و نام خود از میان خلق گم کردہ بود۔ و بیشتر بجبل لگام بودے۔ و
عمرے نیکو یافت۔ و ویرا آیات و براہین بسیار بود۔ اما لباس و رسوم متصوفہ نداشتے۔ و
با اہل رسم شدید بودے۔ و من ہرگز از وے مہیب تر مردے ندیدہ بودم۔ و از وے مے
آید کہ گفت الدنیا یوم ولنا فیہا صوم۔ دنیا یک روز است و ما خود اندراں روز بروزہ ایم۔
یعنی ازاں ہیچ نصیب نمے گیریم۔ و اندر بند وے مے بنائیم۔ زانچہ آفت آں بدیدہ ایم و
بر حجب آں واقف شدہ۔ و ازاں اعراض کردہ وقتے من بر دست وے آب مے ریختم۔ مر
طہارت ویرا اندر خاطرم بگذشت۔ کہ چوں کارہا بتقدیر و قسمت است چرا آزاداں خود را بندہ

پیران کنند مرا امید کرامتی را گفت ای پسر دانستم آنچه اندیشیدی بدانکه هر حکمی را سببی است
چون حق تعالی خواهد تا عوان بچه را تاج و مملکت دهد ویرا توبه دهد. و بخدمت دوستی مشغول کند
تا این خدمت مر کرامت وی را سبب گردد. و مانند این بسیار لطائف هر روز از وی
برمن ظاهر شدی. و آن روز که ویرا وفات آمد به بیت الجن بود. و آن دهی است بر سر
عقبه میان بانیان رود و دمشق. سر بر کنار من داشت و مرا رنجی می بود اندر دل.
از یکی از یاران خود. چنانکه عادت آدمیان بود. وی مرا گفت ای پسر مسئلهٔ اعتقاد
با تو بگویم اگر خود را بدان درست کنی از همه رنجها باز رهی. بدانکه اندر همه محلها و حالها خدای
آفریننده از نیک و بد. باید که بفعل وی خصومت نکنی. و رنجی بدل نگیری. و بجز این
وصیتی دراز نکرد و جان بداد. والله اعلم بالصواب. و منهم استاد و امام. و زین
اسلام. ابوالقاسم عبدالکریم ابن هوازن القشیری رضی اندر زمانه خود بدیع بود. و قدرش رفیع.
و منزلتش بزرگ. و معلوم است اهل زمانه را روزگار وی. و انواع فضلش. و اندر هر
فن او را لطائف بسیار است و تصانیف نفیس. جمله با تحقیق. و خداوند تعالی حال و
زبان وی را از حشو محفوظ گردانیده بود. و از وی شنیدم که گفت مثل الصوفی کعلة
البرسام اوله هذیان و آخره سکوت فاذا تمکن خرس. مانند کرد صوفی را بعلت برسام
که ابتدای آن هذیان گفتن بود. و انتهایش سکوت اندران. پس صفوت را دو طرف است
یکی وجد. و دیگری نمود و نمود مر مبتدیان را بود. و اندر نمود عبارت از نمود هذیان بود. و وجد منتهیان را
بود. و اندر وجد عبارت از وجد محال باشد. پس تا طالب اند بعلو همت ناطق اند. اندر همت
و نطق هم مر اهل همت را هذیان نماید. و چون رسیدند برسیدند. و نیز ایشان را عبارت و اشارت
نماند. و مثال این آنست که چون موسی صلوات الله علیه مبتدی بود. و همه همتش رویت
بود. از همت عبارت کرد. و گفت رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ این عبارت از نایافت
مقصود هذیان نمود. و رسول ما صلی الله علیه وسلم منتهی بود. و متمکن. و چون شخصش بمقام همت
رسید و همتش فانی شد. گفت لَا أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ. و این منزلتی رفیع و مقام عالی
است. والله اعلم بالصواب. و منهم شیخ و امام اوحد. و اندر طریق خود منفرد ابوالعباس
احمد بن محمد الاشقانی رضی اندر فنون علم اصول و فروع امام بود. و اندر همه معانی رسیده و مشایخ
بسیار را دیده. و از کبرا و اجلهٔ اهل تصوف بود. راه خود را بفنا عبارت کردی بعبارتی

متعلق بود بداں عبارت مخصوص بود۔ و دیدم گروہے از جہلہ کہ بداں عبارت وے تقلید
کردہ بود۔ و شطحہائے وے بردست گرفتہ۔ و تقلید بمعنے ناستودہ بود۔ بنگر تا بعبارت چگونہ باشد
مرا با وے انسے عظیم بود۔ و وے را بر من شفقتے صادق۔ و اندر بعضے علوم استادِ من بود۔ و ہرگز
تا من بودم از ہیچ صنف کسے ندیدم کہ شرع را بنزدیک وے تعظیم بیشتر از آں بود۔ کہ بنزدیک
وے۔ و از کل موجودات گسستہ بود۔ و بجز امامے محقق را از وے فائدہ نبودے از دقت
عبارتش اندر علم اصول۔ و پیوستہ طبعش از دنیا و عقبیٰ نفور بودے۔ و پیوستہ مے خروشیدے
کہ اشتہی عدماً لا وجود لہ۔ و بپارسی گفتے ہر آدمی را بایست محال باشد۔ و مرا نیز
بایستی محال است۔ کہ بیقین دانم کہ آں نباشد۔ و آں آنست کہ مے بایدم۔ کہ خداوند تعالیٰ
مرا بعدمے برد کہ ہرگز آں امر را وجود نباشد۔ زانچہ ہر چہ ہست از مقامات و کرامات جملہ محل
حجاب و بلا اند۔ آدمی عاشق حجاب خود شدہ۔ نیستی بہ۔ اندر آرزوے دیدار۔ بہتر از آرام
با حجاب۔ و چوں حق جل جلالہ ہستی ایست کہ عدم بروے جائز نباشد چہ زیاں اندر ملک
وے۔ اگر من نیست گردم۔ کہ ہرگز مر آں نیستی را ہستی نباشد۔ و ایں اصل قویست اندر
صحت فنا۔ واللہ اعلم بالصواب۔ و **منہم** قطب زمانہ۔ و اندر زمانہ خود یگانہ
ابوالقاسم بن علی بن عبداللہ الگرگانی و ارضاہ و متعناہ و المسلمین ببقائہ اندر وقت خود
بے نظیر است۔ و اندر زمانہ بے بدیل۔ و وے را ابتداے حال سخت نیکو و قوی بودہ است۔
و اسفار سخت بشرط۔ و اندراں وقت روئے دل ہمہ اہل درگاہ بدو بود۔ و اعتقاد جملہ
طالبان بر او۔ و اندر کشف واقعہ مریداں آیتے است ظاہر۔ آراستہ بفنون علم است
و از مریداں وے ہر یکے عالمے را زینتے اند۔ و از پس او مر او را خلفے نیکو ماندہ۔ ان شاء اللہ
تعالیٰ۔ کہ مقتداے قوم باشد۔ و آں لسان الوقت است۔ ابو علی الفضل بن محمد الفارمدی
ابقاہ اللہ۔ کہ نصیب خود اندر حق آں فرو نہادہ باشد۔ و از کل اعراض کردہ۔ و ایزد تعالیٰ
مر او را برکات آں زبانِ حال آں سید گردانیدہ است۔ روزے من اندر پیش شیخ
نشستہ بودم۔ و احوالہا و نمودہائے خود را بر شمردم۔ بحکم آنکہ روزگار خود با وے سرہ کنم۔
کہ ناقد وقت است۔ و وے آں را بحرمت از من مے شنید۔ و مرا نخوت کودکی و آتش
جوانی بر گفتار آں حریص مے کرد۔ و چناں صورت مے بست۔ کہ مگر ایں پیر را اندر ابتدا بریں
کوئے گذرے نبودہ است۔ کہ چندیں خضوع مے کند اندر حق من۔ و نیاز مے نماید اندر حال

وے اندر باطن من آں بدید۔ و گفت اے دوست پدر۔ بدانکہ ایں خضوع من نہ مر ترا و یا حال تراست۔ کہ محول احوال بر محل محال آمد۔ بلکہ ایں خضوع من محول احوال راسیکنم وایں عام باشد مر ہمہ طلاب را نہ خاص مر ترا۔ چوں ایں بشنیدم از دست بیفتادم۔ و وے اندر من بدید۔ و گفت اے پسر آدمی را بایں طریقت نسبت بیش ازاں نبود۔ کہ چوں وے را بطریقت بازبندند۔ پندار یافت آں بگرداندش۔ و چوں ازاں معزول کنندش بعبارت پندارش بربندند پس نفی و اثبات فقد و وجود وے ہر دو پندار باشد۔ و آدمی ہرگز از بند پندار نرہد۔ ویرا باید کہ درگاہ بندگی گیرد۔ و جملہ نسبتہا را از خود دفع کند بجز نسبت بندگی۔ و فرمانبرداری۔ و بعد ازاں مرا با وے اسرار بسیار بود۔ اگر باظہار آیات وے مشغول گردم از مقصود بمانم۔ واللہ اعلم۔

ومنہم رئیس اولیاء و ناصح اہل صفا۔ ابو احمد المظفر بن احمد بن حمدانؒ اندر بالش ریاست خداوند عزوجل دریں قصہ بروے بکشاد۔ و تاج کرامت بر سر وے نہاد۔ و ویرا بیانے نیکو بود۔ و عبارتے عالی اندر فناء و بقاء۔ و شیخ المشایخ ابو سعید گفتؒ کہ مارا بدرگاہ از راہ بندگی آوردند۔ و خواجہ مظفر را از راہ خداوندی۔ یعنی ما بمجاہدۃ بمشاہدۃ یافتیم۔ و وے از مشاہدۃ۔ آمد من از وے شنیدم۔ کہ گفت آنچہ بزرگان را بقطع بوادی و مفازات روے نمودہ است۔ من اندر میان بالش و صدر یافتم۔ و آنانکہ اصحاب رعونت اند۔ ایں قول را ازاں پیر بدعوی بردارند۔ و آں از نقص ایشاں بود۔ و ہیچ حال عبارت از صدق حال خود دعوی نباشد۔ خاصہ کہ از اہل معنی بود۔ و امروز ویرا خلفے نیکو ماندہ است۔ و بزرگوار خواجہ احمد سلمہ اللہ تعالیٰ گفت۔ روزے من بنزدیک وے بودم۔ یکے از مدعیان نیشاپور بنزدیک وے مے بود۔ وے گفت اندر میان عبارتش کہ فانی شود آنگاہ باقی شود۔ خواجہ مظفر گفتؒ کہ بر فنا چگونہ بقا صورت گیرد۔ کہ فنا عبارت از نیستی بود۔ و بقا اشارت بہستی و ہر یکے ازیں نفی کنندۂ صاحب خود بود۔ پس فنا معلوم است۔ اما چوں ایں غیبت بود۔ اگر ہست شود آں نہ عین بود۔ بلکہ آں خود چیزے دیگر بود۔ و روا نباشد کہ ذوات فانی شود۔ اما فنائے صفت روا بود۔ و فنا سبب روا۔ پس چوں سبب و صفت فانی شود موصوف و سبب بماند۔ فنا بر ذات وے درست نباشد۔ و من کہ علی بن عثمان الجلالی ام۔ گویم کہ من عبارات آں خواجہ بعین یاد نداشتم۔ اما معنی ایں بود کہ من بدیں عبارت یاد کردم۔ و مراد عبارت ظاہر تر کنم۔ تا عام تر شود۔ پس مراد ازیں آنست۔ کہ اختیار بندہ صفت

بود با ختیارِ خود۔ بندہ محجوب است از اختیارِ حق پس صفتِ بندہ حجاب وے آمد از حق۔ ولامحالہ اختیارِ حق ازلی بود۔ وازاں بندہ محدث۔ و ہر ازلی فنا روا نباشد۔ وچوں اختیارِ حق اندر حق بندہ بقا یابد۔ لامحالہ اختیارِ وے فانی شود۔ و تصرف وے منقطع۔ واللہ اعلم۔ روزے من اندر کرمان بنزدیک وے اندر آمدم با جامہ راہ و بشولیدہ وے۔ مرا گفت یا ابا الحسن ارادت حالی مرا بگوی تا چیست گفتم مرا سماع مے باید اندر حال۔ کس فرستاد تا قوالے بیاوردند۔ وجماعتے را از اہل عشرت وآتش کودکی وقوت ارادت وحرقت ابتدا مرا اندر سماع کلمات مضطرب کرد۔ چوں زمانے برآمد۔ وسلطان و غلیان آں وقت اندر من کمتر شد۔ مرا گفت چگونہ بود مرترا ایں سماع گفتم ایہا الشیخ سخت خوش بودم۔ گفت وقتے بیاید کہ ایں و بانگ کلاغ ہر دو مرترا یکساں شود۔ کہ قوت سماع تا آنگاہ بود کہ مشاہدہ نباشد۔ چوں مشاہدہ حاصل آید ولایت سمع ناچیز شود۔ ذکر تا ایں را عادت نکنی۔ تا طبیعت نشود۔ و باز بداں نمانی۔ واللہ اعلم بالصواب۔

باب ذکر احوال الصوفیۃ من المتاخرین علی الاختصار من اہل البلدان

واگر اکنوں من ذکر و شرح حال جملہ بیارم اندریں کتاب دراز گردد واگر بعضے را فرو گذارم مقصود از کتاب بر نیاید۔ اکنوں اسامی آنچہ بودہ اند اندر عہد من وہستند از احاد قوم و مشائخ ایشاں از ارباب معانی دوں اصحاب رسوم اندریں کتاب بیارم۔ تا بحصول مراد خود قریب تر باشم انشاء اللہ عزوجل۔ آنچہ بودند اندر شام وعراق شیخ زکی بن العلا از بزرگان مشائخ بود۔ واز سادات زمانہ وے را یافتم۔ چوں شعلہ از شعلہائے محبت با آیات و براہین ظاہر و شیخ بزرگوار ابو جعفر محمد بن المصباح الصیدلانی از رؤسائے متصوفین بود۔ و زبانے نیکو داشت اندر تحقیق۔ و میلے عظیم بحسین بن منصور۔ و بعضے از تصانیف وے بر وے خواندم۔ و ابو القاسم سدسی پیرے با مجاہدت و نیکو حال بود۔ و راعی و معتقد درویشاں با اعتقاد نیکو۔ اما از اہل پارس شیخ الشیوخ ابو الحسن ابن سالبہ افصح اللسان بود اندر تصوف۔ واوضح البیان اندر توحید۔ و ویرا کلمات معروف است۔ و شیخ مرشد ابو اسحٰق ابن شہر یار از محتشمان قوم بود۔ و سیاستے تمام داشت۔ و شیخ طریقت ابو الحسن علی بن بکران از بزرگان متصوفہ بود۔ و شیخ ابو مسلم ہروی عزیز وقت بود۔ و نیکو روزگار۔ و شیخ ابو الفتح سالبہ مرید پدر را خلفے نیکو د

امیدوار است۔ و شیخ ابوطالب مردے گفتار کلمات حق بود۔ و ازیں جملہ من شیخ الشیوخ شیخ ابو اسحٰق را ندیدہ ام۔ اما از اہل قہستان و آذربائیجان و طبرستان و کش شیخ شفیق فرح معروف باخی زنجانی مردے نیکو سیرت و ستودہ طریقت بودہ۔ و شیخ اندریں زمانہ از بزرگان ایں طائفہ است و از وے حیرات بسیار است۔ و بادشاہ تائب مردے عیار بود اندر راہ حق۔ و شیخ ابو عبداللہ جنیدی پیرے رفیق و محترم بود۔ و شیخ ابوطاہر مکشوف از اجلۂ آں وقت بود۔ و خواجہ حسن سمنانی مردے گفتار است و امیدوار۔ و شیخ سہلکی از فحول صعالیک متصوفہ بود۔ و احمد پسر شیخ خرقانی مریدِ پدر خود را خلفے نیکو بود۔ و ادیب کمندی از سادات زمانہ بود۔ اما از اہل کرمان خواجہ علی بن الحسین السیرکانی سیاح وقت بود۔ و اسفار نیکو داشت و پسرش حکیم مردے عزیز است۔ و شیخ محمد بن سلمہ از بزرگان وقت بودہ است۔ و پیش از وے مکتومان بودہ اند از اولیائے خدا عزوجل و جوانان و احداث امیدوار ہستند۔ اما از اہل خراسان کہ امروز سایۂ اقبالِ حق آنجاست۔ شیخ مجتہد ابوالعباس دامغانی بود۔ و زندگانی خوب داشت و وقتے خوش۔ و خواجہ ابوجعفر محمد بن علی الجوینی پیر است کہ از بزرگان و محققان ایں طائفہ است۔ و خواجہ ابوجعفر ترشیزی از عزیزانِ وقت بود۔ و خواجہ محمود نیشاپوری مقتدائے وقت بود۔ و زبانے نیکو داشت۔ و شیخ محمد معشوق زندگانی نیکو و خوب داشت و وقتے خوش و جمرۃ المحب بود۔ و پیرے نیکو باطن و خرم و خواجہ رشید مظفر پسر شیخ ابوسعید امیدوار است کہ مقتدائے قوم و قبلۂ دلہا شود۔ و خواجہ شیخ احمد حمادی سرخسی مبارزِ وقت بود۔ و مدتے رفیق من بود۔ و اندر کار وے عجائب بسیار دیدہ ام۔ و از جوانمردانِ متصوفہ بود۔ و شیخ احمد نجار سمرقندی کہ مقیم مرو بود۔ سلطان زمانۂ خود بود۔ شیخ ابوالحسن علی بن ابی علی الاسود مریدِ پدر خود را خلفے نیکو بود۔ و اندر روزگار خود یگانہ بود بعلو ہمت۔ و صدق فراست۔ و اگر جملہ را برشمرم از اہل خراسان دشوار باشد۔ و من سی صد کس دیدہ ام اندر خراسان تنہا ہر یکے مشربے داشتند۔ کہ از آنجملہ یکے اندر ہمہ عالم بس بود۔ و ایں ہمہ از آنست کہ آفتاب محبت و اقبال طریقت اندر طالع خراسان است۔ و اما از اہل ماوراء النہر خواجہ امام مقبول خاص و عام ابوجعفر محمد بن الحسین الحرمی مردے مستقیم و گفتار است۔ و ہمتے عالی دارد۔ و روزگار صافی۔ و شفقتے تمام بر طلاب درگاہِ حق۔ و خواجہ فقیہ۔ اندر میان اصحاب خود وجیہ ابو محمد بالغری روزگار نیکو داشت۔ و معاملات قوی۔ و احمد ایلاقی شیخ وقت بود۔ و بزرگ زمانہ و تارک رسوم و عادات و خواجہ عارف فرید وقت بود۔ و بدیع

عصر و علی بن ابی اسحاق خواجه روزگار بود و مردی محتشم و زبانی نیکو داشت۔ و این اسامی آن گروه است که من جمله را دیده ام۔ و مقام هر یک معلوم کرده۔ و جمله از اهل تحقیق بودند۔ امّا از اهل غزنین و سکان آن شیخ عارف و اندر روزگار خود متصوف۔ ابوالفضل بن الاسدی پیری بزرگوار بود۔ و وی را براهین ظاهر است و کرامات زاهر۔ و چون شعله بود از آتش محبت و روزگارش مبنی بر تلبیس بود۔ و شیخ مجرد از علائق مفرد اسمعیل الشاشی پیری محتشم بود۔ و بر طریق ملامت رفتی۔ و شیخ سالار طبری از علمای متصوفه بود۔ و روزگار نیکو داشت۔ و شیخ عیاره و معدن اسرار ابوعبدالله محمد بن الحکیم المعروف بمرید از مستان حضرت حق بود۔ و اندر زمانه در فن خود ثانی نداشت و روزگارش بر خلق پوشیده بود۔ و وی را براهین ظاهر است و آیات ظاهر۔ و بصحبت روزگارش بهتر بود از آنچه بدیدار۔ و شیخ محترم و از جمله مقدم سعید بن ابی سعید العیار حافظ حدیث پیغمبر بود علیه السلام۔ و عمری نیکو یافت۔ و مشائخ بسیار را دیده بود۔ قوی حال بود۔ و با خبر۔ اما پوشیده رفتی و سعی خود با کسی ننمودی۔ و خواجه بزرگوار و قاعده حرمت و وقار ابوالعلا عبدالرحیم بن احمد السغدی عزیز قوم است و سید وقت۔ و مرا بدل باوی نیک باشد۔ و روزگار مهذب داشته و حالی نیکو و از فنون علم آگاه است۔ و شیخ اوحد قسورة بن محمد الجردیزی با اهل طریقت شفقتی تمام دارد۔ و هر یک را نیز دیک وی حرمتی هست۔ و مشائخ را دیده است۔ و بحکم اعتقادات عوام و علمای آن شهر امید بهتر دارم که از پس این کسانی پدیدار آیند۔ که ما را بدیشان اعتقاد باشد و این گروه پراگندگان که اندر این شهر راه یافته اند۔ و صورت این طریق را تصنیع گردانیده اند۔ از این شهر پاک گردند۔ و این نیز قدمگاه اولیا و بزرگان شود و اکنون باز گردیم بفرق فرق اندر مذاهب۔ والله اعلم بالصواب۔

باب فی فرق فرقهم فی مذاهبهم

و پیش ازین اندر ذکر ابوالحسن نوری گفته بودم۔ که ایشان دوازده گروه اند۔ دو گروه از آن مردود اند و ده گروه مقبول۔ و هر یکی را ازین ده گروه معاملتی و طریقتی نیکوست اندر مجاهدات و آدابی لطیف اندر مشاهدات۔ و هر چند که اندر معاملات و مجاهدات و ریاضات ایشان مختلف اند اندر اصول و فروع شرع و توحید موافق اند۔ و ابویزید گفت رحمة الله علیه۔ اختلاف العلماء رحمة الا فی تجرید التوحید۔ و موافق این کلمه نیز خبری مشهور است

وحقیقتِ تصوف میان اخیار مشائخ است از روئے حقیقت۔ ومقسوم از روئے مجاز و رسوم۔ پس من بر سبیل اختصار و ایجاز سخنان ایشاں اندر بیاں آں مقسوم گردانم۔ و اندر اصل مذہب ہر یکے را بساطے بگسترانم۔ تا طالب را علم ایں حاصل شود علما را سلاح بود۔ و مریداں را اصلاح۔ ومحباں را فلاح۔ وعقلا و خداوندانِ مروّت را تنبیہ۔ و مرا ثواب دو جہانے۔ و باللہ التوفیق۔

واما المحاسبیة تولائے محاسبیان بابی عبد اللہ حارث بن اسد المحاسبی است و وے باتفاق ہمہ اہل زمانہ خود مقبول النفس ومقتول النفس بود۔ و عالم بعلم اصول و فروع و حقائق و سخن۔ وے اندر تجرید توحید بود بصحت معاملت ظاہری و باطنی۔ و نادرہ مذہب وے آنست کہ رضا را از جملہ مقامات نگوید۔ و گوید کہ آں از جملۂ احوال ہست۔ و ایں خلاف ابتدائے وے کرد۔ آنگاہ خراسان ایں قول گرفتند۔ و عراقیاں گرفتند کہ رضا از جملہ مقامات است و ایں نہایت توکل است۔ و تا امروز میانِ آں قوم ایں اختلاف ماندہ است۔ واکنوں ما مر ایں قول را بیاں کنم۔ انشاء اللہ تعالےٰ۔

الکلام فی حقیقة الرضا در بیانِ ایں مذہب آنست۔ کہ نخست حقیقت رضا را اثبات کنیم۔ و اقسام آں فرو نہیم۔ آنگاہ حقیقت حال و مقام فرق میانِ آں بیان کنیم انشاء اللہ عزوجل۔ اما بدانکہ کتاب و سنت بر رضا ناطق است و امت بداں مجتمع چنانکہ خدائے گفت عزوجل۔ وَرَضُوْا عَنْهُ ونیز گفت لَقَدْ رَضِيَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِيْنَ اِذْ يُبَايِعُوْنَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ و پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم ذاق طعم الایمان من رضی باللہ و رضا بید و گونہ باشد۔ یکے رضائے خداوند را بندہ۔ و یکے رضائے بندہ از خداوند۔ اما حقیقت رضائے خداوند تعالی ارادت ثواب و نعمت کرامت بندہ باشد۔ و حقیقت رضائے بندہ اقامت بر فرمان وے۔ و گردن نہادن مر حکم وے را پس رضا خداوند تعالےٰ مقدم است بر رضائے بندہ۔ کہ تا توفیق نباشد بندہ مر حکم وے را گردن نہد و بر امر وے اقامت نکند۔ از انچہ رضائے بندہ مقرون برضائے خداوند است۔ و قیامش بدانست۔ و در جملہ رضائے بندہ استوائے دل وے باشد بر دو طرف قضا۔ اما منع۔ و اما عطا۔ و استقامت سرش بر نظارۂ احوال۔ اما جمالی و اما جلالی۔ چنانکہ اگر بمنع وقت شود و یا بعطا سابق شود۔ بنزدیک رضائے وے متساوی بود۔ و اگر بآتش ہیبت و جلالِ حق بسوزد۔ و یا بنور لطف و جمالِ وے بیفروزد۔ سوختن و افروختن بنزدیک ش

یکساں بود۔ زانچہ اورا شاہد حق است۔ وآنچہ از وے بود اورا ہمہ نیکو بود۔ از امیر المؤمنین حسن بن علی کرم اللہ وجہہ پرسیدند از قول ابوذر غفاری کہ گفت الفقر احب الی من الغناء والسقم احب الی من الصحۃ فقال رحم اللہ اباذر اما انا فاقول من اشرف علی حسن اختیار اللہ لہ لم یتمن غیر ما اختار اللہ لہ۔ درویشی نیز دیک من دوست تر از توانگری۔ و بیماری دوست تر از تندرستی۔ حسن گفت رحمت خدائے بر ابوذر باد۔ اما من میگویم ہر کرا بحسن اختیار حق اشراف افتد۔ ہیچ تمنی نکند بجز آنکہ خدا تعالی اورا اختیار کردہ باشد۔ وچوں بندہ اختیار حق بدید۔ واز اختیار خود اعراض کرد۔ از ہمہ اندوہہا برست۔ و ایں معنی اندر غیبت درست نیاید کہ ایں را حضور باید۔ لان الرضا للاحزان نافیۃ۔ وللغفلۃ معالجۃ شافیۃ۔ رضا مر ورا از اندوہہا برہاند۔ واز چنگ غفلت برہاند۔ و اندیشۂ غیر از دلش بردارد۔ و از بند مشقتہا آزاد کند کہ رضا را صفت رہانیدن است۔ واما حقیقت معاملات رضا پسند کاری بندہ باشد۔ کہ بداند کہ منع و عطا بعلم خداوند عزوجل ست۔ و اعتقاد وے کہ خداوند تعالی اندر ہمہ احوال بدو بیناست و اہل ایں معنی بر چہار قسم اند۔ گروہے آنانکہ راضی اند بعطا و آں دنیاست۔ و گروہے آنانکہ راضی اند بہ بلا۔ و آں محن گوناگون است۔ و گروہے آنانکہ راضی اند با صطفا۔ و آں محبت است پس آنکہ از معطی بعطا نگرد آنرا بجاں قبول کند۔ چوں بجاں قبول کند۔ کلفت و مشقت از دلش زائل گردد۔ وآنکہ از عطا بمعطی نگرد۔ بعطا باز ماند۔ و بتکلف راہ رضا رود۔ و اندر تکلف جملہ رنج و مشقت بود۔ و معرفت آنگاہ حقیقت شود کہ بندہ مکاشف شود اندر حق معرفت۔ وچوں معرفت ویرا حبس و حجاب باشد۔ آں معرفت نکرت بود۔ و آں نعمت نقمت بود۔ و آں عطا غطا۔ و باز آنکہ بدنیا از وے راضی شود۔ وے اندر ہلاک و خسران بود۔ و آں رضائے وے جملہ نیران بود۔ از آنچہ دنیا باسرہا بداں نیرزد۔ کہ دوستی خاطر بداں گمارد۔ و یا ہیچ گونہ اندوہ آں بر ضمیرش گذر کند۔ و نعمت آنگاہ نعمت بود۔ کہ بمنعم دلیل بود۔ وچوں از منعم حجاب باشد۔ آں نعمت بلا بود۔ و باز آنکہ بہ بلا از وے راضی باشد آں بود۔ کہ اندر بلا مبلے را بیند۔ و مشقت آں بمشاہدۂ مبلے بتواند کشید۔ و رنج آں ببشرت مشاہدۂ دوست رنج ندارد۔ و باز آنانکہ با صطفا از وے راضی باشند آں محبان وے اند۔ کہ اندر رضا و سخط ہستی ایشاں عاریت بود۔ و منازل دلہائے ایشاں بجز حضرت تنزہ نباشد۔ و سراپردۂ اسرار ایشاں جز اندر روضۂ انس نہ۔ حاضرانی باشند غایب۔ و فرشیانی عرشی۔ و جسمانیانِ روحانی۔ موحدان ربانی۔ دل از خلق گسستہ و اندر

بنا بر مقامات و احوال جستہ۔ و سر از مکونات گسستہ۔ و مر دوستی حق را میان اندربستہ۔ و بمستقر لطف دوست نشستہ۔ قال اللہ تعالیٰ لا یملکون لانفسہم ضرا و لا نفعا و لا یملکون موتا و لا حیوۃ و لا نشورا۔ پس رضا بغیر خسران بود۔ و رضا بدل رضوان۔ زانچہ رضا بدو ملکی صریح است۔ و بدیں عافیت بود۔ و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم من لم یرض باللہ و بقضائہ شغل قلبہ و تعب بدنہ۔ آنکہ بدو بقضائے راضی نباشد۔ دلش مشغول بود باسباب۔ و نصیب خود و تنش رنجہ بطلب آں۔ واللہ اعلم بالصواب۔

فصل اندر آثار است کہ موسیٰ صلوات اللہ علیہ گفت۔ اللہم دلنی علی عمل اذا عملتہ رضیت عنی فقال اللہ تعالیٰ انک لا تطیق ذالک یا موسیٰ فخر موسیٰ علیہ السلام ساجدا متضرعا فاوحی اللہ الیہ یا ابن عمران ان رضائی فی رضاک بقضائی۔ بار خدایا مرا رہ نمای بکرداری۔ کہ چوں من آں بکنم تو راضی شوی از من۔ خداوند جل جلالہ گفت یا موسیٰ تو آں نتوانی کرد۔ موسیٰ سجدہ کرد و تضرع نمود۔ خدای عزوجل بدو وحی فرستاد کہ یا پسر عمران رضا و خوشنودی من از تو اندر آنست کہ تو بقضای من راضی باشی یعنی چوں بندہ بقضا ہائے حق تعالیٰ راضی باشد۔ علامت آں آں بود کہ خداوند تعالیٰ از وے راضی است۔ بشر حافی رضی اللہ عنہ از فضیل بن عیاض رضی اللہ عنہ پرسید۔ کہ زہد فاضلتر است یا رضا۔ فضیل گفت۔ الرضا افضل من الزہد۔ لان الراضی لا یتمنی فوق منزلتہ۔ رضا فاضلتر از زہد است۔ از آنچہ راضی را تمنی نباشد یعنی فوق منزلت زہد منزلتے دیگر است۔ کہ زاہد را بداں منزلت تمنی بود۔ و فوق رضا ہیچ منزلتے نیست۔ تا راضی را بداں تمنی افتد۔ پس پیشگاہ فاضلتر از پایگاہ۔ و ایں حکایت دلیل است بر صحت قول محاسبی کہ رضا از جملہ احوال است۔ و از مواہب است۔ نہ از مکاسب و منازل۔ و نیز احتمال کند کہ راضی را تمنی نباشد۔ و از پیغمبر صلعم آمدہ است کہ اندر دعوتش گفتی۔ اسألک الرضا بعد القضاء۔ بار خدایا از تو خواہم کہ مرا راضی داری از پس آنکہ قضا بیاید بمن۔ یعنی مرا صفتے دار کہ چوں قضا از تو بیاید مقابل مرا بود و خود را راضی یابم۔ ایں جا درست شد کہ رضا قبل ورود القضا درست نیاید۔ از آنچہ آں عزم باشد بر رضا۔ و عزم رضا عین رضا نباشد۔ و ابوالعباس بن عطا گوید الرضا نظر القلب الی قدیم اختیار اللہ للعبد۔ رضا نظر دل بود باختیار

قدیم حوالت مر بندہ را یعنی ہرچہ بوے رسد داند۔ کہ این را ارادت قدیم و حکم سابق بودہ است بدین
مضطرب نگردد۔ و حزم دل باشد۔ حارث محاسبیؒ صاحب مذہب گوید۔ الرضا سکون القلب
تحت مجاری الاحکام۔ رضا سکون دل بود اندر تحت مجاری احکام بدانچہ باشد۔ و اندرین
مذہب وے قولیست۔ از آنچہ سکون و طمانیّت و سکون دل از مکاسب بندہ نیست
کہ از مواہب حق است۔ و دلیل کند کہ رضا از احوال بود نہ از مقام۔ و گویند کہ عتبۃ الغلام
شبے نخفت۔ و تا روز میگفت ان تعذبنی فانا لک محب۔ و ان ترحمنی فانا لک محب۔ اگر
مرا بدوزخ عذاب کنی دوست توام۔ یعنی الم عذاب و لذت نعمت بر تن بود۔ و قلق دوستی
اندر دل۔ و این مر آنرا مضادت نکند۔ و این تاکید قول محاسبی است۔ کہ رضا نتیجہ محبت بود
کہ محب راضی بود بدانچہ محبوب کند۔ اگر در عذاب دارد با دوستی محجوب نگردد۔ و حزم بود۔ و اگر
در نعمت دارد از دوستی محجوب نگردد۔ و اختیار خود فرو نہد اندر مقابلہ اختیار حق۔ و ابو عثمان
حیری گوید منذ اربعین سنۃ ما اقامنی اللہ فی حال فکرہتہ و ما نقلنی الی غیرہ فسخطتہ
چہل سال است کہ مر خدائے عزوجل اندر حال کہ داشتہ است کارہ نبودہ ام۔ و از ہیچ حال
بحال دیگر مرا نقل نکردہ است۔ کہ من اندران حال ساخط بودہ ام۔ و این اشارت بدوام رضا
و کمال محبت است۔ و اندر حکایت مشہور است کہ درویشے اندر دجلہ گرفتار شد۔ و سباحت
نادانست یکے از کنارہ گفت کہ خواہی تا کسے را بیاگاہانم۔ کہ تا بیرون آردت۔ گفت نہ گفت
پس خواہی تا غرق شوی گفت۔ نہ گفتا پس چہ خواہی۔ گفت آنچہ حق خواہد۔ مرا با خواست
چکار و مشائخ را اندر رضا سخن بسیار است باختلاف عبارات۔ اما قاعدۂ این دو اصل است
کہ یاد کردم۔ و ترک تطویل را برین اختصار کردم۔ اما اینجا باید کہ فرق میان احوال و مقام بگویم
و حد و آن بیارم۔ تا بر تو و خوانندگان ادراک این معنی آسان تر بود۔ و این حد را بدانند ان شاء
اللہ تعالیٰ۔ الفرق بین الحال والمقام۔ بدانکہ این دو لفظ مستعمل است اندر میان این
دو طائفہ۔ و جاری اندر عبارات شان و متداول اندر علوم و بیان محققات۔ و مر طالبان
را از علم این چارہ نباشد۔ و اما این باب نہ جائے اثبات این چارہا بود۔ اما چارہ نبود از
معلوم گردانیدن این اندرین محل و باللہ التوفیق والعظمۃ والعون۔ بدانکہ مُقام برفع میم
اقامت بندہ بود۔ و بنصب میم محل اقامت بندہ۔ این تفصیل و معنی در اصل لفظ مقام سہو
است و غلط۔ در عربیت مقام بضم میم اقامت باشد۔ و جائے قیام۔ نہ جائے اقامت بندہ

باشد. و مقام بفتح میم قیام باشد و جائے قیام. نه جائے اقامت بنده باشد اندر راه حق
و حق گذاردن و رعایت کردن وے مر آن مقام را. تا کمال آنرا ادراک کند. چندانکه ابتدای
مقامات توبه باشد. آنگاه انابت. آنگاه زهد. آنگاه توکل. و مانند این. روا نباشد که
بے توبه دعوے انابت کند. و بے انابت دعوے زهد کند. و بے زهد دعوے توکل کند.
و خدای عزوجل ما را خبر داد از جبرئیلؑ که وے گفت. وَمَا مِنَّآ اِلَّا لَهٗ مَقَامٌ مَّعْلُوْمٌ.
هیچکس نیست از ما الا که او را مقامے معلوم است. و باز حال معنے باشد که از حق بدل
پیوندد بے آنکه از خود آنرا بکسب دفع توان کرد چون بیاید. و یا بتکلف جلب توان کردن
چون برود. و پس مقام عبارت بود از راه طالب. و قدمگاه وے اندر محل اجتهاد. و درجه
وے بمقدار اکتسابش اندر حضرت حق تعالے. و حال عبارت بود از فضل خداوند تعالے
و لطف وے بدل بنده. بے تعلق مجاهدة وے بدان. از آنچه مقام از جمله اعمال بود. و حال
از جمله افضال. و مقام از جمله مکاسب بود. و حال از جمله مواهب. پس صاحب مقام
بمجاهدت خود قائم بود. و صاحب حال از خود فانی. و قیام وے بحالی بود که حق تعالے اندر
وے آفریند. و مشائخ اینجا مختلف اند. گروهے دوام حال روا دارند. و گروهے روا ندارند
و حارث محاسبیؒ دوام حال روا دارد. و گوید که محبت و شوق و قبض و بسط جمله احوال اند.
و اگر دوام آن روا نباشد. نه محب محب باشد. و نه مشتاق مشتاق. و تا این حال بنده را
صفت نگردد اسم آن بر وے واقع نشود. و از آنست که وے رضا را از جمله احوال گوید.
و اشارت آنچه ابوعثمان گفته است بدین سنت. منذ اربعین سنة ما اقامنی الله علی
حال فکرهته. و گروهے دیگر حال را دوام و بقا روا ندارند. چنانکه جنیدؒ گفت الاحوال
کالبروق فان بقی فحدیث النفس. احوال چون برقها باشد که بنماید و نپاید که آنچه
باقی شود نه حال بود. که آن حدیث نفس و هوس طبع باشد. و گروهے گفته اند اندرین معنی
الاحوال کاسمها یعنے انها کما تحل فی القلب تزول. حال چون نام ویست یعنی اندر حال
حلول بدل متصل شود. و اندر ثانی حال زائل گردد. و هر چه باقی شود صفت گردد. و قیام
صفت بموصوف باشد. و باید که موصوف کامل تر از صفت وے باشد. و این همه محال
بود. و این فرق بدان آوردم. تا اندر عبارت این طائفه و اندرین کتاب هر جا که حال و مقام
ببینی بدانی که مراد بدان چه چیز است. و در جمله بدانکه رضا نهایت مقامات است.

ونهایت احوال. و این محلی است که یک طرفش در کسب و اجتهاد است. و یکی در محبت و
غلیان آن. و فوق آن مقام نیست. و انقطاع مجاهدات اندر آنست. پس ابتدای آن
از مکاسب بود. و انتهای آن از مواهب. اکنون احتمال کند که آنکه اندر ابتدا رضای خود بخود
دید. گفت مقام است. و آنکه اندر انتها رضای خود بحق دید. گفت حال است. این است
حکم مذهب محاسبی اندر اصل تصوف. اما اندر معاملات خلافی نکرده است. بجز آنکه مرید را
زجر کردی از عبارات و معاملاتی که موهوم خطا بودی. و هر چند اصل آن درست بودی.
چنانکه روزی ابو حمزهٔ بغدادی که مرید وی بود بنزدیک وی آمد. مردی مستمع و صاحب
حال بود. و حارث شاه مرغی داشت که بانگ کردی. اندران ساعت بانگ بکرد. ابو حمزه
نعره بزد. حارث برخواست و کارد برگرفت. و گفت کفرت و قصد کشتن وی کرد.
مریدان اندر پای شیخ افتادند. و وی را از وی جدا کردند. بو حمزه را گفت اسلم یا مطرود. گفتند
ایها الشیخ ما جمله وی را از جملهٔ خواص اولیا و موحدان میدانیم. شیخ را با وی این تردد از کجا
پدیدار آمد. حارث گفت مرا با وی تردد نیست. و اندر وی بجز خوبی ندیدم. و
باطن وی را بجز مستغرق توحید نمیدانم. اما چرا وی را چیزی میباید کرد که مانند باشد
بافعال حلولیان. تا از مقالات ایشان اندر معاملات وی نشانی باشد. مرغی که عقل
ندارد بر مجازی عادت و هوای خود بانگی میکند. چرا وی را با حق سماع افتد. و حق جل و علا
متجزی نه. و دوستان وی را جز بکلام وی آرام نه. و جز با سلام وی وقت و حال نه. و
وی را بچیز با حلول و نزول نه. و اتحاد و امتزاج بر قدیم روا نه. چون بو حمزه آن وقت نظر
شیخ بدید گفت ایها الشیخ هر چند که من در اصل درست بودم. اما چون فعل مانند بود
بفعل قومی گمراه. توبه کردم و بازگشتم. و ازین جنس وی را طریق بسیار است. و من
مختصر کردم. و این طریق سخت ستوده است در راه سلامت بی تکبیر اندر صحو بر کمال
و پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم من کان منکم یؤمن بالله والیوم الآخر فلا یقفن مواقف
التهم. هر که بخدای ایمان دارد و بروز قیامت ایمان دارد بر موافقت تهمت نه ایستد.
و من که علی بن عثمان الجلابی ام پیوسته از خداوند تعالی بخواهم تا مرا چنین معاملتی دهد. و
این با صحبت مترسمان زمانه است نباید. که اگر در معصیت ورا با ایشان موافقتی نکنی
دشمن تو گردند. نعوذ بالله من الجهل. والله اعلم بالصواب.

اما القصاریه تولی قصاریان بابی صالح بن حمدون بن احمد بن عمارة القصار بود۔ و وے از علمائے بزرگ بود۔ و سادات ایں طریقت۔ و طریق وے اظہار و نشر ملامت بود۔ و اندر فنون معاملات ویرا کلام عالیست۔ و وے گفتے که باید که علم خدائے عزوجل بتو نیکوتر ازاں باشد که علم خلق۔ یعنی باید که اندر خلا معاملت با حق نیکوتر ازاں کنی که اندر ملا با خلق۔ که حجاب اعظم از حق شغل دل تست۔ و بخلق بباب ملامت اندر ابتدائے کتاب احوال و حکایات او بیاوردہ ام۔ بداں اختصار کردم مر ترک تطویل را۔ و از نوادر حکایات وے یکے آنست که گوید روزے اندر جوئے بار حیرہ نشاپور مے رفتم۔ و نوح نام عیارے بود بفتوت معروف و جملہ عیاران نشاپور اندر حکم وے بودند۔ ویرا اندر راہ بدیدم۔ گفتم یا نوح جوانمردی چہ چیز است۔ گفت جوانمردی من خواہی۔ یا ازاں تو گفتم۔ ہر دو بگوئی۔ گفت جوانمردی من آنست که من قبا بیروں کنم و مرقعہ بپوشم۔ و معاملت آں ورزم تا صوفی شوم۔ و از شرم حق اندراں جامہ از معصیت بپرہیزم۔ و جوانمردی تو آنکه آں مرقعہ بیروں کنی۔ تا تو بخلق و خلق بتو فتنہ نگردند۔ پس جوانمردی من حفظ شریعت بود بر اظہار۔ و ازاں تو حفظ حقیقت بود بر اسرار۔ و ایں اصلے سخت قویست۔ واللّٰہ اعلم بالصواب۔

اما الطیفوریه و ایں گروہ تولی بابی یزید طیفور بن عیسیٰ بن سروشان البسطامی کنند۔ و وے از رؤسائے متصوفہ بود و کبرائے ایشاں۔ و طریق وے غلبہ و سکر بود۔ و غلبۂ شوق حق عزوجل۔ و سکر و دوستی از جنس دوستی کسب آدمی نباشد۔ و ہر چہ از دائرہ اکتساب خارج بود۔ بداں دعوی کردن باطل بود۔ و تقلید بداں محال۔ و لامحالہ صاحی را سکر صفت نباشد۔ و آدمی را بداں جلب سکر خود سلطان نہ۔ و سکر آں بخود مغلوب باشد۔ ویرا بخلق التفات نبود۔ تا بصفتے از اوصاف تکلف پدیدار آید۔ و مشائخ ایں طریقت براند که اقتدا جز بمستقیمی که از دور احوال رستہ باشد درست نیاید۔ و باز گروہے روا دارند که کسے بتکلف راہ غلبہ در سکر سپرد۔ از انجا که پیغمبر گفت صلعم ابکوا فان لم تبکوا فتباکوا۔ بگرید یا بگریہ کنندگان مانند کنید۔ و ایں را دو وجہ باشد۔ یکے مانند کردن خود را بگروہے مر ریا را و ایں شرک صریح باشد۔ و دیگر خود را مانند کردن تا حق تعالیٰ بگروہے را بداں درجہ برساند که خود را مانند آں قوم کردہ است تا موافق باشد۔ مر آنرا که پیغمبر گفت صلعم من تشبہ بقوم فھو منھم پس ہر چہ از انواع مجاہدات آید اندر راہ بیاورد۔ و بر درگاہ

اسیر وار مے باشد. تا خداوند تعالیٰ در تحقیق معانی آں بروے کشادہ گرداند کہ یکے از مشایخ گفت المشاهدات مواریث المجاهدات. گویم مجاہدات اندر ہمہ معانی نیکو باشد. اما سکر و غلبہ اندر تحت کسب بنا یید تا بمجاہدات مر آنرا جلب تواں کرد. و عین مجاہدات مر حصول سکر را علت نگردد. و مجاہدات اندر حال صحو تواں کرد. و صاحب صحو را قیام بقبول سکر نباشد. و ایں محال باشد. و اکنوں من حقیقت سکر و صحو را باختلاف مشایخ بیان کنم. تا اشکال برخیزد ان شاء اللہ عزوجل۔

الکلام فی السکر والصحو بداں اعزک اللہ تعالیٰ کہ سکر و غلبہ عبارتیست کہ ارباب معانی کردہ اند از غلبہ محبت حق تعالیٰ. و صحو عبارتیست از حصول مراد. و اہل معانی را اندریں معانی سخن بسیار است. گروہے ایں را برآں فضل نہند. و گروہے آنرا بریں مزیت نہند. آنانکہ سکر را فضل نہند بر صحو. آں ابو یزید است و متابعان وے۔ گویند صحو بر تمکین و اعتدال صفت آدمیت صورت گیرد. و آں حجاب اعظم بود از حق. و سکر بر زوال آفت. و نقص صفات بشریت، و ذہاب تدبیر، و اختیار وے، و فنائے تصرفش اندر حق بقائے معانی. و قوّتے کہ اندر وے موجود است بخلاف جنس وے. و آں ابلغ و اتم و اکمل آں حال بود. چنانکہ داؤد اندر حال صحو بود. و فعلے از وے بوجود آمد کہ خداوند تعالیٰ فعل وے را بدو اضافت کردہ گفت. وقتل داؤد جالوت. و پیغمبر ما صلعم اندر حال سکر بود فعلے از وے در وجود آمد کہ خداوند تعالیٰ فعل وے را بخود اضافت کرد. وگفت وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ. فشتّان ما بین عبد و عبد. و آنکہ بخود قائم بود و بصفات خود ثابت گرداند تو گردی بر وجہ کرامت. و آنکہ بحق قائم بود و از صفات خود فانی گفتند ما کردیم. آنچہ کردیم پس اضافت فعل بندہ بحق نیکوتر از اضافت فعل حق بہ بندہ. کہ چوں فعل حق بہ بندہ مضاف بود بندہ بخود قائم بود. و چوں فعل بندہ بحق مضاف بود بحق قائم بود. کہ چوں بندہ بخود قائم بود چناں بود کہ داؤد را یک نظر بجائے افتاد کہ وے نبایست یعنی بر زن اوریا دید آنچہ دید. و چوں بحق قائم بود چناں بود کہ پیغمبر ما را صلی اللہ علیہ وسلم یک نظر افتاد ہم ازیں جنس زن زید بر زید حرام شد. از آنچہ آں در محل صحو بود. و ایں در محل سکر. و باز آنانکہ صحو را فضل نہند بر سکر آں جنید است و متابعان وے. گویند کہ سکر محل آفت است. از آنچہ آں تشویش احوال است و ذہاب صحت. و گم کردن سر رشتۂ خویش. و چوں قاعدہ ہمہ معانی طالب باشد. یا از روے فنایش و یا از روے بقایش و یا از روے محوش، یا از روے اثباتش، چوں صحیح الحال

نباشد فائدہ تحقیق حاصل نشود۔ از انچہ دل اہل حق مجرد مے باید از کل شبہات۔ و بنا بینائے
ہرگز از بند اشیا راحت نباشد۔ و از آفت آں رستگاری نہ۔ و ماندن خلق اندر چیزہا بدوں
حق بدانست کہ چیزہا را چنانکہ ہست نمی بینندے۔ بر ہندے۔ و دیدار درست بر دو گونہ باشد
یکے آنکہ ناظر اندر شے بچشم بقائے آں نگرد۔ دیگر آنکہ بچشم فنائے آں نگرد۔ اگر بچشم بقا نگرد مر
کل را اندر بقائے خود ناقص یابد۔ کہ اشیا بخود باقی نبند اندر حال بقا شاں۔ و اگر بچشم فنا
نگرد کل موجودات را اندر جنب بقائے حق فانی یابد۔ و ایں ہر دو صفت مر او را از موجودات
اعراض فرماید۔ و ازاں بود کہ پیغمبر گفت صلعم اندر حال دعا کہ۔ اللھم ارنا الاشیاء کما ھی۔ از آنچہ
ہر کہ دید آسود۔ و ایں معنی قول خدا است عزوجل کہ گفت۔ فَاعْتَبِرُوا یَا اُولِی الْاَبْصَارِ۔
تا نہ بینند اعتبار نگیرند پس ایں جملہ جز اندر احوال صحو درست نیاید۔ و مر اہل سکر را ازیں معنی ہیچ
آگاہی نہ۔ چنانکہ موسیٰ اندر حال سکر بود طاقت اظہار یک تجلی نداشت۔ و از ہوش بشد۔
خَرَّ مُوسٰی صَعِقًا۔ و رسول ما علیہ الصلوٰۃ والسلام اندر حال صحو بود۔ از انکہ تا بقاب قوسین در
عین تجلی بود۔ و ہر زماں ہشیار تر و بیدار تر بود۔ **شعر**

شربت الراح کاسا بعد کاس … فما نفدت الشراب وما رویت

و شیخ من گفتے وے جنیدی مذہب بود۔ کہ سکر بازی گاہ کودکانست۔ و صحو فناگاہ مرداں۔ و
من مے گویم کہ علی بن عثمان الجلابی ام بر موافقت شیخم۔ کہ کمال حال صاحب سکر صحو باشد۔
و کمترین درجہ اندر صحو از رویت بازماندگی بشریت بود پس صحوے کہ آفت نماید بہتر از سکرے
کہ عین آں آفت بود۔ و از ابوعثمان مغربی حکایت آرند۔ کہ اندر ابتداء حالش بیست سال
عزلت کرد اندر بیابانہا چنانکہ حس آدمی نشنید تا از مشقت بنیہ روئے بگداخت۔ و چشمہاش
بمقدار سوفار جوال دوزی ماند۔ و از صورت آدمیاں بگشت۔ از بعد بیست سالش فرمان
صحبت آمد۔ و حق گفت با خلق صحبت کن۔ با خود گفت ابتدائے صحبت با اہل خدا و
مجاوران خانہ وے کنم۔ تا مبارکتر بود۔ قصد اہل مکہ کرد۔ مشائخ را بدل از آمدن وے آگاہی
بود۔ باستقبال او بیروں شدند۔ وے را یافتند بصارت مبدل شدہ و بحالی کہ بجز رمق خلقت
بروے چیزے نماندہ بود۔ گفتند یا باعثمان بیست سال بدیں صفت زیستی۔ کہ آدم و ذریتش
اندر روزگار تو عاجز شدند۔ ما را بگوئی تا چرا رفتی۔ و چہ دیدی۔ و چہ یافتی۔ و چرا باز آمدی۔
گفت بسکر رفتم۔ و آفت سکر دیدم۔ و نومیدی یافتم۔ و بعجز باز آمدم۔ جملہ مشائخ گفتند یا

اما عثمان. حرامست ازیں تو بر معبران که عبارت صحو و سکر کنند. که تو انصاف بجمله بدادی. و
آفت سکر باز نمودی. پس سکر جمله پنداشت فناست در عین بقا. صفتِ ایں حجاب
باشد. و صحو جمله دیدار بقاست در فنائے صفت. و ایں عین کشف باشد. و در جمله اگر
کسے را صورت بندد. که سکر بفنا نزدیکتر از صحو است محال باشد. از انچه سکر صفتی است
زیادت بر صحو. و تا اوصافِ بنده روئے بزیادتی دارد بے خبر بود. و چوں روئے بنقصان
آں صورت نهد آنگاه طلاب را بدو امیدے باشد. و ایں غایت حالِ ایشان است
اندر صحو و سکر. و از ابویزیدؒ حکایتے آرند که مغلوب بود. و آں آنست که یحییٰ ابن معاذؒ بدو نامه
نوشت. که چه گوئی اندر حقِ کسیکه یک قطره از بحر محبت بخورد. و مست گرد. و بایزید جواب باز
نوشت که چه گوئی اندر کسیکه همه دریاہائے عالم شراب محبت گردد. و وے جمله را بخورد. و هنوز
از تشنگی مے خروشد. و مردماں را صورت بندد. که یحییٰ از سکر عبارت کرده است. و بایزید
از صحو. و بر خلاف ایں است که صاحب صحو آں باشد که طاقت قطره هم ندارد. و صاحب
سکر آنکه بمستی همه را بخورد. و نیز دیگر بایدش. از انچه شراب آلت سکر باشد. جنس بجنس اولیٰتر
و صحو بضد آں بود. بامشرب نیارامد. اما سکر بر دو گونه بود. یکے بشراب مودت. و دیگر
بکاس محبت. و سکر مودتے معلول باشد. که تولد آں از رویت نعمت بود. و سکر محبتے
بے علت بود. که تولد آں از رویت منعم بود. پس هر که نعمت بیند بر خود بیند. خود را دیده باشد
و هر که منعم را بیند بوے بیند خود را ندیده باشد. اگرچه اندر سکر بود سکرش صحو باشد. و صحو نیز
بر دو گونه بود. یکے صحو بر غفلت. و دیگر بر محبت اقامت. و صحوے که غفلتی بود آں حجاب
اعظم بود. و صحوے که محبتے بود. آں کشف ابین باشد. پس آنکه مقرون بغفلت بود. اگرچه
صحو باشد سکر بود. و آنکه موصول بمحبت بود. اگرچه سکر بود صحو باشد. چوں اصل مستحکم بود.
صحو چوں سکر باشد. و سکر چوں صحو. و چوں بے اصل باشد هر دو بے فائده بود. و فی الجمله
صحو و سکر اندر قدمگاه مردان بعلت اختلاف معلول باشد. و چوں سلطان حقیقت جمال
خود بنماید صحو و سکر هر دو طفیلی نماید. از انچه اطراف ایں هر دو معنی بیکدیگر موصول است.
و نهایت یکے بدایت دیگرے باشد. و بدایت و نهایت جز اندر تفاریق صورت نگیرد. و آنچه
نسبتِ آں بتفرقه باشد اندر حکم متساوی باشد. و جمع نفی تفاریق بود. و اندریں معنی گوید که شعر

اذا طلع الصباح بنجم راح تساوی فیه سکران و صاح

واندر سرخس دو پیر بودند یکے لقمان و دیگر ابوالفضل حسنؒ روزے لقمان بنزدیک ابوالفضل اندر آمد۔ ویرا یافت جزوے اندر دست گرفتہ۔ گفت یا اباالفضل اندر جزو چہ مے جوئی۔ گفت ہمانکہ تو اندر ترک وے۔ گفت ایں خلاف چراست۔ گفت خلاف تو مے بینی۔ کہ از من مے پرسی کہ چہ مے جوئی از مستی۔ ہشیار شو۔ از ہشیاری بیدار شو۔ تا خلاف برخیزدت۔ و بدانی کہ من و تو چہ مے طلبیم پس طیفوریاں را با جنیدیاں ایں مقدار خلاف بود۔ کہ یاد کردیم۔ و اندر معاملت مطلق مذہب وے ترکِ صحبت و اختیارِ عزلت بود۔ و مریدان را جملہ چنیں فرماید۔ و ایں طریقے محمود و سیرتے ستودہ است۔ اگر میسر شود۔

واما الجنیدیۃ

تولی جنیدیاں بابی القاسم الجنید بن محمدؒ کنند۔ و اندر وقتِ وے مر او را طاؤس العلما گفتندے۔ و سید ایں طائفہ، و امام الائمہ ایشاں، وے بود۔ و طریق وے مبنی بر صحو است۔ بر عکس طیفوریاں۔ و اختلاف وے گفتہ آمد۔ و معروف ترین ہمہ مذاہب۔ و مشہورترین مذہب و لبیت۔ و مشائخ جملہ جنیدی مذہب بودہ اند۔ و جز ایں اندر کلماتِ شاں اختلاف بسیار است۔ اندر معاملاتِ ایں طریقت۔ اما من مخافتِ تطویل را بریں اختصار کردم۔ و اگر کسے را باید کہ پیشتر ازیں بداند از جائے دیگر باید خواند۔ تا بہتر ازیں معلوم شود۔ کہ مذہبِ من اندریں کتاب اختصار است۔ و ترک تطویل۔ و باللہ التوفیق۔ و اندر حکایات یافتم کہ چوں حسین بن منصور اندر غلبۂ خود از عمرو بن عثمان تبرا کرد۔ و بنزدیک جنیدؒ آمد۔ جنیدؒ او را گفت بچہ آمدی۔ گفت تا با شیخ صحبت کنم۔ گفت مرا با مجانین صحبت نیست۔ کہ صحبت را صحت بباید۔ کہ چوں بآفت صحبت کنی۔ چناں باشد کہ با سہل بن عبداللہ تستری۔ و با عمرو کردی۔ گفت۔ ایہا الشیخ الصحو والسکر صفتان للعبد۔ وما دام العبد محجوباً عن ربہ حتٰی فنیٰ اوصافہ صحو و سکر دو صفت اند مر بندہ را۔ و پیوستہ بندہ از خداوند محجوب است۔ تا اوصاف وے فانی شود۔ جنید گفت یا ابن المنصور اخطائت فی الصحو والسکر۔ لان الصحو بلا خلاف عبارۃ عن صحۃ حال العبد مع الحق۔ و ذالک لا یدخل تحت صفۃ العبد۔ واکتساب الخلق۔ و انا اری یا ابن منصور فی کلامک فضولاً کثیراً۔ و عبارات لا طائل تحتہا۔ خطا کردی اندر صحو و سکر از انچہ خلاف نیست۔ کہ صحو عبارت از صحت حال است با حق۔ و سکر عبارتست از فرط شوق و غایت محبت۔ و ایں ہر دو معنی اندر تحت صفت و

اکتساب خلق اندر نباید۔ و من اے پسر منصور اندر کلام تو فضول بسیارے بینم۔ و عبارات بے معنی۔ واللہ اعلم بالصواب۔

واما النوریة تولی نوریان بابی الحسن احمد بن نوری کنند رحمۃ اللہ علیہ و وے یکے از صدور علمائے متصوفہ بود۔ و مشہور تر از نور۔ و مذکور اندر میان ایشان بمناقب لامع۔ و حجج قاطع۔ و وے را اندر تصوف مذہبے پسندیدہ است۔ و قاعدۂ مذہبش تفضیل تصوف باشد بر فقر۔ و معاملتش موافق جنیدؒ باشد۔ و از نوادر طریقت وے یکے آنست کہ اندر صحبت نزد وے ایثار صاحب حق فریضہ بر حق خود۔ و صحبت بے ایثار حرام دارد۔ و گوید کہ صحبت مر درویشان را فریضہ است۔ و عزلت ناستودہ۔ و ایثار صاحب بر صاحب ہم فریضہ است۔ و از وے مے آید کہ گفت۔ ایاکم والعزلة فان العزلة مقارنة الشیطان۔ وعلیکم بالصحبة۔ فان فی الصحبة رضاء الرحمن۔ بپرہیزید از عزلت۔ کہ آں مقارنت شیطان است۔ و بر شما باد الصحبت کہ اندر صحبت خوشنودی خداوند است عزوجل۔ واکنوں من حقیقت ایثار را بیان کنم۔ و چوں بباب صحبت و عزلت رسم۔ آنجا مر آں شرح دہم تا فوائد عامتر بود۔ ان شاء اللہ تعالے عزوجل۔

الکلام فی الایثار

خداوند گفت عزوجل۔ وَيُؤْثِرُوْنَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ۔ ایثار کنند اگرچہ بداں حاجتمند باشند۔ و نزول ایں آیت اندر شان فقرائے صحابہ بودہ است بر خصوص۔ و حقیقت ایثار آں بود کہ اندر صحبت حق صاحب خود نگاہ دارد۔ و نصیب خود اندر نصیب وے فرو نہد۔ و رنج بر خود نہد از برائے راحت صاحب خود۔ لان الایثار القیام بمعاونة الاغیار مع الاشتغال بما امره الجبار لرسوله المختار صلے اللہ علیہ وسلم۔ قال اللہ تعالیٰ خُذِ الْعَفْوَ وَاْمُرْ بِالْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجٰهِلِيْنَ۔ و ایں شرح تر اندر باب آداب الصحبة بیاید۔ اما مراد اینجا ایثار است۔ و ایں بر دو گونہ باشد یکے اندر صحبت۔ چنانکہ ذکرش گذشت۔ و دیگر اندر محبت۔ و اندر ایثار حق صاحب نوعے اندر رنج و تکلف است۔ و اما اندر ایثار حق دوست ہمہ روح و راحت است۔ و اندر حکایات مشہور است کہ چوں غلام الخلیل با ایں طائفہ عداوت خود ظاہر کرد۔ و با ہر یکے دیگرگونہ خصومتے پدید آورد۔ نوری و رقام و ابوحمزہ را بگرفتند۔ و بدار الخلافہ بردند۔ و غلام الخلیل گفت ایں قومے اند از زنادقہ۔ اگر امیرالمؤمنین فرمانے دہد بکشتن ایشاں

اصل زنادقه متلاشی شود۔ که سر همه این گروه اند۔ و هر کس را این چنین خبر بر دست وے برآید۔
من او را ضامنم بمزدی بزرگ۔ خلیفه در وقت بفرمود۔ که گردنهائے ایشان بزنند۔ سیاف
آمد و آن هر سه را بر دست ببستند سیاف قصد قتل رقام کرد۔ نوری برخاست و بجائے رقام
بنشست بر وسنگاه۔ سیاف بطربی وطوعی تمام ازین عجب داشتند مردمان سیاف۔ گفت
اے جوانمرد این شمشیر چنان چیزے نیست که بدین رغبت فرا پیش آن آیند که تو آمدی۔ و
هنوز نوبت بتو نارسیده۔ گفت آرے طریق من مبنی بر ایثار است۔ و عزیزترین چیزها در دنیا
زندگانی است مے خواهم تا این نفسے چند اندر کار این برادران کنم که یک نفس دنیا بنزدیک
من دوست تر از هزار سال آخرت است۔ از آنچه این سرائے خدمت است۔ و آن سرائے
قربت و قربت بخدمت یابند به یابد۔ این خبر بخلیفه برگرفت۔ خلیفه از رقت طبع و وقت سخن
وے اندر چنان حال متعجب شد۔ و کس فرستاد که اندر امر ایشان توقف کنید۔ و قاضی القضاۃ
ابوالعباس بن علی بود حوالت حال ایشان بدو کرد۔ و وے هر سه را برگرفت و بخانه برد۔
و آنچه از ایشان پرسید از احکام شریعت و حقیقت مر ایشان را اندران تمام یافت۔ و از
غفلت خود از حال ایشان تشویر خورد۔ آنگاه نوری گفت ایها القاضی این همه که پرسیدی
هنوز هیچ چیز نپرسیدی۔ فان لله عبادا یاکلون بالله ویشربون بالله ویجلسون
بالله ویقولون بالله۔ که خداوند را مردانند که قیام شان بدوست۔ و قعود و نطق و حرکت
و سکون جمله بوے۔ و زنده بدو اند۔ و پاینده بمشاهدهٔ او۔ که اگر یک لحظه مشاهدهٔ حق از
روزگار ایشان گسسته شود خروش از ایشان برآید۔ قاضی متعجب شد اندر دقت کلام و
صحت حال وے۔ بخلیفه نوشت که اگر این طائفه ملاحده اند فمن الموحد فی العالم۔
من گواهی دهم و حکم کنم که اندر همه روئے زمین موحدے نیست۔ خلیفه مر ایشان را
بخواند و گفت حاجت خواهید۔ گفتند ما را بتو حاجت آنست که ما را فراموش کنی۔
نه بقبول خود ما را مقرب گردانی۔ و نه بهجر خود مطرود۔ که هجر تو ما را چون قبول تست۔
و قبول تو چون هجر تو۔ خلیفه بگریست و بکرامت مر ایشان را باز گردانید۔ و از نافع روایت
آرند که گفت ابن عمر را ماهی آرزو کرد۔ اندر همه شهر طلب کردند و نیافتند۔ و من از پس
چندین روز بیافتم۔ و بفرمود تا بریان کردند۔ و گرده پیش وے آوردم۔ اثر شادی
اندر سیمائے وے با دیدن آن ماهی دیدم۔ در حال سائلے بر در سرائے وے آمد بفرمود

که این را بدان سائل دهید۔ غلام گفت یا سیدی چندین روز این می خواستی۔ اکنوں چرا
می دهی۔ مابجائے این سائل را چیزے دیگر بدہیم۔ گفت اے غلام خوردن این برمن
حرام است۔ که این را از دل بیروں کردہ ام۔ بداں خبرے که از حضرت رسولؐ شنودم
صلی اللہ علیہ وسلم که ایما امریٔ یشتھی شھوۃ فرد شھوتہ واثر الاخر علی نفسہ غفرلہ
آنکه آرزو کند ویرا چیزے از شہوات آنگاه که بیاید دست ازاں باز دارد۔ ودیگرے را
اولیٰتر از خود دارد۔ لا محالہ خداوند مراورا بیامرزد۔ اندر حکایات یافتم۔ که ده کس از درویشاں
ببادیه فرو شدند۔ واندر راه منقطع گشتند۔ وتشنگی مرایشاں را دریافت۔ وبا ایشاں یک قدح
شربت آب بود۔ بریک دیگر ایثار میکردند۔ وکسے نخورد۔ تا ہمہ ایشاں از دنیا بشدند۔ بجز یک
کس۔ وے گفت چوں دیدم۔ که ہمه بمردند من آں آب بخوردم۔ وبقوت آں براه باز آمدم
یکے گفت اورا اگر نیز نخوردی بہتر بودے۔ وے گفت یا ہذا شریعت را چنیں دانسته ام
که اگر نخوردمے قاتل نفس خود بودمے وماخوذ۔ بداں گفت پس ایشاں قاتلِ نفس بوده
اند۔ گفت نه۔ از انکه از ایشاں یکے مے نخورد تا دیگرے بخورد۔ چوں جمله اندر موافقت
فرو شدند من بماندم۔ وآب لامحالہ برمن واجب شد۔ شرعاً که آں بباید خورد۔ چوں
امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ بر بستر پیغمبر علیہ السلام بخفت۔ ووے با بوبکر صدیقؓ از
مکه بیروں آمد۔ وبغار اندر آمدند۔ آں شب کفار قصد کشتن پیغمبر صلعم کرده بودند۔ خداوند عزوجل
جبرائیلؑ ومیکائیلؑ را گفت۔ که من میان شما برادری دادم۔ ویکے را زندگانی درازتر از دیگرے
گردانیدم۔ کیست از میانِ شما دو که ایثار کند برادر خود را بر خود بزندگانی۔ ومرگ خود را
اختیار کند۔ ہر دو خود را از زندگانی اختیار کردند۔ خداوند عزوجل با جبرائیلؑ ومیکائیلؑ گفت
شرف علیؓ بہ بینید۔ وفضلش بر خود که من میانِ وے ومیانِ رسولؐ خود برادری دادم۔
وے قتل ومرگ خود اختیار کرد۔ وبرجائے پیغمبر صلعم بخفت۔ وجان فدائے وے کرد۔ وا
زندگانی بر وے ایثار کرد۔ وبہلاک خود اکنوں ہر دو بر زمین شوید۔ ووے را از دشمنان نگاه
دارید۔ آنگاه جبرئیلؑ ومیکائیلؑ بیامدند۔ یکے بر سرگاه وے نشست۔ ویکے بر پائگاه وے۔
جبرئیلؑ گفت بخ بخ من مثلک یا ابن ابی طالب ان اللہ تعالیٰ یباہی بک علی ملائکته۔ کیست
چوں تو اے پسر ابی طالب که خداوند تعالیٰ بتو مباہات میکند بر ہمه ملائک۔ وتو اندر خواب
خوش خفته۔ آنکه این آیت آمد اندر شان وے۔ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَّشْرِیْ نَفْسَهُ ابْتِغَآءَ

مَرْضَاتِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ رَءُوْفٌ بِالْعِبَادِ۔ وچوں بمحنت حرب اُحد خداوند تعالیٰ مر مومناں را آزمود گردانید۔ ز نے گوید از صالحات انصار کہ من بیروں آمدم با شربتے آب تا بکسے کسان خود برم اندر حرب گاہ۔ یکے را دیدم از کرام صحابہ مجروح افگندہ۔ و نفس مے شمرد۔ بمن اشارت کرد۔ کہ آں آب بمن دہ۔ من بہ وے دادم۔ مجروحی دیگر آواز داد۔ کہ بمن دہ۔ وے آں آب نخورد۔ و مرا گفت بدو بر۔ ہمچنیں چوں بدو آوردم۔ دیگرے آواز داد۔ کہ آں آب بمن دہ۔ و او ہم نخورد۔ و گفت بدو بر۔ ہمچنیں تا ہفت کس۔ چوں ہفتم خواست کہ آں شربت از من بستاند جاں بداد۔ باز گشتم۔ تا دیگرے را دہم۔ ہر شش بفرمانِ حق بحق رسیدہ بودند۔ آنگاہ ایں آیت آمد۔ وَيُؤْثِرُوْنَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ۔ واندر بنی اسرائیل عابدے بود۔ کہ چہار صد سال عبادت کردہ بود۔ روزے گفت بار خدایا اگر ایں کوہہا نیافریدہ بودی۔ رفتن و سیاحت کردن بر بندگان آسان تر بودے۔ بہ پیغمبر آں وقت صلوات اللّٰہ علیہم فرمان آمد۔ کہ مر آں عابد را بگوئی کہ بر تصرف کردن اندر ملک ما ترا چہ کار است۔ اکنوں کہ تصرف کردی ناست را از دیوانِ سعدا پاک کردم۔ و اندر دیوانِ اشقیا بنشتم۔ عابد را طربے اندر دل پدید آمد۔ و سجدۂ شکر کرد مر خداوند را۔ پیغمبر وقت گفت اے نادان بر شقاوت سجدۂ شکر واجب نشود۔ گفت شکر من نہ بر شقاوت است۔ بلکہ بر آنست کہ نام من باری اندر دیوانے نیست از دواوین وے۔ اما حاجتے دارم اے پیغمبر خدائے۔ گفتا بگو۔ تا باز گویم۔ گفت بگو مر خداوند عزوجل را کہ اکنوں مرا بدوزخ مے فرستی۔ چندانی گرداں مرا کہ جائے ہمہ موحدانِ عاصی بگیرم۔ تا ایشاں جملہ بہ بہشت روند۔ فرمان آمد کہ بگوئی مر آں بندہ را کہ ایں امتحانِ تو نہ از برائے اہانتِ تو بود۔ کہ ایں جلوہ کردن تو بود بر سر خلائق۔ و بقیامت آں را کہ تو شفاعت کنی جملہ اندر بہشت باشند۔ و من از احمد حماد سرخسی پرسیدم۔ کہ ابتدا توبہ تو چگونہ بود۔ گفت وقتے من از سرخس برفتم۔ و بہ بیابان فرو شدم بر سر اشتراں خود۔ و مدتے آنجا ببودم۔ و پیوستہ من دوست داشتمے۔ کہ گرسنہ بودمے۔ و نصیب خود با دیگرے دادمے۔ و قول خدائے عزوجل کہ گفت وَيُؤْثِرُوْنَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ۔ اندر پیش دلِ من تازہ بودے۔ و بدیں طائفہ اعتقادے داشتم۔ روزے شیرے گرسنہ از بیاباں در آمد۔ و اشترے از آنِ من بکشت۔ و بر سر بالائے شد۔ و بانگے بکرد۔ و ہر چہ اندراں نزدیکی سباعی بود بانگ وے بشنیدند۔ بر وے مجتمع شدند۔ وے بیامد و اشتر را بر ہم درید۔ و ہیچ نخورد۔

وبازبراں سربالاشد۔ آں سباع از روباہ وشغال وگرگ۔ وآنچہ بدیں مانند۔ ہمہ ازاں
خوردن گرفتند۔ و وے ہمے بود۔ تاہمہ بازگشتند۔ آنگاہ قصد کرد تا لختے ازاں بخورد۔ روباہے
لنگ از دور پدیدار آمد۔ شیر بازگشت و بربالا شد۔ تا آں روباہ چندانکہ توانست ازاں بخورد۔
وبازگشت آنگاہ شیر بیامد۔ ولختے ازاں بخورد۔ ومن از دور نظارہ مے کردم۔ چوں بازگشت
بزبانِ فصیح مرا گفت۔ یا احمد ایثار بہ لقمہ کار سگاں بود۔ مردان جان و زندگانی ایثار کنند۔ چوں
ایں برہاں بدیدم۔ دست از کل اشغال بداشتم۔ و ابتدار توبہ من آں بود۔ جعفری خلدی گوید۔
کہ روزے ابوالحسن نوریؒ اندر خلوت مناجات مے کرد۔ ومن برفتم تا مناجات وے را گوش دارم۔
چنانکہ وے داند۔ کہ سخت فصیح ولطیف بود۔ مے گفت بار خدایا اہل دوزخ را عذاب کنی۔ و جملہ
آفریدگان تواند بعلم، وقدرت، وارادت قدیم۔ واگر ناچار دوزخ را از مردم پر خواہی کرد قادری
برآنکہ بمن آں دوزخ وطبقات آں پر کنی۔ ومر ایشاں را بہ بہشت فرستی۔ جعفر گفت من اندر
امر وے متحیر شدم۔ و بدیدم بخواب کہ آئندہ بیامدے۔ وگفتے خداوند گفت۔ کہ ابوالحسن را بگوئی
کہ ما ترا بداں شفقت وتعظیم تو بخشیدیم۔ کہ بما وبندگان ماست۔ و وے را نوری بداں خواندندے
کہ اندر خانہ تاریک چوں سخن گفتے بنور باطنش خانہ روشن گشتے۔ و بنور حق اسرار مریداں
بدانستے۔ تا جنید گفت۔ وے راکہ ابوالحسن جاسوس القلوب است۔ ایں است تخصیص
مذہب وے۔ و ایں اصل قوی و امرے معظم است بنزدیک اہل بصیرت۔ و بر آدمی ہیچ
سخت تر از بذل روح نیست۔ و دوست بداشتن از محبوب خود۔ وخداوند عزوجل کلید
ہمہ نیکوئیہا اندر بذل محبوب خود گردانیدہ است۔ چنانکہ گفت۔ لَن تَنالُوا البِرَّ حَتّىٰ تُنفِقوا
مِمّا تُحِبّونَ۔ و چوں روح کسے مبذول باشد۔ مال، وحال، وخرقہ، ولقمہ را چہ خطر باشد۔
واصل ایں طریقت ایں است۔ چنانکہ بنزدیک رویمؒ آمد۔ کہ مرا وصیتے کن۔ گفت
یا بنی لیس الامر غیر بذل الروح ان قدرت علی ذالک والا فلا تشتغل بترھات الصوفیۃ۔ اے
پسر ایں امر بجز بذل جان نیست۔ اگر توانی۔ والا بترہات صوفیاں مشغول مشو۔ وہر چہ بجز
ایں بود ہمہ ترہات است۔ وخداوند گفت عزوجل وَلا تَحسَبَنَّ الَّذينَ قُتِلوا في سَبيلِ اللَّهِ أَمواتًا
بَل أَحياءٌ عِندَ رَبِّهِم يُرزَقونَ۔ ونیز گفت۔ وَلا تَقولوا لِمَن يُقتَلُ في سَبيلِ اللَّهِ أَمواتٌ
بَل أَحياءٌ۔ پس حیات ابدی اندر قربت سرمدی ببذل روح باشد۔ وترک نصیب اندر خود۔
فرمان وے بمتابعت دوستانش۔ و ایثار و اختیار جملہ اندر رویت معرفت تفرقہ باشد۔

واندر عین جمع عین ایثار۔ کہ ترک نصیب خود اصل نصیب خود۔ وتا روش طالب متعلق بکسب مے بود۔ ہمہ ہلاک وے بود۔ وچوں جاذب حق ولائت خود ظاہر کرد۔ احوال وافعال وے جملہ برہم بشولید۔ وویرا عبارت نماند۔ وروزگارش را اسم نہ۔ تا کسے وے را نامے نہد۔ ویا از وے عبارتے کند۔ وبا چیزے را بدو حوالتے کند۔ واندریں معنی شبلی گوید۔ **شعر**

غبت عنی فما احسن بنفسی ۔۔۔ وتلاشت بصفاتی الموصوفۃ

فانا الیوم غائب عن جمیع ۔۔۔ لیس الا العبارۃ الملہوفۃ

واما السھلیۃ ۔ تولی سھلیان بسہل بن عبداللہ تستری کنند۔ وے از محتشمان اہل تصوف بود۔ وکبری ایشاں۔ چنانکہ ذکر وے گذشت۔ وور جملہ اندر وقت خود سلطان وقت بود۔ واز اہل حل وعقد بود اندریں طریقت۔ وویرا براہین ظاہر بسیار بود۔ کہ اندر ادراک حکایات آں عقل عاجز شود۔ وطریق وے اجتہاد ومجاہدۂ نفس وریاضت است۔ ومریداں را بمجاہدہ بدرجۂ کمال رسانیدے۔ واندر حکایات معروف است۔ کہ مریدے را گفت۔ جہد کن تا یک روز ہمہ روز مے گوئی یا اللہ۔ یا اللہ۔ یا اللہ۔ ودیگر روز وسہ ودیگر روز ہمچناں۔ تا بداں خوے گرفت۔ گفت اکنوں شبہا بداں پیوند۔ چناں کرد۔ تا چناں شد کہ اگر خود را بجائے خواب دیدی ہماں مے گفتے اندر خواب۔ تا آں عادت طبع وے شد۔ آنگاہ گفت اکنوں ازیں باز گرد۔ بیاد داشت وے مشغول شو۔ تا چناں شد کہ ہمہ روزگارش مستغرق آں گشت۔ وقتے اندر خانہ بود چوبے از ہوا اندر افتاد۔ وبسر وے آمد۔ وبشکست۔ وقطرہ ہائے خون کہ از سرش بر زمین مے آمد نوشتہ پدید مے آمد اللہ۔ اللہ۔ اللہ۔ وپرورش مریداں از روئے مجاہدات وریاضات طریق سھلیاں بود۔ وخدمت درویشاں۔ وحرمت طریق حمدونیاں۔ ومراقبۂ باطن طریق جنیدیاں۔ اما ریاضت ومجاہدت مرد وے را سود ندارد۔ اکنوں من اندر معرفت نفس وحقیقت آں بیان کنم۔ تا معلوم شود آنگاہ بیان مذاہب اندر مجاہدات۔ واحکام آں فرو نہم۔ تا بر طالب معرفت ایں ہر دو ہویدا شود۔ واللہ اعلم بالصواب۔

الکلام فی حقیقۃ النفس ومعنی الھوٰے

بدانکہ نفس از روئے لغت وجود شئے باشد۔ وحقیقت وذات۔ واندر جریان عادات۔ وعبارات مرداں محتمل است معانی بسیار را۔ برخلاف یک دیگر استعمال کنند۔ بمعانی متضادہ بعز وجہ

گروہے نفس بمعنے روح است۔ و نزدیک گروہے بمعنی مروّت۔ و نزدیک گروہے بمعنی جسد۔ و نزدیک گروہے بمعنے خون۔ امّا محققان ایں طائفہ را مراد ازیں لفظ جملہ ہیچ چیز نباشد۔ و اندر حقیقت آں سوافق اند منبع شر است، و قائد سوء۔ اما گروہے گویند کہ شئے است مودَع اندر قالب۔ چنانکہ روح، و گروہے گویند کہ صفتی است مر قالب را چنانکہ حیات۔ و متفق اند کہ اظہار اخلاق دنی بوے باشد۔ و افعالِ مذموم را سبب آنست۔ و ایں بر دو قسم است یکے معاصی۔ و دیگر اخلاق دنی۔ چوں کبر و حسد و بخل و خشم و حقد و آنچہ بدیں ماند از معانی ناستودہ اندر شرح و عقل پس بریاضت مر ایں اوصاف را از خود دفع تواں کرد۔ چنانچہ بتوبہ مر معصیت را۔ و معاصی از اوصاف ظاہر بود۔ و ایں اخلاق از اوصاف باطن و ریاضت از افعال ظاہر بود۔ و توبہ از اوصاف باطن۔ آنچہ اندر باطن پدیدار آید از اوصاف دنی باوصاف سنی ظاہر پاک شود۔ و آنچہ بظاہر پدیدار آید باوصاف ستودہ باطن پاک شود۔ و نفس و روح ہر دو از یک لطائف اند اندر قالب۔ چنانکہ اندر عالم شیاطین و ملائکہ و بہشت و دوزخ۔ امّا یکے محل خیر است و یکے محل شر چنانکہ چشم محل بصر است۔ و گوش محل سمع۔ و کام محل ذوق۔ و مانند ایں از اعیان و اوصافے کہ اندر قالب آدمی مودَع است پس مخالفت نفس سر ہمہ عبادتہا است۔ و کمال ہمہ مجاہدتہا۔ و بندہ جز بداں بحق راہ نیابد۔ زانچہ موافقت وے ہلاک بندہ است۔ و مخالفت وے نجات بندہ۔ و حق تعالیٰ امر کرد بخلاف کردن آں۔ و مدح کرد آنانرا کہ بخلاف نفس کوشیدند۔ و ذم کرد مر آنرا کہ بر موافقت نفس رفتند۔ چنانکہ خدا تعالیٰ گفت عزوجل۔ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ۔ و نیز گفت اَفَكُلَّمَا جَآءَكُمْ رَسُوْلٌ بِمَا لَا تَهْوٰۤى اَنْفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْ۔ و از یوسف صدیقؑ مارا خبر داد کہ گفت وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي۔ و پیغمبر گفت صلعم اذا اراد اللّٰہ بعبد خیرا بصرہ بعیوب نفسہ۔ و اندر آثار مورود است۔ کہ خدائے عزوجل بداؤد وحی فرستاد گفت یا داؤد عاد نفسک فان ودی فی عداوتہا۔ اے داؤد دشمنی کن با نفس خویش کہ دوستی من بدشمنی اوست پس ایں جملہ کہ یاد کردیم اوصاف اند۔ و لامحالہ صفت را موصوفے باید تا بداں قائم بود۔ از انچہ صفت بخود قائم نباشد۔ و معرفت آں صفت جز شناخت جملہ قالب معلوم نگردد۔ و طریق شناختن آں بیان اوصاف انسانیت است و سر آں۔ و اندر حقیقت انسانیت مردماں سخن گفتہ اند کہ تا ایں اسم چہ چیز را است۔ و مر چہ چیز را سزاوار است۔

وعلم بر این همه طالب حق فریضه است۔ ازانچه هر که بخود جاهل بود بغیر خود جاهلتر بود۔ چون بندهٔ مکلّف باشد بمعرفت خداوند معرفت خود او را ببایید۔ تا بصحت حدوث خود قدم خداوند را بشناسد وبفنائے خود بقائے حق وے را معلوم کند۔ ونص کتاب بدین ناطق است۔ که خداوند تعالیٰ مر کفار را بجهل بخود صفت کرد۔ وگفت وَمَنْ یَّرْغَبُ عَنْ مِّلَّةِ اِبْرٰهٖمَ اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهٗ ای جهل نفسه ویکے گفته است از مشائخ من جهل نفسه فهو بالغیر اجهل۔ ورسولؐ گفت من عرف نفسه فقد عرف ربه۔ ای من عرف نفسه بالفناء فقد عرف ربه بالبقاء۔ ویقال من عرف نفسه بالذل۔ فقد عرف ربه بالعز ویقال من عرف نفسه بالعبودیة۔ فقد عرف ربه بالربوبیة۔ پس هر که خود را نشناسد از معرفت کل محجوب باشد۔ ومراد ازین جمله این جا معرفت انسانیت است۔ واختلاف مردمان اندران از اهل قبله۔ گروهے گویند انسان جز روح نیست۔ این جسد جوشن وهیکل آنست۔ وموضع وماوی گاه ویست۔ تا از علل طبائع محفوظ باشد۔ وحس وعقل صفت آن۔ واین باطل است۔ ازانچه جان چون ازین بنیت جدا شود۔ وی را انسان مے خوانند۔ واین نام که از شخص مرده بنگیزد چون با وے جان بود انسانے بود زنده۔ وچون بے جان باشد انسانے بود مرده۔ ودیگر آنکه جان اندر قالب ستور نیز مودع است۔ و ورا انسان نخوانند۔ واگر علت انسانیت روح بودے۔ بایستے که هر جا که جان بودے حکم انسانیت موجود بودے۔ پس دلیل قائم بر بطلان قول ایشان۔ وگروهے دیگر گفته اند که این اسم واقع است بر روح وجسد بیک جا۔ وچون یکے از دیگرے مفارق بود۔ این اسم ساقط شود۔ چنانکه بر اسپے۔ چون دو رنگ مجتمع شود یکے سیاه ودیگرے سفید آنرا ابلق خوانند۔ چون از یکدیگر جدا شوند آن رنگها یکے را سیاه خوانند۔ ودیگرے را سفید واین نیز باطل است بقول خدائے عز وجل۔ که گفت هَلْ اَتٰی عَلَی الْاِنْسَانِ حِیْنٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ یَكُنْ شَیْئًا مَّذْكُوْرًا۔ وسرخاک آدم را بیجان انسان خوانند وهنوز جان بدان قالب پیوسته نبود۔ وگروهے دیگر گویند که انسان جزویست نا متجزی۔ ومحل آن دل است که قاعدهٔ همه اوصاف آدمی آنست۔ واین هم محال است۔ که اگر کسے را بکشند ودل از وے بیرون کنند هم اسم انسانیت از وے نیفتد۔ وپیش از جان باتفاق اندر قالب آدم دل نبود وگروهے از مدعیان متصوفه را اندرین معنی غلطی افتاده است۔ وگویند که انسان آکل و شارب ومحل تغیر نیست۔ وآن سر الٰهی است۔ واین جسد تلبیس آنست۔ وآن مودع

است اندر امتزاج طبع و اتحاد وجب۔ و روح۔ گویم باتفاق جملہ عقلا و مجانین وکفار و فساق وجہال را اسم انسانیت است۔ و اندر ایشاں ہیچ معنے نیست ازیں اسرار۔ و جملہ متغیرہ آکل و شارب اند۔ و اندر قالب و وجود مشخص ہیچ معنی نیست کہ آنرا انسان خوانند۔ و از بعد ہلاکش نیز نہ۔ و خداوند عزوجل جملہ مایہا را کہ اندر ما فرکیب گردانیدہ است انسان خواندہ است بدوں معنی ہا۔ کہ آں در بعضی آدمیاں نیست۔ کقولہ عزوجل۔ وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنْ سُلٰلَۃٍ مِّنْ طِیْنٍ ثُمَّ جَعَلْنٰہُ نُطْفَۃً فِیْ قَرَارٍ مَّکِیْنٍ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَۃَ عَلَقَۃً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَۃَ مُضْغَۃً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَۃَ عِظٰمًا فَکَسَوْنَا الْعِظٰمَ لَحْمًا ثُمَّ اَنْشَاْنٰہُ خَلْقًا اٰخَرَ فَتَبٰرَکَ اللّٰہُ اَحْسَنُ الْخٰلِقِیْنَ۔ پس بقول خداوند تعالیٰ کہ وے اصدق الصادقین است۔ از خاک پاک ایں صورت مخصوص باہمہ تعبیہ انسان است۔ چنانکہ گروہے۔ گفتہ اند از اہل سنت کہ انسان نامی است۔ کہ صورتش بدیں صفت معہود است۔ کہ موت ایں اسم را از وے نفی نکند۔ تا صورت معہودہ آلت موسوم بہ ظاہر و باطن۔ و مراد از صورت معہود تندرست و بیمار بودن۔ و آلت موسوم بجنوں و عاقل۔ و باتفاق ہر صحیح تر بود کاملتر باشد اندر خلقت۔ پس بدانکہ ترکیب انسان آنکہ کاملتر بود نزدیک محققاں از سہ معنے باشد۔ یکے روح و دیگر نفس و سہ دیگر جسد و ہر یکی را ازیں صورت صفتے بود۔ کہ بداں قایم بود۔ روح را عقل، ونفس را ہوا، و جسد را حس، و مردم نمونہ است از کل عالم۔ و عالم نام دو جہان است۔ و از ہر دو جہان در انسان نشان است۔ نشان ایں جہان آب و خاک و باد و آتش۔ ترکیب وے از بلغم و خون و سودا و صفرا۔ نشان آنجہاں بہشت و دوزخ و عرصات با زجان بجاے بہشت از لطافت، و نفس بجاے دوزخ از آفت، و وحشت، و جسد بجاے عرصات۔ و جمال ایں ہر دو معنے بقہر و سوالست۔ پس بہشت تاثیر رضائے وے۔ و دوزخ نتیجہ سخطش ہمچنیں۔ روح مومن از روح معرفت۔ و نفس وے از حجاب و ضلالت۔ و تا اندر قیامت مومن از دوزخ خلاص نیابد۔ و بہ بہشت نرسد۔ و حقیقت رویت نیابد بہ تحقیق ارادت نرسد کہ قاعدۂ آں روح است بحقیقت قربت و معرفت نرسد پس ہر کہ دنیا او را بشناسد۔ و از دیگراں اعراض کند۔ و بہ صراط شریعت قیام کند بقیامت دوزخ و صراط نہ بیند۔ و در جملہ روح مومن داعی وے بود بہ بہشت۔ کہ اندر دنیا نمونۂ آں ولیست ونفس داعی وے بدوزخ کہ اندر دنیا نمونۂ آں ولیست۔ آں یکے را مدبر عقل تمام۔ و ایں

دیگر را قاید ہوائے ناقص۔ تدبیر آں یکے صواب۔ واز آں ایں دیگر خطا۔ پس بر طالب ایں درگاہ واجب بود۔ کہ پیوستہ طریق مخالفت وے سپرند۔ تا بخلاف وے مر روح وعقل را مدد کردہ باشند۔ کہ آں موضع سر خدائیست عزّ وجلّ۔ واللہ اعلم بالصواب۔

فصل ۔ اما آنچہ مشائخ گفتہ اند اندر نفس۔ ذو النون مصری گوید رحمۃ اللہ علیہ اشد الحجاب رؤیۃ النفس۔ وتدبیرہا۔ صعب ترین حجب بندہ را رؤیت نفس است ومتابعت تدبیر آں۔ از آنچہ متابعت وے مخالفت حق عزّ وجلّ بود۔ ومخالفت حق سر جملہ حجابہا بود۔ وابو یزید بسطامی گوید رحمۃ اللہ علیہ النفس صفۃ لا تسکن الا بالباطل نفس صفتی است کہ سکونت آں بباطل بود ہرگز وے راہ حق سپری نکند۔ ومحمد بن علی الترمذی گوید رحمۃ اللہ علیہ تریدان تعرف الحق مع بقاء نفسک فیک ونفسک لا تعرف نفسہا فکیف تعرف غیرہا۔ خواہی تا حق را بشناسی با بقائے نفس تو اندر تو۔ ونفس تو خود را با بقائے خود مر خود را نمے شناسد۔ چگونہ غیر خود را بشناسد یعنی نفس خود اندر حال بقائے خود بخود محجوبست چوں بخود محجوب بود بحق چگونہ مکاشف گردد۔ جنید گوید رحمۃ اللہ علیہ اساس الکفر قیامک علی مراد نفسک۔ بنای کفر قیام بندہ باشد بر مراد تن خود۔ از آنچہ نفس را بالطیفہ اسلام مقارنت نیست۔ لامحالہ پیوستہ در اعراض کوشد۔ وسر عرض منکر بود۔ ومنکر بیگانہ۔ وابو سلیمان دارانی گوید رحمۃ اللہ علیہ النفس خائنۃ مانعۃ۔ وافضل الاعمال خلاف ہوا۔ نفس خائن است اندر امانت۔ ومانع از طلب رضا۔ وبہترین اعمال خلاف ویست۔ از آنچہ خیانت اندر امانت بیگانگی بود۔ وترک رضا گم شدگی۔ وانفاس ایشاں اندریں معنی بیش از انست کہ حصر تواں کرد۔ جملگی آنرا آدم بر سر مقصود۔ واثبات مذہب سہل اندر صحت مجاہدات نفس و ریاضت آں۔ وطریق بیان اندر حقیقت آں۔ وباللہ التوفیق۔

الکلام فی مجاہدۃ النفس

قال اللہ تعالیٰ والذین جاہدوا فینا لنہدینہم سبلنا وقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم المجاہد من جاہد نفسہ فی اللہ ونیز گفت رجعنا من الجہاد الاصغر الی الجہاد الاکبر قیل یا رسول اللہ ما الجہاد الاکبر قال الا وہی مجاہدۃ النفس۔ باز گشتیم از جہاد خوردترین یعنی غزو بسوئے جہاد اکبر گفتند یا رسول اللہ جہاد اکبر چیست۔ گفت مجاہدت نفس۔ ورسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مجاہدہ نفس را برجہاد تفضیل نہاد۔ از آنچہ رنج آں زیادت بود۔ کہ آں جہاد راندن واجب بود۔

و مجاهدهٔ قهر کردن آن. پس بدان اعزک الله تعالی طریق مجاهدهٔ نفس. و سیاست آن
واضح و پیداست. که ستوده است میان همه اهل ادیان و ملل. و مختص اند اهل این
طریقت برعایت آن. و مستعمل و جاریست و این عبارت اندر میان خواص و عام ایشان. و
مشایخ را اندرین معنی رموز و کلمات بسیار است. و سهل بن عبدالله تستری اندر اصل این غلو بیشتر
کند. و ویرا اندر مجاهدات براهین بسیار است. و گویند که وے خود را بران داشته بود. که هر پانزده روز
یکبار طعام خوردے. و عمر وراز بگذاشت بغذا اندک. و جملهٔ محققان مجاهدت اثبات کرده اند.
و مر آنرا اسباب مشاهده گفته اند. و وے بوده است که مجاهده را علت مشاهده گفته است. و مر
طالب را اندر حق یافت تاثیرے عظیم نهاده است. و وے زندگانی دنیا را در طلب فضل منهد بر حیات
عقبیٰ. در حصول مراد. ازانچه گوید آن ثمرهٔ این است چون در دنیا خدمت کنی. آنجا قربت یابی.
بے خدمت آن قربت نباشد. باید تا علت وصول حق مجاهدهٔ بنده باشد. که بکند هم بتوفیق وے
المشاهدات مواریث المجاهدات. و دیگران گویند که وصول حق را علت نباشد. که هر که بحق
رسد بفضل رسد فضل را با فعال چه کار بود پس مجاهدت تهذیب نفس راست. نه حقیقت قرب را.
ازانچه رجوع مجاهده به بنده باشد. و حوالهٔ مشاهده بحق محال بود. که این علت آن گردد. یا آن علت
این. و حجت سهل اندرین قول خدایست عزوجل که گفت. وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ
سُبُلَنَا. آنکه مجاهده کند مشاهده یابد. و نیز جملهٔ ورود انبیاء و اثبات شریعت و نزول کتب و جملهٔ
احکام تکلیف مجاهدتست. اگر مجاهدت علت مشاهده نبودے حکم این جمله باطل شدے. و
نیز جملهٔ احوال دنیا و عقبیٰ تعلق بحکم و علل دارد. هر که علل از حکم نفی کند شرع و رسم جمله برخیزد. نه اندر
اصل اثبات تکلیف درست آید. و نه اندر فرع طعام مر سیری را و یا جامه مر دفعهٔ سرما را
علت شود. و این تعطیل کل معانی بود. پس رویت اسباب اندر افعال توحید بود. و دفع آن
تعطیل. و این را اندر مشاهده دلائل است. و انکار مشاهدهٔ مکابرهٔ عیان بود. نه بینی که اسپ
توسن را بریاضت از صفت ستوری بصفت مردمی آرند. و اوصاف ستوری اندر وے مبدل
کنند. تا تازیانه از زمین برگیرد. و بخداوند دهد. و گوی بدست بگرداند. و مانند این کودک بے عقل
عجمی را بریاضت عربی زبان بکنند. و نطق طبیعی ویرا اندر وے مبدل بگردانند. و باز وحشی
را بریاضت بدان درجه رسانند. که چون بگذارندش میرود. و چون بخوانندش بازآید. و رنج بند
بروے دوست تر از آزادی. و گذاشتگی بود. و سگے پلید را مجاهده بدان محل رسانند که کشته وے

حلال می‌گردد. و از آن آدمی بی مجاهده و ریاضت نایافته حرام. و مانند این پس مدار جملهٔ شرع و سهم بر
مجاهده است. و رسول الله صلی الله علیه وسلم اندر حال قرب حق، و یافتن کام، و امن عاقبت، و تحقیق
عصمت، چندان مجاهده کرد، از گرسنگی‌های دراز و روزه‌های وصال و بیداری‌های شب که فرمان آمد
یا محمد طٰهٰ مَا أَنزَلْنَا عَلَیْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَىٰ. قرآن بتو بدان نفرستادیم که تا تو خود را هلاک کنی. و از ابوهریرهؓ
روایت آرند که رسول صلی الله علیه وسلم اندر حال عمارت مسجد خشت می‌کشید. و من می‌دیدم که ویرا
رنج می‌رسید. گفتم یا رسول الله آن خشت فرا من ده، که من بجای تو این کار بکنم. گفت یا اباهریرة
خذ غیرها. فانه لا عیش الا عیش الآخرة. یا اباهریره تو خشتی دیگر بردار، که سرای عیش آخرت
است. و دنیا سرای رنج و مشقت. و حیان بن خارجه کی روایت کند که از عبدالله بن عمرؓ پرسیدم
که اندر غزو چه گویی. گفت ابدأ بنفسک فجاهدها وابدأ بنفسک فاغزها فانک ان
قتلت فاراً بعثک الله فاراً. و ان قتلت مرائیاً بعثک الله مرائیاً. و ان قتلت صابراً
محتسباً بعثک الله صابراً محتسباً. پس چنانکه تالیف و ترکیب عبارت را اندر حق بیان معانی اثر
است، تالیف و ترکیب مجاهدات را اندر حصول معانی اثر است. چون بیان بی عبارت و تالیف
آن درست نیاید، وصول بی مجاهدات و ترکیب آن درست نیاید. و آنکه دعوی کند مخطی بود
زانچه عالم و اثبات حدوث آن دلیل معرفت آفریدگار است. و معرفت نفس و مجاهدت آن دلیل
وصلت وی. و حجت گروهی دیگر آنست که گویند این آیت اندر تفسیر مقدم و مؤخر است.
چنانکه وَالَّذِینَ جَاهَدُوا فِینَا لَنَهْدِیَنَّهُمْ سُبُلَنَا ای والذین هدیناهم سبلنا جاهدوا فینا.
و رسول گفت صلعم لن ینجی احدکم عمله. قیل ولا انت یا رسول الله. قال ولا انا الا ان
یتغمدنی الله برحمته. نرهد یکی از شما بعمل خود. گفتند تو هم نرهی یا رسول الله. فرمود من هم نرهم
بجز آنکه خداوند تعالی بر من رحمت کند. پس مجاهدت فعل بنده باشد. و محال باشد که فعل وی
علت نجات وی گردد. پس خلاص و نجات بنده متعلق به مشیت است نه بمجاهدت. از آنجا
که خداوند گفت عزوجل. فَمَن یُرِدِ اللَّهُ أَن یَهْدِیَهُ یَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَن یُرِدْ أَن
یُضِلَّهُ یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقًا حَرَجًا. و نیز گفت تُؤْتِی الْمُلْكَ مَن تَشَاءُ وَتَنزِعُ الْمُلْكَ مِمَّن تَشَاءُ.
تکلیف همه عالمیان اندر اثبات مشیت خود نفی کرد. اگر مجاهده علت وصول بودی ابلیس
مردود نبودی. و اگر ترک آن علت طرد بودی آدم صلوات الله علیه هرگز مقبول صفا
نبودی. پس کار بسبقت عنایت دارد نه بکثرت مجاهدات. نه هر که مجتهدتر آمن‌تر. بلکه هر که بدو

عنایت بیشتر و سے بحق نزدیکتر یکے اندر صومعہ مقرون طاعت از حق دور۔ و یکے اندر خرابات موصول
بمعصیت بحق نزدیکتر۔ و اشرف ہمہ معانی ایمان است کودکے را کہ مکلف نیست حکمش حکم ایمان بود۔
و مجانین را ہمچناں پس چوں اشرف مواہب را مجاہدت علت نباشد۔ آنچہ کم ازاں بود ہم بعلت
محتاج نبود۔ و من کہ علی بن عثمان الجلابی ام میگویم کہ ایں خلافیست اندر عبارت بدو معنی از آنچہ
یکے میگوید من طلب وجد۔ و دیگرے میگوید من وجد طلب۔ و سبب یافتن طالب بود۔ و سبب
طلب یافتن۔ آں مجاہدت میکند تا مشاہدت یابد۔ و ایں مشاہدت میکند تا مجاہدت یابد۔ و
حقیقت ایں آں بود کہ مجاہدت اندر مشاہدت بجائے توفیق است اندر طاعت۔ و آں عطاست
از حق عزوجل پس چوں طلب حصول طاعت بے توفیق محال بود۔ حصول توفیق نیز بے طاعت
محال بود۔ و چوں بے مشاہدت مجاہدت موجود نباشد۔ بے مشاہدت مجاہدت نیز محال بود۔
پس لمعۂ از جمال خداوندی بباید۔ تا بندہ را بمجاہدت دلالت کند۔ و چوں علت وجود مجاہدت آں
لمعہ باشد۔ ہدایت سابق بود بر مجاہدت۔ اما آنچہ آں قوم یعنی سہل و اصحاب او حجت کنند کہ ہر کہ
بمجاہدات اثبات نکند۔ بورود جملہ انبیا و کتب و شرائع منکر بود۔ کہ مدار تکلیف بر مجاہدت است
بہتر ازیں بباید کہ مدار تکلیف بر ہدایت حق است۔ مجاہدات اثبات حجت راست نہ حقیقت
وصلت را۔ و خداوند عزوجل گفت۔ وَلَوْ اَنَّنَا نَزَّلْنَآ اِلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتٰى وَحَشَرْنَا
عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَّا كَانُوْا لِيُؤْمِنُوْٓا اِلَّآ اَنْ يَّشَآءَ اللّٰهُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُوْنَ۔ و اگر ما فرشتگاں
را بدیشاں فرستیم۔ و مردگاں را با ایشاں بسخن آریم۔ و برانگیزیم بر ایشاں ہمہ چیزہا را۔ ایشاں
ایمان نیارند۔ تا ما نخواہیم۔ از آنچہ علت ایمان مشیت ماست نہ رویت۔ دلائل و مجاہدات ایشاں
و نیز گفت کہ۔ اِنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُوْنَ۔
آنانکہ کافر اند یکسانست بنزدیک ایشاں اظہار حجت۔ و ورود دلائل۔ و انذار از اہوال
قیامت۔ و ترک آں۔ ایشاں ایمان نیارند۔ کہ ما مر ایشاں را از اہل ایمان نگردانیدہ ایم۔ و دلہائے
ایشاں بحکم شقاوت مختوم است۔ پس ورود انبیا، و نزول کتب، و ثبوت شرائع اسباب
وصول اند نہ علت وصول۔ از آنچہ ابوبکرؓ اندر حکم تکلیف ہماں بود۔ کہ ابوجہل۔ اما ابوبکرؓ بعدل و فضل
برسید۔ و ابوجہل بعدل بے فضل باز ماند پس علت وصول ابوجہل بعدل از فضل باز ماندن عین
وصول است۔ نہ طلب وصول۔ کہ اگر طالب و مطلوب ہر دو یکے بودے۔ طالب واجد بودے۔ و
چوں واجد بودے۔ طالب نبودے۔ از آنچہ رسیدہ آسودہ باشد۔ و بر طالب آسائش درست نیاید۔

و پیغمبر گفت صلعم من استوی یوماه فهو مغبون - هر کرا دو روز چون هم بود یعنی از طالبان وی
اندر علم ظاهر بود باید که هر روزه بهتر باشد - و این درجهٔ طالبان است - باز گفت استقیموا
و لن تحصوا استقامت گیرید - و بهر حال باشید پس مجاهدت را سبب گفت - و سبب اثبات
کرد مر اثبات حجت را - و وصول را از سبب نفی کرد تحقیق الهیت را - و آنچه گویند که اسپ را
بمجاهدت بصفتی دیگر گردانند - بدانکه اندر اسپ صفتی است مکتوم - که اظهار آنرا مجاهدت سبب
است - که تا ریاضت نیابد - آن معنی ظاهر نشود - و اندر خر که آن معنی نیست - هرگز اسپ نگردد -
نه اسپ را بمجاهدت خر توان کرد - و نه خر را بریاضت اسپ توان گردانید - از آنچه این قلب
عین باشد پس چون چیزی که عین او را قلب نتواند کرد - اثبات آن اندر حضرت حق سبحانه محال
بود بدان - پیر یعنی سهل تستری مجاهدتی میفرمود - که وی از آن آزاد بود - و در عین آن عبارت
او از آن منقطع بود - نه چون گروهی که عبارت آنرا بی معاملتی مذهب گردانیده اند - و محال باشد
که آنچه همه معاملت است بیابد همه عبارت گردد - و در جمله مر اهل این قصه را مجاهدت و ریاضت
موجود است بالاتفاق اما رویت آن اندر آن آفت است - پس آنکه مجاهدت نفی میکند - نه مراد وی
عین مجاهدت نیست - بلکه مراد عدم رویت مجاهدت است و معجب نا شدن با فعال خود اندر محل قدس را -
از آنچه مجاهدات فعل بنده بود - و مشاهدت داشت حق - تا داشت حق نباشد فعل بنده قیمت نگیرد تو عزیزی
از خودت دل بگرفته - که چندین مشاطگی خود کنی - و فعل حق نه بینی - که چندین سخن فعل خود گوئی پس مجاهدت
دوستان فعل حق باشد اندر ایشان بی اختیار ایشان - و آن قهر و گدازش بود و گداز نه بجمله نوازش
بود - و مجاهدت جاهلان فعل ایشان باشد اندر ایشان باختیار ایشان - و آن تشویش بود و پراگندگی
دل پراگنده از آفت پراگنده بود پس تا توانی از فعل خود عبارت مکن - و اندر هیچ صفت نفس
متابعت مکن - که وجود هستی تو حجاب تست - اگر بفعلی محجوب بودی بفعل دیگری برخاستی چون
کلیت تو حجاب است تا بکلیت فنا نگردی شایستهٔ بقا نگردی - و ان النفس کلب عاقر وجلد
الکلب لا یطهر الا بالدباغ - و اندر حکایات معروف است - که حسین بن منصور بکوفه اندر
خانه محمد بن الحسین العلوی نزول کرده بود - ابراهیم خواص بکوفه اندر آمد - چون خبر وی شنید
بنزدیک وی شد - حسین گفت یا ابراهیم اندرین چهل سال که تو تعلق بدین طریق داری - از این
معنی ترا چه چیز حاصل شده است - گفت طریق توکل مرا مسلم شده است - حسین گفت ضیعت
عمرک فی عمران باطنک فاین الفناء فی التوحید - عمر اندرین عمران باطن ضایع کردی پس

فنا کجاست اندر توحید یعنی توکل عبارتیست از معاملت خود با خداوند تعالیٰ۔ و درستی باطن با عتماد کردن با وے۔ و چوں کسے عمرے اندر معالجت باطن کند عمرے دیگر باید تا در معاملت ظاہر خرچ کند۔ ہر دو عمر ضائع باشد۔ و ہنوز از حق بوے از وے نرسیدہ باشد۔ و از شیخ ابو علی سیاہ مروزی حکایت کنند۔ کہ گفت من نفس را بدیدم بصورتے مانند صورت من۔ کہ یکے موے وے گرفتہ بود۔ و وے را بمن داد من وے را بہ درختے بستم۔ و قصد ہلاک وے کردم مرا گفت یا ابا علی مرنج کہ من لشکرِ خدایم مرا کم نتوانی کرد۔ و از محمد بن علیان نسوی روایت آرند۔ و وے از کبار اصحاب جنید بود کہ من اندر ابتدائے حال کہ بآفتہائے نفس بینا گشتہ بودم۔ و کمینگاہہائے وے بدانستہ از وے پیوستہ حقدے اندر دل من بود۔ روزے چیزے چوں روباہ بچہ از گلوئے من بر آمد۔ و حق تعالیٰ مرا بوے شناسا گردانید۔ بدانستم کہ آن نفس است وے را زیر پائے اندر آوردم۔ و ہر لگدے کہ بروے میزدم۔ وے بزرگتر میشد۔ گفتم اے ہذا ہمہ چیزہا برنج و زخم ہلاک شوند تو چرا زیادہ گردی۔ گفت از انچہ آفرینش من بر بازگونگی است۔ و آنچہ رنج چیزہا بود راحت من بود۔ و آنچہ راحت چیزہا بود رنج من بود۔ و شیخ ابو العباس شقانی کہ امام وقت بود گفت روزے من بخانہ اندر آمدم۔ سگے زرد دیدم بجائے خود خفتہ بود۔ پنداشتم کہ از محلت اندر آمدہ است۔ قصدِ راندنِ وے کردم۔ وے بزیرِ دامن من اندر آمد۔ و ناپدید شد۔ و شیخ ابو القاسم گرگانی کہ امروز قطب و مدار علیہ و لبیت البقاہ اللہ۔ وے از ابتدائے حال خود نشان داد۔ کہ من ورا بصورت مارے دیدم۔ و درویشے گفت من نفس را دیدم بصورت موشے۔ گفتم تو کیستی گفت من ہلاک غافلانم کہ داعی شر و سوء ایشانم۔ و نجات دوستاں کہ اگر من با ایشاں نباشمے۔ کہ وجودِ من آفت است۔ ایشاں بپاکی خود مغرور شوندے۔ و با فعالِ خود متکبر کہ چوں اندر طہارت دل و صفائی سیر و نور ولایت و استقامت بر طاعت خود نگرند۔ از ہوا کبری ورا ایشاں پدیدار آید۔ و بازچوں مرا بینند اندر میان دو پہلوے خود آں جملہ عیب از ایشاں پاک شود۔ و ایں جملہ حکایات دلیل آنست کہ نفس عینی است نہ صفتی۔ و وے را صفتست و با اوصاف وے ظاہر میبینیم۔ و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ اعدے عدوک نفسک التی بین جنبیک۔ دشمن ترین دشمنانِ تو نفس تست اندر میان دو پہلوے تو پس چوں معرفت آں حاصل آمد دانستی کہ خود آنرا بریاضت بدست تواں آورد۔ اما اصل و ماہیت وے نیست نگردد۔ و چوں شناخت وے درست شد طالب اگر مالک باشد باک نبود از بقائے او اندر وے۔ لان النفس کلب نابح و امساک الکلب بعد

الریاضة مباحة. پس مجاہدات نفس سر فنائے اوصاف نفس را بود. نہ فنائے عین او را. و مشایخ را اندریں معنے سخن بسیار است. اما من خوف تطویل کتاب را بدیں مقدار کفایت کردم. اکنوں سخن اندر حقیقت ہوا و ترک شہوات گویم انشاء اللہ عزوجل. و باللہ التوفیق.

الکلام فی حقیقة الهوی

بداں اعزک اللہ کہ ہوا عبارت از اوصاف نفس است بنزدیک گروہے. و بنزدیک گروہے دیگر عبارتست از ارادت طبع. کہ متصرف و مدبر اندر نفس است. چنانچہ عقل از روح. و ہر روحی را کہ اندر بنیت خود از عقل قوتے نباشد ناقص بود. و نیز ہر نفسے را کہ از ہوا قوتے نباشد ناقص بود. پس نقص روح نقص قربت بود. و نقص نفس عین قربت. و پیوستہ مر بندہ را دعوتین مے باشد. یکے از عقل و یکے از ہوا الا آنکہ متابع دعوت عقل باشد با یمان رسد. و آنکہ متابع دعوت ہوا بود بضلالت و کفران رسد. پس ہوا حجاب و اضلال باشد. و رفعت گاہ مریداں و محل اعراض طالبان و ماموراست بندہ بخلاف آں. و منہی از ارتکاب آں. لان من رکبها هلک. و من خالفها ملک. چنانکہ خداوند گفت عزوجل. وَاَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰى فَاِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَاْوٰى. و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم اخوف ما اخاف علی امتی اتباع الهوی و طول الامل. و از ابن عباسؓ مے آرند اندر تفسیر قول خدائے تبارک و تعالےٰ و تقدس. اَفَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهٗ هَوٰاهُ ای الهوی الهاً معبوداً. و یل مر آنکہ بدل حق ہوائے وے معبود ویست. و ہمہ ہمت وے روز و شب طلب رضائے ویست. و ہوا ہا جملہ بہ دو قسم است یکے ہوائے لذت. و شہوت و دیگر ہوائے جاہ خلق و ریاست. و آنکہ متابع ہوائے لذت باشد اندر خرابات بود. و خلق از فتنہ وے ایمن باشند. اما آنکہ متابع ہوائے شہوت جاہ خلق و ریاست باشد. اندر صوامع و دوائر باشد. فتنہ خلق باشد کہ خود از راہ افتادہ باشد و خلق را نیز بضلالت داعی بود. فنعوذ باللہ من متابعة الهوی. پس آنرا کہ کل حرکات ہوا باشد بمتابعت آں و یرا رضا باشد دور باشد از حق اگرچہ در مسجد با شما باشد. و باز آنرا کہ از ہوا تبریش بود. و از متابعت وے گریزش بود. نزدیک باشد بحق. اگرچہ اندر کنشت بود. ابراہیم خواصؒ گوید کہ وقتے شنیدم کہ اندر روم راہبے ہفتاد سال است. تا در دیرے نشستہ است بحکم رہبانیت. گفتم اے عجب شرط رہبانیت چہل سال بود. و ایں مرد بچہ مشرب ہفتاد سال دریں دیر بیارامیدہ است. قصد وے کردم. چوں بنزدیک دیرِ وے رسیدم. دریچہ باز کرد. و مرا گفت یا ابراہیم دانستم کہ بچہ کار آمدی. من اینجا نہ

براہبے نشستہ ام - اندریں ہفتاد سال - بلکہ من سگے دارم با ہوا شوریدہ - اندریں دیر نشستہ ام
تا سگ بانی کنم - و شر وے از خلق باز دارم - والا من نہ اینم - چوں ایں سخن از وے بشنیدم گفتم
بار خدایا قادری - کہ اندر عین ضلالت بندہ را طریق صواب دہی - و براہ راست کرامت کنی - مرا گفت
یا ابراہیم چند مردمان را طلب کنی - برو خود را طلب کن - چوں یافتی پاسبان خود باش - کہ ہر روز
ایں ہوا سی صد و شصت گونہ لباس الہیت پوشد - و بندہ را بضلالت دعوت کند - و در جملہ
شیطان را اندر دل و باطن بندہ مجال نباشد - تا ورا ہوائے معصیتے اندر دل پدیدار نیاید -
و چوں مایہ آں از ہوا پدیدار آید - آنگاہ شیطان آں را بگیرد - و مے آراید - و بر دل وے جلوہ
میکند - و ایں معنی را وسواس خوانند پس ابتدائے آں از ہوا بودہ باشد - والبادی اظلم - و ایں معنی
قول خدا ایست عزوجل - کہ گفت مر ابلیس را آنگاہ کہ میگفت کہ من جملہ آدمیاں را از راہ ببرم - اِنَّ عِبَادِیْ
لَیْسَ لَکَ عَلَیْھِمْ سُلْطَانٌ - ترا بر بندگانِ خاصِ من ہیچ سلطانی نیست پس شیطان بر حقیقت
نفس و ہوائے بندہ باشد - و ازاں بود کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم گفت - ومامن احد الا و قد غلبہ
شیطانہ الا عمر - فانہ غلب شیطانہ - ہیچکس نیست کہ نہ شیطان ویرا غلبہ کردہ است یعنی
ہوائے ہر کسے مر اورا غلبہ کردہ است بجز عمر - کہ وے شیطانِ خود را غلبہ کردہ است پس ہوا مخمر
طینت آدم - و ریحان جان فرزندان وے است - کہ پیغمبر گفت الھوی والشھوۃ معجونۃ
بطینۃ ابن آدم - ترک ہوا بندہ را امیر کند - و ارتکاب آں امیر را اسیر کند - چنانکہ زلیخا ہوا را
ارتکاب کرد امیر بود اسیر شد - و یوسف ترک ہوا بگفت اسیر بود - امیر گشت - و از جنید پرسیدند
ما الوصل، قال ترک ارتکاب الھوی - آنکہ خواہد کہ بوصلت حق مکرم شود ہوا گوئی تن را خلاف کن -
کہ بندہ بہیچ عبادت بحق تقرب نکند بزرگتر از آنکہ مر ہوا را خلاف کند - از آنچہ کوہ بناخن کندن بر آدمی
آسان تر از آں بود کہ ہوا را خلاف کردن - و اندر حکایات یافتم از ذوالنون مصری کہ گفت یکے را
دیدم کہ اندر ہوا مے پرید گفتم ایں درجہ بچہ یافتی - گفت قدم بر ہوا نہادم تا در ہوا شدم - از محمد
بن فضل البلخی مے آید کہ گفت عجب دارم از آنکہ بہوائے خود بخانہ وے شود - و زیارت کند - چرا قدم
بر ہوا نہند - تا بدو رسد و با وے دیدار کند - اما ظاہر ترین صفتے مر نفس را شہوت است - و شہوت
معنی است پراگندہ - اندر اجزائے آدمی - و جملہ حواس در کار ہائے وے اند - و بندہ بحفظ جملہ
مکلف است - و از فعل ہر یک مسئول - شہوت ازاں چشم دیدار - و ازاں گوش شنیدن - و
ازاں بینی بوئیدن - و ازاں زبان گفتن - و ازاں کام چشیدن - و ازاں جسد لمس - و بسودن -

وازاں صدر اندیشیدن پس باید کہ طالب راعی و حاکم خود باشد۔ و روز و شب روزگار خود را دراں بگذارد۔ تا ایں و داعی ہوا را کہ اندر حواس پیدا مے آیند از خود منقطع گرداند۔ و از خداوند تعالیٰ خواہد۔ تا و یرا بداں صفت گرداند۔ کہ ایں ارادت از باطن وے مدفوع گردد۔ کہ ہر آنکہ بجز شہوت بتولا گردد از کل معانی محجوب شود۔ پس اگر بندہ بتکلف ایں را از خود دفع کند رنج وے دراز گردد۔ و وجود اجناس آں متواتر شود۔ و طریق ایں تسلیم است تا مراد حاصل گردد۔ و از ابو علی سیاہ مروزیؒ حکایت کنند۔ کہ گفت من بگرمابہ رفتہ بودم۔ و بر موافقت سنت استرہ را مراعات میکردم۔ با خود گفتم اے بوعلی ایں عضو را کہ منبع شہوات است ترا بچندیں آفت مبتلا دارد و از خود جدا کن۔ تا از شہوت باز رہی۔ بسرم ندا کردند کہ یا با علی اندر ملک کہ تصرف مے کنی مگر تعبیہ ما را عضوے از عضو دیگر اولیٰ تر نیست۔ بعزت ما اگر آنرا از خود جدا کنی ما در ہر موے ازاں تو صد چنداں شہوت و ہوا نہیم۔ اندراں محل۔ و اندریں معنی گوید۔ **شعر**

تَبْتَغِي الْاِحْسَانَ دَعْ اِحْسَانَكَ ۔۔۔ اُتْرُكْ يَجْنِي اللهُ رِبْحًا فَلَكَ

بندہ را در خرابی بنیت ہیچ تصرفے نیست۔ اما اندر تبدیل صفت بتوفیق حق۔ و تسلیم امر و تبری از حول و قوت کسبی ہست۔ و بحقیقت چوں تسلیم آمد عصمت آمد۔ و بعصمت حق بندہ بحفظ و فناے آفت نزدیکتر بود۔ کہ بمجاہدت۔ لان نفی الذباب بالمكنسة ايسر من نفيه بالمذبة پس حفظ حق زائل گرداندہ جملگی آفتہا است۔ و بزدایندہ جملگی علتہا۔ و ہیچ صفت مر بندہ را باوے مشارکت نیست۔ چنانچہ وے فرمودہ است اندر ملک وے تصرف نہ۔ و تا تقدیر عصمت حق نباشد بجہد بندہ از ہیچ چیز باز نتواند بود۔ کہ جہد او جہد نباشد۔ چوں از حق بہ بندہ جہد نباشد جہد وے را سود ندارد۔ و قوت طاعت بجہد ساقط شود۔ و جملہ جہدہا اندر دو جا نگاہ صورت بندد۔ یا جہد کند تا تقدیر حق را بگرداند از خود۔ یا خود بخلاف تقدیر چیزے بخود نسبت کند۔ و ایں ہر دو روا نباشد کہ تقدیر بجہد متغیر نشود۔ و ہیچ کارے بے تقدیر نیست۔ و ہم مے آید کہ شبلیؒ بیمار شد طبیبے نزدیک وے آمد۔ گفت پرہیز کن۔ گفت از چہ چیز پرہیز کنم از چیزیکہ روزی من است۔ یا ازانچہ روزی من نیست۔ اگر پرہیز از روزی باید کرد نتواں کرد۔ و اگر جز از روزی آں خود بمن ندہند۔ ان المشاهدة لا تجاهد۔ و ایں مسئلہ با حتیاط جائے دیگر بیارم انشاء اللہ تعالیٰ عزوجل۔ و اما الحكيمية حکیمان تولی بابی عبد اللہ محمد بن علی الحکیم الترمذی کنند۔ و وے یکے از ائمہ وقت بود اندر جملہ علوم ظاہری و باطنی۔ و ویرا تصانیف بسیار است

وقاعدۂ سخن وطریقش بر ولایت بود۔ و عبارت از حقیقت آں کردے۔ و از درجات اولیا و مراعات ترتیب آں گفتے۔ و آں علیحدہ بحریست بیکرانہ با اعجوبہ بسیار۔ و ابتدائے کشف مذہب وے آنست کہ بدانی۔ کہ خداوند تعالیٰ را اولیاست۔ کہ ایشانرا از خلق برگزیدہ است۔ و ہمت شاں را از متعلقات بریدہ۔ و از دواعی نفس و ہواشاں واخریدہ۔ ہر کسے را بر درجتے قیام دادہ۔ و در ایں معانی بر ایشاں کشودہ۔ و اندریں سخن دراز است۔ و چند اصل او را شرح باید داد۔ تا معلوم گردد۔ اکنوں من بر سبیل اختصار تحقیق ایں ظاہر کنم۔ و اسباب و اوصاف و سخن مرداں را اندراں بیارم انشاء اللہ عزّوجل۔

الکلام فی اثبات الولایۃ۔ بدانکہ قاعدہ و اساس طریقت تصوف و معرفت جملہ بر ولایت و اثبات آنست۔ و جملہ مشائخ اندر حکم اثبات ایں موافق اند۔ اما ہر کسے بعبارت دیگر گوں بیان ایں ظاہر کردہ اند۔ و محمد بن علی مخصوص است باطلاق ایں عبارت مر حقیقت طریقت را۔ اما ولایت بفتح تصرف بود اندر حق لغت۔ و ولایت بکسر واد امارت بود۔ و نیز ہر دو مصدر فعل ولیت باشند۔ و چوں چنیں بود باید کہ تا دو لغت بود۔ چو ولالت و دلالت۔ و نیز ولایت ربوبیت بود۔ و از آنست کہ خدائے عزّوجل گفت ہُنَالِكَ الْوَلَایَۃُ لِلّٰہِ الْحَقِّ۔ کہ کفار تولی بہ وے کنند۔ و نیز بدو بگروند۔ و از معبودان خود تبری کنند۔ و نیز ولایت بمعنیٰ محبت بود۔ اما ولی روا باشد کہ فعیل بود بمعنیٰ مفعول۔ چنانکہ خدائے گفت عزّوجل۔ وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ۔ کہ خداوند تعالیٰ بندۂ خود را بافعال و اوصاف وے نگذارد۔ و اندر کنف حفظ خودش بدارد۔ روا باشد کہ فعیل باشد بمعنیٰ مبالغہ اندر فاعل۔ کہ بندہ تولی بطاعت وے کند۔ و بر عایات حقوق وے مداومت کند۔ و از غیر وے اعراض کند۔ ایں یکے مرید باشد۔ و آں دیگرے مراد۔ و ایں جملہ معانی از حق بہ بندہ۔ و از بندہ بحق روا بود۔ از آنچہ روا باشد کہ وے تعالیٰ ناصر دوستان خود باشد۔ زانچہ وعدہ کرد خداوند تعالیٰ مر دوستان خود را از صحابۂ پیغمبر بنصرت۔ و گفت اَلَآ اِنَّ نَصْرَ اللّٰہِ قَرِیْبٌ۔ و نیز گفت۔ وَاَنَّ الْکٰفِرِیْنَ لَا مَوْلٰی لَھُمْ ای لا ناصر لھم۔ چوں کفار را ناصر نبود لامحالہ مومنانرا ناصر بود۔ کہ نصرت کند عقول شانرا اندر استدلال آیات۔ و بیان معانی بر دلہائے ایشاں۔ و کشف براہین بر اسرار ایشاں۔ و نصرت کند مر ایشانرا۔ بر مخالفت نفس۔ و شیطان۔ و موافقت امور خود۔ و نیز روا باشد۔ کہ بدوستی مخصوص گرداند شانرا۔ و از محل عداوت نگاہ دارد۔ چنانکہ گفت یُحِبُّھُمْ

بپوشند تا وی را بدوستی وی دوست دارند و رنج از خلق برتابند تا هم وی ولی ایشان باشد و هم ایشان اولیای وی. و روا باشد که یکی را ولایتی دهد بر اقامت کردن بر طاعت وی. و وی را اندر حفظ و عصمت نگاه دارد تا وی بر طاعت وی اقامت کند و از مخالفتش پرهیزد و شیطان از حسن اقامت طاعت وی بگریزد. و روا بود که یکی را ولایتی دهد تا حلش اندر ملک حل بود و عقدش عقد و دعوتش مستجاب. و انفاسش مقبول چنانکه پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم رُبَّ اَشْعَثَ اَغْبَرَ ذِی طِمْرَیْنِ لَا یُعْبَأُ بِهٖ لَوْ اَقْسَمَ عَلَی اللّٰهِ لَا بَرَّهٗ. و معروف است که اندر خلافت عمر بن الخطاب رود نیل بر عادت خود بایستاد. از آنچه اندر جاهلیت هر سال کنیزکی آراسته در وی انداختندی تا روان شدی. عمر بر کاغذ پاره بنوشت که ای آب اگر بخود ایستاده روان مباش. و اگر بفرمان خدا ایستاده عمر میگوید که روان شو. چون رقعه اندر آب انداختند. آب برفت. و این امارت بر حقیقت بود پس مراد من اندر ولایت و اثبات آن آنست تا بدانی که اسم ولی مر آنکس را روا بود که این معانی مذکور اندر وی موجود باشد. چنانکه وی را حال این بود که گفتم نه قال. و پیش از من مشایخ اندرین کتب ساختند. و آن عزیز نزد و ... گشت. اکنون من عبارت آن پیر بزرگ را که صاحب مذهب است جمال دهم. چنانکه اعتقاد من بدان بهتر است. تا ترا فوائد بسیار حاصل شود. و جز تو آنرا که سند خواندن این کتاب باشد از طلاب این طریقت ان شاء الله عز و جل.

فصل بدانکه قول الله تعالی که این لفظ ولی است بیان خلق و کتاب و سنت بدین ناطق است چنانکه خداوند گفت عز و جل. اَلَا اِنَّ اَوْلِیَآءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَلَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ. و نیز گفت نَحْنُ اَوْلِیَآؤُکُمْ فِی الْحَیٰوةِ الدُّنْیَا وَفِی الْاٰخِرَةِ. و جای دیگر گفت. اَللّٰهُ وَلِیُّ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا. و پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم اِنَّ مِنْ عِبَادِ اللّٰهِ لَعِبَادًا یَغْبِطُهُمُ الْاَنْبِیَآءُ وَالشُّهَدَآءُ قِیْلَ مَنْ هُمْ یَا رَسُوْلَ اللّٰهِ صِفْهُمْ لَنَا لَعَلَّنَا نُحِبُّهُمْ قَالَ قَوْمٌ تَحَابُّوْا بِرُوْحِ اللّٰهِ مِنْ غَیْرِ اَمْوَالٍ وَلَا اکْتِسَابٍ وُجُوْهُهُمْ نُوْرٌ عَلٰی مَنَابِرَ مِنْ نُوْرٍ لَا یَخَافُوْنَ اِذَا خَافَ النَّاسُ وَلَا یَحْزَنُوْنَ اِذَا حَزِنَ النَّاسُ ثُمَّ تَلَا اِنَّ اَوْلِیَآءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَلَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ. و نیز پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم که خدای گفت عز و جل مَنْ اٰذٰی لِیْ وَلِیًّا فَقَدِ اسْتَحَلَّ مُحَارَبَتِیْ. و مراد ازین آنست که خداوند تعالی را اولیااند که ایشانرا بدوستی و ولایت مخصوص گردانیده است. و والیان ملک وی‌اند که برگزیده است شانرا. و نشانهٔ اظهار فعل خود گردانیده است.

بانواع کرامات مخصوص کرده - و آفات طبیعی از ایشان پاک گردانیده - و از متابعت نفس و ہوا شان را برہانیده - تا ہمت شان بجز وے نیست - و انس شان جز باوے نہ پیش از ما بوده اند اندر قرونِ ماضیہ - و اکنوں ہستند - و از پس ایں الی یوم القیامۃ خواہند بود - از آنچہ خداوند تعالی امر ایں امت را شرف داده است بر جملہ امم - و ضمان کرده است کہ من شریعت محمد را صلی اللہ علیہ وسلم نگاہ دارم - چوں برہان خبرے و حجج عقلی - امروز موجود است اندر میانِ علماء - بایدتا برہان عینی نیز موجود باشد - انکار نشاید اندر میانِ خلق اولیاء و خواص خداوند و ایں خلاف ما را با دو گروه باشد - یکے معتزلہ و دیگر عامہ حشویان - معتزلہ تخصیص یکے را بر یکے انکار کنند از گروندگان - و نفی تخصیص وے نفی تخصیص نبی باشد - و ایں کفر باشد و عوام حشویان تخصیص روا دارند - اما گویند کہ بوده اند و امروز نماندہ اند - و انکار ماضی و مستقبل ہر دو یکے بود - از آنچہ طرفی از انکار اولتر باشد از طرفے دیگر - پس خداوند تعالی برہان نبوی را تا امروز باقی گردانیده است - و اولیا را سبب اظہار آں کرده - تا پیوستہ آیات حق و حجت صدق محمد صلعم ظاہر باشد - و مر ایشان را والیانِ عالم گردانیده - تا مجرد حدیث وی را گشتہ اند - و راه متابعت نفس را اندر نوشتہ - تا از آسمان باراں ببرکت اقدامِ ایشاں آید - و از زمین نبات ببرکات اقدام بصفائی احوال ایشاں روید - و بر کافراں مسلماناں ظفر بہمت ایشاں یابند - و از ایشاں چہار ہزار اند کہ مکتوم اند - و مر یکدیگر را نشناسند - و جمال حال خود ندانند - و اندر کل احوال از خود و از خلق مستور باشند - و اخبار بدیں مورود است - و سخن اولیا بدیں ناطق - و مرا خود اندریں معنی بحمد اللہ خبر عیاں گشتہ است - و اما آنچہ اہل حل و عقد اند - و سرہنگان درگاہ حق سہ صد تن اند کہ مر ایشان را اخیار خوانند - و سہ دیگر کہ مر ایشان را نقبا خوانند - و یکے دیگر کہ مر وے را قطب خوانند - و غوث نیز خوانند - و ایں جملہ مر یکدیگر را بشناسند - و اندر امور باذن یکدیگر محتاج باشند - و بریں اخبار مروی ناطق است - و اہل سنت بر صحت ایں مجتمع اند - و مرا اندریں موضع شرح و بسط آں نیست - اینجا عام اعتراض کنند - از آنچہ گفتم کہ مر ایشاں یکدیگر را بشناسند کہ ہر یک از ایشاں ولی اند پس باید کہ از عاقبت خود ایمن باشند - و ایں محال باشد کہ معرفت ولایت ایمنی اقتضا کند - چوں روا باشد کہ مومن بایمان خود عارف بود - و ایمن نباشد - روا باشد کہ ولی بولایت خود عارف باشد - و ایمن نباشد - اما روا باشد کہ بر وجہ کرامت حقتعالی ولی را بامن عاقبت او مشرف گرداند - اندر صحت حال بہ دے و

حفظِ وے از مخالفت - و اینجا مشایخ را اختلافست - و من علت اختلاف پیدا کردہ ام - که هر کرا آں چهار هزار که مکتوم است معرفت وے مر خود را بولایت روا ندارند - و آنکه ازیں گروہ دیگر اند روا دارند - و بسیارے از فقها نیز موافق آں گروہ اند - و بسیارے موافق ایں گروہ و از متکلمان همچناں استاد ابو اسحٰق اسفرائی - و جماعتے از متقدمان بر آنند که ولی خود را نشناسد که ولی است - و استاد ابوبکر ابن فورک و جماعتے دیگر از متقدماں بر آنند که بشناسد - ولی خود را که ولی است - گویم مر آں گروہ را که اندر معرفتِ او مر خود را چه زیان و آفت است - گویند که معجب شود بخود - چوں بداند که ولی ام - گویم شرطِ ولایت حفظِ حق بود - و آنکه از آفت محفوظ بود ایں بروے روا نباشد - و ایں سخن سخت عامیانه است - که کسے ولی باشد و بروے کرامات ناقضِ عادات بگذرد - و وے نداند که من ولی ام - و یا ایں کراماتست - و گروہے از عوام مر ایں گروہ را تقلید کردہ اند - و بعضے آں گروہ دیگر را و حدیث ایشاں معتبر نداشته اند - اما معتزله بکلیت تخصیص و کرامات را منکر اند - و حقیقت ولایت کرامت و تخصیص بود - و گویند که همه مسلماناں اولیائے خدا اند - چوں مطیع باشند - و هر که باحکام ایمان قیام کرد - و صفات خدا را منکر نشد - و مومن را خلود در دوزخ روا داشت - و بجواز تکلیف بے عقل بے ورود رسل و نزول کتب مقر آید - وے ولی بود و بنزدیک همه مسلماناں - ایں شخص ولی بود اما ولی شیطان و گویند که اگر ولایت کرامت واجب گردے - بایستے تا همه مومناں را کرامت بودے - از آنچه همه اندر ایمان مشترک اند - و چوں اندر اصل مشترک باشند - بایدکه اندر فرع نیز مشترک باشند و آنگاه گویند که روا باشد که مومن و کافر را کرامت باشد - و آں چوں گرسنه باشد اندر سفرے که میزبانے پدید آید - یا مائده تا کسے ویرا بدستوری بر نشاند - و مانند ایں - و گویند که اگر روا بودے که کسے مسافتے بیک شب قطع کردے - بایستے تا پیغمبر را بودی صلی الله علیه وسلم - که چوں وے قصد مکه کرد خدائے گفت عزوجل وَتَحْمِلُ اَثْقَالَكُمْ اِلٰى بَلَدٍ لَّمْ تَكُوْنُوْا بٰلِغِيْهِ اِلَّا بِشِقِّ الْاَنْفُسِ - گویم قول شما باطل است - بدانچه خدائے گفت عزوجل سُبْحٰنَ الَّذِىْٓ اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اِلَى الْمَسْجِدِ الْاَقْصَا الَّذِیْ - الآیة - اما معنی حمل اثقال اجماع صحابه برفتن از مکه آں بود - که کرامات خاص است نه عام - و اگر ایشاں جمله بکرامات بمکه رفتندے عام گشتے - و ایمانِ غیبی ضروری نشدے - و کل احکام ایمان غیبی و خبر شدن بر خواستے - و آنچه ایمان اندر محل عموم است اندر مطیع و عاصی - و ولایت اندر محل خصوص

پس خداوند تعالی آنچه حکم آن در محل عموم نهاد پیغمبر صلعم به موافقت ایشان حمل اثقال فرمود و
آنچه حکم آن اندر محل مخصوص نهاد یک شب مر پیغمبر خود را از مکہ به بیت المقدس رسانید و
از آنجا بقاب قوسین برد۔ و زوایا و خبایائے عالم بدو نمود۔ و چوں باز آمد ہنوز بسیاری
از شب ماندہ بود۔ و فی الجملہ در حکم ایمان عام بود با عام۔ و در حکم کرامت خاص بود با خاص
و نفی تخصیص مکابرہ عیاں بود۔ چنانکہ بر درگاہ ملک حاجب و دربان امیر و وزیر بود و ہر
چند کہ اندر حکم چاکری یکساں باشند۔ اما بعضے را فضیلتے است پس ہر چند کہ اندر حقیقت
ایمان یکساں باشند مومناں۔ اما یکے عاصی بود و یکے مطیع۔ و یکے عالم بود۔ و یکے جاہل پس
درست شد کہ انکار تخصیص۔ انکار کل معانی بود۔ و اللہ اعلم بالصواب۔

فصل و مشائخ را ہر یکے اندر تحقیق عبارت ولایت رموز است آنچہ ممکن شود از
مختارات رموز شاں بیارم۔ تا فائدہ تمامتر شود انشاء اللہ عزوجل۔ ابوعلی جرجانی گوید الولی
ھو الفانی فی حالہ والباقی فی مشاھدۃ الحق لم یکن لہ عن نفسہ اخبار ولا مع غیر اللہ
قرار۔ ولی آں بود کہ فانی بود از حال خود۔ باقی بمشاہدہ حق۔ ممکن نبود مر او را کہ از حال خود خبر
دہد۔ و یا جز با خداوند تعالی بیارامد۔ زیرا کہ خبر بندہ از حال خود باشد۔ چوں احوال فانی شد۔
وی را از خود خبر دادن درست نیاید۔ و با غیر حق آرام نیابد کہ از حال خود او را خبر دہد۔ از آنچہ
خبر دادن مر غیر را از حال غیب کشف سر حبیب باشد۔ و کشف سر حبیب بر غیر حبیب محال
باشد۔ و نیز چوں اندر مشاہدت باشد در مشاہدت رویت غیر محال باشد۔ و چوں رویت
غیر نباشد قرار با خلق چگونہ ممکن شود۔ جنید گفت رضی اللہ عنہ الولی ان لایکون لہ خوف۔ لان الخوف
ترقب مکروہ یحل فی المستقبل۔ او انتظار المحبوب یفوت فی المستانف۔ والولی ابن
وقتہ لیس لہ وقت مستقبل۔ فیخاف شیئا وکما لاخوف لہ لا رجاء لہ۔ لان الرجاء انتظار
محبوب یحصل۔ او مکروہ یکشف۔ وذالک فی الثانی من الوقت۔ وکذالک لایحزن من
حزونۃ الوقت۔ من کان فی ضیاء الرضاء ونور الشکر وروضۃ الموافقۃ۔ فانی یکون
لہ حزن۔ قال اللہ تعالے اَلَاۤ اِنَّ اَوْلِیَآءَ اللّٰہِ لَاخَوْفٌ عَلَیْھِمْ وَلَاھُمْ یَحْزَنُوْنَ۔
و مراد ازیں قول آنست کہ گفت ولی را ترس نباشد۔ زانچہ ترس از ہول چیزے باشد
کہ از آمدن آں بر دل کراہیتے بود۔ و یا بریدن بلائے و یا محبوبے کہ ترسد کہ از وے فوت شود
کہ اندر حال با وبیت و ولی پسر وقت را بود۔ و او را خوف نباشد۔ کہ ازاں بترسد۔ و چنانکہ او را

خوف نبود، رجا هم نباشد۔ از آنچه رجا امید محبوبی باشد، که بدو رسد اندر ثانی حال۔ و یا مکروہے از وے دفع شود۔ و اندر وے نباشد ش۔ از آنچه اندوہ از کدورت وقت بود۔ پس آنکه اندر حظیرہ رضا بود۔ و رضا موافقت اندوہ او را کجا باشد۔ عوام را چنیں صورت بندد اندریں قول۔ که چوں خوف و رجا نباشد و حزن نه بجائے آں امن باشد۔ و امن هم نباشد که امن از نادیدن غیب بود۔ و اعراض کردن از وقت۔ و ایں همه صفت آناں باشد۔ که رویت بشریت شاں نباشد۔ و آرام با صفت نه۔ و خوف و رجا و امن و حزن جمله نصیبهائے نفس باز گردد۔ و آں چوں آں فانی شد، و رضا بنده را صفت گشت۔ و چوں رضا آمد احوال مستقیم اندر رویت محول از احوال اعراض پدید آمد۔ آنگاه ولایت بر دل کشف گشت۔ و معنی آں بر سر ظاہر شد۔ و ابو عثمان مغربی گوید الولی قد یکون مشهورا ولا یکون مفتونا۔ ولی مشهور باشد اندر میان خلق اما مفتون نباشد۔ و دیگرے گوید الولی قد یکون مستورا۔ ولا یکون مشهورا۔ ولی مستور باشد و مشهور نباشد۔ ایں که احتراز کرد از شہرت ولی بداں بود که اندر شہرت فتنه باشد۔ پس ابو عثمان گفت روا بود که وے مشہور باشد۔ اما شہرگی وے بے فتنه باشد۔ از آنچه فتنه اندر کذب بود چوں ولی اندر ولایت خود صادق بود بر کاذب خود اسم ولایت واقع نشود۔ و اظہار کرامت بر دست کاذب محال باشد۔ باید که فتنه از روزگار وے ساقط بود۔ و ایں هر دو قول بداں اختلاف باز گردد که ولی خود را نشناسد که ولیست۔ که اگر بشناسد مشہور بود۔ و اگر نشناسد مفتون گردد۔ و الشرح لذا الطحه یطول۔ و اندر حکایات است۔ که ابراہیم ادہم مردے را گفت۔ که خواہی تا تو ولی باشی از اولیای خدا تعالیٰ گفت بلے مے خواہم۔ گفت لا ترغب فی شیء من الدنیا والآخرة۔ و فرغ نفسك لله واقبل بوجهك عليه۔ بدنیا و عقبیٰ رغبت مکن۔ که رغبت کردن بدنیا اعراض کردن بود۔ از حق بچیزے فانی۔ و رغبت کردن بعقبیٰ اعراض کردن بود از حق بچیزے باقی۔ و چوں اعراض بچیز فانی بود فانی فنا شود۔ و اعراض نیست گردد۔ و چوں اعراض بچیزے باقی بود بر بقا فنا روا نباشد۔ پس بر اعراض وے هم فنا روا نباشد۔ و فایدہ ایں کلمه آنست که خود را بدنیا و عقبیٰ مده۔ و گفت فارغ کن مر خود را از برائے دوستی خداوند۔ و دنیا و عقبیٰ را در دل خود راه مده۔ و روئے دل بحق آر۔ چوں ایں اوصاف اندر تو موجود باشد ولی باشی۔ و از ابو یزید پرسیدند که ولی که باشد۔ گفت الولی هو الصابر تحت الامر والنهی۔ ولی آں باشد که اندر تحت امر و نهی خداوند صبر کند۔ زانچه هر کرا دوستی

حق در دل او زیادہ ترا مردے بر دلش معظم تر واز نہی او تنفش دور تر۔ و ہم از ابو یزیدؒ حکایت کنند کہ گفت وقتے مرا گفتند۔ کہ در فلاں شہر ولی ایست از اولیائے خدای عزوجل برخاستم وقصد بزیارت وے کردم۔ چوں بمسجد وے رسیدم وے از خانہ بیروں آمد۔ و اندر مسجد خوی از دہاں بر زمین افگند۔ من از انجا باز گشتم۔ و برا سلام نا گفتہ گفتم۔ ولی باید کہ شریعت بر خود نگاہ دارد۔ تا حق ولایت بر وے نگاہدارد۔ اگر ایں مرد ولی بودے خیو از دہاں بر زمین مسجد نیفگندے حفظ حرمت را تا حق اورا نگاہداشتے مر صحت کرامت را آں شب پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم بخواب دیدم کہ مرا گفت یا بایزید برکات آنچہ کردی اندر تو رسید۔ دیگر روز بدیں درجہ رسیدم کہ شما ہمی بینید۔ وشنیدم کہ یکے بنزدیک شیخ ابو سعید اندر آمد۔ ونخست پائے چپ اندر مسجد نہاد گفت او را باز گردانید۔ کہ ہر کہ اندر خانہ دوست اندر آید۔ نشاید کہ پائے چپ پیش نہد۔ وگروہے از ملاحدہ لعنہم اللہ تعلق بدیں طریق خطیر کردند۔ وگفتند کہ خدمت چنداں باید کرد کہ بندہ ولی شود۔ چوں ولی شد خدمت برخاست۔ وایں ضلالتیست پیدا۔ وہیچ مقام نیست اندر راہ حق۔ کہ ہیچ رکنے از ارکان خدمت برخیزد۔ وبجا نگاہ خود شرح ایں بتمامی باز گوئیم۔ انشاء اللہ عزوجل۔

الکلام فی اثبات الکرامۃ بدانکہ ظہور کرامت جائز است بر ولی اندر حال صحت تکلیف بر وے۔ وفریقین از اہل سنت وجماعت بریں متفق اند۔ و اندر عقل نیز مستحیل نیست۔ ازانچہ ایں نوع مقدور خداوند است۔ واظہار آں منافی ہیچ اصلی نیست از اصول شرع۔ وارادت جنس آں از اوہام گسستہ نیست۔ وکرامت علامت صدق ولی بود۔ وظہور آں بر کاذب روا نباشد۔ بجز علامت کذب دعوے وے وآں فعلے بود ناقض عادت اندر حال بقائے تکلیف۔ وآنکہ بہ تعریف حق بروجہ استدلال صدق را از کذب بداند۔ وے نیز از ولی باشد۔ وگروہے از اہل سنت گویند کہ کرامت درست است اما نہ تا حد معجزہ۔ چوں استجابت دعوت۔ وحصول مراد از آں۔ وآنچہ بدیں ماند۔ کہ عادات آنرا نقض کند۔ گوئیم شما را از ظہور فعل ناقض عادت بر دست ولی صادق اندر زمان تکلیف چہ صورت مے بندد از فساد۔ اگر بگوئید کہ ایں نوع مقدور خداوند تعالے نیست ایں خود ضلالت است۔ واگر گوئید کہ ایں نوع مقدور است اما اندر اظہار آں بر دست ولی صادق ابطال نبوت بود۔ ونفی تخصیص انبیاء۔ گوئیم ایں ہم محال است۔ ازانچہ ولی مخصوص

است بکرامات۔ و نبی بمعجزات۔ و للمعجزة لم تکن معجزة بعینها انما کانت معجزة لحصولها ومن شرطها اقتران دعوی النبوة۔ فالمعجزة تختص للانبیاء۔ والکرامات یکون للاولیاء وچوں ولی ولی باشد و نبی نبی میان ایشاں ہیچ شبہت نباشد۔ تا ازیں احتراز میباید کرد۔ وشرف مراتب پیغمبران علیہم السلام بعلو رتبت و صفائی عصمت است نہ بمعجزہ و معجزہ یا کرامت۔ و یا اظہار بر ایشاں فعل ناقض عادت۔ و باتفاق سر ہمہ انبیاء را جملہ معجزات است ناقض عادت۔ و اندر اصل اعجاز از جملہ متساوی اند۔ اما اندر درجات و تفضیل یکے را بر یکے فضل است۔ وچوں روا باشد تسویۂ افعال ناقض عادات مر ایشاں را بیکدیگر فضل بود۔ چرا روا نباشد کہ ایں را نیز کرامت بود۔ فعلے ناقض عادت۔ و انبیاء از ایشاں فاضلتر باشند۔ وچوں آنجا فعل ناقض عادت علت تفضیل و تخصیص ایشاں نگردد۔ بایکدیگر اینجا نیز فعل ناقض عادت علت تخصیص ولی نگردد بر نبی یعنی ہمساں نگردد با ایشاں۔ و آنکہ ایں دلیل را معلوم کند از عقلا ایں شبہت از دلش برخیزد۔ و اگر یکے را صورت چنیں بندد کہ اگر ولی را کرامت ناقض عادت بود۔ و وے دعوی نبوت کند ایں محال باشد۔ از آنچہ شرط ولایت صدق قول باشد۔ و دعوی بخلاف معنی کذب باشد۔ و کاذب ولی نباشد۔ و اگر ولی دعوی نبوت کند آں قادح باشد اندر معجزہ۔ و ایں کفر بود۔ و کرامت جز مومن مطیع را نباشد و کذب معصیت بود نہ طاعت۔ وچوں چنیں باشد کرامت ولی موافق اثبات حجت نبی باشد۔ ہیچ شبہت طعن کردن نیفتد میان کرامت و معجزہ۔ زیرا کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم باثبات معجزۂ نبوت خود اثبات میکند۔ و ولی بکرامت ہم نبوت وے اثبات میکند۔ و ہم ولایت خود۔ پس ایں صادق اندر ولایت ہماں گوید کہ آں صادق اندر نبوت۔ و کرامت ولی عین اعجاز نبی باشد۔ و مومن را رویت کرامت ولی زیادت یقین باشد بر صدق نبی نہ شبہت اندر۔ و از آنچہ اندر دعوی ایشاں متضاد نیفتد۔ تا یکے مر یکے را نفی کند۔ کہ دعوی یکے بعینہ برہان دعوی دیگر نیست۔ چنانکہ اندر شریعت۔ چوں گروہے اندر شہ اندر دعوی متفق باشند۔ چوں حجت یکے ثابت شود حجت وے حجت دیگراں باشد۔ بحکم اتفاق شاں در دعوی وچوں دعوی متضاد بود آنگاہ حجت یکے حجت دیگراں نباشد۔ پس چوں نبی مدعی بود بصحت نبوت بدلالت معجزہ و ولی ویرا مصدق دارد اندر دعوی وے اثبات شبہت اندر ایں محال باشد۔ واللہ اعلم بالصواب۔

الکلام فی الفرق بین المعجزات والکرامات و چون درست
شد که بر دست کاذب معجزه و کرامات محال باشد. لا محاله فرقی ظاهرتر باید تا معلوم و مبین
شود. بدانکه شرط معجزات اظهار است. و از آن کرامت کتمان. از آنچه ثمرهٔ معجزه بغیر باز گردد.
و کرامت خاص مر صاحب کرامت را بود. و نیز صاحب معجزه قطع کند که این عین اعجاز است. و ولی
قطع نتواند کرد که آن کرامات است یا استدراج. و نیز صاحب معجزه اندر شرع تصرف کند. و اندر
ترتیب آن نفی و اثبات کند بفرمان خدای عزوجل. و صاحب کرامات را اندر آن بجز از تسلیم و
قبول احکام روی نیست. از آنچه هیچ وجه کرامت ولی مر حکم شرع نبی را منافات نکند. و اگر
کسی گوید چون گفتی معجزه ناقض عادت است. و ولایت صادق نبی. که چون جنس آن
جز نبی را روا داری آن معتاد گردد. و عین حجت تو بر اثبات معجزه اثبات کرامت باطل کند.
گوییم این امر بر خلاف صورت تست که مر ترا اعتقاد گشته است. از آنچه اعجاز عادات خلق را
ناقض است. چون کرامت ولی عین معجزهٔ نبی بود. و همان برهان نماید که معجزهٔ نبی بود.
پس اعجاز مر اعجاز را نقض نکند. نه بینی که چون خبیب را کافران بمکه بر دار کردند. رسول صلی الله
علیه وسلم بمدینه بود اندر مسجد نشسته. وی را همی دید. با صحابه میگفت آنچه با وی میکردند خدای
تعالی حجاب از چشم وی نیز برداشت تا وی نیز پیغمبر را صلی الله علیه وسلم بدید. و بر وی
سلام گفت. خداوند تعالی سلام وی بگوش پیغمبر رسانید. و جواب پیغمبر صلی الله علیه وسلم وی را
بشنوانید. و دعا کرد تا روی بقبله برگشت. پس آنکه پیغمبر صلی الله علیه وسلم او را دیدار از مدینه و وی
بمکه بود فعلی بود ناقض عادت. و کرامت وی بود. از آنچه باتفاق رویت غائب ناقض عادت
بود. پس هیچ فرق نبود میان غیبت زمان. و از آن غیبت مکان. چه کرامت خبیب اندر
حال غیبت مکان از پیغمبر صلی الله علیه وسلم و چه کرامات متأخران اندر حال غیبت زمان
از وی. و این فرقی مبین است. و برهانی واضح بر استحالت مضادت کرامت مر اعجاز
را از آنچه کرامت جز اندر حال تصدیق صاحب معجزه ثابت نشود. و جز بر دست مؤمن مصدق
مطیع پیدا نیاید. از آنچه کرامات امت معجزهٔ پیغمبر است. زانچه شریعت وی باقی است. می باید که
تا حجت وی نیز باقی بود. پس اولیا گواهان اند بر صدق رسالت رسول. و روا نباشد که بر دست
بیگانه کرامتی ظاهر شود. اندرین معنی حکایتی آمده است از ابراهیم خواص رحمة الله علیه. و آن
سخت اندر خور بود اینجا. ابراهیم گفت من بباديه فرو رفتم بر تجرید بر حکم عادت خود. چون لختی

بشدم. یکے از گوشۂ برخاست. و از من صحبت خواست. اندر وے نگاہ کردم از دیدن وے
نفرتے بر من باز آمد. گفتم این چہ شاید بود. مرا گفت یا ابراہیم رنجہ دل مشو. کہ من یکے از نصاری
ام. و صابیان ایشان از اقصار بلاد روم آمدہ ام. بامید صحبت تو. گفتا چوں بدانستم کہ
بیگانہ است. دلم برآسود. و طریق صحبت و گذاردن حق وے بر من آسان تر گشت. گفتم یا
راہب النصاری با من طعام و شراب نیست. ترسم کہ ترا اندرین بادیہ رنج رسد. گفت یا
ابراہیم چندین بانگ تو اندر عالم. و تو ہنوز اندوہ طعام و شراب میخوری. گفتا عجب داشتم
ازان انبساط وے. و صحبتش قبول کردم مر تجربہ را. تا اندر دعوی خود بچہ جاست. چوں ہفتہ
شبانروز برفتیم تشنگی ما را دریافت. وے بایستاد. و گفت یا ابراہیم چندین طبل تو اندر عالم میزنند
بیار تا چہ داری از گستاخیہا برین درگاہ. کہ مرا طاقت نماند از تشنگی. گفتا من سر بر زمین نہادم. و
گفتم بارخدایا در پیش این بیگانہ مرا رسوا مگردان. کہ وی را اندرین بیگانگی بمن ظن نیکوست. چہ باشد
کہ ظن کافری بر من وفا کنی. گفتا چوں سر برآوردم طبقے دیدم. دو قرص و دو کاسہ شربت آن
بران نہادہ. آن بخوردیم و از انجا برفتیم. چوں ہفت روز دیگر برآمد با خود گفتم کہ من این ترسا را
تجربہ کنم. تا ذل خود ببیند. پیش ازانکہ وے بچیزے دیگر مرا امتحان کند. و چیزے از من معارضہ
کند. گفتم یا راہب النصاری بیار کہ امروز نوبت تست تا چہ داری از ثمرہ مجاہدت. وے نیز
سر بر زمین نہاد. و چیزے گفت طبقے پدیدار آمد. چہار قرص و چہار کاسہ شربت آب بر وے
نہادہ. من ازان سخت عجب داشتم. و رنجہ دل شدم. و از روزگار خود نومید شدم. و با خود گفتم کہ من
ازین نخورم. کہ این از برائے کافری پدیدار آمدہ است. و معونت وے باشد. من این کے خورم
با من گفت یا ابراہیم بخور. گفتم نخورم. گفتا بچہ علت. گفتم از انچہ تو اہل این نیستی. و این از جنس
حال تو نیست. و من اندرین کار تو متحیرم. اگر این را بر کرامت حمل کنم بر کافر کرامت روا نباشد.
و اگر گویم معونت است تو مدعی را شبہت افتد. با من گفت یا ابراہیم بخور بشارت باد مر ترا
بدو چیز یکے باسلام من أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ
مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ. و دیگر آنکہ ترا بنزدیک حق تعالی خطر بزرگ است. گفتم چرا. گفت زانچہ
ما را ازین جنس ہیچ چیز نباشد. من از شرم تو سر بر زمین نہادم. و گفتم بارخدایا اگر دین محمد حق
است و پسندیدہ تست. مرا دو قرص و دو کاسہ شربت آب دہ. و اگر ابراہیم خواص ولی تست
مرا دو قرص و دو کاسہ شربت آب دہ. چوں سر برآوردم این طبق حاضر کردہ بودند. ابراہیم

ازاں بگرویدہ۔ وآں جوانمرد کہ راہب بود یکے از بزرگانِ دین شد۔ وایں معنی عین اعجازِ نبی باشد موصول بکرامت ولی۔ وایں نادر است کہ اندر غیبت نبی مر غیر را برہان نماید۔ واندر حضور ولی مر غیر وی را از کرامت وے نصیبے بود۔ و بحقیقت منتہیٰ ولایت را جز مبتدی آں نشناسد۔ زانچہ آں راہب از مکتومان بود۔ چوں سحرۂ فرعون پس ابراہیم صدق معجزۂ نبی اثبات کرد۔ وآں دیگر ہم صدقِ نبوت مے طلبید۔ وہم عزِ ولایت۔ خداوند تعالیٰ بحسنِ عنایتِ ازلی مقصود وے حاصل کرد۔ وایں فرقے ظاہر است میان کرامت و اعجاز۔ واندر ایں معنے سخن بسیار است وایں کتاب بیش ازیں محمل نکند۔ واظہار کرامات بر اولیا کرامتے دیگر بود۔ وشرط ایں کتمان است نہ اظہار بتکلف۔ و شیخ من گفتے کہ اگر ولی ولایت ظاہر کند۔ و بداں دعویٰ کند مر صحت حالش را زیاں ندارد۔ اما تکلف وے باظہار آں رعونت باشد۔ واللہ اعلم بالصواب۔

الکلام فی اظہار جنس المعجزة علی یدی من یدعی الالٰھیة

اتفاق کردہ اند مشائخ ایں طائفہ۔ وجملگی اہلسنت و جماعت بر آنکہ روا باشد فعل ناقض عادت مانند معجزہ و کرامت پیدا آید بر دست کافرے۔ کہ اسبابِ شبہت بظہور آں منقطع باشد۔ و کس را اندر کذبِ وے شک نباشد۔ و ظہورِ آں فعل بر کذب وے ناطق بود۔ وآنچناں بود کہ فرعون چہار صد سال عمر یافت۔ کہ او را اندراں ہیچ بیماری نبودہ است۔ وآب از پس وے ببالا بر شدی۔ و چوں بایستادے۔ و چوں برفتے آب برفتے۔ اما بریں جملہ اندر دعوئ وے مر عاقلاں را شبہت نیفتاد۔ کہ وے دعوئ خدائی کرد۔ و مضطر اند عقلا کہ خداوند تعالیٰ مجسم و مرکب نیست۔ واگر چنیں افعال و مانند ایں بسیارے دیگر بر وے پدید آمدی۔ عاقل را بر کذب دعوئ وے شک نبودے۔ وآنچہ از شداد صاحب ارم و از نمرود روایت آرند ازیں جنس ہم بریں قیاس کن۔ و مانند ایں مخبر صادق صلی اللہ علیہ وسلم ما را خبر دادہ است۔ کہ اندر آخر الزماں دجال بخواہد آمد۔ و دعوئ خدائی کند۔ و دو کوہ یکے بر راست و یکے بر چپ وے میرود۔ ایں کہ بر راست بود جائگاہ نعیم باشد۔ وآنکہ بر چپ بود جائگاہ عقوبت و عذاب۔ و خلق را بخود دعوت کند۔ وآنکہ بدو نگرود او را عقوبت کند۔ و خداوند بسبب ضلالت وے خلق را می میراند۔ و زندہ میگرداند۔ واندر عالم امر مطلق گسترانیدہ باشد۔ اگر بجائے آں صد چنداں از افعال ناقض عادات بر وے پدید آید۔ عاقل را اندر کذب وے ہیچ شبہت نیفتد۔ کہ عاقل را بالضرورت معلوم بود کہ خدائے بر خر نہ نشیند۔ و متغیر و متلون و کور نباشد۔ وایں معانی را حکم استدراج

باشد۔ ونیز روا باشد کہ بر دست مدعی رسالت کہ کاذب بود فعلے پدیدار آید ناقض عادت۔ کہ آں دلیل بر کذب وے بود۔ چنانکہ بر دستِ صادق۔ وصادق را علامتِ صدق وے بود۔ امّا روا نباشد کہ فعلے پدیدار آید کہ اندراں کسے را شبہتے افتد۔ وچوں اثبات شبہت جائز باشد کاذب را از کاذب باز نتواں شناخت۔ آنگاہ طالب نداند کہ کرا تصدیق باید کرد۔ وکرا تکذیب باید کرد۔ وآنگاہ حکم ثبوت بکلیت باطل شود۔ وروا باشد کہ بر دستِ مدعی ولایت چیزے از جنس کرامت پدیدار آید کہ وے اندر دین درست باشد۔ اگرچہ معاملتش خوب نباشد۔ زانچہ بداں صدقِ رسول اثبات میکند وفضلِ حق ظاہر میکند بر خود۔ بہ نسبتِ آں فعل بحول وقوتِ خود میکند۔ وآنکہ اندر اصل ایمان داشتن گوئی بود بے برہان۔ اندر ہمہ احوال باعتقاد اندر ولایت راست گوئی بود بے برہان۔ زانچہ اعتقاد وے در کل احوال بوصفِ اعتقاد ولی باشد۔ اگرچہ اعمالش موافق اعتقادش نباشد۔ دعویٰ ولایت از وے ترکِ معاملات را منافات نکند۔ چنانکہ دعویٰ ایمان۔ وبحقیقت کرامت وولایت از مواہب حق است نہ از مکاسب بندہ۔ پس کسب بندہ مر حقیقت ہدایت را علت نگردد۔ وپیش ازیں گفتہ ام کہ اولیاء معصوم نباشند کہ عصمت شرطِ نبوت است۔ امّا محفوظ باشند از آفتے کہ از وجودِ آں نفی ولایت اقتضا کند۔ ونفی ولایت از بعد وجود آں اندر چیزے پیوستہ است کہ نفی ایمان کند۔ وآں ردّت بود نہ معصیت۔ وایں مذہب محمد بن علی حکیم ترمذی است واز آں جنید وابوالحسن نوری وحارث محاسبی رحمہم اللہ وجز ایشاں بسیارے از اہل حقائق امّا اہل معاملات چوں سہل بن عبداللہ تستری وابوسلیمان دارانی وابو حمدون قصار وجز ایشاں را رحمۃ اللہ علیہم مذہب آنست۔ کہ شرطِ ولایت مداومت کردن بر طاعت است چوں کبیرہ بر دلِ ولی گذر کند وے از ولایت معزول شود۔ وپیش ازیں گفتم کہ باجماع امت بندہ بکبیرہ از ایمان بیروں نیاید۔ پس ولایتے از ولایتے دیگر اولیٰتر نیست۔ وچوں ولایت معرفت کہ اصل ہمہ کرامتہاست بمعصیت ساقط نشود۔ ومحال باشد کہ آنچہ کمتر از آنست اندر شرف وکرامت بمعصیت زائل شود۔ وایں اختلاف اندر میان مشائخ ودراز شدہ است۔ وایں جا مرادِ من اثباتِ ایں جملہ نیست۔ امّا مہمترین چیزہا اندر معرفت ایں باب آنست۔ کہ بدانی بعلم الیقین کہ ایں کرامت بر ولی اندر چہ حال ظاہر شود۔ اندر حال صحو یا اندر حال سکر۔ واندر غلبہ یا تمکین۔ وشرح صحو وسکر اندر ذکر مذہب ابویزید

تمامی بیاورده ام۔ و ابویزید و ذوالنون مصری و محمد بن خفیف و حسین ابن منصور و یحیی ابن
معاذ رازی و جماعتے برآنند کہ اظہار کرامت بر ولی بجز اندر حال سکر وے نباشد۔ و آنچہ اندر
حال صحو باشد آں معجزۂ انبیاء بود۔ و ایں فرقے واضح است میان معجزہ و کرامات اندر مذہب
ایشاں۔ کہ اظہار کرامات بر ولی اندر حال سکر وے باشد۔ کہ وے مغلوب و پروائے دعوت
ندارد۔ و اظہار معجزہ بر نبی اندر حال صحو وے باشد۔ کہ وے تحدی کند۔ و خلق را بمعارضۂ آں
خواند۔ و صاحب معجزہ مخیر بود میان دو طرف حکم۔ یکے اظہار وے آنجا کہ خواہد اعجاز را و
دیگر کتمان آں و باز اولیا را ایں نباشد۔ کہ ایشاں را در کرامت اختیار باشد۔ کہ گاہے کرامت
بخواہند و نباشد و گاہے نخواہند و باشد۔ از آنچہ ولی داعی نباشد تا حالش بقیام اوصاف
منسوب باشد۔ کہ وے مکتوم باشد۔ و حالش بفنا صفت موصوف باشد۔ پس یکے صاحب
شرع بود۔ و دیگرے صاحب ستر۔ پس باید کہ کرامت جز در حال غیبت و دہشت ظاہر
نگردد۔ و در جملہ تصرفش وے متصرف حق باشد۔ و آنکہ وقت وے ایں چنیں بود۔ جملہ
نطقش بتالیف حق بود۔ و آنچہ صحت صفت بشریت یا لاہی بود۔ و یا ساہی۔ و یا نطق
الہی پس انبیا لاہی و ساہی نباشند۔ و بجز انبیا نطق الہی نباشند۔ ماند ایشاں تردد وے و
تلونے بدون تحقیقی و تمکینی۔ و اولیا تا با قامت حال بشریت با خود باشند۔ چوں مکاشف
شوند مدہوش و متحیر گردند۔ اندر حقیقت الطاف حق۔ و اظہار کرامت بجز اندر حال
کشف درست نیاید۔ کہ آں درجۂ قرب باشد۔ و آں وقتے بود کہ حجر و ذہب بنزدیک
دلش یکساں شود۔ و ہیچ حال ایں آدمی را بجز انبیا صفت نگردد۔ و کسے را کہ باشد بنزد وے
عاریت باشد۔ و آں بجز حالت سکر نباشد۔ چنانکہ حارثہ در یک روز از دنیا گسستہ شد
و اندر و بالعقبی پیوستہ شد۔ گفت عرفت نفسی عن الدنیا فاستوت عندی حجرھا و
ذھبھا و فضتھا و مدرھا۔ روز دیگر ویرا بر خرمائے دیدند کہ کار میکرد۔ گفتند چیستی یا
حارثہ گفت طلب قوتے میکنم کہ ازاں چارہ نیست۔ پس آں ساعت چناں بود و ایں ساعت
چنیں۔ پس مقام صحو اولیا درجۂ عوام بود۔ و مقام سکر شاں درجۂ انبیا ہرگاہ کہ بخود باز
آیند خود را یکے از ایشاں و مردماں دانند۔ و چوں از خود غائب شوند بحق راجع شوند تا
سکر شاں مذہب شود۔ و مر حق را مذہب شوند۔ و کل عالم اندر حق ایشاں چوں ذہب
شود۔ و شبلی گوید رضی اللہ عنہ شعر

ذهب اینما ذهبنا و در حیث درنا وفضه فی الفضاء

و از استاد امام ابوالقاسم قشیری شنیدم رضی الله عنه که وقتے از طبرانی پرسیدم از ابتدائے حالش۔ گفت وقتے مرا سنگے میبایست از رود خانهٔ سرخس هر سنگ که برمے گرفتم۔ جوهری میشد۔ و باز مے انداختم۔ و این از آن بود که هر دو بنزدیک وے یکسان بود۔ بلکه هنوز جوهر خوارتر که ویرا ارادت آن نبود۔ و از سنگ بود۔ و از خواجه امام خزامی شنیدم بسرخس۔ که گفت کودک بودم و بمحلتے رفته بودم۔ از محلتها بطلب برگ توت۔ از برائے پایهٔ قز را و بر درختے شدم۔ و شاخ آن میزدم۔ شیخ ابوالفضل ابن الحسن بدان کوی بر میگذشت۔ و من بر درخت بودم۔ مرا ندید من هیچ شک نکردم که از خود غائب وست۔ و بدل با حق است۔ بر حکم انبساط پس سر برآورد۔ و گفت بارخدایا یک سال بیشتر است تا تو سر دانگی نداده که موئے سر باز کنم۔ با دوستان چنین کنند۔ گفت اندر حال همه اوراق و اغصان و اصول درختان زرین دیدم۔ آنگاه گفت عجب کاریست همه تعریض ما اعراض است۔ مرگشایش دل را با تو سخنے نتوان گفت۔ و از شبلی رح مے آید که چهار هزار دینار بجمله اندر دجله انداخت۔ گفتند چه میکنی گفت سنگ بآب اولیٰ۔ گفتند چرا بخلق ندهی گفت اے سبحان الله من بخدا چه حجت دارم۔ که حجاب از دل خود برگیرم۔ و بر دل برادران مسلمان نهم۔ و شرط دین نباشد که برادران مسلمان بدتر از خود خواهم۔ و این جمله حال سکرانست۔ و شرح این گفته ام۔ اما مراد این جا اثبات کرامت است۔ و باز جنید و ابوالعباس سیاری و ابوبکر واسطی و محمد بن علی ترمذی صاحب مذهب برانند۔ که کرامت اندر حال صحو و تمکین ظاهر شود بدون سکر زانچه اولیائے خدائے تعالی مدبران ملک اند۔ و مشرفان عالم و خداوند تعالی مر ایشان را والیان عالم گردانیده است۔ و حل و عقد آن با ایشان بازبسته۔ و احکام عالم را موصول همت ایشان گردانیده است۔ پس میباید تا صحیح ترین همه رایها رائے ایشان باشد۔ و شفیق ترین همه دلها دل ایشان بود بر خلق خدائے۔ زانچه ایشان رسیدگان باشند۔ و تلوین و سکر اندر ابتدائے حال باشد چون بلوغ حاصل آمد تلوین با تمکین بدل گردد۔ و آنگاه ولی بر حقیقت باشد۔ و کرامات وے صحیح بود۔ و اندر میان اهل این قصه معروف است۔ که مر اوتاد را باید که تا هر شب بگرد همه عالم بر آیند۔ و اگر هیچ جائے باشد که چشم ایشان بران نیفتاده باشد۔ دیگر روز خللے اندران محل پدیدار آید۔ آنگاه ایشان بقطب آنها توجه کنند تا وے همت بر گمارد۔ و آن خلل

از عالم خدای تعالی ببرکات وے زائل کند. و آنانکه گویند که زر و کلوخ بنزدیک وے یکسان شده
اینها همه علامت سکر است. و نادرستی دیدار. و این را بس شرفے نباشد. و شرف مردان
درست بین و راست دان را بود. که زر بنزدیک وے زر بود. و کلوخ کلوخ. اما با آفت آن
بینا بود. تا گوید یا صفرا یا بیضا غرّی غیری لا لی. یا زر زرد و یا سیم سفید بیچ مرا فریبید. که من
بشما مغرور نگردم. زانچه آفت شما بدیده ام. پس آنکه آفت وے بیند مر آنرا محل حجاب باید.
چون بترک آن بگوید ثواب آن بیابد. و باز آنرا که چون کلوخ بود بترک کلوخ گفتن درست
نیاید. نبینی که چون حارثه صاحب سکر بود. گفت چون سنگ و کلوخ و زر و نقره بنزدیک
من همه یکیست. و ابوبکر صدیق رضی الله عنه صاحب صحو بود. آفت قبض دنیا بدید. و
ثواب رد آن و را معلوم شد. دست از آن بداشت. تا پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم که
عیال را چه بازگذاشتی. گفت الله و رسوله. و ابوبکر وراق ترمذی رحمة الله علیه روایت
کند که روزے محمد بن علی رحمة الله علیه مرا گفت. یا ابابکر امروز من ترا بجائے خواهم برد گفتم
فرمان شیخ را باشد. با وے برفتم. دیرے بر نیامد که بیابانے دیدم سخت صعب. و تختی زرین
اندر میانه آن بیابان نهاده. در زیر درختے سبز و چشمه آب روان. و یکے بران تخت
نشسته و لباسے خوب پوشیده. و چون محمد بن علی بنزدیک وے شد. وے برخواست و ورا
بران تخت بنشاند. و چون زمانے برآمد از هر سوے گروهے بیآمدند. تا چهل کس آنجا مجتمع
شدند و وے اشارتے کرد. تا طعام از آسمان چیزے خوردنی پدید آمد. بخوردیم و محمد بن علی
سوالے کرد. و آن مرد اندران سخن بسیار گفت. چنانکه من یک کلمه از آن فهم نکردم. چون زمانے
برآمد دستوری خواست. و باز گشت و مرا گفت رو که سعید گشتی. چون زمانے بود که بترمذ باز
آمدیم من ورا گفتم. ایها الشیخ آن چه جائے بود. و آن مرد که بود گفت آن تیه بنی اسرائیل بود
و آن مرد قطب مدار علیه بود. گفتم ایها الشیخ اندرین ساعت چگونه از ترمذ به تیه بنی اسرائیل
رسیدیم. گفت یا ابابکر ترا کار برسیدن است نه بپرسیدن. و نه با چگونگی. و این علامت صحت حال باشد
نه از آن سکر. کنون این را مختصر کردم. که اگر بتفصیل آن مشغول شوم. و اخوات آنرا شرح. و هم
کتاب مطول شود. و از مقصود باز مانم. پس بعضے از دلائل که تعلق باین کتاب است بذکر کرامات
و حکایت شان موصول گردانم. تا بخواندن این مریدان را تنبیه باشد. و علما را ترویج و محققانرا
مذاکرات. و عوام را زیادتے یقین و رفع شبهت گردد. ان شاء الله و بالله التوفیق.

الکلام فی ذکر کراماتہم

بدانکہ چوں بحجت عقلی ثابت شد صحت کرامات ودلیل بہ ثبوت آں قائم شد۔ باید کہ تا دلائل کتابی نیز معلوم شود۔ وآنچہ آمدہ است اندر اخبار صحاح کہ کتاب وسنت بر صحت کرامات وافعال ناقض عادات بر دست اہل ولایت ناطق است۔ وانکار آں جملہ انکار حکم نصوص باشد۔ از آنچہ یکے آنکہ خداوند تعالیٰ اندر نص کتاب مارا خبر دادہ است۔ وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَاَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى۔ ابر پیوستہ بر سر ایشاں سایہ داشتے۔ ومنّ وسلویٰ ہر شبے تازہ پدیدار آمدے۔ اگر کسے گوید از منکران کہ آں معجزہ موسیٰ بود۔ ما نیز گوئیم کہ روا بود۔ از آنچہ کرامات اولیا ہمہ معجزہ محمد است صلی اللہ علیہ وسلم واگر گویند کہ ایں کرامت در غیبت است واجب نکند کہ معجزہ وے باشد۔ وآں اندر وقت موسیٰ بود۔ گوئیم کہ چوں موسیٰ علیہ السلام از ایشاں غائب شد۔ وبہ طور رفت وہماں حکم باقی مے بود۔ پس چہ غیبت زماں وچہ غیبت مکان۔ چوں آنجا معجزہ اندر غیبت مکان روا بود۔ اینجا اندر غیبت زماں ہم روا بود۔ دیگر مارا خبر داد از کرامات آصف بن برخیا کہ چوں سلیمان علیہ السلام را مے بایست کہ تخت بلقیس پیش از آمدن وے آنجا حاضر کنند۔ وخداوند تعالیٰ مے خواست تا شرف آصف بخلق نماید۔ وکرامات وے ظاہر کند۔ وباہل زمانہ نماید کہ کرامت اولیا جائز بود۔ سلیمان گفت کیست آنکہ تخت بلقیس را پیش از آمدن وے اینجا حاضر کند۔ وباہل زمانہ نماید خداوند مارا خبر داد۔ قَالَ عِفْرِيْتٌ مِّنَ الْجِنِّ اَنَا اٰتِيْكَ بِهٖ قَبْلَ اَنْ تَقُوْمَ مِنْ مَّقَامِكَ۔ عفریت گفت من بیارم تخت وے را نزدیک تو پیش از آنکہ تو ازیں جایگاہ برخیزی۔ سلیمان گفت زود تر ازیں باید۔ آصف گفت اَنَا اٰتِيْكَ بِهٖ قَبْلَ اَنْ يَّرْتَدَّ اِلَيْكَ طَرْفُكَ فَلَمَّا رَاٰهُ مُسْتَقِرًّا الآیۃ پیش از آنکہ تو چشم برہم زنی من آں تخت اینجا حاضر کنم۔ بدیں گفتار سلیمان علیہ السلام بروے متغیر نشد۔ وانکار نکرد۔ ووے را مستحیل نیامد۔ وایں بہیچ حال معجزہ نبود۔ زانچہ آصف پیغمبر نبود۔ لامحالہ باید کہ تا کرامت باشد۔ واگر معجزہ بودے اظہار آں بردست سلیمان علیہ السلام بایستے۔ ودیگر مارا خبر داد از قصہ مریم کہ چوں زکریا علیہ السلام نزدیک وے اندر آمدے بتابستان میوۂ زمستانی دیدے وبہ زمستان میوۂ تابستانی۔ تا گفتے اَنّٰى لَكِ هٰذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ باتفاق مریم پیغمبر نبود۔ ونیز خداوند تعالیٰ مارا بہ بیانے صریح از حال وے خبر داد۔ وگفت وَهُزِّيْٓ اِلَيْكِ بِجِذْعِ النَّخْلَةِ تُسٰقِطْ عَلَيْكِ رُطَبًا جَنِيًّا۔ ونیز احوال اصحاب الکہف

وسخن گفتن سگ با ایشان۔ وخواب ایشان۔ وتقلب ایشان اندر کہف بریمین وشمال۔ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ الآیۃ۔ واین جملہ افعال ناقض عادا تست۔ ومعلوم ہست کہ معجزہ نیست۔ باید تا کرامت باشد۔ وروا بود کہ این کرامات بمعنی استجابت دعوات بود بحصول امور موہوم اندر زمان تکلیف۔ وروا باشد کہ قطع بسیاری از مسافت بود در ساعتے۔ وروا بود کہ پدید آمدن طعامی بود از جائگاہ نامعہود۔ وروا بود کہ اشراف باشد بر اندیشہائے خلق۔ ومانند این۔ واندر احادیث صحیح از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم حدیث الغار آمدہ است۔ وآنچنان بود کہ روزے صحابہ مر پیغمبر را علیہ السلام گفتند کہ یا رسول اللہ مارا از عجائب افعال امم ماضیہ چیزے بگوئی۔ وے گفت صلی اللہ علیہ وسلم پیش از شما سہ کس بجائے مے رفتند۔ چوں شبانگاہ شد قصد غارے کردند واندر آنجائے بخفتند۔ چوں پارۂ از شب بگذشت سنگے از کوہ اندر افتاد۔ ودراں غار استوار گشت۔ ایشاں متحیر شدند۔ بایکدیگر گفتند فرماند مارا ازینجا ہیچ چیزے۔ جز آنکہ کردارہائے بے ریائی خود را بخداوند شفیع کنیم۔ یکے گفت مرا مادرے وپدرے بود۔ وازمال دنیا چیزے نداشتم بجز بزکے کہ شیر آں بدا ایشاں دادمے۔ ومن ہر روز یک خرمہ ہیزم بیاوردمے۔ و بہائے آں اندر وجہ طعام ایشاں وخود کردمے۔ شبے بیگاہ تر آمدم۔ وتا من آں بزرک را بدوشیدم وطعام ایشاں اندر شیر آغشتم ایشاں خفتہ بودند۔ آں قدح در دست من بماند۔ و من بر پائے ایستادہ۔ وچیزے ناخوردہ انتظار بیداری ایشاں میبردم۔ تا صبح بر آمد و ایشاں بیدار شدند۔ وطعام بخوردند۔ آنگاہ من بنشستم وگفت اے بار خدائے اگر من اندریں راست گویم مارا فرجی فرست۔ وفریاد رس۔ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم آنگاہ آں سنگ یک جنبیدنی کرد۔ وشگافی پدیدار آمد۔ ودیگرے گفت مرا دختر عمی بود با جمال۔ وپیوستہ دلم بدو مشغول بودے وویرا بخود مے خواندمے۔ اجابت نہ کردے۔ تا وقتے بحیل صدوبیست دینار بدو فرستادم تا یک شب بمن خالی کند۔ چوں باہز دیک من آمد ترسے اندر دلم پدید آمد از خدائے تعالے۔ دست ازوے بداشتم وزر بدو بگذاشتم پس گفت بارخدایا اگر من ازیں راست گویم مارا فرجے فرست۔ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم آنگاہ آں سنگ یک جنبیدنی دیگر بجنبید۔ وآں شگاف زیادت شد۔ اما ہنوز ازاں بیروں شدن نتواں شد۔ وسہ دیگر گفت مرا گروہے مزدوراں بودند کارے مے کردند۔ چوں تمام شد ہمہ مزد خود بستدند۔ یکے از ایشاں ناپدید شد۔ من از

مزدورے گوسفندے خریدم۔ سالی دیگر دو شد۔ سال دیگر چہار شد۔ ہر سال ہمچنیں زیادت میشد۔ و چوں
سالے چند برآمد مالے عظیم فراہم آمد۔ آں مزدور بیامد کہ وقتے من ترا کارے کردہ بودم۔ یاد داری کنوں مرا
بداں مزد حاجت است۔ گفتم او را برو و آں ہمہ گوسفنداں مال و ملک تست۔ گفت مرا افسوس
میداری۔ گفتم نہ کہ راست میگویم۔ آں ہمہ مال فراوے دادم تا ببرد۔ و گفت بار خدایا اگر من اندریں
راست گویم مارا فرجی فرست۔ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم آنگاہ آں سنگ از در غار فراتر شد تا ہر
سہ تن بیروں آمدند۔ و ایں ہم فعل ناقض عادت بود۔ و معروفست از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم
حدیث جریج راہب و ابوہریرہ راوی آنست کہ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ کہ ہیچ کودکی اندر گہوارہ
کسے سخن نگفت الا سہ کس۔ یکے عیسی و شما ہمہ خود بدانید۔ و دیگر اندر بنی اسرائیل راہبے بود جریج
نام۔ و مردے مجتہد بود۔ و مادر مستورہ داشت روزے بدیدار پسر بیامد۔ و وے اندر نماز بود۔
و در صومعہ نگشاد۔ دیگر روز ہمچناں۔ مادرش از تنگدلی گفت کہ یارب پسر مرا رسوا گرداں۔ و بحق
من بگیرش۔ و اندراں زمانہ زنے بود بلایہ۔ گفت مر گروہے را کہ من جریج را از راہ ببرم۔ بصومعہ
وے شد۔ و جریج بوے التفات نکرد۔ با شبانی اندر راہ صحبت کرد۔ و حاملہ شد۔ و چوں بشہر آمد گفت
کہ ایں حمل از جریج است۔ و چوں بار بنہاد مرداں قصد صومعہ جریج کردند و ویرا بدر سرائے سلطان
آوردند۔ جریج گفت اے غلام پدر تو کیست۔ گفت یا جریج مادرم بر تو دروغ میگوید پدر من شبانی
است۔ و دیگر زنے کودکے داشت۔ و بر در سرائے خود نشستہ بود۔ سوارے نیکو روے
و نیکو جامہ برگذشت۔ زن گفت یارب تو ایں پسر مرا چوں ایں سوار گرداں۔ آں کودک گفت
یارب مرا چناں مگرداں۔ چوں زمانے برآمد زنے بدنام برگذشت۔ زن گفت یارب ایں پسر مرا
چنیں زن مگرداں۔ آں کودک گفت یارب مرا چوں ایں زن گرداں۔ مادر متعجب شد و گفت
ایں چرا میگوئی۔ آں کودک گفت زانچہ آں سوار جباریست از جبابرہ۔ و ایں زن زنی است
مصلحہ۔ اما خلق مر او را بد میگویند۔ و او را بداند۔ و من نخواہم کہ از جباراں باشم۔ و خواہم کہ از مصلحان
باشم۔ دیگر معروفست حدیث زایدہ کنیزک امیر المومنین عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کہ روزے
بنزدیک پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم اندر آمد۔ و بروے سلام گفت۔ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم گفت اے زایدہ
چرا بنزدیک من دیر دیر مے آئی۔ تو موفقہ و من ترا دوست میدارم۔ گفت یا رسول اللہ امروز
باعجبے آمدہ ام۔ گفت آں چہ چیز است۔ گفت بامداد من بطلب ہیزم رفتم۔ چوں خرمہ بستم
و بر سنگے نہادم۔ تا برگیرم سوارے دیدم۔ کہ از آسماں بزمیں آمد۔ و بر من سلام گفت۔ و گفت محمد

صلی اللہ علیہ وسلم را از من سلام رساں۔ و بگوئی کہ رضوان خازن بہشت گفت۔ بشارت مر ترا کہ
بہشت را بر امتان تو سہ قسمت کردہ اند۔ گروہے بےحساب بدو اندر شوند۔ و گروہے را حساب آساں
کنند۔ و گروہے را بشفاعت تو بخشند۔ ایں بگفت و قصد آسمان کرد۔ و از میانِ آسماں و زمین بمن
التفات کرد مرا یافت کہ آں خرمہ برمے تافتم۔ و نمی توانستم برداشتن۔ گفت یا زایدہ آں خرمہ بر سنگ
بگذار۔ و مر سنگ را گفت یا سنگ ایں خرمہ را با زایدہ بدر خانہ عمر برد۔ آں سنگ آں خرمۂ ہیزم را ہمی آورد۔
تا بدر خانۂ عمر رضی اللہ عنہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم برخواست۔ و با صحابہ بدر خانۂ عمر آمدند اثر آمدشد آں سنگ
بدیدند۔ گفت الحمد للہ کہ خدا تعالیٰ مرا از دنیا بیروں نبرد تا رضوان مرا باستانِ من بشارت داد۔ و تا خدا تعالیٰ
از امت من زنے را بدرجۂ مریم نرسانید۔ و معروفست کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم مر علا ابن الحضرمی را بغزوے فرستاد
و بر راہ پارۂ از آب حیا فرا پیش آمد قدم بر آں نہادند۔ و جملہ بگذشتند کہ قدمہائے ایشاں تر نشد۔ و از عبداللہ
بن عمر رضی اللہ عنہما معروفست کہ بر راہے میرفت گروہے را دید بر قارعۂ طریق ایستادہ۔ و شیرے راہ ایشاں
گرفتہ۔ عبداللہ بن عمر گفت اے سگ اگر از خدا تعالیٰ فرمانے داری برآئی۔ و اگر نہ مارا راہ دہ تا بگذریم شیر برخاست
و مر اورا تواضع کرد۔ و اندر گذشت۔ و از ابراہیم نخعی معروفست کہ مردے را دید اندر ہوا نشستہ۔ گفت اے
بندۂ خدا ایں درجہ بچہ چیز یافتی۔ گفت بچیز اندک۔ گفت آں چہ چیز بود۔ روئے از دنیا بگردانیدم۔ و بفرمانِ خدائے
آوردم مرا گفتند اکنوں چہ خواہی گفتم آنکہ مرا اندر ہوا مسکنے باشد۔ تا دلم از خلق جہاں گسستہ شود۔ و
چوں آں جوانمرد عجمی بمدینہ آمد۔ و قصدِ عمر کرد گفتند امیر المومنین اندر خرابہائے جائے خفتہ باشد رفت
اندر یافت بر خاک خفتہ۔ و درہ زیر سر نہادہ۔ با خود گفت اینہمہ فتنہ اندر جہاں ازیں است۔ و
کشتن ایں مرد یکبارہ سخت آساں باشد۔ شمشیر برکشید۔ دو شیراں پدیدار آمدند۔ و قصد وے کردند۔
وے فریاد برآورد۔ و عمر رضی اللہ عنہ بیدار شد۔ و قصہ با وے گفت۔ و اسلام آورد۔ و اندر عہد خلافت
ابوبکر صدیق خالد بن ولید را بسواد عراق اندر میان ہدیہا حقہ آوردند۔ کہ اندریں زہر قاتل ست۔ و اندر
خزینہ ہیچ ملکی ازیں جنس نیست۔ خالد آں حقہ را بکشاد و آں زہر را بر کف دست خود افگند۔ و بسم اللہ
بگفت و اندر دہاں نہاد۔ ہیچ زیانش نشد۔ مردماں متعجب شدند۔ و بسیارے از ایشاں براہ آمدند۔ و
حسن بصری رضی اللہ عنہ روایت کند کہ بعبادان سیاہی بود۔ کہ اندر خرابہا بودے۔ روزے من از بازار
چیزے بخریدم و بدو بردم مرا گفت ایں چہ چیز است گفتم طعام است۔ کہ آوردہ ام۔ بدانکہ مگر تو محتاج
باشی۔ بدست اشارتے کرد۔ و اندر من دید و بخندید من سنگ و کلوخ دیوارہائے آں خرابہ را دیدم۔
ہمہ زر گشتہ بود۔ از کردۂ خود تشویر خوردم۔ و آنچہ بردہ بودم بگذاشتم و بگریختم از ہیبت او۔ و ابراہیم

از ہم روایت کنند کہ گفت من بر راعی برگذشتم۔ و از و آب خواستم گفت شیر دارم۔ و آب کدام خواہی۔
من گفتم آب خواہم۔ برخاست و عصا بر سنگ زد۔ آب خوش و پاکیزہ از آں سنگ بیروں آمد۔ و من
بداں متعجب شدم۔ مرا گفت تعجب مکن۔ کہ چوں بندہ حق را مطیع باشد۔ ہمہ عالم مطیع وے باشند
و ابو درداؔ و سلمانؓ رضی اللہ عنہ بہم نشستہ بودند۔ و طعام میخوردند۔ و تسبیح کاسہ مے شنیدند۔ و از
ابو سعید خراز روایت کنند رحمۃ اللہ علیہ۔ کہ گفت یک چندگاہ من ہر سہ روز یکبار طعام خوردمے
اندر بادیہ میرفتم۔ دیگر روز و سہ دیگر روز ضعفے باندر من آمد۔ و طعام نیافتم۔ طبع عادت خود طلب
کرد۔ بر جائے فرو نشستم ہاتفے آواز داد۔ کہ ایا سعید اختیار طعامے سکونت نفس راکنی یا سببے
خواہی مر دفع سستی را بے طعام گفتم الٰہی قوتے قوتے اندر من آمد۔ برخاستم و دوازدہ منزل دیگر
برفتم بے طعام و شراب۔ و معروفست کہ امروز اندر تستر مر خانہ سہل ابن عبد اللہ را بیت السباع
خوانند۔ و متفق اند اہل تستر بر آنکہ سباع و شیران بسیار بنزدیک وے اندر آمدندے۔ و وے
مر ایشاں را طعام دادے۔ و مراعات کردے۔ و اہل تستر خلقے بسیار آمد۔ و ابو القاسم مروزی گوید
کہ من با ابو سعید خراز میرفتم۔ بر کرانہ بحر جوانے دیدم مرقعہ دار و محبرہ اندر کوہ آویختہ۔ ابو سعید گفت
در سیمائے ایں جوان عیانست کہ در معاملتش چیزے است۔ چوں در وے مے نگرم۔ گوئیم از
رسیدگانست۔ و چوں در محبرہ نگرم گوئیم از طالبانست۔ بیا تا از وے بپرسیم تا چیست خراز گفت
اے جوان راہ بخدائے چیست۔ گفت راہ بخدا دو است یکے راہ عوام۔ و دیگر راہ خواص۔ و
ترا از راہ خواص ہیچ خبر نیست۔ اما راہ عوام این است کہ تو مے سپری۔ و معاملت خود را علت
وصول بحق مے نہی۔ و محبرہ را از آلت حجاب مے دانی۔ ذو النون مصری گوید رحمۃ اللہ علیہ کہ
من وقتے با جماعتے اندر کشتی نشستم تا از مصر بجدہ روئیم جوانے مرقعہ دار با ما اندر کشتی بود۔ و
مرا از وے التماس صحبت مے بود۔ اما ہیبتش مرا باز مے داشت از سخن گفتن با وے
کہ پس سخت عزیز روزگار بود۔ و ہیچگاہ از عبادت خالی نبودے۔ تا روزے صرہ جواہر از آں مرد
گم شد۔ و خداوند صرہ مر ایں جوان را بداں تہمت کرد۔ خواستند کہ با وے جفائے کنند۔ من گفتم
کہ با وے بدیں گونہ سخن مگوئید۔ تا من از وے بخوبی بپرسم۔ بنزدیک وے اندر آمدم۔ و با وے
بتلطف گفتم۔ کہ ایں مردماں را صورتے بستہ است بر تو۔ و من ایشاں را از درشتی و جفا باز داشتم
اکنوں چہ باید کرد۔ وے روئے بآسمان کرد۔ و چیزے بگفت ماہیاں دیدم۔ کہ بر روئے آب آمدند
و ہر یکے جوہرے اندر دہاں گرفتہ۔ یک جوہر بستد۔ و بداں مرد داد۔ و چوں مردم کشتی آں بدیدند د

بر روی آب پا نهاد و برفت. پس آنکه صره ببرده بود از اهل کشتی بود مر آن را بیفگند و اهل کشتی ندامت خوردند. از
ابراهیم رقی روایت کنند که گفت من در ابتدای امر خود قصد زیارت مسلم مغربی کردم. چون بمسجد وی اندر آمدم
وی امامت کرد. الحمد خطا بر خواند. با خود گفتم که رنجم ضائع شد. آن شب آنجا ببودم. روز دیگر بوقت طهارت خواستم
تا بر کرانه فرات شوم. شیری بر راه خفته بود. باز گشتم. دیگری بر اثر من می آمد. بانگ برگرفتم. و عاجز فرو ماندم.
مسلم از صومعه بیرون آمد. چون شیران او را دیدند تواضع کردند. وی گوش هر یک بگرفت. و بمالید و گفت
ای سگان خدای نگفته ام شما را که با مهمانان من مپیچید. مرا گفت یا ابا اسحٰق شما براست کردن ظاهر
مشغول شدید مر خلق را تا از خلق بترسید. و ما براست کردن باطن مر حق را تا خلق از ما بترسند. روزی
شیخ من رضی الله عنه از بیت الجن قصد دمشق داشت. باران می بارید. اندر گل بدشواری همی رفتیم. شیخ
را نگاه کردم نعلین و جامه وی خشک بود. با وی گفتم. گفت آری تا من تهمت از راه توکل برداشته
ام. و مر باطن را از وحشت حرص نگاه داشته. خداوند عز و جل مرا از وحل نگاه داشته است. من که علی
بن عثمان الجلابی ام. وقتی مرا واقعه افتاد. و طریق حل آن بر من دشوار شد. قصد زیارت شیخ ابو القاسم
گرگانی رضی الله عنه کردم بطوس. وی را اندر مسجد در سرای خود یافتم تنها. و بعینه آن واقعه من بود.
که همی گفت با ستونی. گفتم ای شیخ این با که میگوئی. گفت ای پسر این ستون را حق تعالی با من اندرین ساعت
ناطق گردانید تا این از من سوال بکرد. بفرغانه دهی بود که مر آن را اسلانک گویند. پیری بود از اوتاد الارض.
که وی را باب عمر گفتندی. و همه درویشان آن دیار مشایخ بزرگ را باب خوانند. و مر او را عجوزه بود فاطمه
نام. قصد زیارت وی کردم. چون نزدیک وی اندر آمدم. گفت بچه آمدی. گفتم تا شیخ را ببینم بصورت.
و وی بمن نظری کند بشفقت. گفت ای پسر من از خود فلان روز باز ترا می بینم. تا از نیت غائب
نگرداند من هیچا همت دیدم. چون روز و سال شمار کردم. آن روز ابتدای توبه من بود. گفت ای پسر
سپردن مسافت کار کودکان بود. از پس این زیارت همت کن. که در حضور اشباح هیچ چیز بسته است.
پس گفت ای فاطمه آنچه داری بیار. تا این درویش بخورد. طبقی انگور تازه بیاوردند. و وقت آن نبود
و بر آن رطبی چند بود. و بفرغانه رطب ممکن نشود. و وقتی بمهنه بر سر تربت شیخ ابوسعید نشسته بودم
تنها بحکم عادت. کبوتری دیدم سپید که بیامد و اندر زیر فوطه شد. که بر گور افگنده بود. گفتم مگر از کسی جسته
است. و چون برخاستم و نگاه کردم. در زیر فوطه هیچ چیز نبود. دیگر روز و سه دیگر روز بدیدم. و اندر تعجب
آن فرو ماندم. تا شبی ورا بخواب دیدم. و آن واقعه از وی پرسیدم. گفت آن کبوتر صفای معاملت
منست. که هر روز اندر گور بمنادمت من می آید. و ابوبکر وراق روایت میکند که روزی محمد بن علی

حکیم ترمذی بخشے از اجزائے تصانیف خود فرا من داد. گفت این اندر جیحون افگن. چون بیرون آمدم نگاه کردم همه پر لطائف و لطائف بود. دلم نداد اندر خانه بنهادم. و باز گشتم. و گفتم که افگندم. گفت تا چه دیدی؟ گفتم که هیچ چیز ندیدم. گفت نیفگندی. گفتم مشکل دو شد. یکے آنکه چرا میگوید که باب اندر افگن. و دیگر آنکه چه برهان است که پیدا خواهد آمد. باز گشتم و آن برداشتم و بیامدم دل بکناره جیحون اندر آمدم. و اجزا از دست بینداختم آب دیدم که از هم باز شد. و صندوقے پدیدار آمد سر کشاده. و این اجزا اندران افتاد. و سر صندوق استوا شد. و آب بحال خود وا رفتن آمد. باز گشتم و با وے بگفتم وے. گفت که اکنون انداختی. گفتم ایها الشیخ بعزت خداوند که این سر با من بگوئی. گفت بدانکه کتابے تصنیف کرده بودم. اندر علم این طائفه. که تحقیق آن بر همه عقول مشکل بود. و برادرم خضر علیه السلام آن از من خواسته بود. و آن صندوق را ماهیِ بفرمان وے آورده بود. خداوند تعالے این آب را فرمان داده است تا آن بدو رساند. اگر بسیارے ازین حکایت بیارم هنوز سپرے نگردد. و مراد من ازین کتاب اثبات اصول طریقت است اندر فروع. و معاملات نقالان خود کتب ساخته اند. و بسیارے جمع کرده. و مذکران بر سر منابر نشر میکنند. اکنون فصولے که بدین پیوسته است اندرین کتاب بشیع بیارم. تا بجائے دیگر بسر این معنی باز نباید شد ان شاء الله عز و جل.

الکلام فی تفضیل الانبیاء علی الاولیاء

بدانکه اندر همه اوقات و احوال باتفاقِ جمله مشائخ این طریقت اولیا متابعان پیغمبران اند و مصدقان دعوات ایشان و انبیاء فاضلتر اند از اولیاء. از آنچه نهایتِ ولایت بدایتِ نبوت باشد. و جمله انبیا اولیا باشند. امّا از اولیاء کسے نبی نباشد. و انبیاء متمکن اند اندر نفی صفات بشریت. و اولیاء عاریت اند اندران. چه این گروه را حالیست طاری. و آن گروه را مقام است. و آنچه اولیاء را مقام باشد مر انبیاء را حجاب باشد. و هیچکس از علمائے اهلسنت و محققانِ این طریقت اندرین معنی خلاف نکنند. بجز گروهے از حشویان که مجسمه اهل خراسان اند. و متکلم بکلام متناقض اندر اصول توحید. که اصلِ این طریقت را نشناسند. و خود را ولی خوانند. و بدرست ولی اند. امّا ولی شیطان. ایشان گویند که اولیاء فاضلتر اند از انبیاء. و این ضلالت مر ایشان را کفایت بود. که جاهلی را فاضلتر از محمد مصطفیٰ صلی الله علیه وسلم گویند. و گروهے دیگر هم از مشبه که تولی بدین طریقت کنند. و حلول و نزول حق بمعنی انتقال روا دارند. و بجواز تجزیه گویند بر ذات خداوند تعالی. و این اندران دو مذهب مذموم که وعده کرده ام بیارم اندرین کتاب بتمامی ان شاء الله تعالی. و در جمله این دو گروه که مدعی اسلام اند موافق اند اندر

نفی تخصیص انبیا، با براهمه. و هر که مر نفی تخصیص انبیا را اعتقاد کند کافر شود پس انبیا صلوات الله علیهم داعیان و ائمه اند. و اولیا متابعان ایشان باحسان. و محال باشد که ماموم از امام فاضلتر بود. و در جمله بدانکه اگر احوال و انفاس و روزگار جمله اولیا را اندر جنب یک قدم صدق نبی صورت کنی. آن همه احوال و انفاس جمله متلاشی نماید. زانچه اولیا مے طلبند. و سیره نمایند و ایشان رسیده اند. و یافته. و بفرمان دعوت باز آمده. و قومے را بدعوت مے برند. و اگر کسے گوید ازین ملاحدهٔ مذکور لعنهم الله که اندر عادت چنین رفته است. که چون رسول بکسے آید از ملکی باید تا این مبعوث الیه فاضلتر از وے باشد. چنانکه پیغمبران صلوات الله علیهم از جبرئیل فاضلتر اند. و این صورت مر ایشان را خطاست. گوییم اگر ملکے رسول فرشته بیک کس آید. باید تا مرسل الیه از وے فاضلتر باشد چنانکه جبرئیل را بنزدیک یگان یگان از رسل فرستاد. و ایشان هر یک از وے فاضلتر بودند. فاما چون رسول بجماعتے و قومی باشد. لامحاله رسول فاضلتر ازان گروه باشد چنانکه پیغمبران از امم. و اندرین هیچ عاقل را بحکم احادیث اشکال نیفتد. پس یک نفس انبیا فاضلتر از همه روزگار اولیا باشد. زانچه چون اولیا از عادت و عرف بنهایت رسند. از مشاهدت خبر دهند. و از حجاب بشریت خلاص یابند. هر چند که عین بشر باشند. و باز رسول را اوّل قدم اندر مشاهدت باشد. چون بدایت رسول نهایت ولی بود. این را بآن قیاس نتوان کرد. نه بینی که همه طلاب حق از اولیا متفق اند که مقام جمع از تفاریق کمال ولایت بود. و صورت این خیال بود که بنده بدرجتے رسد از غلبهٔ دوستی که عقلش اندر منظر فعلے مغلوب گردد. و بشوق فاعل کل عالم را همه آن داند. و آن بیند. چنانچه ابوعلی رودباری گوید رحمة الله علیه لو زالت عنا رؤیته ما عبدناه. اگر دیدار وے از ما زائل شود اسم عبودیت از ما ساقط شود. که ما شرف عبادت جز از دیدار وے نیافتیم. و این معانی مر انبیا را بدایت حال باشد. که اندر روزگار ایشان تفرقه صورت نگیرد. که در نفی و اثبات و سلک و منقطع و اقبال و اعراض و بدایت و نهایت ایشان همه اندر عین جمع باشند. چنانکه اندر بدایت حال ابراهیم صلوات الله علیه چون آفتاب را بدید. گفت هٰذَا رَبِّی از غلبهٔ حق بر دلش و اجتماع وے اندر عین جمع غیر ندید. و اگر دیدهم ببدیدهٔ جمع دید. و در عین دیدار از دیدار خود تبرا کرد. و گفت لَا أُحِبُّ الْآفِلِيْنَ. ابتدا بجمع و انتها بجمع. تا لاجرم ولایت را بدایت نهایت است. و نبوت را نیست. تا بودند نبی بودند تا باشند نبی باشند. وپیش ازانکه موجود بودند اندر معلوم. و مراد حق تعالیٰ همان بودند. و از ابویزید رضی الله عنه پرسیدند که چه گوئی در حال انبیا. گفت هیهات ما را اندر ایشان هیچ تصرف نیست. هرچه

اندر ایشان سورتے کنیم آن همه ما باشیم حق تبارک و تعالی اثبات و نفی ایشان اندر درختے نهاده است
که دید خلق بدان نرسد پس چنانکه مرتبهٔ اولیاء از ادراک خلق نهانست، مرتبهٔ انبیاء از تصرف اولیاء
نیز نهان است۔ و ابویزید را حجت روزگار بوده است وے گوید که اول ما سرت الی الوحدانیة
فصرت طیراً جسمه من الاحدیة وجناحه من الدیمومیة فلم ازل اطیر فی هوا الهویة حتی
الی هوا التنزیه ثم اشرفت علی میدان الازلیة ورایته شجرة الاحدیة فنظرت فعلمت ان
هذا کله غیره۔ دیدم که سر مرا با آسمانها بردند۔ و به هیچ چیز نگاه نکرد۔ و بهشت و دوزخ وی را نمودند
به هیچ التفات نکرد۔ و از مکونات و حجب بر گذرانیدند۔ فصرت طیراً مرغی گشتم جسم آن مرغ از
احدیت بود۔ و پر و بالش از دیمومیت۔ همی پریدم۔ و پیوسته اندر هوای هویت تا بر هوای تنزیه گذر
کردم۔ و بر میدان ازلیت مشرف شدم۔ و درخت احدیت را اندر آن بدیدم۔ نگاه کردم آن همه
من بودم۔ گفتم بار خدایا با منی من مرا بتو راه نیست۔ و از خودی خود مرا گذر نه۔ مرا چه باید کردن فرمان
آمد که یا بایزید خلاص تو از تو ئی تو اندر متابعت دوست ما بسته است۔ دیده را بخاک قدم وے
اکتحال کن۔ و بر متابعت وے مداومت کن۔ و این حکایت دراز است و این را اهل این طریقت
معراج بایزید خوانند۔ و معراج عبارت بود از قرب پس معراج انبیاء از روے اظهار بود۔
بشخص و جسد۔ و از آن اولیاء از روے همت۔ و اسرار و تن پیغمبران بصفا و پاکیزگی و قربت
چون دل اولیاء باشد و سر ایشان۔ و این فضلے ظاهر است۔ و آنچنان بود که ولی را اندر حال خود
مغلوب گردانند۔ تا مست گرد۔ و آنگاه بدرجات سر وے را از وے غایب میگردانند۔ و بقرب
حق مے آرایند۔ چون کار بحال صحو باز آید آن جمله براهین در دلش صورت گشته باشد۔ و علم آن مر
او را حاصل آمده۔ پس فرق بسیار بود میان کسیکه شخص وی را آنجا برند۔ با کسیکه فکرت وے را
آنجا برند۔ والله اعلم بالصواب۔

الکلام فی تفضیل الانبیاء والاولیاء علی الملائکة

بدانکه باتفاق اہل سنت و جماعت، و جمهور مشایخ طریقت، انبیاء و آنانکه محفوظ اند از اولیاء فاضلتر اند
از فرشتگان۔ بخلاف معتزله که ایشان ملائکه را افضل از انبیاء گویند۔ و گویند که ایشان بمرتبت
رفیع ترند۔ و بخلقت لطیف تر۔ و مر حق تعالی را مطیع ترانند۔ باید تا فاضلتر باشند۔ گوئیم که حقیقت
این خلاف صورت شما است۔ که تن مطیع، و مرتبت رفیع، و خلقت لطیف، مر فضل را علت
نگردد۔ و فضل آنرا باشد که حق تعالی نهاده باشد۔ و این جمله که میگوئید مر ابلیس را بوده۔ اما باتفاق

ملعون و مخذول گشت پس فضل مر آنرا بود که خداوند عزوجل وی را فضل نهد و از خلق برگزیند۔ و دلیل بر فضل انبیا آنکه خداوند تعالیٰ ملائکہ را بفرمود تا آدمؑ را سجده کردند و این مقرر است که حال مسجود له عالی از حال ساجد باشد۔ و اگر گویند که خانه کعبه سنگی و جمادے است۔ و مومن از وے فاضلتر است و آنرا سجده میکنند پس روا باشد که ملائکه فاضلتر از آدمؑ باشند۔ اگرچه وی را سجده کردند۔ گوئیم کس نگوید که مومن خانه را یا محراب را و دیوار را سجده میکند۔ الا همه گویند که خدا را سجده میکنند۔ و هم گویند که ملائکه مر آدم را سجده میکردند۔ بر موافقت کلام خداوندی۔ که چون ذکر سجده کرد۔ و گفت اُسْجُدُوْا لِاٰدَمَ۔ فرمود هم مر ملائکه را و گفتیم تا آدم را سجده کنند۔ و چون ذکر سجدهٔ مومنان کرد۔ و گفت۔ وَاسْجُدُوْا وَاعْبُدُوْا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ الاٰية۔ خداوند را سجده کنید۔ و بندگی وی را بیان اندر بند پس خانه چون آدم نباشد که سافر چون نواہد بی پشت ستور خداوند را پرستد اگر روئے وے بخانه نباشد معذور باشد۔ و مغنی علیه۔ اگر دلائل قبله اندر بیابانے گم کند۔ و وے بهر سوئے که کند فرمان گذارده باشد۔ و ملائکه را اندر سجدهٔ آدم علیه السلام هیچ عذر نبود۔ آں یکے که از خود عذرے نهاد۔ ملعون و خاکسار شد۔ و این ادله واضح است آنرا که بصیرت بود۔ و نیز یدانکه ملائکه چگونه مستوی مے باشند در درجه اگرچه مستوی اند در حق معرفت۔ از آنکه مر ایشانرا اندر خلقت شهوت نیست۔ و اندر دل حرص و آفت نه۔ و اندر طبع رزق و حیلت نه۔ غذا شان طاعت است۔ و مشرب شان به فرمان حق اقامت کردن۔ باز اندر طینت آدمی شهوت مرکب است۔ و ارتکاب معاصی از وے محتمل۔ و زینت دنیا اندر دلش موثر۔ و حرص و حیلت اندر طبعش منتشر۔ شیطان را اندر شخص او چندان سلطانے۔ که اندر عروق وے با خون وے همی گردد اندر مجاری آں۔ و نفس با و مقرون که داعی همه شر با آنست پس کسیکه این جمله صفت در وجود وے بود۔ و با امکان غلبه شهوت از فسق و فجور پرهیز کند۔ و با غلبهٔ حرص از دنیا اعراض کند۔ و با القائے وسواس شیطانی اندر دل وے از معاصی رجوع کند۔ و وے از آفت نفسانی روئے بگرداند۔ تا با قامت بر عبادت و مداومت بر طاعت، و مجاهدت بنفس، و مجادله با شیطان، مشغول گردد۔ و بحقیقت این از آن فاضلتر بود۔ که اندر صفتش معرکهگاه شهوت نباشد۔ و اندر طبعش ارادت غذا، و لذات نه، و اندر و زن و فرزندان نه، مشغولی خویش و پیوند نه، محتاج سبب و آلت نه، مستغرق امل و آفت نه، لعمری عجب دارم از آنکه فضل اندر افعال بیند۔ و یا عز اندر جمال بیند۔ و یا بزرگی اندر جذب منال بیند۔ زود آں نعمت و بزرگی بر خود زوال بیند۔ چرا نه فضل افضال مالک الاعیان بیند۔

وعز اندر رضای سبحان بیند. و بزرگی از معرفت و ایمان بیند تا این نعمت بر خود جاودان بیند.
و اندر دو جهان دل خود را بدو شادمان بیند. جبرئیل که چندین هزار سال با انتظار خلعت عبادت
کند خلعتش غاشیه داری محمد مصطفی صلوات الله علیه بود. تا شب معراج ستور او را خدمت
کند. چگونه فاضلتر بود. از آنکه اندر دنیا نفس را ریاضت دهد. و روز و شب مجاهدت کند. و حق
با وی عنایت کند. و دیدار خودش کرامت کند. و از جمله خطرات نفس با سلامت کند. و چون نخوت
ملائکه از حد اندر گذشت. هر یک به صفا و معاملت خود را حجت خود گردانیدند. و زبان ملامت
اندر میان آدمیان دراز کردند. حق تعالی خواست تا حال ایشان بدیشان باز نماید. گفت سه
کس را آنچه از میان شما بزرگتر اند اختیار کنید. که بر ایشان اعتماد دارید. تا به زمین شوند. و
خلفای زمین باشند. و خلق را به صلاح آرند. و میان آدمیان داد عدل کنند. سه فرشته را اختیار
کردند. یکی از ایشان پیش از آنکه به زمین می آمد آفت آن بدید. و از خداوند تعالی اندر خواست
تا باز گردد. و دو به زمین آمدند. خداوند تعالی خلقت ایشان بدل گردانید. تا آرزومند طعام و شراب
شدند. و به شهوت میل کردند. تا مر ایشان را بدان عقوبت کرد. و تفضیل آدمیان را بر ملائکه خود بعیان
بدانستند. و در جمله خواص مومنان از خواص ملائکه فاضلتر اند. و عوام مومنان از عوام ملائکه
فاضلتر اند. و پس آنچه معصوم و محفوظ بوند. افضل از حفظه و کراماً کاتبین اند. والله اعلم بالصواب
و اندرین معنی سخن بسیار گفته اند. و هر یک چیزی گفته از مشایخ. و خداوند عزوجل فضل دهد
آنرا که خواهد بر آنکه خواهد. و بالله التوفیق. اینست متعلقات مذهب حکیمان اندر تصوف. و
اختلاف متصوفه با یکدیگر که یاد کردیم به سبیل اختصار. و تحقیقت بدانکه ولایت سرّیست
از اسرار حق سبحانه و تعالی که جز به روش هویدا نگردد. و ولی را جز ولی نشناسد. و اگر اظهار این
معنی و حدیث به جمله عقلا جائز بودی. و دوست از دشمن پدیدار نیامدی. و واصل از غافل
ممیز نبودی. پس خداوند تعالی چنان خواست تا جوهر دوستی را اندر صدف خواری داشت
خلق نهد و بر دریای بلا اندر اندازد. تا طالب آن به حکم عزت آن جان در خطر کند. و بدان
دریای جان ستان گذر کند. و یا قعر دریا فرو شود تا مرادش برآید. و یا جان دهد و [illegible] بسر آید
و میخواستم که این اصل را مطول کنم. اما خوف ملال تو و نفرت طبع سامع بود. و مرید حق را [illegible]
اندرین طریقت این مقدار بسنده بود. والله اعلم بالصواب.
تولی خبر از بیان با بی سید بیان کنند و جمله اندرین طریقت تصنیفها

انقطاع شانی عظیم داشت۔ و ابتدا عبارت از حال فنا و بقا او کرد۔ و طریقت خود را جملہ اندرین دو عبارت مضمر گردانید۔ اکنون من معنی آن بگویم۔ و غلطہائے کہ گروہے اندرین یافتہ بیارم۔ تا بدانی کہ مذہب وے چیست۔ و مقصود این طائفہ ازین دو عبارت و اصل چیست۔

الکلام فی البقاء والفناء

خدائے گفت عزوجل مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ بَاقٍ و جائے دیگر میگوید كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَىٰ وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ۔ بدانکہ فنا و بقا بر زبان علم بمعنی دیگر بود۔ و بر زبان حال بمعنی دیگر۔ و ظاہریان اندر ہیچ عبارت از عبارات این طائفہ متحیر تر از آن نیند۔ کہ اندرین عبارت۔ پس بقا بر زبان علم و مقتضائے لغت بر سہ گونہ است۔ یکے بقائے کہ طرف اول وے اندر فنا است۔ و طرف آخر وے ہم اندر فنا است۔ چون این جہان کہ اورا ابتدائے نبود۔ و انتہا نباشد۔ و اندر وقت باقی است۔ و دیگر بقائے کہ ہرگز نبودہ۔ و بودہ گشتست۔ و ہرگز فانی نشود۔ و آن بہشت است و دوزخ و آنجہان و اہل آن جہان۔ و دیگر بقائے کہ ہرگز نبودہ کہ نبود و ہرگز نباشد کہ نباشد۔ و آن بقائے حق است۔ و صفات وے لم یزل و لایزال۔ وے با صفاتش قدیم است۔ و مراد از بقائے دوام وجود وے است۔ و کس را اندر اوصاف وے با وے مشارکت نیست پس علم فنا آن بود کہ بدانی کہ دنیا فانی است۔ و علم بقا آنکہ بدانی کہ عقبیٰ باقیست۔ چنانکہ خدائے عزوجل گفت۔ وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ۔ و این ابقیٰ بر وجہ مبالغت گفت از آنچہ بقائے عمر آن جہانے را فنا نباشد۔ اما بقائے حال و فنائے آن آن بود کہ چون جہل فانی شود لا محالہ علم باقی بود۔ و چون معصیت فانی شود۔ طاعت باقی بود۔ چون بندہ علم طاعت خود را حاصل کند غفلت فانی شود۔ ببقاء ذکر باقی شود۔ یعنی چون بندہ بحق عالم شود۔ بعلم وے باقی شود از جہل بہ وے فانی شود و چون از غفلت فانی شود بذکر وے باقی شود۔ و این اسقاط اوصاف مذموم باشد ببقائے اوصاف محمودہ۔ و اما خواص اہل این قصہ را بدین عبارت باز کہ یاد کردیم۔ و اشارت ایشان اندرین اصل بعلم و حال نیست۔ و ایشان فنا و بقا را بجز اندر درجہ کمال اہل ولایت استعمال نکنند۔ آنانکہ از رنج مجاہدت رستہ باشند۔ و از بند مقامات۔ و تغیر احوال جستہ۔ و طلب اندر یافت رسیدہ۔ و ہمہ دیدنیہا بدیدہ دیدہ۔ و ہمہ شنیدنیہا بگوش بشنیدہ۔ و ہمہ دانستنیہا بدل بدانستہ و ہمہ یافتنیہا بسر یافتہ۔ اندر یافت آن آفت یافتہ۔ خود یابیدہ و روے از جملہ بگردانیدہ۔ قصد اندر مراد فانی شدہ۔ و در راہ برسیدہ و از دعوی بیزار شدہ۔ و از معنی منقطع شدہ۔ کرامات

حجاب گشتہ۔ مقامات معاینہ شدہ۔ احوال لباس آفت پوشیدہ۔ و در عین مراد از مراد بیمراد گشتہ و مشرب از کل ساقط شدہ۔ انس با ستانسات بریدہ۔ لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ۔ و اندریں معنی من مے گویم۔ شعر

فنیت فنائے بفنی ھوائے　　فصار ھوائے فی الامور ھواک

فاذا فنی العبد عن اوصافہ　　ادرک البقاء بتمامہ

چوں بندہ اندر حالت وجود اوصاف از آفات اوصاف فانی شدہ باشد۔ ببقاے مراد اندر فناے مراد باقی شود۔ تا قرب و بعدش نباشد۔ و وحشت و انس نہ۔ و صحو و سکر نہ۔ فراق و وصال نہ طمس و اصطلام نہ۔ اسمار و اعلام نہ۔ سمات و ارقام نہ۔ اندریں معنی یکے گوید از مشائخ رحمۃ اللہ علیہ۔ شعر

وطاح مقامی والرسوم کلاھما　　فلست اری فی الوقت قربا ولا بعدا

فنیت بمعنی بان لی الھدے　　فھذا ظھور الحق عند الفنا قصدا

و در جملہ فنا از چیزے جز برویت آفت آں۔ و نفی ارادت آں درست نیاید۔ ہر کرا صورت بستہ است کہ فنا از چیزے جز بحجاب آں چیز درست آید بہ خطاست۔ نہ چنانکہ چوں آدمی چیزے را دوست دارد۔ گوید کہ من بداں باقی ام۔ و با چیزے را دشمن دارد گوید من ازاں فانی ام۔ کہ ایں ہر دو صفت طالب است۔ و اندر فنا محبت و عداوت نیست۔ و اندر بقا رویت جمع و تفرقہ نہ۔ گروہے را اندریں معنی غلطی افتادہ است۔ و پندارند کہ ایں فنا بمعنی فقد ذات است۔ و نیست گشتن شخص۔ و بقا آنکہ بقاے حق بہ بندہ پیوندد۔ و ایں ہر دو محال است۔ و اندر ہندوستان مردے دیدم کہ مدعی بود بتفسیر و تذکیر و علم با من اندریں معنی مناظرہ کرد۔ و چوں نگاہ کردم وے خود فنا را نمے شناخت۔ و بقا را نہ و قدیم را از محدث فرقے ندانست کرد۔ و از جہال ایں طائفہ بسیار اند کہ فناے کلیت روا میدارند۔ و ایں مکابرہ عیاں بود کہ ہرگز فنا را اجزاے طینتی و انقطاع آں روا نباشد۔ مر ایں مخطیاں جاہل را گویم کہ بدیں فنا چہ خواہید۔ اگر گوئید فناء عین محال بود۔ و اگر گوئید فناء صفت روا داریم فنا بمعنی است بقا بمعنی۔ ویکہ چہاں ہر دو صفت بندہ باشد۔ و محال باشد کسے بصفت غیری قائم باشد و ایں مذہب نسطوریان از رومیان و نصاریٰ است کہ گویند کہ مریم رضی اللہ عنہا بمجاہدت از کل اوصاف ناسوتی فانی شد۔ و بقاء لاہوتی بدو پیوست۔ و وے بداں بقا یافت تا باقی شد

بقای آن عیسی علیه السلام نتیجهٔ آن بود. و اصل مایهٔ ترکیب عیسی علیه السلام نه از مایهٔ انسانیت بود. که بقای وی بتحقیق بقای الهیت بوده است. پس وی و مادرش و خداوند هر سه باقیات اند بیک بقا. که آن قدیم است و صفت حق است. و این جمله موافق است مر قول حشویان را از مجسمه و مشبهه. که ذات خداوند را محل حوادث گویند. و مر قدیم را صفت محدث روا دارند. گوئیم بااین جمله که چه محدث محل قدیم بود. و چه قدیم محل محدث. و چه قدیم را وصف محدث بود. و چه محدث را وصف قدیم. و جواز این مذهب دهریان شد. و دلیل حدث عالم را باطل کند. و صنع و صانع را قدیم باید گفت. و یا هر دو را محدث و یا امتزاج مخلوق با نامخلوق و حلول نامخلوق بمخلوق. و این خصمان مر ایشان را بسنده باشد. که چون قدیم را محل حوادث گویند. و یا حوادث را محل قدیم. تا صنع و صانع را قدیم باید گفت. چون به برهان ضرورت گردد. صنع صانع را. پس صانع شان را نیز محدث باید گفت. که محل چیزی چون عین چیزی بود. چون محل محدث بود. باید که تا حال هم محدث بود. پس بدین جمله لازم آید که محدث را قدیم گویند. و یا قدیم را محدث. و این هر دو ضلالت بود. و در جمله هر چیزی که بچیزی موصول و مقرون و متحد و ممتزج بود حکم هر دو چیز چون یکی بود. پس بقای ما صفت ما است. و فنای ما صفت ما. و اندر تخصیص اوصاف ما را فنای ما چون بقا ما بود. و بقای ما چون فنای ما. پس فنا وصفی بود و بقای وصفی دیگر. و باز اگر کسی عبارت از فنا کند که بقا را تعلق بدو بنا شد روا بود. و اگر از بقائی که فنا را بدو تعلق نباشد. هم روا باشد که مراد از آن فنا فنای ذکر غیر بود. و بقا بقای ذکر حق. من فنی من المراد بقی بالمراد. هر که از مراد خود فانی شود بمراد حق باقی شود. زانچه مراد تو فانیست و مراد حق باقی. چون قائم بمراد خود باشی مراد تو فانی شود. فنایت بقا بود. و باز چون بتصرف مراد حق باشی بمراد حق باقی بود و فنایت بقا بود. و مثال این چنان بود که هر چه اندر سلطان آتش افتد بقهر وی بصفت وی گردد. پس چون سلطان آتش وصف شی را اندر شی مبدل کند سلطان ارادت حق از سلطان آتش اولیتر. اما این تصرف آتش اندر وصف آهن است ولیکن عین همان است که هرگز آهن آتش نگردد. والله اعلم.

فصل

مشایخ رضی الله عنهم هر یکی را اندرین معنی رمزیست لطیف. ابوسعید خراز رحمة الله علیه گوید که صاحب مذهب است. الفناء فناء العبد عن رؤیة العبودیة. والبقاء بقاء العبد بشاهدة الالهیة. فنا فنای بنده باشد از رویت بندگی. و بقا بقای بنده بشاهد الهی یعنی اندر کردار دید بندگی آفت بود. و بنده بحقیقت بندگی آنگاه رسد که او را بکردار خود دیدار

و از فعل خود فانی گردد. و به بقای فضل خداوند باقی. تا نسبت معاملتش جمله به حق تعالی باشد نه بخود.
که آنچه به بنده مقرون بود از افعال وی به جمله ناقص بود. و آنچه از حق تعالی موصول بود به وی جمله کامل بود پس
چون بنده از متعلقات خود فانی شود به کمال الهیت باقی شود. و از ابو یعقوب نهرجوری رحمة الله علیه می‌آید
که گوید صحة العبودیة فی الفناء والبقاء. صحت بندگی کردن اندر فنا و بقا است. از آنچه تا بنده از کل نصیب
خود بیزار نگردد شایستهٔ خدمت باخلاص نگردد پس بیزاری از نصیب آدمیت فنا بود. و اخلاص اندر عبودیت بقا.
و ابراهیم شیبانی گوید رضی الله عنه. علم الفناء والبقاء یدور علی الاخلاص. والوحدانیة
وصحة العبودیة. وما کان غیر هذا فهو المغالیط والزندقة. یعنی علم فنا و بقا بر اخلاص
وحدانیت است. یعنی چون بنده به وحدانیت حق مقر آید خود را مغلوب و مقهور حکم حق بیند. و مغلوب فانی
بود اندر غلبهٔ غالب. و چون فنای وی بر وی درست گردد به عجز خود اقرار کند. و به جز بندگی چاره نبیند.
چنگ اندر حلقهٔ درگاه رضا زند. و هر که فنا و بقا را به جز این عبارتی کند یعنی عبارتی که فنا را فنای عین
داند و بقا را بقای حق زندقه باشد. و مذهب نصاری چنانکه پیش از این رفت. و من میگویم که علی
ابن عثمان الجلابی ام رضی الله عنه که این جمله اقاویل از روی معنی به یکدیگر نزدیک است. اگرچه به عبارت
مخالف است. و حقیقت این جمله آن بود که فنای بنده را از رؤیت جلال حق بود. و کشف عظمت وی
بر دل. تا اندر غلبهٔ جلال او دنیا و عقبی بر دلش فراموش گردد. و احوال و مقام اندر نظر همتش حقیر نماید.
و نمودار کرامات اندر روزگارش متلاشی از عقل و نفس فانی شود. و از فنا نیز فانی گردد. و اندر عین آن فنا
فنای زبانش بحق ناطق شود. و دل و تن خاشع و خاضع. چنانکه اندر ابتدای اخراج ذریت از پشت
آدم علیه السلام بی ترکیب آفات اندر حال عهد عبودیت. و یکی گوید از مشایخ رضی الله عنه اندرین
معنی شعر. شعر

لقد کنت ادری کیف السبیل الیک ... فنیتنی عن جسمی فصرت ابکی علیک

و دیگری گوید رحمة الله علیه. شعر

ففی فنائی فنا فنائی ... وفی فنائی وجدت انتا

محوت اسمی ورسم جسمی ... سألت عنی فقلت انتا

این است احکام فنا و بقا اندر باب فقر و تصوف طرفی بیاورده ام. و هر جا که اندرین کتاب از
فنا و بقا عبارت کنم مراد این باشد. این است اصل مذهب خرازیان. و همه اهل روزگار آن بهره
این نیکو اصلی است. فصلی که دلیل وصل باشند نه بی اصل باشد. و اندر بیان کلام این طائفه ایشان

عبارت مشهور است. والله اعلم بالصواب. **واما الخفیفیه** خفیفیان تولی بابی عبدالله محمد بن خفیف الشیرازی کنند رحمة الله علیه. و وی از کبرا و سادات این طائفه بود. و عزیز این قوم بود در وقت خویش و عالم بعلوم ظاهر و باطن. و وی را تصانیف معروف است اندر فنون علم این طریقت و مناقبش اشهر از انست که کلیت آنرا احصا توان کرد. و در جمله مرشدی عزیز بروزگار و عزیز نفس بود و عفیف نفس بوده است. و معروفی از شایبات شهوت نفسانی و شنیدم که چهارصد نکاح کرده بود. و آن از آن بود که وی از ابنای ملوک بود. و چون توبه کرد مردم شیراز بدو تقربی عظیم کردند و چون حالش بزرگ شد. بنات ملوک و روسا هر یک را تمنا استی که با وی عقد کنند. و وی آن بکردی. و قبل الدخول طلاق گفتی. اما چهل زن پراگنده اندر عمر وی. دوگان و سه گان خادمان فراش وی بودند. و یکی را از ایشان با وی چهل سال صحبت بود. و آن دختر وزیر بود. و شنیدم از ابوالحسن علی بن بکران الشیرازی رضی الله عنه. که روزی آن زنان که در حکم وی بودند گروهی مجتمع بودند. و هر یک از وی حکایتی میکردند جمله بر آن متفق شدند که ایشان شیخ را اندر خلوت بحکم اسباب شهوت هرگز ندیده بودند. و سوالی اندر دل هر یک پدیدار آمد متعجب شدند و پیش از آن هر یک پنداشته بودند. که او بدان مخصوص است. گفتند از صحبت وی بجز دختر وزیر خبر ندارد که سالها است تا اندر صحبت وی است. و دوست ترین زنان بروی اوست. و دو کس را از میان خود اختیار کردند و بدو فرستادند. که شیخ را بتو انبساط بیشتر بوده است. باید که ما را از سر صحبت وی آگاه کنی. وی گفت که چون شیخ مرا اندر حکم خود آورد. کسی بیامد که شیخ امشب بخانهٔ تو خواهد آمد من طعامهای خوب ساختم. و مر زینت و زیب خود را تکلف کردم. چون بیامد طعام بیاوردند. مرا بخواند و زمانی اندر من نگریست. و زمانی اندر طعام. آنگاه دست من بگرفت. و اندر آستین خود اندر آورد. و از سینه وی تا ناف اندر اندر شکم پانزده عقده افتاده بود. گفت ای دختر وزیر بپرس که این چه عقدهاست. گفتا بپرسیدمش گفت این همه لهب و شدت صبر است. که گره بسته است که از چنین روی و از چنین طعام صبر کرده ام. این بگفت و برخاست. و بیشتر زین گستاخیها که من با وی این بوده است. و طریق او مذهب وی اندر تصوف غیبت و حضور است و عبارت از آن کند. و من بمقدار امکان مر آنرا بیان کنم ان شاء الله عز و جل.

الکلام فی الغیبة والحضور این دو عبارتهاست که طرفشان چون عکس بود اندر عین معنی مقصود. و آنگاه مشتاق و ناپخته را مستعمل است. و متداول اندر بیان

ارباب اللسان و اہل معنی پس مراد از حضور حضور دل بود بدلالت یقین تا حکم غیبی او را چون حکم عینی گردد و مراد از غیبت غیبت دل بود از دون حق تا حدے کہ از خود غائب شود و اندر غیبت خود غائب شود تا بغیبت خود از خود بخود نظارہ کند و علامت این اعراض بود از حکم رسوم چنانکہ از حرام نبی معصوم باشد پس غیبت از خود بحضور حق آمد و حضور بحق غیبت از خود چنانکہ ہر کہ از خود غائب بود بحق حاضر بود و ہر کہ بحق حاضر بود از خود غائب بود و پس مالک دل خداوند است چون جذبے از جذبات حق جل و عز مر دل طالب را مقہور گرداند غیبت دل بنزدیک وے چون حضور گردد و شرکت و قسمت برخاست و اضافت بخود منقطع شد چنانکہ یکے گوید از مشائخ رضی اللہ عنہم شعر

ولی فؤاد و فیہ ساکنہ بلیتی بلیت فلیت منعم

چون دل را جز او مالک نباشد اگر غائب دارد یا حاضر اندر تصرف وے باشد واللہ اعلم فاما قول مشائخ رحمہم اللہ اندرین معنی مختلف است و مراد جملہ بیان روش احباب این است اما چون فرق افتاد مشائخ را رضی اللہ عنہم اندرین گروہے آنند کہ حضور را مقدم دارند بر غیبت و گروہے غیبت را بر حضور چنانکہ اندر سکر و صحو بیان کردیم اما ہر دو سکر بقاے اوصاف نشان کند و غیبت و حضور بفناے اوصاف پس این را معانی باشد اندر تحقیق و آنانکہ غیبت را مقدم دارند بر حضور آن ابن عطا است و حسین بن منصور و ابوبکر شبلی و بندار بن الحسین و ابوحمزہ بغدادی و سمنون محب رضی اللہ عنہم و جماعتے از عراقیان گویند کہ حجاب اعظم اندر راہ حق توئی چون تو از تو غائب شدی آفات وجودت اندر تو فانی شود و قاعدہ روزگار بگشت مقامات مریدان جملہ حجاب تو شد و احوال طالبان جملہ آفتگاہ تو اسرار تو از رؤیت خود اندر نیست خوار شد و چشم از خود و از غیر خود دوختہ شد و صفات بشریت اندر شعلہ قرب سوختہ شد و صورت این چنین باشد کہ تو اندر حال این صفت بودی کہ مر ترا از پشت آدم بیرون آورد و کلام عزیز خود مر ترا بشنوانید و بخلعت توحید و لباس مشاہدت مخصوص گردانید تا از خود غائب بودی بحق حاضر بودی بے حجاب و چون بصفات خود حاضر شدی از قرب حق غائب شدی پس ہلاک تو اندر حضور تو است و این است معنی قول خداے عز و جل و لقد جئتمونا فرادی کما خلقناکم اول مرۃ و بازحارث محاسبی و جنید و سہل بن عبداللہ و ابوحفص حداد و ابوحمدون قصار و ابومحمد جریری و حصری صاحب مذہب و محمد بن خفیف رضی اللہ عنہم با جماعتے دیگر بر آنند کہ حضور را مقدم از غیبت گویند اندر چیز ہمہ جمالہا اندر حضور بستہ است و غیبت از خود راہے باشد بحضور حق چون با پیشگاہ آمد سبیل راہ آفت گردد پس ہر کہ از

خود غایب بود. لامحاله بحق حاضر بود. و فایده غیبت بحضور است. غیبت بے حضور جنون باشد و غفله و باید که تارک غفلت باشد تا مقصود از غیبت حضور باشد. و چون مقصود موجود شد علت ساقط شد. شعر

لیس الغائب من غاب من البلاد	انما الغائب من غاب عن المراد
ولیس الحاضر من لیس له مراد	انما الحاضر من لیس له الفواد

حتی استقر فیه المراد. نه غایب آن بود که از شهر و ولایت غایب بود. غایب آن بود که از کل ارادت غایب بود تا ارادت حق ارادت وے آید. و نه حاضر آن بود که او را ارادت اشیا نبود. بلکه حاضر آن بود که او را دل رعنا نبود تا اندران فکرت دنیا و عقبی نبود. آرامش با هوا نه. و اندرین معنی یکے گوید از مشایخ رحمة الله علیه. شعر

من لم یکن بک فانیا عن نفسه	وعن الهوی بالانس والاحباب
فکانما بین المراتب واقف	لمنال حظ او لحسن مآب

و مشهور است که یکے از مریدان ذوالنون قصد زیارت بویزید کرد. چون بصومعه وے آمد و در بزد. بویزید گفت کیستی و کرا خواهی. گفت بویزید را. گفت بویزید که باشد و کجا است و چه چیز است. و من مدتیست تا بویزید را جستم و نیافتم. چون آنکس بازگشت. و حال با ذوالنون گفت وے گفت اخی بویزید ذهب فی الذاهبین الی الله. یکے نزدیک جنید آمد و گفت یکزمانک با من حاضر شو تا سخن چند با تو بگویم. جنید گفت اے جوانمرد تو از من چیزے میطلبی که دیرگاه است تا من همان میطلبم. من سالهاست تا میخواهم که یکنفس بخود حاضر شوم نتوانم. اندرین ساعت بتو چون حاضر توانم شد. پس اندر غیبت وحشت حجاب باشد. و اندر حضور راحت کشف و اندر همه احوال کشف نه چون حجاب باشد. و اندرین معنی شیخ ابوسعید گوید رحمة الله علیه. شعر

تقشع غیم الهجر عن قمر الحبیب	واسفر نور الصبح عن ظلمة الغیب

و اندر فرق این معنی مشایخ را لطیفه ایست عالی. و اندر روے ظاهر قالبی. و این عبارات بهم نزدیک نماید. یعنی چه حضور بحق. و چه غیبت از خود. که هر او از غیبت از خود حضور است. و آنکه از خود غایب نیست بحق حاضر نیست. و آنکه حاضر است غایب است. چنانکه چون جزع ایوب علیه السلام اندر حال ورود بلا نه بجزع بود. بلکه اندر آن حال از خود غایب بود. لاجرم حق تعالی مر آن جزع را از صبر جدا نکرد و چون گفت انی مسنی الضر نداد گفت انه کان اوابا. و این کلام

اندریں قصہ عیانست۔ نیک تأمل کن تا بدانی۔ و از جنید رضی اللہ عنہ مے آید کہ گفت روزگارے چناں بود کہ اہل آسمان و زمین بر حیرت من میگریستند۔ باز چناں شد کہ من بر غیبت ایشاں میگریستم و کنوں باز چناں است کہ نہ از ایشاں خبر دارم۔ و نہ از خود۔ و ایں اشارتے نیکوست بحضور ایں است معنی غیبت و حضور کہ مختصر بیاوردم۔ تا بہمہ مسلک خفیفیان دانستہ باشی۔ و ہم بدانی کہ مراد ایں قوم از غیبت و حضور چہ باشد۔ کہ شرح و بسط ایں مر کتاب را مطول گرداند۔ و مذہب من اندریں کتاب اختصار است۔ و باللہ العون و التوفیق۔

و اما السیاریۃ و سیاریان تولی بابی العباس سیاری کنند۔ و وے امام مرو بود و اندر ہمہ علوم عالم۔ و صاحب ابوبکر واسطی بود۔ امروز اندر نسا و مرو از اصحاب وے طبقہ بسیار اند۔ و ہیچ مذہب اندر تصوف بر حال خود نماندہ است۔ الا مذہب وے کہ ہیچ وقت مرو و نسا از متعلقان او خالی نبودہ است۔ کہ اتباع وے ایں را قائمست نہ مذہب وے را رعایت ہمیکردہ است الی یومنا ہذا۔ و مر اہل نسا را از اصحاب وے با اہل مرو رسائل لطیف است۔ کہ اندر فنون ایں علم با یکدیگر نامہ بودہ است۔ و من بعضی از آں نامہا دیدہ ام بمرو۔ و سخت خوش است۔ و عبارات ایشاں بنا بر جمع و تفرقہ باشد۔ و ایں لفظے است مشترک میان جملہ اہل علوم۔ و ہر گروہ اندر صنعت خود مر ایں لفظ را کار بندند مر تفہیم عبارات خود را۔ اما مراد ہر یک از آں چیزے دیگر است چنانکہ محاسبیان از جمع و تفریق مراد اجتماع و افتراق اعداد چیزے خواہند۔ و نحویان اتفاق اسامی لغوی و افتراق معانی آں۔ و فقہا جمع قیاس۔ و تفرقہ صفات نص۔ و یا جمع نص۔ و تفرقہ قیاس۔ و اصولیان جمع صفات ذات و تفرقہ صفات فعل۔ اما مراد ایں طائفہ بدیں نہ ایں جملہ بود۔ کہ یاد کردیم اکنوں سخن مقصود ایں طائفہ را اندریں عبارات۔ و اختلاف مشایخ ایشاں اندریں کتاب بیارم۔ تا حقیقت ایں ترا معلوم شود۔ و مقصود ہر گروہے از مشایخ جمع و تفرقہ معلوم گردد۔ و باللہ التوفیق۔

الکلام فی الجمع والتفرقۃ جمع کرد خداوند تعالیٰ خلق را اندر دعوت خود چنانکہ یاد کرد۔ وَاللّٰهُ يَدْعُوْٓا اِلٰى دَارِ السَّلٰمِ۔ آنگاہ ایشاں فرق کرد اندر حق ہدایت۔ گفت وَيَهْدِيْ مَنْ يَّشَاۗءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ۔ جملہ را بخواند از روے دعوت۔ و گروہے را براند بحکم اظہار مشیت۔ و جمع کرد و جملہ را فرمان فرمود۔ و فرق کرد گروہے را بخذلان مطرود کرد و بعضے را بتوفیق مقبول گردانید۔ و نیز جمع کرد یعنی فرق کرد بامر گروہے را عصمت داد۔ و گروہے را مبتلا آفت پس بدیں معنی جمع حقیقت و سر معلوم۔ و مراد حق باشد۔ و تفرقہ اظہار امر و نہی

او۔ چنانکہ ابراہیم را علیہ السلام فرمود کہ سر اسمٰعیل را ببر۔ و نخواست کہ ببرد۔ و ابلیس را فرمود کہ آدمؑ را
سجدہ کن۔ و نخواست کہ بکند۔ و آدمؑ را گفت کہ گندم مخور و خواست کہ بخورد۔ و مانند ایں بسیار است
پس الجمع ما جمع باوصافہ والتفرقۃ ما فرق بافعالہ۔ و ایں جملہ انقطاع ارادت باشد۔ و
ترک تصرف خلق اندر اثبات ارادت حق۔ و اندر ایں مقدار کہ یاد کردیم اندر جمع و تفرقہ اجماعست
مر جملہ اہل سنت را۔ بدوں معتزلہ یا مشایخ ایں طریقت۔ و از بعد ایں اندر استعمال ایں عبارات مختلف
اند۔ گروہے بر توحید رانند۔ گویند کہ جمع را دو درجہ است۔ یکے اندر اوصاف حق و دیگر اندر اوصاف
بندہ۔ آنچہ اندر اوصاف حق است۔ آں سر توحید است کسب بندہ از آں منقطع۔ و آنچہ اندر
اوصاف بندہ است۔ آں عبارت از توحید است بصدق عقیدت۔ و صحت عزیمت۔ و ایں
قول ابو علی رودباری است رحمۃ اللہ علیہ۔ و گروہے دیگر آنانکہ بر اوصاف رانند۔ گویند کہ جمع صفت
حق است۔ و تفرقہ فعل وے۔ و کسب بندہ از آں منقطع۔ از آنچہ اندر الٰہیت وے را منازع نیست
پس جمع ذات و صفات وے راست۔ از آنچہ الجمع التسویۃ فی الاصل بود۔ و جز ذات و صفات
وے بعدم متساوی نیند۔ و اندر افتراق شاں بعبارت و تفصیل خلق مجتمع نہ۔ و معنی ایں آں بود کہ
وے را تعالیٰ صفات قدیم است۔ و وے بداں مخصوص است۔ و قیام آں بدوست۔ و اختصاص
وجود شاں بدو و وے۔ و صفات وے دو نباشد۔ کہ اندر وحدانیت وے فرق و عدد روا نیست
و بریں حکم جمع جز بداں معنی روا نباشد۔ **واما التفرقۃ فی الحکم**۔ و ایں افعال خداوند
است جل جلالہ کہ جملہ اندر حکم متفرق اند۔ یکے را حکم وجود است۔ و یکے را حکم عدم۔ اما عدمی کہ ممکن
الوجود باشد۔ یکے را حکم فنا و یکے را حکم بقا۔ و باز گروہے دیگر بر علم برآنند۔ و گویند الجمع علم
التوحید۔ والتفرقۃ علم الاحکام پس علم اصول جمع باشد و از آں فروع تفرقہ و مانند ایں
نیز گفتہ است۔ یکے از مشایخ رحمہم اللہ الجمع ما اجتمع علیہ اہل العلم۔ والتفرقۃ ما اختلفوا
فیہ۔ و باز جمہور محققان تصوف رانصر اللہ وجوہہم اندر مجاری عبارات و رموز شاں مراد بلفظ
تفرقہ مکاسب است۔ و بجمع مواہب یعنی مجاہدہ و مشاہدہ پس آنچہ بندہ از راہ مجاہدہ بداں
راہ یابد آں جملہ تفرقہ باشد۔ و آنچہ صرف عنایت و ہدایت حق بود بہ بندہ جمع بود۔ و عز بندہ اندر آں
بود۔ کہ اندر وجود افعال خود و امکان مجاہدت بجمال حق از آفت فعل خود رستہ گردد۔ و افعال خود
را اندر افضال حق مستغرق یابد۔ و مشاہدہ را اندر جنب ہدایت منفی۔ پس کل قیام وے بحق باشد
و وے تعالیٰ نایب اوصاف او یعنی وکیل اوصاف او و فعلش را جملہ اضافت بدو بود۔ تا از نسبت

کسب خود رسته گردد. چنانکه پیغمبر صلی الله علیه وسلم ما را خبر داد از جبرئیل و جبرئیل از خداوند تعالی.
چنانکه گفت. لَا یَزَالُ عَبْدِیْ یَتَقَرَّبُ اِلَیَّ بِالنَّوَافِلِ حَتّٰی اُحِبَّهٗ فَاِذَا اَحْبَبْتُهٗ کُنْتُ سَمْعًا
وَّبَصَرًا وَّیَدًا وَّلِسَانًا فَبِیْ یَسْمَعُ وَبِیْ یُبْصِرُ وَبِیْ یَنْطِقُ وَبِیْ یَبْطِشُ. و چون بنده با مجاهده با لقرب
کند ما او را با دوستی خود رسانیم. و هستی او را اندر وی فانی کنیم. و نسبت وی از افعال او برداریم
که تا با ما شنود آنچه شنود. و با ما گوید آنچه گوید. و با ما بیند. و با ما گیرد آنچه گیرد. یعنی اندر ذکر ما مغلوب ذکر
ما شود. کسب وی از ذکر وی فنا شود. ذکر ما سلطان ذکر وی شود. و نسبت آدمیت از ذکر
وی منقطع شود. پس ذکر وی ذکر ما باشد. تا اندر حال غلبه بدان صفت گردد. که ابویزید گفت.
سُبْحَانِیْ مَا اَعْظَمَ شَانِیْ. و آنکه گفت نشانه گفت از وی و گوینده حق بود. و رسول گفت
صلی الله علیه وسلم الحق ینطق علی لسان عمرؓ. حقیقت این چنان بود. که چون قهریت از حق بر آدمیت
سلطنت خود ظاهر کند. از هستی وی وی را از وی بستاند. تا نطق این جمله نطق وی گردد. با استحالت
بی آنکه حق تعالی را امتزاج باشد با مخلوقات. و یا اتحاد با مصنوعات. و یا وی حال باشد اندر چیزی
تعالی الله عن ذالک وعما یصفه الملاحدة علوا کبیرا. پس روا باشد که دوستی حق تعالی
بر دل بنده سلطان شود. و بغلبه و افراط آن عقل و طبایع از حمل آن عاجز گردند. و امر وی از
کسب وی ساقط شود. آنگاه این درجه را جمع خوانند. چنانکه رسول صلی الله علیه وسلم مستغرق و
مغلوب بود فعلی از وی حاصل آمد. خداوند تبارک تعالی نسبت آن فعل از وی رفع کرد و گفت
آن فعل من بود نه فعل تو. هر چند که نشانه فعل تو بود وی. وَمَا رَمَیْتَ اِذْ رَمَیْتَ وَلٰکِنَّ اللّٰهَ رَمٰی.
یا محمد آن مشت خاک بر روی دشمن نه تو انداختی. بلکه ما انداختیم. چنانکه هم از این جنس فعلی از داؤد علیه
السلام حاصل آمد. و را گفت وَقَتَلَ دَاوٗدُ جَالُوْتَ. داؤد جالوت را کشت. چه داؤد اندر تفرقه حال
بود. و فرق باشد میان آنکه فعل وی را بدو اضافت کند. و او محل آفت و حوادث بود. و میان آنکه
فعل وی را بخود اضافت کند. و وی قایم و بی آفت و حوادث. پس چون فعل وی ظاهر گردد. بر آدمی
نه از جنس افعال آدمیان. لافعاله فاعل آن حق جل جلاله بود. و اعجاز و کرامات جمله بدین مقرون
بود. پس افعال معتاد جمله تفرقه باشد. و ناقض عادات جمله جمع. از آنچه بیک شب بقاب قوسین شدن
معتاد نیست. و این جز فعل حق نباشد. و از غایت سخن گفتن بصواب معتاد نیست. و این جز فعل
حق نباشد. و از آتش ناسوختن معتاد نیست. و این جز فعل حق نباشد. و از غایب سخن گفتن بصواب
معتاد نیست. و این جز فعل حق نباشد. پس حق تعالی انبیا را و اولیای خود را این کرامات بداد. و

فعل خود را بدیشان اضافت کرد، و از آن ایشان از خود. چون فعل وستان فعل وی بود، و بیعت ایشان بیعت وی، و طاعت ایشان طاعت وی، چنانچه فرمود: إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ. و نیز گفت: وَمَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ. پس مجتمع باشند اولیای وی باسرار، و متفرق بمعاملت، تا باجتماع اسرار دوستی مستحکم بود، و با فتراق اظهار اقامت عبودیت صحیح. چنانکه یکے گوید از کبار مشائخ اندر حال جمع رضی الله عنه۔ شعر

قد تحققتک بسری فناجاک لسانی ... فاجتمعنا لمعان و افترقنا لمعانی

فلئن غیبک التعظیم لحظة من عیانی ... ولقد صیرک الواجد من الاجساد دانی

اجتماع اسرار را جمع گفته است، و مباینت لسان را تفرقه۔ آنگاه جمع و تفرقه را هر دو اندر خود نشان کرده است، و قاعدهٔ آن خود را نهاده۔ و این سخت لطیف است۔ و بالله التوفیق۔

فصل و اندر اینجا اختلافی که هست میان ما و از آن گروهے که گویند اظهار جمع نفی تفرقه باشد، از آنچه متضاد اند که چون سلطان هدایت مستولی شود، ولایت کسب و مجاهدت ساقط شود۔ و این تعطیل محض باشد۔ گوییم این خلاف عقیدهٔ ایشان است۔ از آنچه تا امکان معاملت و توانائی کسب و مجاهدت بود، هرگز آن از بنده ساقط نشود۔ زانچه جمع از تفرقه جدا نیست، چون نور از آفتاب، و عرض از جوهر، و صفت از موصوف۔ پس مجاهدت از هدایت، و شریعت از حقیقت، و یافت از طلب هم جدا نباشد۔ اما باشد که مجاهدت مقدم بود، و باشد که مؤخر بود۔ اما آنرا که مجاهده مقدم بود وی را مشقت زیادت بود زانچه اندر غیبت بود۔ و آنرا که مجاهده مؤخر بود وی را رنج و کلفت نباشد، زانچه اندر حضرت بود۔ و آنرا که نفی مشرب اعمال بود و نفی عین عمل نماید، وی بر غلطی عظیم باشد۔ که بنده بدرجتے رسد که کل اوصاف خود را معیوب و معلول داند۔ چون اوصاف محمود خود را بچشم عیب نگرد و ناقص بیند، باید تا اوصاف مذموم معیوب تر نماید۔ و این معنی بدان آوردم که قومی را از جهال اندرین معنی غلطی افتاده است، که آن مقرون بیگانگی باشد۔ گویند که از یافت هیچ چیز اندر حجت نیست، و اندر افعال و طاعات ما معیوب است۔ و مجاهدات ناقص ناکردن اولیتر از کردن۔ گوییم با ایشان که کردار را [illegible] بالاتفاق۔ و افعال را محل علت و منبع شر و آفت میگوییم، پس افعال ناکرده را [illegible] چون هر دو فعل آمد، و فعل محل علت آمد، پس چرا ناکرده را از کردار اولیتر میدانید۔ و این خسرانی ظاهر و معنی واضح بود۔ پس این فرقے آمد نیکو میان کفر و ایمان۔ زانچه مؤمن و کافر متفق اند که افعال شان محل علت است۔ پس مؤمن بحکم فرمان کردن از ناکردن اولیتر داند، و کافر بحکم تعطیل ناکردن از کردن اولیتر۔ پس جمع آن بود که اندر رؤیت آفت تفرقه را حکم

تفرقه از وے ساقط نگردد. و تفرقه آنکه اندر حجاب جمع تفرقه را جمع دانند. و اندرین معنی مرتعش کبیر گوید: الجمع
الخصوصیة والتفرقة العبودیة، موصول احدهما بالآخر غیر مفصول عنه. خصوصیت
حق تعالی بنده را جمع باشد و عبودیت بنده را تفرقه. و این از آن جدا نیست، زانچه نشان خصوصیت حفظ
عبودیت است. چون مدعی اندر معاملت بحالت قائم نباشد اندر دعوی خود کاذب بود و پس روا باشد که ثقل
مجاهدت و رنج کلفت اندر گزاردن فرمان حق مجاهده و تکلیف آن از بنده برخیزد و اندر عین جمع جز بعدی از شرع
که آن اندر حکم شریعت عام باشد. و من این معنی را بیان کنم تا ترا بهتر معلوم گردد. بدانکه جمع بر دو گونه باشد یکے
جمع سلامت و دیگر جمع تکسیر. جمع سلامت آن بود که حق تعالی اندر غلبه احوال و قوت وجد و قلق شوق پدید
آرد، و حق تعالی حافظ بنده باشد و امر خود بر ظاهر بنده میراند و ویرا بگزاردن آن نگاه میدارد و ویرا
بمجاهده مے آراید. چنانکه سهل بن عبدالله و ابوحفص حداد و ابوالعباس سیاری مروزی صاحب مذهب
و ابویزید بسطامی و ابوبکر شبلی و ابوالحسن حصری و جماعتے از مشایخ کبار قدس الله روحهم پیوسته مغلوب
بودندے تا وقت نماز اندر آمدے آنگاه بحال خود باز آمدندے، و چون نماز بگزاردندے باز مغلوب گشتندے
زانچه تا در محل تفرقه باشی تو تو باشی امر بگزاری، و چون وے ترا جذب کند و بامر خود اولیتر که بر تو نگاه دارد
مر جهت دو معنی را. یکے تا نشان بندگی از تو برنخیزد، دیگر آنکه تا بحکم وعده قیام کند که من هرگز شریعت
محمد را صلی الله علیه وسلم منسوخ نخواهم گردانید. و جمع تکسیر آن بود که بنده اندر حکم واله و مدهوش شود و حکمش چون
حکم مجانین باشد. پس یکے ازین معامله معذور باشد، و یکے مشکور. آنکه مشکور بود روزگارش قوی تر از آن
بود که معذور باشد. و در جمله بدانکه جمع را مقام مخصوص نیست، و حال معروف، که جمع جمع همت است
اندر معنی مطلوب خود، و گروهے را کشف این معنی اندر مقامات باشد، و گروهے را کشف اندر احوال. اندر
هر دو وقت مراد صاحب جمع نفی مراد و حصول باشد. لان التفرقة فصل والجمع وصل. و این
اندر جمله چیزها درست آید. چنانکه جمع همت یعقوب علیه السلام به یوسف، که جز هم همت وے ورا چیزے همت
نمانده بود. و جمع همت مجنون اندر لیلی، که جز لیلی اندر جمله عالم، و کل موجودات اندر حق وے صورت
لیلی بود، و مانند این بسیار است. چنانکه ابویزید رحمة الله علیه روزے اندر صومعه بود، یکے بیامد و
گفت هل ابویزید فی البیت. فقال ابویزید هل فی البیت الا الله. ابویزید اندر خانه هست
مے گفت اندرین خانه خود بجز حق هیچ چیزے دیگر نیست. و یکے از مشایخ گوید رحمة الله علیه که درویشے
بمکه اندر آمد و اندر مشاهده خانه یکسال بنشست که نه طعام خورد و نه شراب، و نه بخفت، و نه بطهارت
شد، از اجتماع همتش که برویت خانه آنرا بخود اضافت کرده است، غذاے تن و مشرب جان مے گشته بود.

فاصل این جمله آنست که خداوند تعالی مایهٔ محبت خود را که آن یک جوهر بود نامتجزی و مقسوم گردانید. و هر یکی را از دوستان بمقدار گرفتاری وی بدان بجزوی از اجزای آن کل تخصیص کرد. آنگاه جوشن انسانیت، و لباس طبیعت و غاشیهٔ مزاج و حجاب روح بدان فرو گذاشت. تا آن جزو بقوت هر اجزای که بدو موصول بود بصفت خود میگردانید تا کل محبت جمله محبت شد. و همه حرکات و لحظاتش مرابطه آن. ازان بود که ارباب معانی و اصحاب اللسان مر آنرا جمع نام کرده‌اند. و اندرین معنی حسین بن منصور گوید. شعر

لبیک لبیک یا سیدی و مولائی　　لبیک لبیک یا مقصدی و معنائی
یا عین عینی وجودی یا منتهی همی　　و یا منطقی و اشاراتی و ایمائی
و یا کل کلی و یا سمعی و یا بصری　　و یا جملتی و تبعیضی و اجزائی

پس آنکه اندر اوصاف خود مستعار بود. اثبات هستی خود مر ویرا عار بود. و التفاتش بکونین زنار بود. و بوجود اندر همتش خوار بود. و باز گروهی از ارباب اللسان مر وقت کلام و تعجب عبارات را گویند که جمع الجمع است. و این کلمه از طریق عبارت نیکوست. اما بمعنی بهتر آن باشد که جمع را جمع نگوئی. زانچه تفرقه باید تا جمع ویرا روا باشد. و چون جمع جمع بود تفرقه بوده باشد. جمع را از حال خود ببندازد. که این عبارت محل تهمت است زانچه مجتمع را الفوق و تحت بیرون از خود دیدار نباشد. ندیدی که کونین و عالمین اندر شب معراج پیغمبر صلی الله علیه وسلم بنمودند. و وی بهیچ چیز التفات نکرد. زانچه وی مجمع جمع بود. و مجتمع را تفرقه مشاهده نگردد. تا خداوند تعالی گفت مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰی. و من اندرین معنی تا حال بدایت کتابی ساخته ام. و آنرا "کتاب البیان لاهل العیان" نام کرده شد. و اندر بحر القلوب اندر باب جمع فصول مشبع گفته ام. کنون مر خفت را بدین مقدار بسنده کردم. اینست طریق مذهب سیاریان از متصوفه که پرداختم از فرق متصوفه. آنانکه مقبول و محق اند. اکنون باز گردم بقول آن گروه که خود را بدیشان بسته اند از ملاحده. و عبارات ایشان را آلت اظهار الحاد خود ساخته. و ذل خود را اندر عز ایشان نهان کرده. تا غلطگاههای ایشان ظاهر شود. و مریدان از مکر و دعویهای ایشان پرهیزند. و خود را رعایت کنند ان شاء الله عزوجل. والامر کله بید الله

واما الحلولیه لعنهم الله تعالی فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ فَأَنّٰی تُصْرَفُونَ.

ازان دو گروه مطرود. که تولی بدین طائفه کنند. و مر ایشان را ضلالت خود یار داوند. یک گروه تولی بابی حلمان دمشقی کنند. و از وی روایات آرند بر خلاف آنکه اندر کتب مشائخ از وی مسطور است. و اهل آن قصه مر آن پیر را از ارباب واله دارند. اما آن ملاحده ویرا بحلول و امتزاج و نسخ ارواح منسوب کنند. و دیده ام اندر کتاب متقدمین. که اندر وی طعن کرده است. و علمای اصول را نیز از وی صورتی

بسته است۔ و خدائے عزّوجلّ بهتر داند۔ و گروهے دیگر نسبت مقالت خود بفارس کنند۔ و وے دعوی کند این مذهب حسین بن منصور است۔ و بجز از وے کسے را از اصحاب حسین این مذهب نیست۔ و من ابوجعفر صیدلانی را دیده ام با چهار هزار مرد اندر عراق پراگنده۔ که حلاجیان بودند جمله بر فارس بدین مقالت لعنت میکردند۔ و اندر کتب وے که مصنّفات ویست بجز تحقیق نیست۔ و من که علی بن عثمان الجلابی ام میگویم۔ که من ندانم که فارس و ابوحلمان که بودند۔ و چه گفتند۔ اما هر که قائل باشد بمقالتے که خلاف توحید و تحقیق بود ویرا اندر دین هیچ نصیبے نباشد۔ و چون دین که اصل است مستحکم نبود۔ تصوف که فرع و نتیجه آنست اولیٰتر که با خلل باشد۔ از آنچه اظهار کرامات و کشف آیات جز بر اهل دین و توحید صورت نه بندد۔ و مر قائلان این را جمله غلطها اندر روح افتاده است۔ و من اکنون جمله گفت و احکام آن را بیان کنم۔ بر قانون سنّت، و مقالات، و مغالیط، و شبهات ملاحده اندران بیارم۔ تا انرا اقواک اللّٰه بدین قوت باشد۔ که اندرین فساد بسیار است۔ و باللّٰه التوفیق۔

الکلام فی الروح

بدانکه اندر هستی روح علم ضرورست۔ و اندر چگونگی آن عقل عاجز و هر کس از علما و حکمائے امت بحسب قیاس خود اندران چیزے گفته اند۔ و اصناف کفره را نیز اندران سخن است۔ و چون کفار قریش بتعلیم جهودان مر نضر بن الحارث را بفرستادند۔ تا از رسول صلی اللّٰه علیه وسلم کیفیت روح را بپرسد۔ و ماهیت آن خداوند تعالیٰ نخست عین آن را اثبات کرد۔ و گفت۔ وَ يَسْئَلُوْنَكَ عَنِ الرُّوْحِ آنگاه قدم را از وے نفی کرد۔ و گفت قُلِ الرُّوْحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّيْ۔ گفت صلی اللّٰه علیه وسلم الارواح جنود مجندة فما تعارف منها ائتلف۔ و ما تناکر منها اختلف۔ و مانند این دلائل بسیار است بر هستی آن بے تصرف آن۔ اندر چگونگی آن پس گروهے گفته اند که الروح هو الحیوة التی یحیی بها الجسد روح آن زندگی است که تن بدان زنده بود۔ و گروهے از متکلمان نیز همبرین اند۔ و بدین معنی روح عرضی بود۔ که حیوان زنده بدان باشد۔ بفرمان خدائے عزّوجلّ۔ و جنس تالیف و حرکت اجتماع از ویست۔ و مانند این از اعراض که بدان شخص از حال بحال میگردد۔ و گروهے دیگر گفتند که۔ هو غیر الحیوة۔ ولا یوجد الحیوة الا معها کما۔ لا یوجد الروح الا مع البنیة۔ و ان لا یوجد احدهما دون الاٰخر۔ کالالم و العلم بها۔ لانهما شیئان لا یفترقان۔ روح معنی الیست بجز حیات۔ که وجود آن بے حیات روا نباشد۔ چنانکه بے شخص معتدل روح۔ و یکے ازین دو بے دیگرے نباشد۔ همچون الم و علم با وکه ایشان دو چیز اند۔ که جدا نیستند از هم۔ و بدین معنے هم عرضی بود۔ چنانکه حیات۔ و باز جمهور مشایخ و بیشترے از اهل سنت و جماعت بر آنند که روح عینی است نه وصفی۔ که تا وے بقالب موصول

است به جری عادت خدائے تعالیٰ اندر قالب حیات بے آفریند۔ و حیات آدمی صفت است۔ و حی بدان است۔
اما روح مودع است اندر جسد وے۔ و روا باشد کہ وے از آدمی جدا شود۔ و وے زندہ ماند بحیات چنانکہ
اندر حالِ خواب وے برود و حیات بماند۔ اما روا نباشد کہ اندر حالِ رفتن وے عقل و علم بماند۔ از آنچہ پیغمبر گفتہ است
صلی اللہ علیہ وسلم کہ ارواح شہدا اندر حواصل طیور باشند۔ و لا محالہ باید تا این عینی باشد۔ و پیغمبر گفتہ است
صلی اللہ علیہ وسلم الارواح جنود مجندۃ۔ و لا محالہ جنود باقی باشد۔ و بر عرض بقا روا نباشد۔ و عرض بہ
خود قائم نباشد پس آن جسمے بود لطیف۔ کہ بیاید بفرمان خدائے عز و جل۔ و برود بفرمان وے۔ و پیغمبر
گفت صلی اللہ علیہ وسلم کہ من اندر شب معراج آدم صفی و یوسف صدیق و موسیٰ کلیم اللہ و ہارون حلیم
اللہ و عیسیٰ روح اللہ و ابراہیم خلیل اللہ صلوات اللہ علیہم اجمعین اندر آسمانہا بدیدم۔ لا محالہ آن ارواح
ایشان بود۔ و اگر روح عرضی بودے بخود قائم نبودے تا اندر حال بینی مر آنرا انتصابے دیدے۔ و اگر عرضی بود
شے جوہر آنرا محلے باید کہ وے عارضِ آن محل بودے۔ و محل آن جواہر بودے۔ و جواہر مؤلف و کثیف۔
پس معلوم شد کہ او لطیف و جسیم باشد۔ و چون جسیم بود بآن مرئیہ باشد۔ الا بچشم دل۔ و روا باشد کہ در حواصل
طیور باشند۔ و روا باشد کہ لشکری باشند کہ مر ایشان را آمد و شد باشد۔ چنانکہ اخبار بدان ناطق است۔ چنانکہ
گفت قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي۔ و مر اینجا اختلاف ملاحدہ۔ کہ ایشان روح را قدیم گویند۔ و مر آنرا پرستند
و فاعلِ اشیاء و مدبر آن بجز وے را ندانند۔ و آن ارواح را آلہ خوانند۔ و حلولی آنرا عالم گویند۔ و منقلب
از شخصے بشخصے دیگر۔ و بر ہیچ شبہت کہ خلق را افتادہ است چندان اجتماع نیست۔ کہ بدین شبہت
از آنچہ جملہ نصاریٰ بدین اندر حسنا کہ عبارت بر خلاف این کنند۔ و جملہ ہندوان و تبت و چین و ماچین
بدین اند۔ و اجماع شیعیان و قرامطہ و باطنیان بدین است۔ و آن دو گروہ مبطل نیز بدین مقالت
قائلند۔ و ہر گروہے از این جملہ کہ یاد کردیم مر این قول را مقدم تر دلائل نہند و دعویٰ کنند۔ گوئیم
با این مقدمات جملہ بدین لفظ قدم چہ میخواہید محدثے متقدم اندر وجود یا قدیمے کہ ہمیشہ۔ اگر گویند کہ
بدین قول مراد محدثی است متقدم اندر وجود پس اندر اصل خلاف برخاست۔ کہ ما ہم روح را محدث
میگوئیم با تقدم وجودش بر وجود شخصے۔ کہ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ ان اللہ تعالیٰ خلق الارواح
قبل الاجساد بماتی الف عام۔ و چون محدثی آن درست شد۔ لا محالہ محدث کہ بود محدث بود۔ و این
یک جنس بود از خلق خدائے عز و جل کہ بجنسے دیگر پیوندد۔ و اندر پیوستن ایشان با یکدیگر خداوند تعالیٰ
حیات حاصل مے آرد۔ بتقدیر خود یعنی ارواح جنسی اند از خلق و اجساد خلقی دیگر۔ چون تقدیر حیات حیوانی
کند فرمان دہد تا روح بجسد پیوندد زندگانی اندر وے حاصل آید۔ اما گشتن وے از شخصے بشخص روا نباشد۔ از آنچہ

چوں یک شخص را دو حیات روا نبود۔ بیک روح را ہم دو شخص روا نباشد۔ واگر اخبار بداں ناطق نبودے ورسول اندر اخبار خود صادق نبودے از روے عقل صرف معقول روح بجز حیات نبودے۔ وآں صفتے بودے نہ عینے۔ واگر گویند کہ مراد مرا بدیں قول قدیم ہمیشہ بودہ است۔ گویم بخود قائم است و یا بغیر۔ اگر گویند قدیم قائم بنفسہ است۔ گویم خداوند عالم او ہست یا نہ۔ اگر گویند خداوند عالم وے نیست اثبات قدیم دیگر باشد۔ واین معقول نیست کہ قدیم محدود نباشد۔ و دو وجود ذات یکے ضد دیگرے باشد۔ واین محال بود۔ اگر گویند کہ خداوند عالم است۔ گویم پس وے قدیم است۔ و خلق محدث۔ محال باشد کہ محدث را با قدیم امتزاج باشد۔ و یا اتحاد و یا حلول و یا محدث مکان قدیم آید۔ و یا قدیم حامل او باشد۔ کہ ہر چہ چیزے پیوندد۔ ہم چو وے وصل بود۔ و فصل جز محدثات روا نبود کہ اجناس یکدیگرند۔ تعالی اللہ عن ذالک علوا کبیرا۔ واگر گویند کہ بخود قائم نیست۔ و قیام آں بغیر است از دو بیروں نبود۔ یا صفتے باشد یا عرضے۔ اگر عرضے گویند لامحالہ اندر محلے باید گفت۔ یا اندر لامحل۔ اگر اندر محل گویند محل آں چوں وے بود۔ و اسم قدم از ہر یک باطل شود۔ واگر اندر لامحل گویند محال باشد۔ چوں عرض کہ بخود قائم نبود اندر لامحل معقول نباشد۔ واگر گویند کہ صفتے است قدیم۔ چنانکہ حلولیاں و تناسخیاں گویند۔ وآں صفت را صفت حق خوانند محال باشد۔ کہ صفت قدیم حق مر خلق را صفت گردد۔ واگر روا باشد کہ حیات وے صفات خلق گردد۔ ہم روا باشد کہ قدرتش قدرت خلق گردد۔ وآنگاہ صفت بموصوف قائم گردد۔ پس چگونہ روا باشد مر صفت قدیم را موصوف محدث۔ پس لامحالہ قدیم را با محدث ہیچ تعلق نباشد۔ و قول ملاحدہ اندریں باطل است۔ و روح مخلوق است بفرمان حق تعالے۔ و ہر کہ جز ایں گوید مکابرۂ عیاں بود۔ و محدث را از قدیم فرق ندانند کرد۔ و روا نباشد کہ ولی اندر صحت ولایت خود با وصاف حق جاہل بود۔ و بحمد اللہ تعالیٰ کہ خدائے عزوجل ما را از بدع و خطر محفوظ گردانیدہ است۔ و عقل داد کہ بداں نظر و استدلال کردیم۔ وایمان داد تا ویرا الثنا عظیم۔ حمدی کہ آں بغایتے موصول نباشد کہ حمد متناہی اندر برابر نعیم نامتناہی مقبول نباشد۔ و چوں ظاہریاں ایں حکایات از اہل اصول بشنیدند پنداشتند کہ جملہ متصوفہ را اعتقاد ایں است تا بغلطی بزرگ و خسرانی واضح از جمال ایں اخبار محجوب گشتند۔ و لطیفۂ ولایت حق و لوامع و لوائح ربانی بر ایشاں پوشیدہ شد۔ از بہر آنکہ بزرگاں و سادات ایں راہ را در خلق چوں قبول ایشاں رد و قبول ایشاں چوں رد۔ واللہ اعلم بالصواب۔

فصل۔ یکے گوید از مشائخ رحمۃ اللہ علیہ الروح فی الجسد کالنار فی الحطب فالنار مخلوقۃ۔ والفحم مصنوعۃ۔ جان اندر تن چوں آتش است اندر حطب۔ وآتش مخلوق و انگشت

مصنوع. و قدم جز بر ذات و صفات خداوند روا نیست. و از مشایخ رضی الله عنهم ابوبکر واسطی بوده است
که اندر روح بیشتر سخن گفته است. و از وی می‌آید که گفت الارواح علی عشر مقامات. جانها
برده مقام قائمند. نخست جانهای مفسدان که محبوس اند اندر ظلمتی. و ندانند که با ایشان چه خواهند
کرد. و دیگر جانهای پارسا مردان که اندر آسمانهای دنیا بثواب اعمال شادمانه میباشند. و
بطاعتها خوش گشته بقوت آن سیر فرمایند. سه دیگر جانهای مریدان که اندر آسمان چهارم اند. و اندر
لذات صدق و ظل اعمال خود با ملائکه میباشند. چهارم جانهای اهل منن که اندر قنادیل نور از عرش
آویخته اند. و اغذیهٔ ایشان محبت است. و اشربهٔ ایشان لطف. و قربت. پنجم جانهای اهل وفا اند که
اندر حجاب صفا. و مقام اصطفا. طرب میکنند. ششم جانهای شهیدانند. که اندر حواصل مرغان اندر
بهشت اندر ریاض آن آنجا که خواهند میشوند گاه و بیگاه. هفتم جانهای مشتاقانند که اندر حجب انوار
صفات بر بساط ادب قیام کرده اند. هشتم جانهای عارفانند. که اندر حظائر قدس بامداد و شبانگاه
سخن خداوند میشنوند. و اماکن خود اندر دنیا و بهشت می بینند. نهم جانهای دوستانند که اندر مشاهدهٔ
جمال و مقام کشف مستغرق شده اند. و جز و برا ندانند. و بهیچ چیز نیارامند. دهم جانهای درویشانند
که اندر محل فنا مقرب شده اند. و اوصاف شان مبدل شده. و احوال متغیر گشته. و از مشایخ همی آرند
که ایشان آنرا دیده اند. هر کسی بصورتی. و این روا باشد. زانچه چون گفتیم که موجود است. و جسم لطیف باید
تا مرئی بود. و چون حق تعالی خواهد هر بنده بنماید چنانکه خواهد. و من که علی ابن عثمان الجلابی ام رضی الله عنه
گویم. که در جمله زندگانی من با خداوند است. و پایندگی ما بدو. و زنده داشتن ما فعل حق است اندر
ما. و ما زنده بتخلیق وی ایم نه بذات و صفات وی. و قول روحیان بجمله باطل است. و از ضلالت عظیم اندر میان
خلق یکی این است که روح را قدیم گویند. و هر چند که عبارت بدل کرده اند. گروهی نفس و هیولی میگویند. و
گروهی نور و ظلمت. و مبطلیان این طریقت فنا و بقا گویند. و یا جمع و یا تفرقه. و یا مانند این عباراتی
مزخرف ساخته اند. و کفر خود را تحسین میکنند. و متصوفه ازین گروه بیزار اند. که اثبات ولایت و حقیقت
محبت خداوند جز بمعرفت وی درست نیاید. و چون کسی قدیم را از محدث باز نشناسد. آنچه گوید اندر گفته خود
جاهل باشد. و عقلا بسخن جهال نگرایند. کنون آنچه مقصود این دو گروه مبطل بود. اندرین دو باب
بیاید. و اگر بیش ازین باید اندر کتب دیگر از آن من باید طلبید. که اینجا مراد تطویل نیست. کنون
سر کشف حجب. و ابواب معاملات. و حقائق اهل تصوف با براهین ظاهر. اندرین کتاب بیان کنم
تا طریق دانستن مقصود بر تو آسان تر شود. و از منکران آنکه او را بصیرتی بود. بدین راه باز آید.

و مرا بداں دعائے و ثوابے باشد۔ انشاء اللہ تعالیٰ۔

کشف الحجاب الاوّل فی معرفۃ اللہ تعالیٰ

خداوند گفت عزّوجل۔ وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهٖ۔ و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ لو عرفتم اللہ حق معرفتہ لمشیتم علی البحور۔ و لزالت بدعائکم الجبال۔ پس معرفت خداوند عزّوجل بر دو گونہ است یکے علمی و دیگر حالی و معرفت علمی قاعدۂ ہمہ خیرات دنیا و آخرت است۔ و مہمترین چیزہا مر بندہ را اندر ہمہ اوقات احوال شناخت خداوند است۔ و خداوند گفت عزّوجل وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُوْنِ ای لیعرفون۔ بیافریدیم پریاں و آدمیاں را مگر از برائے آنکہ تا مرا بشناسند۔ پس بیشترے از خلق ازیں معرض اند سوائے آنکہ خداوند شاں برگزیدہ است۔ و از ظلمات دنیا از دلہا زندہ۔ و دل شاں را بخود زندہ گردانیدہ۔ چنانکہ خداوند تعالیٰ از حال عمر ابن الخطاب رضی اللہ عنہ ما را خبر داد۔ و گفت وَجَعَلْنَا لَهٗ نُوْرًا يَّمْشِيْ بِهٖ فِي النَّاسِ یعنی عمر كَمَنْ مَّثَلُهٗ فِي الظُّلُمٰتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِّنْهَا یعنی ابوجہل لعنۃ اللہ علیہ پس معرفت حیات دل بود بحق۔ و اعراض سر از دون حق۔ و قیمت ہر کسے بمعرفت بود۔ و ہر کرا معرفت نباشد وے بے قیمت بود پس مردمان از علماء و فقہاء و غیر آں صحت علم را بخدائے عزّوجل معرفت خوانند۔ و مشائخ ایں طائفہ صحت حال را با خداوند معرفت خوانند۔ و ازاں بود کہ معرفت را فاضل تر از علم گفتند۔ کہ صحت حال جز بصحت علم نباشد۔ و صحت علم صحت حال نباشد یعنی عارف نبود کہ بحق عالم نباشد۔ اما عالم بود کہ عارف نباشد۔ و آنانکہ بدیں معنی جاہل بودند از ہر دو طائفہ اندریں مناظرہ ہائے بے فائدہ کردند۔ و آں گروہ بدیں گروہ انکار کردند و ایں گروہ بداں۔ و اکنوں من سر ایں مسئلہ را کشف کنم۔ تا ہر دو گروہ را فائدہ ظاہر گردد۔ انشاء اللہ تعالیٰ۔

فصل

بداں اسعدک اللہ تعالیٰ کہ مردمان اندر معرفت خداوند و صحت علم بدو اختلاف بسیار است معتزلہ گویند کہ معرفت وے عقلی است۔ و جز عاقلے را معرفت بدو روا نباشد۔ و ایں قول باطل است۔ از انکہ دیوانگانے کہ اندر دار اسلام اند حکم شاں حکم معرفت بود۔ و کودکانے کہ عاقل نباشند حکم شاں حکم ایمان بود۔ و اگر حکم معرفت عقلی بودے ایشاں را کہ عقل نیست حکم معرفت نبودے۔ و کافراں را کہ عقل است حکم کفر نبودے۔ و اگر عقل معرفت را علت بودے بایستے تا ہر کہ عاقل بودے عارف بودے و ہمہ بے عقلاں جاہل۔ و ایں مکابرۂ عیان است۔ و گروہے گویند کہ علت معرفت حق تعالیٰ استدلال است۔ و جز مستدل را روا نباشد۔ و باطل است ایں قول بابلیس۔ کہ او آیات بسیار دید چوں بہشت و دوزخ و عرش و کرسی و بدید و رویت آں ہمہ ویرا علت معرفت نیامد۔ و خداوند عزّوجل گفت

وَلَوْ أَنَّنَا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلٰئِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتٰى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَّا كَانُوْا لِيُؤْمِنُوْا إِلَّا أَنْ يَّشَاءَ اللّٰهُ ـ اگر ما فرشتگان را بکفار فرستیم تا با ایشاں سخن گویند ـ و مردگان را ناطق گردانیم ـ و ہم ایشاں را با ایشاں در سخن آریم ـ ایشاں ایمان نیارند تا خداوند تعالیٰ نخواہد ـ و اگر رویت آیات و استدلال آں علت معرفت بودے ـ خداوند تعالیٰ علت معرفت آنرا گردانیدے ـ نہ مشیت خود را ـ و بنزدیک اہلسنت و جماعت صحت عقل و رویت آں آیت سبب معرفت است نہ علت معرفت ـ بدانکہ علت آں جز عنایت و مشیت خداوند نیست ـ کہ بے عنایت عقل نابینا بود ـ زانچہ عقل خود بخود جاہل است ـ و از عقلا کس حقیقت آنرا نشناختہ ـ و چوں وے بخود جاہل بود غیر خود را چگونہ شناسد ـ و بے عنایت حق جل و علیٰ استدلال و فکرت اندر رویت آیت ہم خطا بود ـ کہ اہل ہوا و طوائف الحاد جملہ مستدل اند ـ اما بیشترے عارف نیند ـ و بازآنکہ از اہل عنایت است ہمہ حرکات وے علامت معرفت است ـ و استدلالش طلب ـ و ترک استدلال تسلیم ـ و اندر صحت معرفت تسلیم از طلب اولیٰ تر نباشد ـ کہ طلب اصلی است کہ ترک آں روا نہ ـ و تسلیم اصلی است کہ اندر آں اضطراب را روئے نہ ـ و حقیقت ایں ہر دو معرفت نہ ـ و بحقیقت بدانکہ راہنمائی و دلکشائے بندہ بجز خداوند نیست ـ و وجود عقل و دلائل را امکان ہدایت نباشد ـ و دلیل ازیں واضح تر نباشد کہ خداوند تعالیٰ گفت ـ وَلَوْ رُدُّوْا لَعَادُوْا لِمَا نُهُوْا عَنْهُ الآیۃ ـ و اگر کفار از قیامت باز آیند بدنیا بدان کفر خود باز گردند ـ و چوں از امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ پرسیدند از معرفت ـ گفت عرفت اللّٰہ و عرفت ما دون اللّٰہ بنور اللّٰہ ـ خداوند را بدو شناختم و جز خداوند را بنور او شناختم پس خداوند تعالیٰ تن را بیافرید و حوالہ زندگانی آں بجان کرد ـ و دل را بیافرید ـ و حوالہ زندگانی آں بخود کرد ـ پس چوں عقل و آیت را قدرت زندہ کردن تن نے باشد ـ محال بود کہ دل را زندہ کند ـ چنانکہ گفت أَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنٰهُ ـ و حوالہ حیات جملہ بخود کرد ـ آنگاہ گفت ـ وَجَعَلْنَا لَهٗ نُوْرًا يَّمْشِيْ بِهٖ فِي النَّاسِ ـ آفریدگار نورے کہ روشنی مومنان اندر آنست منم ـ و نیز گفت أَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَهٗ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلٰى نُوْرٍ مِّنْ رَّبِّهٖ ـ کشادن دل را بخود حوالہ کرد ـ و بستن آنرا ہم بفعل خود باز بست ـ و گفت خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوْبِهِمْ وَعَلٰى سَمْعِهِمْ وَعَلٰى أَبْصَارِهِمْ ـ و نیز گفت وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهٗ عَنْ ذِكْرِنَا ـ پس چوں قبض و بسط و شرح و ختم دل بدو بود ـ محال باشد کہ راہنمائے جز وے را داند ـ کہ ہرچہ دون اوست تعالیٰ جملہ علت و سبب است ـ و ہرگز علت و سبب بے عنایت مسبب راہ نتواند نمود ـ کہ حجاب راہ بُر باشد نہ راہبر ـ و نیز گفت خدائے تعالیٰ ـ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيْمَانَ وَزَيَّنَهٗ فِيْ قُلُوْبِكُمْ ـ الآیۃ ـ و تزیین و تحبیب را بخود اضافت کرد ـ و الزام تقویٰ کہ عین آں معرفت است از ویست ـ و ملزم را اندر الزام خود اختیار

دفع و جلب آں حالت نباشد۔ پس بے تعریف وے نصیب خلق از معرفت وے بجز عجز نباشد۔ ابوالحسن نوری گوید رضی اللہ عنہ لا دلیل علی اللّٰہ سواہ۔ انما العلم یطلب لادب الخدمۃ۔ جز او دلیل دلہا نیست بمعرفت خود علم آداب خدمت را طلبند۔ نہ صحت معرفت را۔ و از مخلوقات کسے را قدرت آں نیست کہ کسے را بخدائے رساند۔ مستدل از ابوطالب عاقل تر نباشد۔ و دلیل از محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم بزرگتر نہ۔ چوں جریان حکم ابوطالب بر شقاوت بود۔ دلالت مصطفےٰ علیہ السلام ویرا سود نداشت نخست درجہ استدلال اعراض است از حق جل وعلیٰ۔ زانچہ استدلال تامل کردن اندر غیر است۔ و حقیقت معرفت اعراض کردن است از غیر۔ و اندر عادت وجود جملہ مطلوبات باستدلال بود۔ و معرفت وے بخلاف عادت است پس چوں معرفت وے بجز دوام حیرت عقل نیست۔ و اقبال عنایت وے بکسب بندہ نیست۔ چہ کسب خلق را اندراں سبیل نیست۔ و بجز او مر بندہ را دلیل نیست۔ و آں از فتوح قلوب است۔ و از خزائن غیوب۔ از انچہ دون ویست بجملہ محدث اند۔ و روا بود کہ محدث بچوں خودی رسد۔ و روا نباشد کہ بآفریدگار خود رسد۔ کہ با وجود آفریدگار مکتسب وے باشد۔ و آنچہ اندر تحت کسے آمدہ کسب کاسب غالب بود۔ و مکتسب وے مغلوب پس کرامت نہ آں بود کہ عقل بدلیل فعل ہستی فاعل اثبات کند۔ بلکہ کرامت آں بود کہ وے بنور حق سبحانہ و تعالیٰ ہستی خود را نفی کند۔ آں یکے را معرفت قالت بود۔ و ایں دیگر را حالت شود۔ و آنچہ گروہے مر آنرا علت معرفت میدانند و آں عقل است۔ گو بنگرید تا اندر دل از عین معرفت چہ چیز اثبات میکند۔ و ہر چہ عقل اثبات میکند معرفت نفی آں اقتضا کند یعنی آنچہ اندر دل بدلالت عقل صورت گیرد کہ خداوند این است۔ بحقیقت وے بخلاف آنست۔ و اگر بخلاف آں چیزے دیگر صورت گیرد وے ہم بخلاف آنست پس چہ مجال ماند اینجا مر عقل را۔ تا باستدلال وے معرفت حاصل باشد زانچہ عقل و وہم ہر دو از یک جنس باشند۔ و آنجا کہ جنس ثابت شد معرفت نفی گشت پس اثبات باستدلال عقل تشبیہ آمد۔ و نفی آں تعطیل و مجال آں جز اندریں دو اصل نیست۔ و ایں ہر دو اندر نکرت و معرفت بود۔ کہ مشبہ و معطلہ موحد نباشد۔ پس چوں عقل بمقدار امکان خود برفت۔ و آنچہ از وے آمد خود ہمہ او را بود۔ و دلہائے دوستانرا از طلب چارہ نبود۔ و بر درگاہ عجز بے آلت بیارمیدند۔ و اندر آرام شدند۔ و دست نیازی بردند۔ و مر دلہائے خود را مرہم جستند۔ در راہ شان از انواع طلب و قدرت ایشاں پوشیدہ بود۔ قدرت حق اینجا قدرت ایشاں آمد یعنی انہ بدو راہ یافتند از رنج غیبت بر آسودند و اندر روضۂ انس جا یافتند و بیارمیدند۔ و اندر روح و سرور مستقر شدند۔ چوں عقل دلہا را مراد رسید دید تصرف خود پیدا کرد۔ و اندر نیافت باز ماند۔ چوں باز ماند متحیر شد۔ چوں متحیر معزول گشت۔ چوں

معزول شد آنگاه حق لباس خدمت اندر وی پوشید۔ و گفت تا بخود بودی با آلت و تصرف خود محجوب بودی۔ چون آلات تصرفات فانی شد تو بماندی۔ چون بماندی برسیدی پس دل را نصیب قربت آمد۔ و عقل را خدمت و معرفت خود بود۔ پس خداوند عزوجل بنده را به تعریف و تعرّف خود شناسا کرد تا وی را بدو بشناخت۔ نہ شناختنی که بحصول آلت بود۔ بل شناختنی که وجود وی اندران عاریت بود۔ تا بهمه وجوه عارف را انانیت خیانت آمد۔ تا ذکرش بی نسیان بود۔ و روزگارش بی تقصیر۔ معرفت وی حال بود نه مقال۔ و نیز گروهی گفته اند که معرفت وی الهامیست۔ و این نیز محال است۔ از آنچه معرفت را برهان باطل و حق است۔ و اهل الهام را بر خطا و صواب برهان نباید۔ از آنچه یکی گوید که مَن الهام است که خداوند اندر مکان است۔ و یکی گوید که مرا الهام چنانست که وی را مکان نیست۔ لامحاله اندر دو دعوی متضاد حق نیز دیک یک کس باشد۔ و هر دو با الهام دعوی میکنند۔ و لامحاله دلیلی باید تا فرق کند میان صدق و کذب این دو مدعی۔ آنگه با دلیل دانسته باشد۔ و حکم با الهام باطل بود۔ و این قول براهمه است و الهامیان اندرین زمانه دیدم قومی که اندرین غلو بسیار میکردند۔ و نسبت روزگار خود بر طریق پارسامردان داشتند۔ و جمله بر ضلالت اند۔ و قول شان مخالف همه عقلاست از اهل کفر و اسلام۔ از آنچه دو مدعی با الهام به دو قول متناقض دعوی کنند اندر یک حکم همه باطل بود۔ و هیچکس بر حق نباشد۔ اگر گوید که آنچه خلاف شرع بود آن الهام نباشد۔ گوئیم تو اندر اصل خود مخطی و به غلطی که شریعت را بقیاس الهام بجو دگیری۔ و گوئی که اثبات الهام بدانست۔ پس معرفت شرعی و نبوتی و هدایتی بود نه الهامی۔ و حکم الهام اندر معرفت بهمه وجوه باطل است۔ و گروهی دیگر گفتند که معرفت حق ضروریست۔ و این نیز محال باشد۔ از آنچه اندر هر چیزی که علم بنده را بدان ضرورت بود۔ باید که تا عقلا اندران مشترک باشند۔ و چون می بینیم که گروهی از عاقلان بدو جحود و انکار میکنند۔ و تشبیه و تعطیل روا دارند۔ درست شد که ضروری نیست۔ و نیز اگر معرفت خداوند ضروری بودی بدان تکلیف درست نیامدی۔ که محال بود تکلیف بمعرفت چیزی که علم بدان ضرورت بود۔ چنانکه به معرفت خود و آسمان و زمین و روز و شب و آلام و لذات۔ و آنچه بدین ماند که عاقل خود را اندر حال وجود آن بشک نتواند افگند که اندران مضطر بود۔ و اگر خواهد که نشناسد نتواند که نشناسد۔ اما آن گروه [illegible] که اندر صحت یقین خود نگاه کردند۔ و گفتند که ما وی را بضرورت شناسیم۔ از آنچه اندر دل هیچ شک نیافتند۔ و یقین را ضرورت نام کردند۔ اندرین معنی مصیب آمدند۔ اما اندر عبارت مخطی که اندر علم ضرورت مر صحیح را تخصیص روا نباشد که همه عقلا یکسان باشند۔ و نیز علم ضرورتی علمی بود که

اندر دل احبابے سببے و دلیلے پدیدار آید۔ و علم بخداوند و معرفت وے سببے است۔ اما استاد ابو علی دقاق
و شیخ بوسہل صعلوکی و پدر این بوسہل کہ رئیس و امام نیشاپور بودہ آنند۔ کہ ابتدا معرفت استدلال است
و انتہا ضرورت شود بیک۔ قول اہلسنت و جماعت۔ و گویند نبینی کہ اندر بہشت علم بخداوند ضرورت
شود۔ و چون روا باشد کہ آنجا ضرورت بود روا باشد کہ اینجا ہم ضرورت گردد۔ و نیز اینجا پیغمبران صلوات اللہ
علیہم اندر ان حال کہ سخن حق تعالیٰ مے شنوند بے واسطہ۔ تا ویرا بضرورت شناسند۔ و یا بفرشتہ، و یا بوحی
و ما نیز این گوئیم کہ بہشتیان اندر بہشت او را بضرورت شناسند۔ زانچہ بہشت دار تکلیف نیست۔ و پیغمبران
مامون العاقبۃ باشند۔ و از قطیعت ایمن۔ و آنکہ ویرا بضرورت شناخت نیز ویرا خوف و قطیعت نباشد
و ایمان و معرفت را فضل بدانست کہ غیب است۔ چون عین گردد ایمان خبر گردد۔ و اختیار اندر عین آن
بر خیزد۔ و اصول شرع مضطرب شود۔ و حکم ردت باطل گردد۔ و تکفیر بلعم و ابلیس و برصیصا درست
نباید۔ کہ ایشان باتفاق عارف بودند بخدائے عز و جل۔ چنانکہ از ابلیس ما را خبر داد اندر حال طرد و
رجم وے کہ گفت فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ۔ و بحقیقت سخن گفتن و جواب شنیدن تقاضاء
معرفت کند۔ و عارف تا عارف بود از قطیعت ایمن بود۔ و قطیعت بزوال معرفت حاصل آید۔ و زوال
علم بضرورت صورت نگیرد۔ و این مسئلہ پر آفت است اندر میان خلق۔ و شرط آنست کہ این مقدار
بدانی تا رستہ باشی از آفت۔ کہ علم بندہ و معرفت وے بخداوند جز باعلام و ہدایت ازلی حق نیست۔
اما روا باشد کہ یقین بندگان اندر معرفت گاہ زیادت شود۔ و گاہ نقصان پذیرد۔ اما اصل معرفت زیادہ
و نقصان نشود کہ زیادتش نقصان بود۔ و نقصان ہم نقصان بود۔ و بشناخت خداوند تقلید نشاید
کردن۔ و ویرا بصفات کمال باید شناخت۔ و این جز بحسن رعایت۔ و محض عنایت حق تعالیٰ راست
نیاید۔ و دلائل و عقول بجملہ ملک وے اند۔ و اندر تحت تصرف وے۔ خواہد فعلے را از افعال خود۔ یکے دلیل
کند۔ و ویرا بداں بخود راہ نماید۔ و اگر خواہد کہ ہماں فعل را حجاب وے گرداند تا ہم بداں فعل از وے باز ماند چنانکہ
عیسیٰ علیہ السلام قومی را دلیل گشت بمعرفت۔ و قومی را حجاب آمد از معرفت۔ تا گروہے گفتند کہ این بندۂ خداست
و گروہے گفتند کہ پسر خداست۔ و بت و آفتاب و ماہ۔ ہمچنان گروہے را بحق دلیل باشند۔ و گروہے ہم باز
مانند۔ و اگر دلیل علت معرفت بودے بایستے تا ہر کہ مستدل بودے عارف بودے۔ و این مکابرہ
عیان باشد۔ پس خداوند تعالیٰ یکے را برگزیند۔ و ایشان را و اشیا را جملہ را برہان وے گرداند تا بسبب
آن بار و برسند۔ و ویرا بدانند پس دلیل ویرا سبب آمد نہ علت۔ و سببے از سببے اولتر نباشد اندر حق
مسبب ہر سبب را۔ لعمری کہ اثبات ہر عارف را اندر معرفت زنار باشد۔ و التفات بغیر معروف

شرک۔ وَمَن يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ۔ چوں اندر لوح محفوظ۔ لا بلکہ اندر مراد و معلوم حق کسے را کہ نصیب شقاوت است دلیل و استدلال چگونہ ہادی وے آمد۔ من التفت الی الاغیار فمعرفتہ زنادقہ آنکہ اندر قہر خداوند تعالی متلاشی و مستغرق است چگونہ ویرا بدون حق چیزے گریبان گیرد۔ چوں ابراہیم از غار بیروں آمد بروز ہیچ ندید۔ واندر روز برہان بیشتر بود۔ و عجائب ظاہر تر بود۔ چوں شب بیروں آمد رَأَى كَوْكَبًا۔ اگر علت معرفت وے دلیل بودے دلائل بروز ہویدا تر آمدے۔ و عجائب آں مبین تر بودے۔ پس خداوند تعالی چنانکہ خواہد بدانچہ خواہد بندہ را بخود راہ نماید۔ و در معرفت برِوے بکشاید۔ تا در عین معرفت بدرجہ رسد کہ عین معرفت ویرا غیر نماید۔ و صفت معرفت وے گردد۔ و بمعرفت از معروف محجوب گردد تا تحقیق معرفت وے بدرجہ رسد کہ معرفت وے دعوی وے شود۔ ذو النون مصری گوید۔ ایاک ان لا تکون بالمعرفۃ مدعیاً۔ شعر

یدعی العارفون معرفتہ   اقرِبالجہل ذالک معرفتی

و بر تو باد کہ دعوی معرفت نکنی۔ کہ اندراں ہلاک شوی۔ تعلق بمعنی آں کن تا نجات یابی۔ پس ہر کہ بکشف خدائے و جلال وے مکرم شود۔ ہستی وے وبال وے گردد۔ و صفات وے جملہ آفت گاہ وے شود۔ و آنکہ ازاں حق بود۔ و حق بود۔ و حق از آنِ وے ویرا ہیچ چیز نباشد۔ کہ نسبت وے بداں چیز درست آید اندر کونین۔ و عالمین۔ و حقیقت معرفت دانستن ملکست مر خدائے را۔ چوں کسے کل ملک را متصرف وے داند۔ ویرا با خلق چہ کار ماند۔ تا بخود یا بخلق محجوب شود حجاب آں جملہ از جہل بود۔ چوں جہل فانی شود حجاب متلاشی شد۔ و دنیا بمنزلہ عقبیٰ شد۔

فصل۔ مشائخ را رضی اللّٰہ عنہم اندریں معنی رموز بسیار است۔ و مر حصول فائدہ را بعضے از اقاویل ایشاں بیارم انشاء اللّٰہ تعالی۔ عبد اللّٰہ بن مبارک گوید رحمۃ اللّٰہ علیہ المعرفۃ ان لا تتعجب من شیئ۔ معرفت آں بود کہ از ہیچ چیزت عجب نیاید۔ از آنچہ عجب از فعلے باید کہ کسے بکند زیادت از مقدور خود۔ و چوں وے تعالی قادر بر کمال است عارف را با فعال وے تعجب محال باشد۔ و اگر عجب صورت گیر دے آنجا بایدے کہ مشتے خاک را بداں درجہ رسانید کہ بد و فرمان برد۔ و قطرۂ خون را بداں مرتبہ رسانید کہ حدیث دوستی و معرفت وے کند۔ و طلب رویت او و قصد قربت و وصلت وے دارد۔ ذو النون مصری گوید رحمۃ اللّٰہ علیہ حقیقۃ المعرفۃ اطلاع الحق علی الاسرار بمواصلۃ لطائف الانوار حقیقت معرفت اطلاع حق است بر اسرار بدانچہ لطائف انوار معرفت بداں پیوند د۔ یعنی تا حق تعالی بعنایت خود دل بندہ را منور نگرداند و از

جمله آفت هاش بنا باید. از جمله آفتها نزد آید چنانکه موجودات و مثبتات را اندر دانش عجز وی وزن نماید
مشاهدت اسرار باطن و ظاهر او را غلبه نکند. و چون این بگردد معاینه جای مشاهده گردد. و شبلی گوید رحمة الله
علیه المعرفة دوام الحیرة. و حیرت بر دو گونه باشد. یکی اندر هستی. و دیگر اندر چگونگی. حیرت اندر هستی
شرک باشد و کفر. اندر چگونگی معرفت. زیرا که اندر هستی وی عارف را شک صورت نگیرد. و اندر
چگونگی وی عقل را مجال نباشد. لاجرم اینجا یقینی ماند بوجود حق تعالی و حیرتی در کیفیت او. و از آن بود که
یکی گفت یا دلیل المتحیرین زدنی تحیرا. نخست معرفت وجود و کمال اوصاف وی اثبات کرد. بدانست
که وی مقصود خلق است. و استجابت کننده دعوت ایشان. و متحیر از متحیر وی نیست. آنگاه
زیادت حیرت خواست. و دانست که اندر مطلب وی عقل را جز تحیر نیست. و سر کردانی شرکت و فرقت
بود. و این معنی سخت لطیف است. و نیز احتمال کند که معرفت بهستی خود و تحول لقا افنا کند. زانچه
بنده چون خداوند را بشناخت کل خود را در قبضه قهر وی بیند. چون وجودش بدو بود. و عدم از وی و سکون
و حرکت بقدرت او. متحیر شود. که چون کل را قیام بدوست من خود کیستم و چیستم. و از این معنی بود که
پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم من عرف نفسه فقد عرف ربه. هر که خود را بشناسد بفنا حق را بشناسد
ببقا. و از فنا عقل و صفت باطل بود. و چون عین چیزی معقول نباشد. اندر معرفت وی بجز تحیر
نشود. و ابو یزید گفت رضی الله عنه ان تعرف ان حرکات الخلق و سکناتهم بالله. معرفت آنست
که بدانی که حرکات خلق و سکنات ایشان بحق است. و بی اذن وی اندر ملک وی تصرف
نیست. و عین بدو عین است. و اثر بدو اثر. و صفت بدو صفت. و متحرک بدو متحرک. و ساکن بدو
ساکن. که اندر بنده استطاعت نیافرید. و اندر دل ارادت نهاد بنده هیچ فعل نتواند کرد. و فعل بنده
بر مجاز است. فعل بحقیقت خداوند راست. و محمد بن واسع گوید اندر صفت عارف قال من عرف الله
قل کلامه و دام تحیره. و عارف آنست که سخنش اندک بود و تحیرش دائم. زانچه عبارت از چیزی
توان کرد که اندر تحت عبارت آید. و اندر اصول عبارات را حدی بود. و معبر چون محدود نباشد که
اسامی عبارت بدان محیط گردد عبارت را حدی بود. معبر چگونه بعبارت آید. و چون مقصود اندر عبارت
نگنجد بنده را از وی چاره نباشد جز حیرت دائم. و اینچه عبارت باشد. شبلی گوید العجز عن المعرفة حقیقة
معرفت عجز است با دانستن. که از حقیقت آن بنده جز عجز اندر آن نشان نکند. روا باشد که
بنده و اندر آن تحول در دل نه بیند. نباشد از آنچه عجز او را طلب بود. و تا طالب اندر آلت و صفت
خود قایم است. اسم عجز بروی درست نیاید. و چون با بی آلت و اوصاف برسد آنگاه فنا بود نه

عجز و گروهی اندر عیان اندر حال اثبات صفت آدمیت و بقای تکلیف بصحت خطاب و قیام حجت خداوند بر ایشان گویند که معرفت عجز بود و ما عاجز شدیم و از همه باز ماندیم و این ضلالت و خسران بود. گوییم که اندر طلب عجز چیست عاجز شدن؟ و این عجز را دو نشان بود و هر دو با شما نیست یکی نشان فنای آلت طلب و دیگر اظهار تجلی. آنجا که فنای آلت بود عبارت متلاشی بود و اگر از عجز عبارت کنی که عبارت از عجز بجز عجز نباشد و آنجا که اظهار تجلی بود نشان پدید نیاید و تمیز صورت نبندد تا عاجز بداند که او عاجز است یا آنچه او بدان منسوب است آن را عجز خوانند هم صورت نبندد زیرا که عجز غیر بود و اثبات معرفت بغیر معرفت نباشد تا غیر اندر دل بپاست و مر عارف را از غیر عبارت معرفت درست نبود و تا عارف از غیر گرانکند هنوز عارف عارف نباشد و ابوحفص حداد گوید مذ عرفت الله ما دخل فی قلبی حق و لا باطل. تا بشناختم خداوند را اندر نیامده است بدل من اندیشهٔ حق و باطل. زیرا که چون خلق را کام و هوا بود بدل باز گردد تا دل او را بنفس حواله کند که آن محل باطل است و چون معرفت پدید آمد باید هم بدل باز گردد تا دل او را بروح دلالت کند که آن منبع حق و حقیقت بود و چون در دل غیر آمد رجوع عارف بدان نکرت آمد پس همه خلق طلب برهان معرفت از دل کردند و طلب کام و هوا هم از دل. و چون مر ایشان را کام نبود بدل رجوع نکردند و بجز حق بنیارمیدند. تا حق از دل داد بیابند چون نشان برهان است بایست رجوع با حق کردند نه بدل پس فرق آمد میان بنده که رجوع او بدل بود و از آن بنده که رجوع او بحق بود. ابوبکر واسطی گوید من عرف الله انقطع عن الکل بل خرس و انقمع. و قال النبی صلی الله علیه وسلم لا احصی ثناء علیک. آنکه خداوند را بشناخت از همه چیز فانی بود بلکه از همه عبارتهای اشیا گنگ شد و از همه اوصاف خود فانی شد چنانکه پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم تا اندر غیبت بود و افصح عرب و عجم بود و گفت انا افصح العرب و العجم چون از غیبت بحضرت بردند گفت زبان مرا امکان احصای کمال ثنای تو نیست چه گویم از گفت بی گفت شدیم و از حال بیحال تو آنی که تویی. گفتار من یا من باشد یا تو. اگر من گویم بگفت محجوب باشم و اگر تو گویم بکسب خود اندر تحقیق قربت محجوب باشم پس نه گویم. فرمان آمد که اگر تو نگویی یا محمد ما گوییم لعمرک اذا سکت عن ثنائی فالکل منک ثنائی. چون تو خود را از اهل ثنای من ندانی من همه اجزای عالم را نایب تو گردانیده ام تا ثنای من گویند و حوالهٔ آن بتو کنند. والله اعلم بالصواب.

کشف الحجاب الثانی فی التوحید

خداوند گفت و الٰهکم اله واحد و نیز گفت قل هو الله احد و نیز گفت تعالی و تقدس لا تتخذوا الٰهین اثنین انما هو اله

و اخبار پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم. بینا رجل فیمن کان قبلکم لم یعمل خیرا قط الا التوحید. فقال
لاهله اذا مت فاحرقونی ثم اسحقونی ثم ذرونی نصفی فی البر و نصفی فی البحر فی یوم رائح ففعلوا
فقال الله عز وجل للریح والماء اجمعا ما اخذتما فاذا هو بین یدیه فقال له ما حملک علی
ما صنعت فقال استحیاءً منک فغفر له. مردے بود پیش از شما که هیچ اثر کردار نیکو نداشت مگر توحید.
چون وفاتش قریب شد مر اهل خود را گفت چون من بمیرم مرا بسوزید و خاکستر مرا گرد کنید. و اندر روز
بادناک نیمی از آن بدریا اندازید و نیمی به بیابان بر باد کنید تا از من اثرے نماند. چنان کردند. خداوند
تعالی باد را و آب را فرمان داد که نگاه دارید آنچه بستدید یعنی آن خاکستر وی را نگاه دارید تا قیامت آنرا
نگاه میدارند. آنگاه که خداوند او را زنده گرداند گوید او را که ترا چه چیز برایں بداشت تا خود را بسوختی
گوید بارخدایا از شرم تو که سخت جانی بوده ام. آنگاه خداوند تعالی وی را بیامرزد. و حقیقت توحید حکم کردن
بود بر یگانگی چیزے، و صحت علم بر یگانگی آں. و چون خداوند تعالی یکے است بے قسیم اندر ذات و صفات
خود. و بے بدیل و شریک اندر افعال خود. و موحدان وی را بدیں صفت دانسته اند. دانش ایشان را به
یگانگی توحید خوانده اند. و توحید سه است یکے توحید حق مر حق را. و آن علم او بود به یگانگی خود. و دیگر
توحید حق مر خلق را. و آں حکم وے بود بتوحید بنده و آفرینش توحید اندر دل وے. و سه دیگر توحید خلق
باشد مر حق را. و آں علم ایشاں بود بواحدانیت خداوند. پس چوں بنده حق عارف بود. بر واحدانیت
وے حکم تواند کرد. بدانکه خداوند تعالی یکے است که وصل و فصل نپذیرد. و دوی بروے روا نباشد. و یگانگی
وے عددی نیست. تا باثبات دیگر عدد دو گردد. تا واحدانیتش عددی بود. و محدود نیست تا او را
جهات گویند. و این اثبات اعداد بے نهایت باشد. و وے را مکان نیست و اندر مکان نه تا با اثبات
مکان حاجت باشد. از آنچه اگر متمکن در مکان بودے متمکن مکان را نیز مکان بایستے. و حکم فعل و
فاعل و قدیم و محدث باطل شدے. و عرضے نیست تا محتاج جوهرے باشد اندر وجود حال. و اندر محل
خود باقی نماند. و جوهرے نیست که وجودش جز با چوں خودے درست نیاید. و طبعی نیست که تا مبدأ
حرکت و سکون باشد. و روحے نیست تا حاجتمند بنیتی باشد. و جسمی نیست. تا از اجزا مؤلف بود. و
اندر چیزها حلول نیست. تا جنس چیزها بود. و بهیچ چیز وی را پیوند نیست. تا آں چیز جزوے را روا
بود. بریست از همه نقایص و پاک از همه آفات. و متعالی از همه عیوب. او را مانندے نیست. تا
او و مانندهٔ خود دو چیز باشد. و فرزند ندارد. تا نسل وے اقتضاے اصل وے کند. و تغیر بر ذات و
صفات او روا نیست تا وجود وے بداں متغیر شود. و اندر حکم متغیر چوں متغیر باشد. و موصوفست

بصفات کمال آں صفاتے کہ دوستاں وے داناں مر او را بحکم بصیرت اثبات کنند کہ وے خود را بداں
صفت کردہ است۔ و بہ بصیرت نہ از آں صفاتے کہ طبعاں وے را بہ وہمے چو صفت کنند کہ وے خود را
بداں صفت نکردہ است۔ حی و علیم است۔ رؤف و رحیم است۔ مرید و قدیر است۔ سمیع و بصیر است
متکلم و باقیست۔ علمش اندر وے حال نیست۔ و قدرتش اندر وے صلابت نہ۔ و سمع و بصرش اندر وے
متجدد نہ۔ و کلامش اندر وے متبعض نہ۔ و مجزی نہ۔ ہمیشہ با صفاتش قدیمست۔ معلومات از علم او بیرون
نہ۔ و موجودات را از ارادتش چارہ نہ۔ آں کند کہ خواستہ است۔ و آں خواہد کہ دانستہ است۔ مخلوق
را اندراں اشراف نہ۔ حکمش ہمہ حق۔ و دوستانش را بجز تسلیم روئے نہ۔ امرش جز حتم نہ۔ مر دوستانش
را بجز گزاردن امر چارہ نہ۔ مقدر خیر و شر جز او نہ۔ و امید و بیم جز بدو سزاوار نہ۔ خالق نفع و ضر ہم
جز او نہ۔ حکمش جملہ حکمت۔ و جز قضائے وے نہ۔ و کس را از وے وصل نے لطفے نہ۔ و بوے رسیدن روئے
نہ۔ و دیدارش مر بہشتیاں را روا بے تشبیہ و جہت نہ بمقابلہ و مواجہہ۔ اہل بہشتی او صورت نہ۔ اندر دنیا
مر اولیا را مشاہدت وے جائز۔ و انکارش شرط نہ۔ آنکہ وے را چنیں داند از اہل قطیعت نہ۔ و ہر کہ بخلاف
ایں داند وے را او بہ یافتہ نہ۔ و اندریں سخن بسیار آید از اصول و فروع۔ اما مر خوف تطویل را بدیں
اختصار کردم۔ و دریں جملہ سخن بگوئم۔ کہ علی بن عثمان الجلابی ام رضی اللہ عنہ کہ اندریں ابتدائے ایں
فصل گفتم کہ تو علم بود بدو باشد بہ نیست بیرون ہے۔ و حکم جز بعلم نتواں کرد۔ پس اہل سنت ہم حکم کردند بر یگانگی
خداوند بتحقیق۔ از آنچہ صنعتے لطیف دیدند و فعلے بدیع با محکم۔ و لطیفہ بسیار منظر کردند۔ بود آں
بحدوث عالم و استدلال کنند۔ اندر ہمہ چیز علامات حدوث ظاہر یافتند۔ لامحالہ فاعلی باید تا مر او را
از عدم بوجود آورد یعنی عالم را از زمین و آسمان و آفتاب و ماہتاب و بر و بحر و کوہ و صحرا و آں صور
را با حرکات و سکنات و علم و نطق و موت و حیات ایشاں۔ پس ایں جملہ را از صانعے چارہ نبود
و از دو صانع مستغنی بودند۔ و یک صانع کامل حی قائم و قادر و مختار از شریکے پاک و شرکا دیگر بے نیاز
و چوں فعل را از یک فاعل چارہ نباشد و وجود ہر دو فاعل یک فعل را احتیاج ہر دو باشد بیک دیگر لامحالہ
بے شک وریب بعلم الیقین باید تا یکے باشد۔ و ایں خلاف با ثنویاں کردند۔ با اثبات نور و ظلمت۔ و
گبریان با اثبات یزداں و اہرمن و طبائعیان با اثبات طبع و قوت و فلکیان با اثبات ہفت ستارہ۔ و
معتزلیان با اثبات خالقیان و صانعان بے نہایت سخن و جملہ را دلیل کوتاہ بگفتم۔ و ایں کتاب
جائے اثبات کردن رد ہائے ایشاں نیست۔ و طالب ایں علم را ایں مسئلہ از کتاب دیگر باید طلب
کردہ ام۔ و آں را الرعایۃ بحقوق اللہ نام کردہ۔ و یا اندر کتب متقدمان اصول رضی اللہ عنہم۔

اکنون باز گردیم بر رموزی که مشایخ گفته اند اندر توحید ان شاء الله والامر بیده۔

فصل ۔ و از جنید می آید رضی الله عنه که گفت۔ التوحید افراد القدم عن الحدث توحید جدا داشتن قدیم بود از حوادث ۔ یعنی آنکه قدیم را محل حوادث ندانی ۔ و حوادث را محل قدیم نه ۔ و بدانی که حق قدیم است ۔ و تو محدث ۔ و از جنس تو هیچ چیز بدو نه پیوندد ۔ و از صفات او هیچ چیز اندر تو نیامیزد ۔ که قدیم را با محدث مجانست نباشد ۔ از آنچه قدم پیش از وجود حوادث بود ۔ چون قبل وجود الحوادث هم بدو محتاج نگردد ۔ و این خلاف آنکسانست که بقدم ارواح گویند ۔ و ذکر ایشان گذشت و چون کسی قدیم را اندر محدث نازل گوید ۔ و یا محدث را بقدیم متعلق داند بر قدم حق تعالیٰ ۔ و حدوث عالم دلیل نماند ۔ و این بمذهب دهریان کشد ۔ فنعوذ بالله من اعتقاد السوء ۔ و در جمله حرکات محدثات دلائل توحید است ۔ و گواه بر قدرت خداوند عزوجل ۔ و اثبات قدم وی ۔ اما بنده اندر آن غافل تر است ۔ که مر او جز او نخواهد ۔ و بجز ذکر او نیاراید ۔ چون اندر نیستها هست کردن او را شریک نبایست ۔ محال باشد که اندر تربیت تو شریک باید ۔ حسین بن منصور گوید رحمة الله علیه ۔ اول قدم فی التوحید ۔ فناء التفرید ۔ اول قدم اندر توحید فنای تفرید است ۔ از آنچه تفرید حکم کردن بود بجدا گشتن کسی از آفات ۔ و توحید حکم کردن بود بواحدانیت چیزی ۔ پس اندر فردانیت اثبات غیر روا بود ۔ و بجز وی را نشاید بدین صفت کرد ۔ و بواحدانیت اثبات غیر روا نباشد ۔ و بجز حق را بدین صفت نشاید کردن ۔ و نشاید داشت پس تفرید صفتی مشترک آمد ۔ و توحید نفی شرکت کند ۔ پس اول قدم توحید نفی کردن شریک باشد ۔ و دفع مزاج از منهاج ۔ که مزاج اندر منهاج چون طلب منهاج باشد بسراج ۔ و حصری گوید رحمة الله علیه اصولنا فی التوحید خمسة اشیاء رفع الحدث و اثبات القدم و هجر الاوطان و مفارقة الاخوان و نسیان ما علم و جهل اصول ما اندر توحید پنج چیز است ۔ یکی برداشتن حدث و اثبات کردن قدم ۔ و هجر وطن و مفارقت برادران و فراموشی آنچه داند و نداند ۔ اما رفع حدث نفی محدثات باشد از معارفهٔ توحید ۔ و استحالت حوادث از ذات مقدس وی ۔ و اثبات قدم اعتقاد همیشه بودن خداوند است ۔ و شرح این پیش ازین یاد کرده ام اندر قول جنید ۔ و از هجر اوطان مراد هجرت کردن بود از مالوفات نفس ۔ و آرامگاههای دل ۔ و قرارگاههای طبع ۔ و هجرت کردن از رسوم دنیا مر پیدا را ۔ و از مقامات سنی ۔ و احوال بهی ۔ و کرامات رفیع مر مراد را ۔ و از مفارقت برادران مراد اعراض است از صحبت خلق ۔ و اقبال بصحبت حق چه هر خاطری که از اندیشهٔ غیر بر دل موحد گذرد حجابی باشد ۔ و آفتی بدان مقدار که آن خاطر را بهمه

موحد با صحبت بود۔ وے از توحید محجوب باشد۔ زانچہ باتفاق امم توحید جمع ہمہ باشد۔ و آرام با غیر نشان تفرقہ ہمت باشد۔ و از فراموشی آں چیزے کہ دانستہ و ندانند۔ و مراد از توحید آنست کہ علم خلق با بیچونی بود۔ و با بیچگونگی یا بجنسی یا بطبعی۔ و ہر چہ علم خلق اندر توحید حق اثبات کند توحید آنرا نفی کند۔ و ہر چہ جہل شاں اثبات کند بر خلاف علم شان بود۔ زانچہ جہل توحید نیست۔ و علم بتحقیق توحید۔ جز بنفی تصرف درست نیاید۔ و اندر علم و جہل جز تصرف نیست۔ یکے بر بصیرت بود۔ و یکے بر غفلت۔ و یکے از مشائخ گوید کہ در مجلس حصری بودم۔ اندر خواب شدم۔ دو فرشتہ دیدم کہ از آسمان بہ زمین آمدند۔ و زمانے سخن او استماع کردند۔ یکے گفت مر دیگرے را کہ آنچہ این مرد میگوید علم است از توحید۔ نہ از عین توحید۔ چوں بیدار شدم وے عبارت از توحید میکرد۔ روئے بمن آورد۔ و گفت یا فلاں از توحید بجز علم نتواں گفت۔ و از جنید مے آید رضی اللہ عنہ کہ گفت التوحید ان یکون العبد شخصا بین یدی اللہ تعالی تجری علیہ تصاریف تدبیرہ۔ فی مجاری احکام قدرتہ فی لجج بحار توحیدہ بالفناء عن نفسہ وعن دعوۃ الحق لہ وعن استجابتہ لہم بحقائق وجود وحدانیتہ فی حقیقۃ قربہ بذہاب حسہ وحرکتہ لقیام الحق لہ فیما ارادہ منہ وہو ان یرجع اخر العبد الی اولہ فیکون کما کان قبل ان یکون۔ حقیقت توحید آں بود کہ بندہ چوں ہیکل شود اندر حیز بیان تصرف تقدیر حق بروے اندر مجاری قدرت و خالی گردد از اختیار و ارادت خود اندر دریائے توحید۔ وے بفنائے نفس خود و انقطاع دعوت خلق از وے و محو استجابت وے مر دعوت خلق را بحقیقت معرفت واحدانیت، اندر محل قربت، بذہاب حرکت، و حس او، و قیام حق بود، و اندر آنچہ ارادت حق است از وے تا آخر بندہ اندریں محل چوں اول او شود۔ و وے چناں گردد کہ از اول بودہ است پیش از آنکہ بودہ است۔ پس مراد اینا جملہ آنست کہ موحد را اندر اختیار حق اختیار نماند۔ و اندر واحدانیت حق بخودش نظارہ نہ۔ از آنچہ اندر محل قربت نفس وے فانی بود۔ و حسش مذہوب و احکام حق بروے میرود۔ چنانکہ خواہد حق تبارک تعالی بفنائے تصرف بندہ۔ تا چناں گردد۔ کہ آں ذرہ بود اندر ازل۔ اندر حال عہد توحید کہ گویندہ حق بود۔ و جواب دہندہ وے حق۔ ولشانہ آں ذرہ۔ و آنکہ چنیں بود خلق را با وے آرام نماند۔ تا ویرا بچیزے دعوت کنند۔ و ویرا با کس انس نہ۔ تا دعوت ایشانرا اجابت کند۔ و اشارت ایں قول بفنائے صفت است۔ و صحت تسلیم اندر حال قہر کشف جلال۔ کہ بندہ را از اوصاف خود فانی گرداند۔ تا آلتی گردد و جوہری لطیف۔ چنانکہ اگرش در جگر نیزہ زنند بگذرد بے تمیز۔ و اگر بر

پشت با مسلمی زندگی بیرون و بی تصرف. و اندر جمله از جمله فانی بود. و شخص وی تعبیه گاه اسرار حق بود. تا
نطقش را حوالت با دل بود. و فعلش را اضافت بدو. و وصفش را قیام بدو. و مر اثبات حجت را حکم
شریعت بر وی باقی بود. و وی اندر رویت کل فانی. و این صفت پیغمبر بود صلی الله علیه وسلم که
چون اندر شب معراج ویرا بمقام قرب رسانیدند. مقام را مسافت بود. اما قرب را مسافت نبود.
حالش از نوع معقول خلق بعید گشت. و از اوهام منقطع شد. تا بجایکه کون او را گم کرد. وی خود
را گم کرد اندر فنای صفت. بی صفت متحیر شد. ترتیب طبایع و اعتدال مزاج مشوش شد. نفس
بمحل دل رسید. و دل بدرجهٔ جان. و جان بمرتبهٔ سر. و سر بصفت قرب. اندر همه از همه جدا شد.
خواست تا بنیه خراب شود. و شخص بگذارد. و مراد حق از آن اقامت حجت بود. فرمان آمد که بر حال
باش. بدان قوت یافت. و آن قوت قوت وی شد. و از نیستی خود هستی حق تعالی پیدا آمد. و گفت
انی لست کاحدکم انی ابیت عند ربی فیطعمنی ویسقینی من چون یکی از شما نیستم که مرا از حق
طعامی و شرابیست که زندگی و پایندگی من بدان بود. و نیز گفت لی مع الله وقت لا یسعنی فیه
ملک مقرب ولا نبی مرسل. مرا با خداوند تعالی وقتیست. که اندران نگنجد با من هیچ فرشتهٔ مقرب
و نبی مرسل. و از سهل بن عبدالله التستری می آید رضی الله عنه که گفت. ذات الله موصوفة
بالعلم غیر مدرکة بالاحاطة ولا مرئیة بالابصار فی دار الدنیا وهی موجودة بحقائق
الایمان من غیر حد. ولا حلول. و تراه العیون فی العقبی ظاهرا و باطنا فی ملکه. و قدرته و
قد حجب الخلق عن معرفة کنه ذاته. و دلهم علیه بآیاته. و القلوب تعرفه. و العقول لا تدرکه.
ینظر الیه المؤمنون بالابصار من غیر احاطة. ولا ادراک نهایة. توحید آن بود که بدانی که ذات
خدای عزوجل موصوفست بعلم. بی ازانکه آنرا دریابند بیافت بحس. و یا بتوانند دید اندر دنیا بچشم.
و بحقیقت ایمان موجودست بی حد و نهایت. و اندر یافت و آمد شد. و ظاهرست اندر ملک خود بقدرت
و صنع خود. خلق از معرفت کنه ذات وی محجوب اند. و وی باظهار عجائب و آیات راه نماینده است.
و دلها وی شناسد. او را بیگانگی. و عقلها ادراک نکنند وی از روی چگونگی. و ببینند مومنان
او را اندر عقبی بچشم سر بی ازانکه ذات او را ببینند. و یا بنهایتی و غایتی ادراک کنند. و این لفظی
جامع است مر کل احکام توحید را. و جنید گوید رضی الله عنه اشرف کلمة فی التوحید قول ابی
بکر رضی الله عنه. سبحان من لم یجعل لخلقه سبیلا الی معرفته الا بالعجز عن معرفته. پاک
است آن خدایی که مر خلق را بمعرفت خود راه نمود جز بعجز ایشان اندر معرفت او. و عالمی اندرین

گلیم بغلط اند. چنداشته‌اند که عجز از معرفت بی‌معرفتی بود. و این محال است. زانچه عجز اندر حالت موجود صورت
گیرد. بر حالت معدوم عجز صورت نگیرد. چنانکه مرده از حیات عاجز نبود. که اندر موت از موت عاجز
بود باستحالت اسم عجز قوت او. و از اعمی از بصر عاجز نمود. که اندر نابینائی از بینائی عاجز بود. و زمن
از قیام عاجز نبود. که اندر قعود از قعود عاجز بود. چنانکه عارف از معرفت عاجز نبود. و معرفت موجود
باشد. و این چون ضرورتی باشد. پس صحیح کنیم این قول صدیق را رضی الله عنه که بوسهل صعلوکی و استاد
ابوعلی دقاق گویند. که معرفت در ابتدا بود. و در انتها ضروری گردد. و علم ضرورت آن بود که صاحب
آن اندر حال وجود آن مضطر و عاجز بود. که از دفع و جلب آن. پس بدین قول توحید فعل حق باشد
اندر دل بنده. و باز شبلی گوید رحمة الله علیه التوحید حجاب الموحد عن جمال الاحدیة. توحید
حجاب موحد بود از جمال احدیت حق. زانچه توحید را فعل بنده گویند. و لامحاله فعل بنده مر کشف حق
را علت نگردد. و اندر عین کشف آنچه کشف را علت نباید حجاب باشد. و بنده با کل اوصاف خود غیر
باشد. زیرا که چون صفت خود را حق شمرد. و لامحاله موصوف صفت را که آن ویست هم حق باید شمرد.
آنگاه موحد و توحید و احد هر سه وجود یکدیگر را علت گردند. و این ثالث ثلاثه نوری بود بعینه.
و هر صفت که مر طالب را از فنای خود اندر توحید مانع است. هنوز بدان صفت محجوب است.
موحد نیست. لان ماسواه من الموجودات باطل. چون درست شد که هر چه جز وی است
همه باطل است. و طالب جز وی است صفت طالب اندر کشف جمال حق باطل آید. و این تفسیر
لا اله الا الله باشد. و اندر حکایات معروفست که چون ابراهیم خواص رحمة الله علیه بکوفه بزیارت
حسین بن منصور شد. او را گفت یا ابراهیم روزگار خود را اندر چه گذاشتی. گفت خود را توکل درست
کردم. حسین گفت ضیعت عمرک فی عمران باطنک. فاین انت عن الفنا فی التوحید. ضایع کردی
عمر اندر آبادانی باطن. پس کجاست فنای تو اندر توحید. و در عبارات از توحید مشایخ را سخن بسیار
است. گروهی آن را فنا گفته‌اند که جز به فنا صحت درست نیاید. و گروهی گفته‌اند جز فنا خود صفت
توحید نباشد. و قیاس این به جمع و تفرقه باید کرد. تا معلوم شود. و من میگویم که علی بن عثمان الجلابی
ام رضی الله عنه که توحید از حق به بنده اسرار است. و بعبارت هویدا نشود. تا کسی آن را بعبارت
مزخرف بیاراید. که عبارت و معبر غیر باشد. و اثبات غیر اندر توحید اثبات شرک بود. آنگاه
آن لهو گردد. و موحد الهی بود نه لاهی. سابقست احکام توحید و مسالک تاویل ارباب معرفت
اندر وی به سبیل اختصار. والله اعلم بالصواب.

کشف الحجاب الثالث فی الایمان

- یا ایها الذین آمنوا آمنوا بالله و رسوله - و نیز بچندین جائے دیگر گفت - یا ایها الذین آمنوا و پیغمبر گفت صلی الله علیہ وسلم الایمان ان تؤمن بالله وملائکته وکتبه الحدیث - و ایمان اندر روئے لغت تصدیق باشد - و مر ورا اندر اثبات حکم آں اندر شریعت سخن بسیار است - و اختلاف بسیار - معتزلہ جملہ طاعات را علمی و معاملتی ایمان گویند - و از آنست کہ بندہ را بگناہ از ایمان بیروں آرند - و خوارج ہمیں گویند - و بندہ را بگناہے کہ بکند کافر گویند - و گروہے دیگر مر ایمان را قول فرد گویند - و گروہے معرفت تنہا - و گروہے از متکلمان سنت تصدیق مطلق - و من اندر بیان ایں کتابے کردہ ام - جداگانہ مراد اینجا اثبات اعتقاد مشایخ متصوفہ است - و جمہور ایشاں اندر ایمان بر دو قسم اند - چنانکہ فقہائے فریقین و از اہل یقین گروہے گویند کہ قول و تصدیق و عمل ایمان است - چوں فضیل بن عیاض - و بشر حافی و خیر النساج - و سمنون المحب - و ابوحمزہ بغدادی - و ابومحمد جریری - و جز ایشاں جماعتے بسیار رضی اللہ عنہم و گروہے گویند کہ ایمان قول و تصدیق است - چوں ابراہیم بن ادہم - و ذوالنون مصری - و ابویزید البسطامی - و ابوسلیمان دارانی - و حارث محاسبی - و جنید - و سہل بن عبداللہ تستری - و شقیق بلخی و حاتم اصم - و محمد بن فضل البلخی رحمہم اللہ - و جز ایشاں جماعتے دیگر از فقہائے امت - چوں مالک و شافعی و احمد حنبل و جز ایشاں رضی اللہ عنہم بداں قول پیشین اند - و باز ابوحنیفہ و حسین بن فضل البلخی و اصحاب ابوحنیفہ چوں محمد بن الحسن و داؤد طائی و ابویوسف رحمہم اللہ علیہم اجمعین بدیں قول پسین اند - و بحقیقت ایں خلاف بعبارت باز میگردد بدوں معنی - اکنوں من اندر تحقیق بیان آں کوتاہ بکنم تا معلوم گردد انشاء اللہ تعالی - و بدیں خلاف کسے را اندر ایمان مخالف الاصل نگوئیم - و باللہ التوفیق ۔۔

فصل - بدانکہ اتفاق است میان اہل سنت و جماعت - و اہل تحقیق و معرفت - کہ ایمان را اصلی است - و فرعی - اصل ایمان تصدیق بدل باشد - و فرع آں مراعات امر - و اندر عرب و عادات عرب است کہ فرع چیزے را بر وجہ استعارت بنام اصل آں خوانند - چنانکہ نور آفتاب را آفتاب خوانند بہمہ لغات - و نیز بدیں معنی آں گروہ طاعت را ایمان خوانند - کہ بندہ جز بداں ایمن نشود از عقوبت - و تصدیق مجرد ایمن اقتضا نکند - تا احکام فرمان بجائے نیارد - پس ہر کرا طاعت بیشتر باشد ایمن تر از عقوبت زیادت بود - و چوں آں علت ایمن آمد با تصدیق و قول مر آنرا ایمان گفتند - گروہے دیگر گفتند کہ علت امن معرفت است نہ طاعت - اگرچہ طاعت بسیار کند بود

چون معرفت موجود نباشد سود ندارد۔ و چون معرفت موجود باشد اگرچہ طاعت نباشد آخر بندہ نجات یابد۔ ہر چند کہ حکمش اندر مشیت بود۔ کہ خداوند تعالیٰ بفضل در گذارد۔ و یا بشفاعت پیغمبر علیہ السلام بخشد۔ و یا بمقدار جرمش عقوبت کند آنگاہ از دوزخ نجات دہد۔ و بہ بہشت نقل فرماید۔ پس چون اصحاب معرفت۔ اگرچہ مجرم باشند بحکم معرفت۔ جاوید اندر دوزخ نمانند۔ و اصحاب عمل بعمل مجرد بے معرفت بہ بہشت اندر نیایند پس معلوم گشت کہ اینجا طاعت علت امن نیاید۔ رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت۔ لن ینجو احد کم بعملہ قیل ولا انت یا رسول اللہ۔ قال ولا انا الا ان یتغمدنی اللہ برحمتہ۔ نرہد یکے از شما بعمل خود۔ گفتند تو نیز نرہی بعمل خود یا رسول اللہ گفت من نیز نرہم مگر خدائے عز و جل برحمت خویش اندر گذارد۔ والا من ہم نرہم پس از روئے تحقیق و حقیقت بے خلاف است ایمان معرفت است۔ و اقرار پذیرفت عمل۔ و ہر کہ او را بشناسد بصفت شناسد۔ از اوصاف او۔ و حسن اوصاف وے بر سہ قسم است۔ بعضے آنرا تعلق دارد بجمال۔ و بعضے بجلال۔ و بعضے آنکہ بکمال۔ پس خلق را بجمالِ حق راہ نیست بجز آنکہ بکمال او را اثبات کنند۔ و نقص از وے نفی کنند۔ ماند اینجا جلال و جمال۔ آنکہ شاہد وے جمالِ حق باشد۔ اندر معرفت پیوستہ مشتاق رویت بود۔ و آنکہ شاہد وے جلالِ حق باشد۔ پیوستہ از اوصاف خود با نفرت بود۔ و دلش اندر محل ہیبت بود۔ پس شوق تاثیر محبت بود۔ و نفرت از اوصاف بشریت ہمچنان از آنچہ کشف حجاب اوصاف بشریت بجز عین محبت نیست۔ پس اکنون ایمان و معرفت محبت آمد۔ و علامات محبت طاعت بود۔ از آنچہ چون دل محل مشاہدت بود۔ و دیدہ محل رویت۔ و جان محل عبرت۔ تن و دل موضع مشاہدت پس تن باید کہ تارک امر نباشد۔ و آنکہ تن او تارک امر بود او را از معرفت خبر نباشد۔ و این آفت اندرین زمانہ میان متصوفہ ظاہر شدہ کہ گروہے از ملاحدہ جمال ایشان بدیدند۔ و قدر و منزلت ایشان معلوم کردند۔ خود را بدیشان مانند کردند۔ و گفتند کہ این رنج چندانست کہ نشناختہ۔ چون بشناختی کلفت طاعت از تن برخاست۔ لیکن این خطاست۔ گویم کہ چون بشناختی دل محل شوق شد۔ تعظیم فرمان زیادت شد۔ و او را اگر تطبیق بدرجہ رسد کہ رنج طاعت از وے بردارند۔ و بر گذاردن آن او را توفیق زیادت دہند۔ تا آنچہ خلق برنج گذارند وے بے رنج باشد اندران۔ و این معنے جز بشوق متقلقل و متغلغل در رنج نتوان یافت۔ و باز گروہے ایمان را ہمہ از حق میگویند۔ و گروہے ہمہ از بندہ۔ و این خلافے اندر میان خلق دیر انشدہ است بماوراءالنہر۔ پس آنکہ ہمہ از وے گوید جبر محض باشد زانچہ بندہ اندران باید تا مختار باشد۔ و باز آنکہ ہمہ از خود گوید قدر محض باشد کہ بندہ بجز

اعلام حق و براهین آن - و طریق توحید دل خبر باشد - و فوق قدرت - و بحقیقت ایمان فعل بنده باشد
به هدایت حق مقرون - که اگر گروهی بی‌راه اندر آمدند و راه آوردند او گم نگردد - چنانکه حق عزوجل گفت -
فَمَنْ يُّرِدِ اللّٰهُ اَنْ يَّهْدِيَهٗ يَشْرَحْ صَدْرَهٗ لِلْاِسْلَامِ وَمَنْ يُّرِدْ اَنْ يُّضِلَّهٗ يَجْعَلْ صَدْرَهٗ ضَيِّقًا
حَرَجًا - و بر این اصل باید که گردش هدایت حق بود - و گرویدن فعل بنده باشد - پس علامت گرویدن
به دل اعتقاد توحید است - و به دیده حفظ از منهیات - و عبرت کردن اندر علامت کردن و آیات -
و به گوش استماع کلام وی - و به معده تخلی آن از حرام - و به زبان صدق قول و به تن پرهیز کردن
از منهیات - تا معنی با دعوی موافق بود - و از این بود که آن گروه زیادت و نقصان اندر معرفت ایمان
روا داشتند - و اتفاق است میان همه که اندر معرفت ایمان زیادت و نقصان روا نباشد -
که اگر در معرفت زیادت شدی - و نقصان شدی - بایستی که معروف هم زیادت و نقصان
شدی - چون بر معروف زیادت و نقصان روا نباشد - بر معرفت هم روا نبود - که معرفت ناقص
معرفت نباشد - پس باید که زیادت و نقصان در فرع و فعل نباشد - و باتفاق بر طاعت زیادت و
نقصان روا بود - و من حشویانی را که بغیر یقین نسبت کنند این مسئله بر دل شان دشوار آید
از حشویان گروهی طاعت را از جملهٔ ایمان گویند - و باز گروهی ایمان را بجز قول مجرد نگویند - و این
هر دو عدم انصاف باشد - و در جمله ایمان بر حقیقت استغراق کل اوصاف بنده باشد اندر طلب
حق تعالی - و جمله گروندگان را بدین اتفاق باید کرد - که غلبهٔ سلطان معرفت قاهر نقصان اوصاف نکرت
بود - و آنجا که ایمان بود اسباب نکرت از آن منتفی بود - که گفته‌اند - اذا طلع الصباح بطل المصباح -
چون صبح منتشر شد - جمال چراغ ناچیز گشت - و روز را به دلیل و بیان حاجت نبود - چنانکه گفت آن
سوقی بر همو دار روز روشن را دلیل نباشد - و خداوند عزوجل گفت - اِنَّ الْمُلُوْكَ اِذَا دَخَلُوْا قَرْيَةً
اَفْسَدُوْهَا الآیة - چون حقیقت معرفت اندر دل عارف حاصل آید ولایت ظن و شک و نکرت فانی
شود - و سلطان معرفت مر حواس و هوای وی را مسخر خود گرداند - تا اندر هر چه نگرد و کند - و گوید همه
اندر دائرهٔ امر باشد - و یافتم که ابراهیم خواص را پرسیدند از حقیقت ایمان - گفت اکنون این را جواب
ندارم - زانچه هر چه گویم عبارت بود - و مرا باید تا به معاملت جواب کنم - اما من قصد مکه دارم و تو هم بدین
عزمی اندرین راه با من صحبت کن - تا جواب مسئله بیابی - گفتا چنان کردم - چون به بادیه درشدیم
رفتیم - هر روز دو قرص و دو کاسه شربت آب پدیدار آمدی - یکی را فرا من دادی - و یکی را خود
برداشتی - تا روزی اندر میان بادیه پیری سوار پدید آمد - چون آن را بدید از اسپ فرود آمد

و یکدیگر را بپرسیدند و زمانی سخن گفتند و چون بر اسپ نشست و بازگشت گفتم ایها الشیخ مرا بگوئی این پیر که بود. گفت آن جواب سوال تو بود گفتم چگونه. گفت آن خضر بود علیه السلام که از من صحبت طلبید و من اجابت نکردم. پرسیدم چرا گفت ترسیدم که اندر صحبت او اعتماد از دون حق با وی کنم. و توکل من تباه شود. و حقیقت ایمان حفظ توکل باشد. چنانکه خدای عزوجل گفت وَعَلَى اللّٰهِ فَتَوَكَّلُوْٓا اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ. و محمد خفیف گوید رضی الله عنه الایمان تصدیق القلب بما اعلم بہ الغیوب. ایمان باور داشتن دل است بدانکه از غیب بروی کشف کنند. و چیزها آموزند آنچه ایمان بغیب است. و خداوند تعالی از چشم سر غائب. جز بتقویت الٰہی اندر معنی یقین بنده پدیدار نتوان آورد. و آن با علام خداوند باشد عزوجل. چون معرفت بعلم عارفان و علما العلم و معرفت شان خداوند بود تعالی که اندر دل شان معرفت و علم آفرید. حوالہ علم و معرفت از کسب ایشان منقطع باشد. پس هر که دل را بمعرفت حق باور دارد و مومن باشد. و بحق واصل بحکم آنکه جز از این کتاب مراد دیگر است و معنی سخن بسیار است. اینجا بمقدار بسنده کردم تا کتاب مطول نشود. و این مقدار مر اہل بصیرت را بسنده باشد. اکنون بر اسرار معاملات آئیم. و حجب آن را کشف کنیم ان شاء الله عزوجل. وبالله التوفیق ٭

کشف الحجاب الرابع فی الطهارة من النجاسة

و از پس ایمان نخستین چیزی که بنده را طهارت کردن فریضه شود. مر گزاردن نماز را. و آن طهارت بدن بود از نجاست و جنابت و شستن سه اندام و مسح کردن بر سر بمتابعت شریعت. یا تیمم کردن اندر حال فقد آب. و یا شدت مرض. و احکام این خود معلوم است. بدانکه طهارت بر دو گونہ بود. یکے طهارت باطن. و دیگر طهارت ظاهر چنانکه بے طهارت بدن نماز درست نیست. بے طهارت دل معرفت درست نیاید. پس طهارت تن را آب مطلق باید. و بآب ملوث و مستعمل نشاید. و طهارت دل را آب توحید محض باید. با عتقاد مخلط و مشوش نشاید. پس این طائفه بظاهر پیوسته بطهارت باشند. و بباطن با توحید. و رسول گفت صلی الله علیه وسلم مر یکی را از صحابه دُم علی الوضوء یحبك حافظاك. و خداوند عزوجل گفت اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ التَّوَّابِيْنَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِيْنَ. پس هر که بظاهر بطهارت مداومت کند. ملائکه او را دوست دارند. و هر که بباطن بتوحید قیام کند خداوند او را دوست دارد. و رسول صلی الله علیه وسلم پیوسته بگفتی اندر دعوات خود. اللهم طهر قلبی من النفاق. بار خدایا دلم را از نفاق پاک گردان. و هیچ حال نفاق اندر دل مبارک وی صورت نگیرد. اما رؤیت

کرامات خود او را اثبات غیری نمود. و اثبات غیر نفاق آمد اندر محل توحید. هر چند درجه از کرامات را
مشایخ سرّ دیدهٔ مریدان کرده اند. آخر اندر محل کمال آن حجاب اعظم بوده است. ز انچه هر چه
غیر بود رویت آن آفت بود. و ازان بود که بویزید گفت رضی الله عنه. نفاق العارفین افضل من
اخلاص المریدین. نفاق رسیدگان بهتر از اخلاص طالبان است یعنی آنچه مرید را مقام باشد
کامل را حجاب باشد. مرید را همت آنکه کرامات یابد و کامل را همت آنکه مکرم را یابد. و در جمله اثبات
کرامات مر اهل حق را نفاق نماید. ز انچه آن معاینهٔ غیر باشد همچنان. پس آفت دوستان خدای تعالی
خلاص جمله اهل معصیت بود از معصیت. و آفت اهل معصیت نجات جمله اهل ضلالت بوده از
ضلالت. که اگر کافران بدانندی که معصیت ایشان ناپسندیدهٔ خداوند است چنانکه عاصیان
بدانند جمله از کفر نجات یابندی. و اگر عاصیان بدانندی که جمله معاملات ایشان محل علت است
چنانکه دوستان دانند جمله از معصیت نجات یابندی. و از همه آفات طاهر شدندی. پس باید
که طهارت ظاهر موافق طهارت سر بود. یعنی چون دست بشوید باید که دل از دوستی دنیا بشوید
و چون استنجا کند باید تا چنانکه از نجاست ظاهر نجاست جست. از دوستی غیر بباطن نجات جوید
و چون آب اندر دهن کند باید که دهن از ذکر غیر پاک کند. و چون استنشاق کند باید که شهوتها بر خود
حرام گرداند. و چون روی شوید باید که از جمله مالوفات بیکبار اعراض کند. و بحق اقبال کند. و
چون دستها بشوید باید که دست از جمله نصیبهای خود منقطع کند. و چون مسح سر کند باید که
امور خود بحق تسلیم کند. و چون پای بشوید باید که جز بوفق فرمان خداوند نیت اقامت نکند. تا ظاهر
و دو طهارت وی را حاصل آید که جمله امور شرعی ظاهر بباطن پیوسته است چنانکه اندر ایمان قول
زبان بظاهر. و تصدیق بدل. و حقیقت نیت بدل. و احکام طاعت در شریعت برین سبیل
طریق طهارت دل تدبر و تفکر بود اندر آفت دنیا. و دیدن آنکه دنیا سرای غدار است. و محل فنا
دل ازان خالی کند. و این جز بمجاهدت بسیار حاصل نگردد. و مهم ترین مجاهدتهای این حفظ آداب
ظاهر بود. و ملازمت بران اندر همه احوال. و از ابراهیم خواص می آید رحمة الله علیه که گفت مرا از
گذاردن حق خدای عمر ابدی می باید اندر دنیا. تا همه خلق اندر نعمت دنیا مشغول گردند. و حق را
فراموش کنند. و من اندر بلای دنیا بحفظ آداب شریعت قیام کنم. و حق را یاد دارم. و می آید که
ابوبکر طاهر چهل سال بمکه مجاور بود. اندر مکه طهارت نکرد. هر بار بطهارت از حرم بیرون
آمدی. گفتی زمینی را که اندر مسجد جامع ری ستون بود. اندر یک شبا روز شصت غسل کرد.

بود تا خود فاتش میان آب بود۔ و ابوعلی رودباری رحمۃ اللہ علیہ یک چندگاہ مبتلائے وسواس اندر طہارت مبتلا بود۔ گفت سحرگاہ روزے بدریا فرا شدم۔ و تا بوقت آفتاب برآمدن بماندم۔ اندراں میاں رنجہ دل بودم گفتم بارخدایا۔ العافیۃ العافیۃ۔ ہاتفے آواز داد۔ از دریا۔ کہ العافیۃ فی العلم و از سفیان ثوری رحمۃ اللہ علیہ مے آید کہ یک نماز را شصت بار طہارت کرد اندر بیماری۔ در حال بیرون رفتن روح از دنیا گفت۔ تا چوں فرمان آید من باری طاہر باشم۔ گویند کہ شبلیؒ روزے طہارت کرد۔ بقصد آنکہ بمسجد اندر آید از ہاتفے شنید کہ ظاہر آراستی صفائی باطن کجاست۔ باز گشت و ہمہ ملک و میراث بداد و یک سال چندان مقدار جامہ کہ بداں نماز روا بودے نپوشیدے آنگاہ نزدیک جنید آمد رحمۃ اللہ علیہ جنید ورا گفت۔ یا ابابکر آں سخت سودمند طہارتے بود کہ کردی خدا تعالیٰ پیوستہ ترا با طہارت دارد۔ گفت از پس آں ہرگز بے طہارت نبود تا حدے کہ چوں از دنیا بخواست شد طہارتش را نقص افتاد۔ اشارت بمریدے کرد کہ مرا طہارت دہ مرید ورا طہارت داد و تخلیل محاسن فراموش کرد۔ و ویرا اندراں حال زبان نبود کہ سخن بگفتے دست آں مرید بگرفت۔ و بمحاسن اشارت کرد تا تخلیل بکرد۔ و نیز از وے مے آید کہ گفت من ہیچ وقت ادبے ترک نکردہ ام۔ از آداب طہارت۔ الا کہ اندر باطنم پندارے پدید آمد۔ و از ابویزید مے آید رحمۃ اللہ علیہ کہ گفت ہر گاہ کہ اندیشہ دنیا بدلم گذر کند طہارتے بکنم و چوں اندیشہ عقبی گذرد غسلے بکنم۔ زانچہ دنیا محدث است اندیشہ آں حدث باشد۔ و عقبی محل غیبت و آرام است۔ اندیشہ آں جنابت بود۔ پس از حدث طہارت واجب شود۔ و از جنابت غسل و از شبلی مے آید رحمۃ اللہ علیہ کہ روزے طہارت کرد۔ چوں بدر مسجد آمد بسرش ندا آمد۔ کہ یا ابابکر طہارت آں داری۔ کہ بدیں گستاخی اندر خانہ ما خواہی آمد ایں بشنید۔ و باز گشت ندا آمد۔ کہ از درگاہ ما باز میگردی۔ کجا خواہی شد۔ نعرہ بزد۔ ندا آمد کہ بر ما تشنیع میکنی۔ بر جائے بایستاد خاموش۔ ندا آمد کہ بر ما دعوی تحمل بلا میکنی۔ شبلی گفت المستغاث منک الیک۔ مشائخ ایں قصہ را رحمہم اللہ اندر تحقیق طہارت سخن بسیار است۔ و مریدان را بداومت طہارت ظاہر و باطن فرمودہ اند۔ اندر قصد شاں بدرگاہ حق۔ چوں کسے بظاہر قصد خدمت کند باید کہ بظاہر طہارت کند۔ و چوں بباطن قصد قربت کند باید کہ بباطن طہارت کند۔ طہارت ظاہر بآب۔ و از آں باطن بتوبہ و رجوع کردن بدرگاہ حق تعالیٰ اکنوں احکام توبہ را با متعلقاتش مشرح بگویم تا حقیقت آں ترا معلوم شود۔ انشاء اللہ عزوجل۔

باب فی التوبة وما یتعلق بها

بدانکه اوّل مقام سالکان طریق حق توبه است. چنانکه اول درجهٔ طالبان خدمت طهارت بود. و ازان بود که خداوند عزّ اسمه گفت. یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا تُوْبُوْا اِلَی اللّٰهِ تَوْبَةً نَّصُوْحًا. و نیز گفت تُوْبُوْا اِلَی اللّٰهِ جَمِیْعًا اَیُّهَا الْمُؤْمِنُوْنَ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُوْنَ. پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم ما من شیٔ احب الی اللہ من شاب تائب. نیست چیزے دوست تر بر خداوند تعالی از جوانے که توبه کرده باشد. و نیز رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم. التائب من الذنب کمن لا ذنب له. ثم قال اذا احب اللہ عبدا لن یضره ذنب. ثم تلا اِنَّ اللّٰهَ یُحِبُّ التَّوَّابِیْنَ وَیُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِیْنَ. تائب از گناه بےگناه شود. و چون خداوند تعالی بنده را دوست دارد. گناه او را زیان ندارد. گفتند علامت توبه چیست. گفت ندامت. اما آنچه گفت که گناه مر دوست را زیان ندارد یعنی بنده بگناه کافر نگردد. و اندر ایمانش خلل نیاید. و چون ایمان را گناه زیان ندارد. زیان معصیتے که عاقبت آن نجات باشد بحقیقت زیان نباشد. و بدانکه توبه اندر لغت بمعنی رجوع باشد. چنانکه گفت. تاب ای رجع. پس بازگشتن از نهی خداوند بدانچه خوفست از امر خداوند حقیقت توبه باشد. و پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم. الندم التوبة. توبه پشیمانی باشد. و این قولیست که شرائط توبه جمله اندرین موقوع است زانچه یک شرط توبه تأسف است بر مخالفت. و دیگر اندر حال ترک زلت. و سه دیگر عزم معاودت ناکردن بمعصیت. این هر سه شرط اندر ندامت بستهٔ است. که چون ندامت حاصل شود اندر دل این دو شرط دیگر تبع او باشند. و ندامت را سه سبب باشد. چنانکه توبه را سه شرط بود. یکے چون خوف عقوبت بر دل سلطان شود. و اندوه کردار ناشایست بر دل صورت گیرد. ندامت حاصل آید. و دیگر ارادت نعمت بر وی مستولی گردد. و معلوم شود که بفعل بد و بےفرمانی آن نیابد. ازان پشیمان شود. سه دیگر شرم خداوند شاید گردد. و از مخالفت پشیمان شود. پس آنکه اندرین سه یکے تائب بود. و یکے منیب. و یکے اوّاب. پس توبه را نیز سه مقام است. یکے توبه. و دیگر انابت. و سه دیگر اوبت. پس توبه خوف عقاب را بود. و انابت طلب ثواب را. و اوبت رعایت فرمان را. از آنچه توبه مقام عامهٔ مؤمنان است. و آن از کبیره بود. چنانچه گفت خداوند عزّوجل. یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا تُوْبُوْا اِلَی اللّٰهِ تَوْبَةً نَّصُوْحًا الآیة. و انابت مقام اولیاء و

مقربانست چنانکه خدای گفت عزّوجلّ مَنْ خَشِیَ الرَّحْمٰنَ بِالْغَیْبِ وَجَاءَ بِقَلْبٍ مُّنِیْبٍ. و اوبت مقام انبیاء و مرسلانست چنانکه خدای گفت عزّوجلّ نِعْمَ الْعَبْدُ اِنَّهٗ اَوَّابٌ. پس توبه رجوع از کبائر بود بطاعت. و انابت رجوع از صغائر بمحبت. و اوبت رجوع از خود بخداوند. فرقست میان آنکه از فواحش با اوامر رجوع کند. از آنکه از لمم و اندیشه فاسد بمحبت رجوع کند. و میان آنکه از خودی خود بحق رجوع کند. و اصل توبه از زواجر حق تعالی باشد. و بیداری دل از خواب غفلت. و دیدن غیبت حالی. و چون بنده تفکر کند اندر سوء احوال. و قبح افعال خود. از آن خلاص جوید حق تعالی اسباب توبه بر وی سهل گرداند. و ویرا از شومی معصیت وی برهاند. و بحلاوت طاعتش برساند. و روا باشد نزدیک اهل سنت و جماعت و جمله مشایخ معرفت. که کسی از یک گناه توبه کند. و گناهان دیگر میکند. خدای عزّوجلّ بدانچه وی از یک گناه باز بوده است. او را ثواب دهد. و باشد که ببرکات آن از گناهان دیگر باز ماند چنانکه یکی میخواره باشد. و زانی. و از زنا توبه کند. و بر می خوردن مصر باشد. توبهٔ وی از آن یک گناه درست باشد. بار آلایش بدین گناه دیگر. و بهشمیان از معتزله گویند که اسم توبه درست نیاید جز بر کسی که از همه کبائر مجتنب باشد. و این قول محال است. زانچه بر همه معاصی که بنده بکند ویرا بدان عقوبت بکنند. چون بترک یک نوع از معاصی بگوید. بنده از عقوبت آن نوع ایمن شود. لامحاله بدان تایب بود. و نیز کسی اگر بعضی از فرائض بکند. و از بعضی دست باز دارد. لامحاله بدانچه میکند او را ثواب بود. چنانچه بدانچه نمیکند عقاب. و اگر کسی را آلت معصیت موجود نباشد. و اسباب آن مهیا نه. از آن توبه کند تایب بود. از آنچه توبه را یک رکن ندامت بود. و ویرا بدان توبه بر گذشته ندامت حاصل آید. و اندر حال از آن جنس معصیت معرض است. و عزم دارد که اگر آن آلت موجود گردد. و سبب حاصل شود من هرگز بسر آن معصیت باز نگردم. و مشایخ مختلف اندر اندر وصف توبه. و صحت آن. و سهل بن عبدالله رحمة الله علیه با جماعتی بر آنند که التوبة ان لا تنسی ذنبک. توبه آن بود که گناه کرده فراموش نه کنی. و پیوسته اندر تشویر آن باشی. تا اگرچه عمل بسیار داری. اندران معجب نه گردی. زانچه حسرت کردار بد مقدم بود بر اعمال صالح. و هرگز این کس معجب نشود که گناه را فراموش نکند. و باز جنیدؒ با جماعتی بر آنند که التوبة ان تنسی ذنبک. توبه آن بود که گناه را فراموش کنی. از آنچه تائب محب بود. و محب اندر مشاهده باشد. و اندر مشاهده ذکر گناه جفا باشد. چندگاه با جفا بوده. و باز چندگاه با ذکر جفا در وفا. و ذکر جفا در وفا اندر وفا حجاب باشد.

در جوع این خلاف اندر خلاف مجاهده - ومشاهده لبسته است - وذکر آن اندر مذہب سهلیان باید جست - آنکه تایب را بجود قایم گوید نسیان ذنب او را غفلت داند - وآنکه بحق قایم گوید ذکر ذنب او را شرک نماید - ودر جمله تایب اگر باقی الصفة بود عقده اصرارش حل نگشته باشد - وچون فانی الصفة باشد ذکر صفت او را درست نیاید - موسیٰ گفت علیه السلام تُبْتُ اِلَیْكَ - اندر حال بقائے صفت - ورسول صلی الله علیه وسلم گفت لا احصی ثناء علیك - اندر حال فنائے صفت - و در جمله ذکر وحشت اندر محل قربت وحشت باشد - وتایب را باید که از خودی خود یاد نیاید - اند گناهش چگونه یاد آید - وبحقیقت یاد گناه خود گناه بود - زانچه محل اعراض است چنانکه گناه محل اعراض است - ذکر آن هم محل اعراض است - وذکر غیر آن همچنان - وچنانکه ذکر جرم جرم باشد - نسیان آن جرم هم جرم باشد - زانچه تعلق ذکر ونسیان هر دو بتو به باشد - وجنید گوید رضی الله عنه کتب بسیار خوانده ام - ودر هیچ چیز مرا چندان فائده نبود که اندرین بیت - **شعر**

اذا قلت ما اذنبت قالت مجیبة حیوتك ذنب لا یقاس به ذنب

چون وجود دوست اندر حضرت دوست جنایت بود - وصفش را چه قیمت ماند - وفی الجمله توبه تائید ربانی بود - ومعاصی فعل جسمانی - چون بر دل ندامت اندر آید برتن هیچ آلت نباشد - که ندامت دل را دفع کند - وچون در ابتدائے فعل ندامت وے واقع توبه نبود - وچون بیاید اندر انتها نیز فعلش حافظ توبه نباشد - وخداوند گفت عزوجل - فَتَابَ عَلَیْهِ اِنَّهٗ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ وم این را اندر نص کتاب نظائر است بسیار تا حدے که از معروفے با ثبات کردن حاجت نیاید - پس توبه بر سه گونه باشد - یکے از خطا بصواب - ودیگر از صواب باصواب - وسوم از خودی خود بحق تعالیٰ - آنکه از خطا بصواب بودن است - که خداوند گفت عزوجل - وَالَّذِیْنَ اِذَا فَعَلُوْا فَاحِشَةً اَوْ ظَلَمُوْا اَنْفُسَهُمْ ذَکَرُوا اللّٰهَ فَاسْتَغْفَرُوْا لِذُنُوْبِهِمْ - الآیة - واز صواب باصواب آنکه موسیٰ علیه السلام گفت تبت الیك - واز خود بحق آنکه پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم وانه لیغان علی قلبی وانی کنت لاستغفر الله فی کل یوم سبعین مرة - ارتکاب معصیت وخطا زشت است - ونه سوم - ورجوع از خطا بصواب خوب ومحمود - واین توبه عام است - وحکم این ظاهر است - وتا صواب باشد باصواب قرار گرفتن وقف است - وحجاب ورجوع از صواب باصواب اندر درجه اہل ہمت ستوده باشد - واین توبه خاص است - ومحال باشد که خواص از معصیت توبه نکنند - ندیدی که همه عالم اندر حسرت رویت خداوند - وموسیٰ از آن توبه کرد زانچه رویت

باختیار خواست - واندر دوستی اختیار آفت بود - و ترک آفت اختیار همی مر خلق را از ترک رویت کنند - و رجوع از خود بحق در درجهٔ محبت است - تا چنانکه از آفت مقام عالی - از وقوف بر مقام عالی توبه کنند - واز دید مقامات واحوال نیز توبه کنند - چنانکه مقامات مصطفی صلی الله علیه وسلم هر دم برترقی همی بود - چون بمقام برتر همی رسید از مقام فروتر استغفار همی کرد - واز دید آن مقام توبه بجای همی آورد - والله اعلم بالصواب

فصل - بدانکه توبه را شرط تابید نیست - از بعد آنکه عزم بر رجوع ناکردن بمعصیت درست باشد - واگر تائب را فترتی بیفتد - که باز بمعصیت بازگردد - و بعد از صحت عزم اندران ایام گذشته حکم صواب توبه یافته باشد - و از مبتدیان و تائبان این طائفه بوده اند که توبه کرده اند - و باز فترتی بیفتادشان - و بحرالی باز گشته اند - و آنگه بحکم تنبهی باز بدرگاه آمده اند - تا یکی از مشایخ گفته است که من هفتاد بار توبه کردم - و باز بمعصیت بازگشتم - تا هفتاد و یکم بار استقامت یافتم - و ابو عمرو بجنید رضی الله عنه گوید که من در ابتدا توبه کردم - اندر مجلس ابوعثمان حیری - نزدیک وی ویکبا چندگاه بران بودم - آنگاه اندر دلم معصیت را اقتضای پدید آمد - و مر آنرا متابع شدم - واز صحبت آن پیر اعراض کردم - و هر جا که ویرا از دور بدیدمی - از تشویر بگریختمی - تا مرا نه ببیند - روزی ناگاه وی در رسید - مرا گفت ای پسر با دشمنان خویش صحبت مکن - مگر آنگاه که معصوم باشی - زانچه دشمن عیبهای تو ببیند - و چون معیوب باشی دشمن شاد گردد - و چون معصوم باشی اندوهگین شود - و اگر ترا همی باید که معصیتی کنی نزدیک ما آی - تا بلای تو بکشیم - و تو دشمن کام نگردی - گفت دلم از گناه سیر شد - و توبه از گناه درست گشت - و نیز شنیدم که یکی از معاصی توبه کرد - و باز بعد آن باز گشت - آنگاه پشیمان شد - روزی با خود بگفت اگر بدرگاه باز آیم - حالم چگونه باشد - هاتفی آواز داد - اطعتنا فشکرناک - ثم ترکتنا فامهلناک - فان عدت الینا قبلناک - ما را طاعت داشتی ترا شکر کردیم پس بیوفائی کردی و ما را بگذاشتی ما ترا مهلت دادیم - اگر اکنون باز آئی باشی ترا قبول کنیم - اکنون باز گردیم با قاویل مشایخ رحمة الله علیهم اجمعین

فصل - ذوالنون مصری گوید رحمة الله علیه - توبة العوام من الذنوب و توبة الخواص من الغفلة - توبه عوام از گناه باشد - و توبه خواص از غفلت - زانچه عوام را از ظاهر حال پرسند - و خواص را از تحقیق معاملت - زانچه غفلت مر عوام را نعمت است - و خواص را حجاب و ابو حفص حداد گوید رحمة الله علیه لیس للعبد فی التوبة شئ لان التوبة الیه لا منه - از توبه

بنده را هیچ چیز نیست. زانچه توبه از حق به بنده است نه از بنده به حق. و بدین قول باید تا توبه از مکتسب نباشد که موهبتی بود از مواهب حق تعالی. و تعلق این قول بمذهب جنید باشد. و ابوالحسن بوشنجه گوید رحمة الله علیه التوبة اذا ذکرت الذنب ثم لا تجد حلاوة عند ذکره فهو التوبة. چون گناه را یاد کنی و از یاد کردن آن اندر دل لذتی نیابی آن توبه باشد. زانچه ذکر معصیت یا بحسرتی بود یا بارادتی. چون کسی بحسرت و ندامت معصیت خود یاد کند تایب بود. و هر که بارادت معصیت یاد کند عاصی بود. زانچه اندر فعل معصیت چندان آفت نباشد که اندر ارادت آن. زانکه فعل آن یک زمان بود و ارادتش همیشه. پس آنکه یک ساعت بتن با معصیت صحبت کند نه چنان بود که روز و شب بدل با آن صحبت کند. ذوالنون مصری گوید رحمة الله علیه التوبة توبتان توبة الانابة و توبة الاستحیاء. فتوبة الانابة ان یتوب العبد خوفا من عقوبته. و توبة الاستحیاء ان یتوب حیاء من کرمه. توبه دو باشد یکی توبهٔ انابت و دیگر توبهٔ استحیاء. توبهٔ انابت آن بود که بنده توبه کند از خوف عقوبت خدایتعالی. و توبهٔ استحیا آن بود که توبه کند از شرم کرم خداوند. پس توبهٔ خوف از کشف جلال بود. و از آن حیا از نظارهٔ جمال. پس یکی در جلال از آتش خوف وی می سوزد و یکی اندر جمال از نور حیای فروزد. یکی از ین دو سکران بود و دیگری مدهوش باشد. اهل حیا اصحاب سکر باشند. و اهل خوف اصحاب صحو. و سخن اندرین دراز بود. و سخن کوتاه کردیم وبالله التوفیق. والله اعلم.

کشف الحجاب الخامس فی الصلوة

خداوند تعالی گفت وَاَقِیْمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّکٰوةَ. و رسول گفت صلی الله علیه وسلم الصلوة وما ملکت ایمانکم و نماز بمعنی ذکر و انقیاد باشد از روی لغت. و اندر جریان عبارات فقها را عبارتی مخصوص است بدین احکام که معتاد است. و آن از حق تعالی فرمان است که پنج نماز اندر پنج وقت بکنید. و قبل از ین دخول آن مر آنرا شرائطا است. یکی از آن طهارت بظاهر از نجاست و بباطن از شهوت. و دیگر طهارت جامه بظاهر از نجس و بباطن آنکه از حلال باشد. و سیوم طهارت جای بظاهر از حوادث و آفت و بباطن از فساد و معصیت. و چهارم استقبال قبله قبلهٔ ظاهر کعبه و قبلهٔ باطن عرش. و از آن سر مشاهده مقصود است. و پنجم قیام ظاهر اندر حال قدرت و قیام باطن اندر روضهٔ قربت بشرط دخول وقت آن بظاهر شریعت. و دوام وقت اندر درجهٔ حقیقت. ششم خلوص نیت باقبال حضرت. و هفتم تکبیر اندر مقام هیبت. و فنا و قیا

اندر محل وصلت۔ و قرائتے بترتیل و عظمت۔ و رکوع بخشوع۔ و سجودے بتذلل۔ و تشہدے باجتماع۔ و سلامے بفنا صفت۔ و اندر اخبار آمدہ است۔ کہ کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یصلی فی جوفہ ازیز کازیز المرجل۔ چوں پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم نماز بگذاردے اندر وے جوشے بودے چوں جوش دیگ رویین۔ کہ اندر زیر آں آتش افروختہ باشند۔ و چوں امیر المؤمنین علی کرم اللہ وجہہ قصد نماز کردے۔ لرزہ بروے افتادے۔ و گفتی آمد وقت گزاردن۔ امانتے کہ آسمانہا و زمینہا از حمل آں عاجز شدند۔ یکے از مشایخ گوید کہ پرسیدم از حاتم اصم۔ کہ تو نماز چگونہ کنی۔ گفت چوں وقت اندر آید یک وضوئے ظاہری بکنم۔ و یکے باطنی۔ ظاہر بآب۔ و باطن بتوبہ آنگاہ بمسجد اندر آیم۔ و مسجد حرام را مشاہدہ کنم۔ و مقام ابراہیم را علیہ السلام میان دو ابروئے خود نہم و بہشت بر راست خود دانم۔ و دوزخ را بر چپ خود بینم۔ و صراط را بقدم خود آرام۔ و ملک الموت را از پس پشت خود انگارم۔ آنگاہ تکبیرے گویم بالتعظیم۔ و قیامے بحرمت۔ و قرائتے بہیبت۔ و رکوعے بتواضع۔ و سجودے بتضرع۔ و جلوسے بحلم۔ و وقار و سلامے بشکر۔ و باللہ التوفیق۔

فصل بدانکہ نماز عبادتیست کہ از ابتدا تا انتہائے راہ حق مریداں اندراں یابند۔ و مقامات شاں اندراں کشف گردد۔ چنانکہ طہارت مریداں را بجائے توبہ بود۔ و تعلق بہ پیری کردن بجائے اصابت قبلہ۔ و قیام مجاہدت نفس بجائے قیام۔ و دوام ذکر بجائے قرأت قرآن۔ و تواضع بجائے رکوع۔ و معرفت نفس بجائے سجود۔ و مقام انس بجائے تشہد۔ و تفرید از دنیا بجائے سلام۔ و بیروں آمدن از بند مقامات۔ و ازاں بود کہ چوں رسول صلی اللہ علیہ وسلم از کل مشارب منقطع شدے۔ اندر محل کمال حیرت طالب شوق مے گشتے۔ و تعلق بمشربے کردے آنگاہ گفتے۔ ارحنا یا بلال بالصلوٰۃ۔ ای بلال بانگ نماز ما را خرم گرداں۔ و مشایخ را رضی اللہ عنہم اندریں سخن است۔ و ہر یکے را درجہ الیست۔ گروہے گویند کہ نماز آلت حضور است۔ و گروہے گویند کہ آلت غیبت۔ و گروہے کہ غایب بودہ اند اندر نماز حاضر شدہ اند۔ و گروہے کہ حاضر بودہ اند اندر نماز غایب شدہ اند۔ چنانکہ اندراں جہان اندر محل رویت۔ گروہے کہ خداوند را بینند غایب باشند حاضر شوند۔ و گروہے کہ حاضر باشند غایب شوند۔ و من میگویم کہ علی بن عثمان جلابی ام رضی اللہ عنہ کہ نماز امر است نہ آلت حضور است۔ و نہ آلت غیبت۔ از آنچہ امر ہیچ چیز را آلت نگردد۔ کہ علت حضور عین حضور بود۔ و علت غیبت ہم عین غیبت۔ و امر خداوند تعالیٰ را بہیچ چیز سبب تعلق نیست۔ کہ اگر نماز علت آلت حضور بودے۔ بایستے کہ تا جز حاضر نگزیے۔

واگر علت غیبت بودے بایستے که غایب بترک آن حاضر شدے۔ و چون حاضر و غایب را باداو
ترک آن عذر نیست۔ پس نماز را اندر نفس خود سلطانی است۔ و اندر غیبت و حضور بدنشته است
پس نماز اہل مجاہدت و اہل استقامت بیشتر کنند۔ و فرمایند چنانکه مشایخ مریدان را اندر شبا
روزے چهار صد رکعت نماز فرمایند۔ مر عادت تن را به عبادت۔ و مستقیمان نیز نماز بسیار کنند مر
شکر قبول را۔ اندر حضرت۔ اما اینجا ارباب احوال۔ و ایشان بر دو گونه برود۔ گروہے آنانکه نمازہائے
شان اندر کمال مشرب بجائے مقام جمع بود۔ بدان مجتمع شوند۔ و گروہے آنانکه نمازہائے شان اندر
انقطاع مشرب بجائے مقام تفرقه بود۔ بدان متفرق شوند۔ و آنانکه اندر نماز مجتمع باشند بجز فرائض
و سنن نماز زیادتی کنند۔ و آنانکه متفرق باشند بجز فرائض و سنن نماز کمتر کنند۔ و رسول گفت صلی
اللہ علیہ وسلم جُعِلَتْ قُرَّةُ عَیْنِیْ فِی الصَّلٰوۃِ۔ روشنی چشم من اندر نماز نهاده اند یعنی همه راحت من
اندر نماز است۔ از آنچه مشرب اہل استقامت اندر نماز بود۔ و آنچنان بود که چون رسول را صلی اللہ
علیہ وسلم بمعراج بردند۔ و بمحل قرب رسانیدند۔ و نفسش از شیارگون گسسته شد۔ بدان درجه رسید
که دلش بود نفسش بدرجه دل رسید۔ و دل بدرجه جان۔ و جان بمحل سر۔ و سر از درجات فانی شد۔ و
از مقامات محو گشت۔ و از نشانہاے نشان۔ و اندر مجاہده از مشاہده غایب شد۔ و از معائنه
اندر معائنه برسید۔ شرب انسانیتش متلاشی شد۔ ماده نفسانیتش بسوخت۔ قوت طبیعیش نیست
گشت۔ شواہد ربانی اندر ولایت خود عیاں گشت۔ از خود بخود بماند۔ معنی بمعنی رسید۔ و اندر کشف
لم یزل محو شد۔ بے اختیار خود از سر شوق اختیار کرده۔ گفت بار خدایا مرا بدان سرائے بلا مبر۔ و
در بند طبع و ہوا میفگن۔ فرمان آمد که حکم ما چنین است۔ که باز گردی به دنیا مر اقامت شرع
را۔ تا ترا آنچه اینجا داده ایم آنجا ہم بدہیم۔ چون بدنیا باز آمد ہر گاه که دلش مشتاق آن مقام
معلی شدے گفتی۔ ارحنا یا بلال بالصلوٰۃ۔ پس ہر نمازے ویرا معراجے بودے۔ و قربتے۔ و خلق
ویرا اندر نماز دیدندے۔ و جانش وے اندر نماز بودے۔ و دلش اندر نیاز۔ و سرش اندر راز۔ و
تنش اندر گداز۔ تا قرة عینی فی الصلوٰۃ شده۔ تنش اندر ملک بود۔ و جانش اندر ملکوت۔ تنش انسی
بود۔ و جانش اندر محل انس۔ سہل بن عبداللہ گوید رحمة اللہ علیه علامة الصدق ان یکون
له تابع من الحق۔ اذا دخل وقت الصلوٰۃ یبعثه علیها۔ و ینبهه ان کان نائما۔ صادق
آن بود که خدائے تعالی برو ے فرشته گماشته باشد۔ که چون وقت نماز در آید بنده را بگزاردن نماز
بعث کند۔ و اگر خفته باشد بیدار گرداندش۔ و این اندر سہل بن عبداللہ رحمة اللہ علیه ظاہر بود۔

زانچه وی پیر زمن گشته بود. چون وقت نماز شدی تندرست گشتی. و چون نماز بکردی بر جای بماندی.
یکی گوید از مشایخ رحمة الله علیه. یحتاج المصلی الی اربعة اشیاء. فناء النفس. وذهاب الطبع
وصفاء السر. وکمال المشاهدة. نماز کننده را از فنای نفس چاره نیست. و آن جز بجمع همت
نباشد. چون همت مجتمع شد ولایت نفس برسید. از آنچه وجود وی از تفرقه است اندر تحت عبارت
جمع نیاید. وذهاب طبع جز باثبات جلال نباشد. که جلال حق زوال غیر بود. وصفائی سر جز بمحبت
نباشد. وکمال مشاهده جز بصفائی سر نه. و در روایت همی آید که حسین بن منصور اندر شبانروزی
چهار صد رکعت بر نماز خود فریضه داشتی. گفتند اندرین درجه که توئی این همه رنج چراست گفت
این همه رنج و راحت اندر حال تو نشان کند. و دوستانی که فانی الصفة باشند نه رنج اندر ایشان
اثر کند. و نه راحت نگر تا کاهلی را رسیدگی نام نکنی. و حرص را طلب نه. یکی گفت من از پس
ذوالنون نماز میکردم. چون ابتدا تکبیر کرد الله اکبر گفت. و بیهوش بیفتاد. و چون جسدی که اندر
وی حس نباشد. جنید چون پیر شد هیچ وردی از اوراد جوانی فرو نگذاشت. گفتند ایها الشیخ
ضعیف گشتی. بعضی ازین نوافل دست بدار. گفت این چیزهائیست که اندر بدایت آنچه
یافتم. محال باشد که اندر نهایت از آن دست باز دارم. و معروفست که ملائکه پیوسته اندر عبادت
اند. و مشرب ایشان از طاعت است. و غذای ایشان از عبادت. از آنچه روحانی اند. و نفس
شان نیست. و مانع و زاجر بنده از طاعت نفس بود. هر چند که وی مقهور تر میشود طریق بندگی
کردن سهل تر میگردد. چون نفس فانی شود. غذا و مشرب او عبادت گردد. چنانکه از ملائکه اگر فنای
نفس درست آید. و عبدالله بن مبارک گوید رضی الله عنه که من زنی را یاد دارم. که در حین
کودکی دیدم از متعبدات. که اندر نماز کژدم وی را چهل جای زخم بزد. و هیچ تغییر اندر وی پیدا
نیامد. چون از نماز فارغ شد گفتمش ای مادر چرا آن کژدم را از خود دفع نکردی. ای پسر تو کودکی
چه گونه روا بودی. که من اندر میان کار حق کار خود کردمی. ابوالخیر اقطع را آکله اندر پای افتاد. اطبا
گفتند که این پای ببایید برید. و وی بدان رضا نداد. مریدان گفتند که اندر نماز وی پا از وی جدا
باید کرد. که از خود خبر ندارد. چنان کردند. چون از نماز فارغ شد پا بریده یافت. و از ابوبکر صدیق
رضی الله عنه می آرند. که چون نماز شب کردی. قرآت نرم خواندی. و عمر خطاب رضی الله عنه
بلند خواندی. پیغمبر صلی الله علیه وسلم گفت یا ابابکر چرا نرم میخوانی. گفت یسمع من اناجی
می شنود. آنچه میگویم. اگر نرم میگویم اگر بلند میگویم. و عمر را گفت چرا بلند میخوانی. گفت اوقظ الوسنان

واطرد الشیطان۔ بیدار کنم خفته را۔ و برانم دیو را۔ و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم یا ابابکر تو بلند تر خوان۔ و عمر را گفت تو نرم تر خوان۔ بر ترک عادات پس بعضے ازیں طائفہ فرائض آشکارا کنند۔ و نوافل اندر نہاں۔ و بداں آں خواہند تا از ریا رستہ باشند کہ چوں کسے اندر معاملت ریا ورزد۔ و توجہ خلق بدو خواہد مرائی گردد۔ و گویند اگرچہ ما معاملت نہ بینیم خلق بہ بینند۔ و ایں ہم ریا بود۔ و گروہے دیگر فرائض و نوافل نیز آشکارا کنند۔ و گویند کہ ریا باطل است۔ و طاعت حق محال باشد کہ از برائے باطلی حق را پنہاں کنیم پس ریا از دل بیروں باید کرد۔ و عبادت آنجا کہ تو خواہی بباید کرد۔ و مشایخ رضی اللہ عنہم حق آداب آں نگاہداشتہ اند۔ و مریداں را بداں فرمودہ اند۔ یکے میگوید از ایشاں کہ چہل سال سفر کردم ہیچ نمازم از جماعت خالی نبود۔ و ہر آدینہ بقصبہ بودم۔ و احکام ایں بیش از انست کہ حصر تواں کرد۔ و آنچہ بنماز پیوندد از مقامات محبت بود۔ کنوں ما احکام را بتمام بیارم انشاء اللہ تعالےٰ۔

باب المحبۃ وما یتعلق بہا

خدائے عزوجل گفت۔ یَا اَیُّہَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا مَنْ یَّرْتَدَّ مِنْکُمْ عَنْ دِیْنِہٖ فَسَوْفَ یَاْتِی اللّٰہُ بِقَوْمٍ یُّحِبُّہُمْ وَیُحِبُّوْنَہٗ۔ و نیز گفت وَمِنَ النَّاسِ مَنْ یَّتَّخِذُ مِنْ دُوْنِ اللّٰہِ اَنْدَادًا یُّحِبُّوْنَہُمْ کَحُبِّ اللّٰہِ وَالَّذِیْنَ اٰمَنُوْا اَشَدُّ حُبًّا لِّلّٰہِ۔ و پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم کہ از جبرئیل شنیدم کہ وے گفت کہ خداوند عزوجل گفت۔ من اہان لی ولیا فقد بارزنی بالمحاربۃ۔ وما ترددت فی شئ کترددی فی قبض نفس عبد المؤمن۔ یکرہ الموت واکرہ مساء تہ۔ ولا بد لہ منہ۔ و ما یتقرب الی عبدی بشئ۔ احب الیّ من اداء ما افترضت علیہ۔ ولا یزال عبدی یتقرب الیّ بالنوافل حتی احبہ۔ فاذا احببتہ کنت لہ سمعا وبصرا ویدا ورجلا ولسانا الحدیث۔ و نیز گفت من احب لقاء اللہ احب اللہ لقاءہ۔ ومن کرہ لقاء اللہ۔ کرہ اللہ لقاءہ۔ و نیز گفت اذا احب اللہ عبدا۔ قال لجبرئیل یا جبرئیل انی احب فلانا۔ فاحبہ فیحبہ جبرائیل۔ ثم یقول جبرائیل لاہل السماء ان اللہ تعالیٰ قد احب فلانا۔ فاحبوہ اہل السماء۔ ثم یضع لہ القبول فی الارض۔ فیحبہ اہل الارض۔ وفی بعض الروایات مثل ذالک۔ بدانکہ محبت خداوند مر بندہ را و محبت بندہ مر خداوند را درست است۔ کتاب و سنت بدیں ناطق است و امت بریں مجتمع اند۔ و خداوند تعالیٰ بصفتے است کہ دوستان او را دوست دارند و وے

دوستانِ خود را دوست دارد. و بمعنی لغت گویند که محبت ماخوذ است از حِبه بکسر حا. و آں تخمها
بود که اندر صحرا بر زمین افتد. پس حب را حب نام کردند. چنانچه اصل حیات اندر اوست. چنانکه اصول
نبات اندر حب. چنانکه تخم اندر صحرا بریزند. و اندر خاک نهان شود. و بارانها بر آں می آید. و
آفتابها بر آں می تابد. و سرما و گرما بر آں بیگذرد. و آں بتغیّر ازمنه متغیر نگردد. و چون وقت وے
فراز رسد. بروید. و گل برارد. و ثمره دہد. همچنین چون حب اندر دلے مسکن گیرد. بحضور و غیبت و
بلا و محنت و راحت و لذت و فراق و وصال متغیر نگردد. و اندرین معنی یکے از شعرا گوید. شعر

یا من سقام جفونه لسقام عاشقه طبیب — حارت المودة فاستوی عندی حضورک والمغیب

و نیز میگویند که ماخوذ است از حِبّے که اندر وے آب بسیار بود و آں برگشته باشد. و چشمها را اندران مساغی
نباشد. و بازدارندۂ آں شده باشد. و همچنین دوستی چون اندر دل طالب مجتمع باشد. و دل وے
را ممتلی گرداند. بجز حدیث دوست را اندران دل جائے نماند. چنانکه چون خداوند تعالیٰ مر خلیل
را بخلعت خلّت مکرم گردانید. و وے بجز از حدیث حق وے مجرد شد. عالم و عالمیان حجاب
وے شدند. و وے بدوستی حق دشمن حجب گشته. آنگاه از حال و گفتار او ما را خبر داد. و گفت
فَاِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِّیْ اِلَّا رَبَّ الْعٰلَمِیْنَ. و اندرین معنی شبلی گوید رحمة الله علیه. سمیت المحبة
لانها تمحو من القلب ما سوی المحبوب. و نیز گویند که حب نام آں چهار چوب باشد اندر هم ساخته
که کوزۂ آب را بر آں نهند. پس حب را حب خوانند. زانچه محب عز و ذل و رنج و راحت و بلا و
محن و جفا و وفای دوست را حمل کند. و آں بر وے گران نباشد. زانچه کارش آں بود چنانکه
کار آں چوبها کشیدن بار بود. پس ترکیب و خلقت محب کشیدن بار دوست را بود. و
اندرین معنی گوید. شعر

ان شئت جودی وان شئت فامتنعی — کلاهما منک منسوب الی الکرم

و نیز گویند که ماخوذ است از حب. و آں جمع حبه دل بود. و حبۂ دل محل لطیف است. و قوام
دل بداں باشد. و اقامت محبت هم بداں بود. پس محبت را حب باسم محل آں نام کرده اند. ازانچه
قرارش اندر حبۂ دل است. و عرب نام کنند چیزے را باسم موضع آں. و نیز گویند که ماخوذ است
از حباب الماء و غلیانه عند المطر الشدید. آں غلیان آبی بود اندر حال باران عظیم. پس
محبت را حب نام کردند. لانه غلیان القلب عند الاشتیاق الی لقاء المحبوب. پیوسته
دل دوست اندر اشتیاق رویت دوست مضطرب و بیقرار باشد. چنانکه اجسام با روح

مشتاق باشد. و چنانکه قیام جسم بروح بود، قیام حب بمحبت بود. و قیام محبت برویت و وصلت محبوب. و اندرین معنی گوید. شعر

اذا تمنی الناس روحا و راحة   تمنیت ان القاک یا عز خالیا

و نیز گویند که حب اسمیست مر صفائی مودت را موضوع. زانچه عرب مر صفائی بیاض چشم انسان را حبة الانسان خوانند. چنانکه صفائی سویدای دل را حبة القلب. پس این یکی محل محبت آمد و آن یکی محل رویت. ازین معنی بود که دل و دیده اندر دوستی متقارن بود. اندرین معنی گوید. شعر

القلب یحسد عینی لذة النظر   والعین تحسد قلبی لذة الفکر

فصل - بدانکه محبت اندر استعمال علما بر سه وجه است. یکی بمعنی ارادت بود که محبوب بے سکون نفس، و میل و هوا و تمنی قلب و استیناس. و تعلق این جمله بر قدیم روا نباشد. و این جمله معانی مخلوقات را باشد. با یکدیگر و اجناس را. و خداوند تعالی مستغنی و متعالیست ازین جمله علوا کبیرا. و دیگر بمعنی احسان باشد و تخصیص بنده که او را برگزیند، و بدرجهٔ کمال ولایت رساند، و بگونه گونه کرامتش مخصوص گرداند. و سه دیگر بمعنی ثنا جمیل بر بنده. و گروهی از متکلمان گویند که محبت حق که خبر داده است ما را از جملهٔ صفات سمعی است. چون وجه و ید و استوا که اگر کتاب و سنت بدان ناطق نبودی، وجود آن مر حق تعالی را از روی عقل مستحیل بودی. پس آن محبت را اثبات کنیم و بگوییم بدان. اما اندر تصرف کردن آن توقف کنیم. و مراد این طائفه آنست که روا ندارند باطلاق این نفس مر حق تعالی را. و این جمله اقاویل است که یاد کردیم. و من تراحقیقت این بیان کنم انشاء الله تعالی. بدانکه محبت حق تعالی مر بنده را ارادت خیر وے باشد و رحمت کردن بروے. و محبت اسمی است از اسامی ارادت. چون رضا و سخط و رحمت و رافت. و بدانچه بدین ماند. و محل این اسامی جز بارادت حق نشاید کرد. و این یک صفت است قدیم او را، که بدین صفت خواهانست مر افعال خود را. پس اندر حکم مبالغت و اظهار فعل بعضے ازین صفات اخص بعضے است. و فی الجمله محبت خداوند مر بنده را آنست که بروے نعمت بسیار کند. و او را اندر دنیا و عقبی ثواب دهد. و از محل عقوبت ایمن گرداندش. و ویرا از معصیت معصوم دارد. و احوال رفیع و مقامات سنی ویرا کرامت کند. و سرش را از التفات اغیار بگسلاند. و عنایت ازلی را بدو پیوندد تا از کل مجرد شود. و مر طلب رضائے ویرا مفرد شود. و چون حق تعالی مر بنده را بدین معانی مخصوص گرداند آن تخصیص ارادت وے را نام محبت نهند. و این مذهب حارث محاسبی و جنید و جماعتے

از مشایخ است. و مسلک فقهای فریقین. و متکلمان سنت بیشتر هم برین اند. و آنکه گویند که محبت
حق بمعنی ثنای جمیل است بر بنده. ثنای وی کلام وی بود. و کلامش نامخلوق است. و نامخلوق
را با مخلوق هیچگونه پیوند نباشد. و آنکه گویند بمعنی احسان است. احسان وی فعل وی بود. و بحکم معنی
متقاربست این اقاویل. و حکم جمله موجود. اما محبت بنده مر خداوند را عزوجل صفتی است. که اندر دل
مومن مطیع پدیدار آید بمعنی تعظیم و تکبیر. تا رضای محبوب را طلب کند. و اندر طلب رویت وی بے خبر
گردد. و اندر آرزوی قربت وی بیقرار گردد. و بیدون وی باکس قرار نیابد. و خوی با ذکر وی کند
و از دون ذکر وی تبرا کند. که آرام بر وی حرام شود. و قرار از وی نفور گردد. و از جمله مالوفات
و مستانسات منقطع شود. و از هواها اعراض کند. و بسلطان دوستی اقبال کند. و مر حکم آنرا گردن
نهد. و بنعوت کمال مر حق تعالی را بشناسد. و روا نباشد که محبت خالق مر او را از جنس محبت خلق
باشد مر یکدیگر را. که آن میل بود باحاطت و ادراک محبوب. و این صفت اجسام بود. پس محبان
حق تعالی مستهلکان قرب وی باشند نه طالبان کیفیت وی. از آنچه طالب بخود قایم بود و اندر
دوستی. و مستهلک بمحبوب قایم بود. و دوسترین محبان اندر معرکه گاه محبت مستهلکانند و مقهوران
از آنچه محدث را بقدیم جز بقهر قدیم او را وصل نباشد. و هر که تحقیق محبت را معلوم کند ابهام نماند
و اشکال برخیزد. و شبهت نماند. پس محبت بر دو گونه باشد. یکی محبت جنس بجنس. و آن میل و توطن نفس
باشد. و طالب ذات محبوب از راه ممارست و ملاصقت. و دیگر محبت جنس بناجنس. و آن طلب
قرار کند تا با صفتی از اوصاف محبوب بیارامد. و انس گیرد. چون شنیدن کلام. و یا دیدن دیدار
وی. و گروهیدگان که اندر محبت حق گروند. بر دو قسم اند. یکی آنکه انعام و احسان حق بر خود بینند. و
رویت انعام و احسان محبت منعم و محسن تقاضا کند. و دیگر آنکه کل انعام را از غلبهٔ دوستی اندر
محل حجاب نهند. و راه ایشان از رویت نعم بمنعم بود. و این راه از منعم عالی تر است. و الله
اعلم بالصواب.

فصل - و در جمله محبت اندر میان همه اصناف خلق معروف است. و بهمه زبانها
مشهور. و اندر همه لغات مستعمل. و هیچ صنف از عقلا مر آنرا بر خود نتوانند پوشید. و از مشایخ
این طایفه سمنون المحب رضی الله عنه اندر محبت مذهبی و مشربی دارد مخصوص. و گوید که محبت
اصل و قاعدهٔ راه حق تعالی است. و احوال و مقامات منازل اند مبنی بر آن. و اندر هر منزل و محل
که طالب بدان باشد زوال بدان روا باشد. جز اندر محل محبت که بهیچ حال زوال بدان

روا نباشد ما وام تا راه موجود بود. و مشایخ دیگر جمله اندرین معنی با وی موافقت کرده‌اند، اما بحکم آنکه این اسم عام بود و ظاهریان خواستند که حکم این معنی اندر میان خلق پوشیده شود، و اسم را مبدل کنند. اندر تحقیق وجود معنی آن پس صفای محبت را صفوت نام کردند. و محب را صوفی خواندند و گروهی مر ترک اختیار محب را اندر اثبات اختیار حبیب فقر خواندند. و محب را فقیر نام کردند. زانچه کمترین درجه اندر محبت موافقت است. و موافقت حبیب و حب حبیب غیر مخالفت بود و من اندر ابتدای کتاب حکم فقر و صفوت را کشف گردانیده‌ام. و اندرین معنی آن پیر بزرگوار گوید رحمة الله علیه. الحب عند الزهاد. اظهر من الاجتهاد. حب نزدیک زهاد ظاهرتر از اجتهاد است بمعروفی. و عند التائبین اوجد من انین و حنین. و نیز تائبان آسان یابند ترا از ناله و فغان. و عند الاتراک اشهر من الفتراک. و نزدیک ترکان مشهورتر از آلت سواری ایشان وهی الحب عند الهنود. اظهر من صبی المحمود. و رحم و لعب. و محبت نزدیک هندوان اندر شهر کی چون زخم محمود است اندر هندوستان. و قصة الحب و الحبیب عند الروم اشهر من الصلیب. و قصهٔ حب و حبیب اندر روم ظاهرتر از صلیب است. و قصة الحب فی العرب ادب. فی کل حی منه طرب. او ویل و هرب و حزن. و محبت اندر عرب ادب است اندر هر حی. و یا طربی و یا حزنی و یا نیلی و یا ویلی. و مراد ازین جمله آنست که هیچ جنس مردم نیست که وی را اندر غیبت کاری نه افتاده است. که نه از محبت اندر دل فرحی دارد با فرحتی. و یا دلش بشراب آن مست است. و یا از قهر آن مخمور. زانچه ترکیب دل از انزعاج و اضطراب است. و بحکم عقل اندر دوستی شرالبست. و دل را محبت چون طعام و شرالبست. و هر دل که از محبت خالیست آن دل خرالبست. و تکلف را بدفع و جلب آن راه نیست. و نفس از لطائف آنچه بر دل گذرد آگاه نیست. و عمر بن عثمان مکی رحمة الله علیه اندر کتاب محبت گفته است. که خداوند تعالیٰ دلها را پیش از تنها بیافرید بهفت هزار سال. و اندر مقام قرب بداشت. و جانها را پیش از دلها بیافرید بهفت هزار سال. و اندر درجهٔ انس بداشت. و سرها را پیش از جانها بیافرید بهفت هزار سال. و اندر درجهٔ وصل بداشت. و هر روز سیصد و شصت بار بکشف جمال بر سر تجلی کرد. و سیصد و شصت نظر کرامت کرد. و کلمهٔ محبت سرها را بشنوانید. و سیصد و شصت لطیفهٔ انس بر دل ظاهر کرد. تا جمله اندر کون نگاه کردند و از خود کسی گرامی تر ندیدند. زهوی و فخری اندر میان ایشان پدیدار آمد. حق جل جلاله بدان سبب مر ایشان را

امتحان کرد. سر اندر جان بندان کرد. و جان را اندر دل محبوس گردانید. و دل را اندر تن بازداشت
آنگاه عقل را اندر ایشان مرکب گردانید. و انبیا فرستاد. و فرمانها داد. آنگاه هر کسے از ایشان مر آن
مقام خود را جویان شدند. حق تعالی نماز فرمود ایشان را. تا تن اندر نماز شد. و دل بمحبت پیوست.
جان بقربت رسید. سر بوصلت قرار گرفت. و در جمله عبارات از محبت نه محبت بود. زانچه محبت
حال است. و حال هرگز قال نباشد. و اگر عالمے خواهند که محبت را جلب کنند نتوانند کرد. و اگر
تکلف کنند تا دفعش کنند هم نتوانند کرد. که حال از مواهب است نه از مکاسب. و اگر همه
عالم جمع شوند تا محبت را جلب کنند بکسے که طالب آن بود نتوانند. و اگر خواهند تا دفع کنند
از کسے که اهل آن بود عاجز شوند. که آن الهی است. و آدمی لاهی. و لاهی الهی را ادراک نتواند کرد.
والله اعلم

فصل. اما اندر عشق مشائخ را سخن بسیار است. گروهے از این طائفه عشق بر حق تعالی
روا داشته اند. اما از حق تعالی روا نباشد. و گفته اند که عشق صفت منع باشد. از محبوب. و
بنده ممنوع است از حق. و حق تعالی ممنوع است از بنده. پس عشق بر بنده جائز بود. و
بر وے روا نباشد. و باز گروهے گفتند که بر حق تعالی بنده را هم عشق روا نباشد. از آنچه عشق تجاوز
از حد بود. و حد او تعالی محدود نیست. و باز متاخران گفتند که عشق اندر دو جهان درست
نیاید. بجز بطلب ادراک ذات. و ذات حق تعالی مدرک نیست. و محبت با صفت درست
آید. پس با بنده را عشق درست نیاید با وے. و نیز گویند که عشق بجز بمعاینه صورت نگیرد. و
محبت بخبر روا باشد. چون عشق بنظر بود بر حق روا نبود. که اندر دنیا کس او را ندید. و چون از
حق تعالی این خبر بود. هر یکے بدان دعوی کردند. که اندر خطاب همه یکسانند. پس حق تعالی
بذات مدرک و محسوس نیست. تا خلق را با وے عشق درست آید. و چون او بصفات و افعال
محسن و منعم اولیا ست محبت بصفات درست آید. ندیدی که چون یعقوب را علیه السلام
محبت یوسف مستغرق گردانید. اندر حال فراق. و چون بوے پیراهن بیافت چشمهاش
روشن و بینا شد. و چون زلیخا را عشق یوسف مستهلک گردانید تا وصلت یوسف نیافت
چشم باز نیافت. و این طریقے بس عجب است که یکے هوا پرورد. و یکے هوا گذارد. و نیز گفته اند
که عشق را ضد نیست. و حق تعالی را ضد نیست. باید تا آن هر دو روا باشد. و اندرین فصول لطیف
بسیار است. اما من از خوف تطویل را بدین مقدار کفایت کردم. والله اعلم بالصواب

فصل - و مشایخ این طایفه را اندر تحقیق دوستی رموز بیش از آنست - که مر آن را احصا توان کردن - و من سخنے از آن گفته ایشان بیارم اندرین کتاب - تا وجه تبرک بجائے آورده باشم ان شاء اللہ عزوجل - استاد ابوالقاسم قشیری گوید رحمۃ اللہ علیہ - المحبة محو المحب بصفاته و اثبات المحبوب بذاته - محبت آن بود که محب کل اوصاف خود را اندر حق طلب محبوب خود نفی کند مر اثبات ذات حق را یعنی چون محبوب باقی بود و محب فانی - و غیرت دوستی را بقائے محبوب نفی کند - تا ولایت مطلق وے را گردد - و فنائے صفت محب جز باثبات ذات محبوب نباشد - و روا نباشد که محب بصفت خود قائم بود - که اگر او بصفت خود قائم بودے از جمال محبوب بے نیاز بودے - چون بدانست که حیاتش بجمال محبوب است - طالب نفی اثبات اوصاف خود باشد بضرورت - زانچه معلوم وی است که بصفت خود از محبوب محجوب است - پس از دوستئ دوست دشمن خود گشت - و معروف است که چون حسین بن منصور را رضی اللہ عنه بردار کردند آخرین سخنانش این بود - حب الواحد افراد الواحد له - محب را آن بسنده باشد که هستی او از راه دوستی پاک گرداند - و ولایت نفس اندر وی بوی برسد - و متلاشی شود - و ابویزید بسطامی گوید رضی اللہ عنه - المحبة استقلال الکثیر من نفسک - و استکثار القلیل من حبیبک محبت آن بود که بسیار خود اندک دانی - و اندک دوست بسیار - و این معاملت حق است بر بنده که نعمت دنیا و آنچه در دنیا داده است به بنده اندک خوانده - و گفت قُلْ مَتَاعُ الدُّنْیَا قَلِیْلٌ - بگو یا محمد صلی اللہ علیہ وسلم که متاع دنیا اندک است - آنچه بشما داده ام - آنگاه اندرین همه اندک - و جائے اندک - و متاع اندک - مر ذکر اندک ایشان را بسیار گفت - وَالذَّاکِرِیْنَ اللّٰهَ کَثِیْرًا وَّالذَّاکِرَاتِ تا خلق عالم بدانند که دوست بر حقیقت خداوند است - که این صفت مر خلق را درست نیاید - از آنچه از حق به بنده هیچ بسیار هیچ چیز اندک نیست - و از آن خلق همه اندک بود - و سهل بن عبد اللہ تستری گوید رحمۃ اللہ علیہ - المحبة معانقة الطاعات - و مباینة المخالفات - محبت آنست که با طاعات محبوب دست آغوش کنی - و از مخالفات وے اعراض کنی - و جدا شوی - زانچه هر گاه که دوستی اندر دل قوی تر بود فرمان دوست بر دوست آسان تر بود - و این رد آن گروه است از ملاحده - که گویند بنده اندر دوستی بدرجه رسد که طاعت از وے برخیزد - و این زندقه محض باشد - زانچه محال باشد که اندر حال صحت عقل حکم تکلیف از بنده ساقط شود - زانچه اجماع است که شریعت محمد صلی اللہ علیہ وسلم هرگز منسوخ نشود - و چون از یک کس برخاستن تکلیف آن روا باشد - اندر

حالِ صحت عقل پس از جملہ روا باشد۔ واین زندقہ محض باشد۔ و باز مغلوب و معتوہ را حکم دیگر است۔ و عذرے دیگر۔ اما روا باشد کہ بندہ را خداوند تعالیٰ اندر دوستی خود بدرجہ رساند کہ رنج گذاردن طاعت ازوے برخیزد۔ ازانچہ رنج امر بہ مقدار محبت آمر صورت گیرد۔ ہر چند کہ محبت قوی تر باشد رنج گذاردن طاعت بروئے سہل تر بود۔ و این معنی ظاہر است اندر حال پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم کہ چوں از حق بدو قسم آمد۔ کہ لعمرک وے چنداں عبادت کرد بشب و روز کہ از ہمہ کارہا باز ماند۔ و پایہائے مبارک او بیاماسید۔ تا خداوند تعالیٰ گفت طٰہٰ مَا اَنْزَلْنَا عَلَیْکَ الْقُرْاٰنَ لِتَشْقٰی۔ و نیز روا بود کہ اندر حال گذاردن فرمان رویت گذاردن از بندہ برخیزد۔ چنانکہ سید عالم صلی اللہ علیہ وسلم گفت۔ انہ لیغان علی قلبی۔ و انی استغفر اللہ فی کل یوم سبعین مرۃ۔ و ہر روز ہفتاد بار من بر کردار خویش استغفار کنم۔ ازانچہ بخود و بکردار خود مے نگریست۔ تا معجب شدے بطاعت خود۔ بلکہ بتعظیم امر حق مے نگریست۔ و ہمے گفت کہ ایں کردار من سزائے وے نیست۔ و سمنون محب گوید ذھب المحبون للہ لشرف الدنیا والاخرۃ۔ لان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال المرأ مع من احب۔ دوستانِ خدائے عزوجل اندر شرفِ دنیا و آخرت اند۔ زانچہ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم کہ مرد با و بآنکس باشد کہ او را دوست دارد پس ایشاں اندر دنیا و عقبیٰ با حق باشند۔ و خطا روا نباشد۔ بآنکہ با وے بود پس شرف دنیا آں بود کہ حق با ایشان است۔ و شرفِ عقبیٰ آنکہ ایشاں با حق باشند۔ و یحییٰ معاذ الرازی گوید رضی اللہ عنہ۔ حقیقۃ المحبۃ لا ینقص بالجفاء۔ ولا یزید بالبر والعطاء۔ محبت بجفا کم نشود۔ و بہ نیکوئی و عطا زیادت نہ۔ زانچہ ایں ہر دو اندر محبت سبب اند۔ و اسباب اندر حال وجود اعیان متلاشی بود و دوست را بلائے دوست خوش باشد۔ و جفا و وفا اندر طریق محبت متساوی بود۔ چوں محبت حاصل بود وفا چوں جفا باشد۔ و جفا چوں وفا۔ و اندر حکایات معروف است کہ شبلی را بتہمت جنون اندر بیمارستان بردند۔ و باز داشتند۔ و گروہے بیامدند تا او را زیارت کنند۔ وے گفت۔ من انتم قالوا احباءک۔ فرماھم بالحجارۃ۔ فَفَرُّوا۔ سنگ اندر ایشاں انداختن گرفت ایشاں بہزیمت شدند تا وے گفت۔ لو کنتم احبائی لما فررتم من بلائی فاصبروا من بلائی۔ اگر دوستان من اید چرا اگر یختید از بلائے من۔ کہ دوستاں از بلائے دوست نگریزند۔ اندریں معنی سخن بسیار است۔ و من بدیں مقدار بسندہ کردم۔ واللہ اعلم بالصواب۔

کشف الحجاب السادس فی الزکوٰۃ۔

قال اللہ تعالیٰ اقیموا

الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّکٰوۃَ - و مانند این آیات و اخبار بسیار است - و از احکام فرائض ایمان یکے زکوٰة است واجب بر آنکه واجب شود - و از آن اعراض روا نیست - اما زکوٰة بر اتمام نعمت واجب شود - چون دویست درم که نعمتی تمام بود - و اندر تحت تصرف کسی باشد بحکم ملک بروے پنج درم واجب شود - و بیست دینار هم نعمتی تمام بود - از آن نیم دینار واجب شود - و پنج اشتر نعمتی تمام بود - از آن یک گوسفند واجب شود - و آنچه بدین ماند از اموال - اما جاه نیز زکوٰة بود - چنانکه مال را از آنچه آن نیز نعمتی تمام بود - که رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم - ان اللّٰه تعالیٰ فرض علیکم زکوٰة جاهکم کما فرض علیکم زکوٰة مالکم - و نیز گفت ان لکل شیئ زکوٰة و زکوٰة الدار بیت الضیافة - و حقیقت زکوٰة گزاردن شکر نعمت بود - هم از آن جنس نعمت تندرستی نعمت عظیم است - و هر عضوے را زکوٰتے است - و آن آنست که کل اعضائے خود را مشغول عبادت دارند - و بهیچ لهو و لعب در نگذارند - تا حق زکوٰة نعمت گزارده باشند - پس نعمت باطن را نیز زکاتے باشد - و حقیقت آن را احصا نتوان کرد از بسیاری که هست پس هر آن را نیز زکاتے باید اندر خود آن - و آن عرفان نعمت بود ظاهری و باطنی - چون بنده بدانست که نعمت حق تعالیٰ بر وے بیکرانست - شکر بیکرانه بگزارد - و آن شکر بیکرانه گزاردن زکوٰة نعمت بیکرانه بود - و در جمله زکوٰة نعمت دنیا بنزدیک این طائفه محمود نباشد - زانکه بخل هر در را ستوده باشد و بخلے تمام باید - تا دویست درم را کسے در بند کند - و یکسال اندر تحت تصرف خود محبوس گرداند - آنگاه پنج درم از آن بکسے بدهد - و چون کریمان را طریق بذل مال باشد - و سیرت سخاوت پس زکوٰة از کجا واجب شود - و در حکایات یافتم که یکے از علمائے ظاهر بحکم تجربه مر شبلی را پرسید - از زکوٰة که چه باید داد گفت - چون بخل موجود بود - و مال حاصل از هر دویست درم پنج درم بباید داد - و از هر بیست دینار نیم دینار - بمذهب تو - اما بمذهب من هیچ چیز ملک نباید کرد - تا از مشغله زکوٰة رسته باشی - گفت امام تو اندرین مسئله کیست - گفت ابوبکر صدیق رضی اللّٰه عنه که هر چه داشت بداد - و رسول صلی اللّٰه علیه وسلم او را گفت - ما خلفت لعیالک گفت اللّٰه و رسوله - و از امیر المؤمنین علی رضی اللّٰه عنه روایت کنند که گفت اندر قصیده - شعر

فما وجبت علیّ زکوٰة مال وهل تجب الزکوٰة علی الجواد

پس مال کریمان مبذول باشد - و ایشان بمال بخیلی نکنند - و نه بر کس خصومت - زانچه ایشان را ملک نباشد - اما اگر کسے مر جهل را ارتکاب کند - و گوید که چون مرا مال نیست از علم زکوٰة مستغنی ام - این محال بود - زانچه آموختن علم فرض عین است - و استغنا نمودن از علم کفر محض بود -

و از فتنه‌های زمانه یکی این است که مدعیان صلاح و فقر بجهل علم را ترک میکنند. مصنف گوید که وقتی من جماعتی را از متصوفه که مبتدی بودند عبارت تلقین میکردم. جاهلی اندر افتاده و من باب صدقة الابل میگفتم. و حکم بنت لبون و بنت مخاض و حقه را ظاهر میکردم. آن مرتکب جهل را دل از شنیدن این سخن تنگ شد برخاست. و گفت مرا شتر نیست تا علم بنت لبون بکار آید. گفتم ای بار هم چنانکه مر دادن زکوٰة را علم باید ستدن آن را نیز باید اگر کسی بنت لبونی فرا تو دهد و بستانی آنگاه بترک علم بنت لبون هم نشاید گرفت. و اگر کسی را مال نباشد و یا نیست مال نیز نباشدش هم فرض علم از وی بیفتد. فنعوذ بالله من الجهل

فصل — و از مشایخ متصوفه بوده‌اند که زکوٰة بستده‌اند و کسی بوده است که نستده آنانکه فقرشان باختیار بوده است نستده‌اند که مال جمع نکنیم تا زکوٰة نباید داد. و از ارباب دنیا هم نستانیم تا ید ایشان علیا بود و از آن ما سفلی. و آنانکه اندر فقر مضطر بوده‌اند بستده‌اند نه مر بایست خود را. بلکه بدان آن خواسته‌اند که فریضه از گردن برادر مسلمان بردارند. و چون نیت این بود ید علیا این باشد نه آن. اگر دست دهنده علیا بودی و دست ستاننده سفلی باطل بودی این معنی قول خدای عزوجل وَیَأخُذُ الصَّدَقَاتِ. و بایستی تا زکوٰة دهنده فاضلتر بودی از ستاننده. و این اعتقاد عین ضلالت بودی پس ید علیا آن باشد که چیزی بحکم وجوب از برادر مسلمان بستاند تا بار آن از گردن وی بیفتد. و درویشان دنیایی نیند. بلکه ایشان عقبایی اند که اگر عقبایی آن بار از گردن دنیایی برنگیرد و حکم فریضه بر وی لازم بود. و بقیامت بدان ماخوذ باشد پس حق تعالی اهل عقبای را بایستگی سهل امتحان کرد تا دنیاییان آن بار فریضه را از گردن خود بتوانستند گذارد. ولامحاله ید علیا ید فقرا باشد که بر موافقت حق شرع حق خود ستاننده است. از آنکه حق خدای تبارک و تعالی بر وی واجب بود. و اگر ید ستاننده ید سفلی بودی چنانکه گروهی از اهل حشو می‌گویند باید پیغمبران بایستی که ید سفلی بودی که ایشان حق خدای تعالی می‌بستدندی و بشرط مصرف می‌رسانیدندی و به غلط نه. و می دانند که مر بستده‌اند. و از پس پیغمبران ائمه دین هم برین بوده‌اند که حق بیت المال می‌بستده‌اند. و بر غلط است آنکه ید ستاننده را سفلی گوید. و ید دهنده را علیا داند. و این هر دو اصلی قویست اندر تصوف. و مضمون این محل باب الجود و السخاوت بود و من طرفی بدین پیوندم. و بالله التوفیق والعصمة

باب الجود والسخا

پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم السخی قریب من الجنة. وبعید من النار. والبخیل قریب من النار. وبعید من الجنة. بنزدیک علما جود و سخا هر دو بیک معنی باشد اندر صفات خلق. اما مر حق تعالی را جواد خوانند. و سخی نخوانند. مر جود توقیف و عدم توقیف را که وی خود را بدین نام نخوانده است واز رسول صلی الله علیه وسلم نیز خبری نیامده است. و باجماع امت و اهل سنت روا نیست که کسی مر خداوند تعالی عالم است. و باجماع امت او را عالم شاید خواند. اما عاقل و فقیه نشاید خواند اگرچه این هر سه بیک معنی بود. نام عالمی بروی اطلاق کردند مر صحت توقیف را. وازین دو نام احتراز کردند مر عدم توقیف را. همچنان نام جواد او را اطلاق کردند مر صحت توقیف را. و اندر سخی احتراز کردند مر عدم توقیف را. و مردمان فرقی کرده اند میان جود و سخا. و گفته اند که سخی آن بود که اندر جود تمیز کند. و آنچه کند بوصول غرضی و سببی باشد. واین مقام ابتدا بود اندر جود. و جواد آنکه تمیز نکند و گردش بی غرض باشد. و فعلش بی سبب. واین حال دو پیغمبر بود صلوات الله علیهما السلام یکی خلیل. و دیگر حبیب. و اندر اخبار صحاح آمده است. که ابراهیم علیه السلام چیزی نخوردی تا مهمان نیامدی. وقتی سه روز بود که تا کسی نیامده گبری به در سرای او بگذشت وی را گفت تو چه مردی. بگفت گبرم. گفتا که مهمانی و کرامت مرا نشائی. تا از حق تعالی بدو عتاب آمد که کسی را که من هفتاد سال بپروردم ترا گرائی نکرد. که کرده فرادی دهی. و باز چون پسر حاتم بنزدیک سید عالم اندر آمد. ردای خود برگرفت. و اندر زیر وی بگسترانید. و گفت. اذا اتکم کریم قوم فاکرموه. و آنکه تمیز کرد و دریغ داشت. و آنکه نداشت طیلسان نبوت بساط کافری گردانید. از آنچه مقام ابراهیم علیه السلام مقام سخاوت بود. و از آن پیغمبر ما صلی الله علیه وسلم جود. و نیکوترین مذهب اندرین معنی آنست. که گفته اند که جود متابعت خاطر اول بود. و چون خاطر ثانی مر اول را غلبه کند. علامت بخل باشد. و اهل تحصیل مر آنرا بزرگ داشته اند. که لامحاله خاطر اول از حق باشد. و یافتم که اندر نیشاپور مردی بود بازرگان. که پیوسته بمجلس شیخ ابوسعید می بود. روزی از شیخ مر درویشی چیزی خواست. آن مرد گفت من دیناری داشتم. و قراضه. خاطر اول مرا گفت که دیناری بده. و خاطر دیگر گفت که قراضه بده. من قراضه بدو بدادم. چون شیخ فراسر سخن شد. از وی بپرسیدم. که روا باشد که کسی حق را منازعت کند. شیخ گفت تو منازعت

کردی کہ وے گفت دینارے بارہ۔ و تو قراضہ دادی۔ و نیز یافتم کہ شیخ ابو عبد اللہ رودباری بخانہ
مریدے اندر آمد۔ و وے خاطر نبود۔ بفرمود تا متاع خانۂ وے را ببازار بردند۔ چوں مرید اندر آمد بدان
معنی خرم شد۔ اما ہیچ چیز نگفت بحکم انبساط شیخ۔ و چوں زن اندر آمد و آں معنی بدید اندر خانہ شد۔
و جامۂ خود بکند۔ و اندر انداخت۔ و گفت ایں ہم از جملۂ متاع خانہ است۔ و ہماں حکم دارند۔
مرد بانگ بروے زد۔ گفت ایں تکلف است کہ کردی۔ و اختیار۔ زن گفت اے مرد آنچہ شیخ
کرد جود او بود۔ باید کہ ملک نفس خود را تکلفے کنیم۔ تا جود ما نیز پیدا آید۔ مرد گفت بلے چوں ما
شیخ را بجود مسلم کردیم آنرا از ما عین جود بود۔ و جود اندر صفت آدمی تکلف بود۔ و مجاز۔ و پیوستہ
مرید باید کہ ملک و نفس خود را بسبد ول دارد اندر موافقت امر خداوند عزوجل۔ و از آں بود کہ
سہل بن عبد اللہ گفت رضی اللہ عنہ الصوفی دمہ ھدر و ملکہ مباح۔ و از شیخ ابو مسلم
فارسی شنیدم کہ گفت۔ وقتے با جماعتے عزم حجاز کردم۔ و اندر نواحی حلوان کردان راہ ما بگرفتند۔
و خرقہا کہ داشتیم از ما جدا کردند۔ ما نیز با ایشاں بنیاویختیم۔ و فراغ دل ایشاں اندراں بجستیم۔ یکے
اندر میان ما بود کہ اضطرابے میکرد۔ کردے شمشیر کشید۔ و قصد کشتن وے کرد۔ و ما جملہ آں کرد
را شفاعت کردیم۔ گفت روا نباشد کہ من ایں کذاب را زندہ بگذارم۔ لا محالہ ایں را بخواہم کشت
ما علت کشتن از وے بپرسیدیم۔ گفت از آنچہ وے صوفی نیست۔ و اندر صحبت اولیا خیانت میکند
اینچنیں کس نا بودہ بہ۔ گفتیم از برائے چہ گفت۔ ز آنچہ کمترین درجہ مر متصوفہ را جود است۔ و او را اندریں
خرقہ پارہ چندیں بند است۔ ایں چگونہ صوفی باشد۔ کہ چندیں خصومت با یاران خود میکند۔ کہ
ما چندیں سال است تا کار شما میکنیم و راہ شما مے زدیم۔ و علائق از شما قطع میکنیم۔ و گویند کہ
عبد اللہ بن جعفر بنخیل گروہے برگذشت۔ غلامی حبشی را دید کہ گوسفندان کردی۔ و سگے آمدہ بود
و پیش وے نشستہ۔ وے قرص بیروں کشیدہ فرائے داد۔ و دیگر و سہ دیگر۔ عبد اللہ فرا پیش
وے رفت۔ و گفت اے غلام قوت تو ہر روز چند است۔ گفت آنچہ دیدی۔ گفت چرا بدیں
سگ دادی۔ گفت از آنچہ ایں جائے سگاں نیست۔ و از راہ دور بدیں جا بامید آمدہ است۔
و از خود نہ پسندیدم۔ کہ رنج وے ضائع کنم۔ عبد اللہ را آں سخن خوش آمد مر آں غلام بروے دعا
کرد۔ و گوسفندان صدقہ داد۔ و مال سبیل کرد۔ و از انجا برفت۔ مردے بدر سرائے حسن بن علی رضی
اللہ عنہما آمد۔ و گفت اے پسر پیغمبر خدا مرا چہار صد درم وام است۔ حسن رضی اللہ عنہ فرمود
تا چہار صد درم بدو دادند۔ و گریاں اندر خانہ شد۔ گفتند چرا میگری اے فرزند پیغمبر۔ گفت

زانچه در تفحص حال این مرد تقصیر کردم۔ تا وبرا بذل سوال آوردم۔ و ابوسهل صعلوکی هرگز صدقه بر دست هیچ درویشے ننهادے۔ و چیزے که بخشیدے اندر دست کس ندادے۔ بر زمین نهادے۔ تا برداشتندے۔ از وے پرسیدند۔ گفت دینار را آن خطر نیست که اندر دست مسلمانے باید داد۔ تا ید من علیا باشد و ید وے سفلی شود۔ و از پیغمبر صلی الله علیه وسلم مے آید که دو من مشک اورا ملک حبشه فرستاد۔ وے بیکبار اندر آب کرد۔ و بر خود و بر یاران خود مالید۔ و از انس رضی الله عنه مے آید که مردے بنزدیک سید عالم صلی الله علیه وسلم آمد۔ سید عالم وے را یک وادی میان دو کوه پر گوسفند بخشید۔ چوں وے بقوم خود باز گشت۔ گفت یا قوم مسلمان شوید۔ که محمد عطا مے بخشد که وے از درویشی نترسد۔ و هم از انس رضی الله تعالی عنه روایت کنند که سید عالم علیه السلام را هشتاد هزار درم بیاوردند۔ و آن بر گلیمے فرو ریخت۔ و تا آن همه را ز داد از جائے برنخاست۔ علی گوید کرم الله وجهه که من نگاه کردم اندران حال سنگے بر شکم بسته بود از گرسنگی۔ و من دیدم درویشے را از متاخران که سلطانے سیصد درم سنگ زر ساده فرستاد۔ که این بگیر وے بگرمابه شد۔ و این جمله بگرمابیان داد۔ و برفت۔ و پیش ازین اندر مذهب نوریان در باب ایثار اندرین معنی کلمات گفته ام۔ و اینجا برین اختصار کردم۔ و الله اعلم بالصواب ٭

کشف الحجاب السابع فی الصوم

خداوند گفت عز و جل۔ یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا کُتِبَ عَلَیْکُمُ الصِّیَامُ الآیة پیغمبر علیه السلام گفت که جبریل علیه السلام مرا خبر داد۔ که خدائے تعالی گفت۔ الصوم لی و انا اجزی به یعنی روزه از من است و جزائے آن من اولترم۔ زانچه عبادت صوم سریست۔ که بظاهر هیچ تعلق ندارد۔ و غیر را اندران هیچ نصیبے نیست و جزائے آن ازین سبب بے نهایت بود۔ و گفته اند که دخول بهشت خلق را برحمت بود۔ و درجه بعبادت۔ و خلود بجزائے روزه۔ زانچه حق تبارک و تعالی گفت۔ انا اجزی به۔ و جنید گفت رح الصوم نصف الطریقة۔ روزه داشتن نیمه از طریقت است۔ و از مشائخ دیدم که روزه پیوسته داشتندے۔ و دیدم که جز ماه رمضان نداشتندے۔ و آن التماس مر اجر را بود۔ و این ترک اختیار خود دیدار او۔ و دیدم که روزه داشتندے۔ و کس ندانستندے۔ چوں طعام پیش آوردندے بخوردندے و این موافق تر است مر سنت را۔ در خبر است از عائشه و حفصه رضی الله عنهما که پیغمبر صلی الله علیه وسلم بنزدیک ایشان اندر آمد۔ و گفتند۔ انا قد خبئنا لک حیسا قال علیه السلام اما انی کنت اردت الصوم ولکن قربیه سا صوم یوما مکانه۔ و دیدم که ایام بیض و عشره هائے ماه مبارک روزه بداشتندے و در جب

وشعبان و رمضان نیز بداشتندے۔ و دیدم کہ صوم داؤد نیز بداشتندے۔ کہ آنرا پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم خیر الصیام خوانده است۔ و آں صوم روزے بود۔ و فطر روزے دیگر۔ و قتے من بنزدیک شیخ احمد بخاری اندر آمدم۔ طبقے حلوا اندر پیش وے نہادہ بود۔ و ہمی خورد۔ و بمن اشارتے کرد من بر حکم عادت کودکے گفتم روزه سیدارم۔ گفت چرا گفتم بر موافقت فلاں۔ گفت درست نیاید مر خلق را بر خلق موافقت کردن من قصد کردم تا روزه بکشایم۔ گفت چوں از موافقت وے تبرا میکنی پس موافقت من مکن۔ کہ من ہم از خلقم۔ و ایں ہر دو چوں یکے باشد۔ و حقیقت روزه امساک باشد۔ و کل طریقت اندریں مضمر است۔ و کمترین درجہ اندر روزه گرسنگی است۔ کہ الجوع طعام اللہ فی الارض۔ گرسنگی طعام خدا ایست اندر زمین۔ و گرسنگی بہمہ زبانہا اندر میان خلق ستوده است۔ شرعاً و عقلاً۔ پس وجوب روزه یک ماه باشد پیوستہ بر عاقل و بالغ و مسلم و صحیح و مقیم۔ و ابتدائے آں از رویت ہلال ماہ رمضان تا شوال۔ و مر ہر روزے را نیتے صحیح باید۔ و شرطے صادق۔ امّا امساک را شرائط بسیار است۔ چنانکہ جوف را از طعام و شراب نگاہدارد۔ باید کہ چشم را از نظارۂ شہوت و گوش را از استماع غیبت۔ و زبان را از گفتن لغو۔ و آفت و تن را از متابعت دنیا۔ و مخالفت نگاہدارد۔ آنگاه ایں کس بحقیقت روزه دار باشد۔ کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت مر یکے را اذا صمت فلیصم سمعک۔ و بصرک۔ و لسانک۔ و یدک۔ و کل عضو منک۔ و نیز گفت ربّ صائم لیس لہ من صومہ الا الجوع والعطش۔ بسیار روزه دار را کہ فائده نیست مر او را از روزه جز گرسنہ بودن و تشنہ بودن۔ و من کہ علی بن عثمان الجلابی ام مر سید عالم را صلی اللہ علیہ وسلم بخواب دیدم گفتم یا رسول اللہ اوصنی گفت احبس حواسک۔ حواس خود را اندر حبس کردن تمامی مجاہدت باشد۔ از آنچہ کلیت علوم را حصول ازیں پنج در بود۔ یکے دیدن دیگر شنیدن سہ دیگر چشیدن چہار بوئیدن و پنجم بسودن و ایں پنج حواس سپاه سالاران علم و عقل اندر۔ و چہار را ازینہا محل مخصوص است۔ و یکے اندر ہمہ اندام شائع است چشم محل نظر است۔ کہ آں کون و لون بیند۔ و گوش محل سمع کہ آں خبر و صوت شنود۔ و کام محل ذوق کہ مزه و بے مزگی داند۔ و بینی محل شم۔ کہ آں بوئے خوش و گنده داند۔ و لمس را محل مخصوص نیست۔ و آں شائع است در ہمہ اعضاء۔ کہ آں نرمی و گرمی و سردی و درشتی داند۔ و ہیچ چیز نیست کہ آں معلوم آدمی نگردد۔ از علوم۔ کہ نہ حصولِ آں ازیں پنج در باشد۔ مگر بدیہی۔ و الہامے حق تعالیٰ۔ و اندراں آفت روا نباشد۔ و اندریں ہر درے ازیں حواس خمس صفوی و گذر لیست۔ چنانکہ علم و عقل و روح

را اندراں مساغ و مجال است بر نفس و ہوا را نیز ہست۔ کہ آں آلت مشترک است۔ میانِ طاعت و معصیت و سعادت و شقاوت۔ پس ولایت حق تعالیٰ اندر سمع و بصر و رویت و استماع خبر است۔ و ازاں نفس استماع دروغ و نظر شہوت و اندر لمس و ذوق و شم موافقت امر و متابعت سنت است۔ و ازاں نفس مخالفت فرمانِ حق و شریعت۔ پس باید تا روزہ دار بود این جملہ حواس را دربند کند۔ تا از مخالفت بموافقت آید تا روزہ دار بود۔ و روزہ از طعام و شراب کارِ کودکاں و فعل پیرزناں بود۔ و روزہ از لہو و مشرب و ہرب باید کرد۔ کہ خداوند تعالیٰ گفت۔ وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَّا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ۔ و نیز گفت أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا۔ ما ہم مطبوع را بیاز من طعام گردانیدیم و خلق را از برائے بازی بنافریدیم۔ پس امساک از لہو و حرام مے باید کرد نہ از اکلِ حلال۔ عجب دارم از انکہ گوید روزۂ تطوع دارم۔ و از فریضہ دست بدارد کہ معصیت ناکردن فریضہ است۔ و روزۂ تطوع پیوستہ داشتن سنت۔ فنعوذ باللہ من قسوۃ القلب۔ و چوں کسے را از معصیت عصمت بود ہمہ احوالِ وے صوم بود۔ و گویند کہ سہل بن عبداللہ تستری رضی اللہ عنہ آں روز کہ از مادر بزاد صائم بود۔ و روزے کہ از دنیا برفت ہم صائم بود۔ گفتند این چگونہ بود گفتند آں روز کہ مولودِ وے بود وقتِ صبح بود۔ تا نماز شام ہیچ شیر نخورد۔ و چوں از دنیا بیروں شد روزہ دار بود۔ و ایں روایت ابوطلحہؒ المالکی آورد۔ اما اندر روزۂ وصال نہی آمدہ است۔ از رسول علیہ السلام۔ کہ چوں وے وصال کردے صحابہ نیز بوے موافقت کردندے۔ گفت شما وصال مکنید۔ انی لست کاحدکم انی ابیت عند ربی یطعمنی و یسقینی۔ کہ من چوں شما نیستم کہ مرا از حق تعالیٰ ہر شب طعام و شراب آرند۔ پس اربابِ مجاہدت گفتند کہ این نہی شفقت است نہ نہی تحریم۔ و گروہے گفتند کہ خلاف سنت باشد وصال کردن۔ اما بحقیقت وصال خود محال بود۔ زانچہ چوں روز بگذشت شب روزہ نباشد و چوں عقد روزہ بشب بندد۔ وصال نباشد۔ و از سہل بن عبداللہ تستریؒ حکایت آرند کہ ہر پانزدہ روز یکبار طعام خوردے۔ و چوں ماہ رمضان بودے تا عید ہیچ طعام نخوردے و ہر شب چہار صد رکعت نماز کردے۔ پس این از امکانِ طاقت آدمیت بیروں است۔ و جز بشرب الٰہی نتواں کرد۔ و آں تائیدی باشد۔ کہ عین آں غذائے او گردد۔ و یکے را غذا طعام دنیا بود۔ و یکے را غذا تائیدِ مولیٰ۔ و معروف ست از شیخ ابو نصر سراج طاؤس الفقرا صاحب لمع کہ وے ماہ رمضان بہ بغداد فرا رسید۔ و اندر مسجد شونیزیہ او را خانہ بخلوت دادند۔ و امامی درویشاں

بدو تسلیم کردند. وے تا عید اصحاب را امامی میکرد. و اندر تراویح پنج ختم بکرد. هر شب خادم قرصی بدان در خانه آوردے. و بدو دادے. چون روز عید شد وے بنماز برفت. خادم در خانه نگاه کرد هر سی قرص بر جائے بود. و علی بن بکار رحمة الله علیه روایت کرد. که حفص مصیصی را دیدم که اندر ماه رمضان جز پانزدهم روز هیچ نخورد. و از ابراهیم ادهم رح روایت آرند که ماه رمضان از ابتداء تا انتها هیچ چیز نخورد. و ماه تموز بود. هر روز بمزدوری گندم درویدی. و آنچه بستدے بدرویشان دادے. و همه شب تا روز نماز کردے. و ویرا اکراه کردند نخورد و نخفت. و از شیخ ابو عبد الله خفیف مے آید رحمة الله علیه که چون از دنیا بیرون شد چهل چله پشتاپشت بداشته بود. و من پیرے دیدم که در بیابانے پیوسته هر سال دو چله بداشتے. و دانشمند ابو محمد بالغری رحمة الله علیه چون از دنیا برفت من آنجا حاضر بودم. هشتاد روز بود که هیچ نخورده بود. و هیچ نمازش از جماعت نرفته بود. درویشے از متاخران که هشتاد شبا روز هیچ نخورده بود. و هیچ نمازش از جماعت نرفت. و اندر مرو دو پیر بودند یکے مسعود نام. و یکے شیخ بو علی سیاه. گفتندے رحمهما الله مسعود با او کس فرستاد که این دعاوی تا چند. بیا تا چهل روز بنشینیم که هیچ چیز نخوریم. وے گفت بیا تا هر روز سه بار چیزے بخوریم و چهل روز بایک طهارت باشیم. و اشکال این مسئله هنوز بر جالیست. جهال بدین تعلق کنند که وصال روا باشد. و اطبا اصل این معنی را انکار کنند. و من بیان این بتمامی بگویم تا سخن از خبر اشکال هنا و هویدا شود. و بدانکه وصال کردن بے ازانکه خلل اندر فرمان خداوند اندر آید کرامت بود. و کرامت محل خصوص دارد و نه محل عموم. و چون حکم آن عام نباشد امر بدان درست نیاید. و اگر اظهار کرامت عام بودے. ایمان جبر شدے. و به معرفت عارفان را صواب نبودے. پس چون رسول الله صلی الله علیه وسلم صاحب معجزه بود. وصال آشکارا کرد. و مر اهل کرامات را اظهار آن نهی کرد. که کرامات را شرط ستر باشد. و معجزه را کشف. و این فرقے واضح است میان معجزه و کرامات. و این مقدار کفایت بود آنرا که هدایت بود. و اصل چله الیشان تعلق بحال موسی دارد صلوات الله علیه. و اندر حال مقام مکالمه درست آید. و چون خواهند که کلام خداوند بسر بشنوند چهل روز گرسنه باشند. و چون سی روز بگذرد مسواک کنند. و از بعد آن ده روز دیگر بباشد. لا محاله خداوند بسر ایشان سخن گوید. زانچه هرچه انبیا را باظهار روا بود اولیا را آن معنی باسرار هم روا باشد. پس شنیدن کلام حق با بقائے طبع روا نباشد. و چهار طبع را چهل روز نفی مشرب و غذا باید تا مقهور گردند. و کل ولایت مر صفائی محبت و لطائف روح

راشود. وبدین موافق است باب الجوع. وما حقیقت آن را مکشوف گردانیم تا معلوم شود حقیقت آن ان شاء الله تعالیٰ۔

بَابُ الجُوعِ وَمَا یَتَعَلَّقُ بِهَا

خداوند گفت عزوجل وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم بطن جائع احب الی الله تعالی من سبعین عابد عاقل. بدانکه گرسنگی را شرفی بزرگ است. بنزدیک جملهٔ امم و ملل ستوده. زانچه از روئے ظاهر گرسنه را خاطر تیزتر بود. و قریحه مهذب تر. و تندرست تر. مر آنرا که شربتے بیشتر نباشد. و بریاضت خود را مهذب گردانیده باشد. لان الجوع للنفس خضوع. وللقلب خشوع. جائع را تن خاضع بود. و دل خاشع. زانچه قوت نفسانی بجوع ناچیز گردد. و رسول گفت صلی الله علیه وسلم. اجیعوا بطونکم. واظمئوا اکبادکم. واعروا اجسادکم لعل قلوبکم تری الله عیانا فی الدنیا. شکمها را گرسنه دارید. و جگرها را تشنه دارید. و تنها را برهنه دارید. تا مگر خداوند را ببینید بدل در دنیا اگرچه. تن را از گرسنگی بلا بود و دل را بدان ضیا بود. و جان را صفا بود. و سر را لقا بود. چون سر لقا یابد. و جان صفا یابد. و دل ضیا یابد. چه زیان. اگر تن بلا یابد. که سیر خوردگی را پس خطرے نیست. که اگر خطر بودے ستوران را سیر نکردندے. که سیر خوردگی کار ستوران بود. و گرسنگی علاج بیماران. و نیز گرسنگی عمارت باطن بود. و سیر خوردگی عمارت بطون. یکے عمر اندر عمارت باطن کند. تا مر حق تعالی را مفرد شود. و از علائق مجرد چگونه برابر بود. با آنکه عمر اندر عمارت بدن کند. و خدمت هوائے تن. یکے را عالم از برائے خوردن باید. و یکے را خوردن از برائے عبادت کردن. بسیار فرق باشد میان این و آن. کان المتقدمون یاکلون لیعیشوا. وانتم تعیشون لتاکلون. متقدمان از برائے آن خوردندے تا بزیستندے. و شما از برائے آن میزیید تا بخورید. الجوع طعام الصدیقین. و مسلک المریدین. و قید الشیاطین. و لبعد قضاء الله و قدره بیرون افتادن آدم از بهشت. و دور گشتن وے از جوار حق تعالی از برائے لقمه بود. و بحقیقت آنکه اندر جوع مضطر بود جائع نباشد. زانچه طالب اکل با اکل بود. پس آنکه او را درجهٔ جوع بود تارک اکل بود نه از اکل ممنوع بود. و آنکه اندر حال وجود اکل ترک آن بگوید. و بار رنج گرسنگی بکشد وے جائع باشد. و قید شیطان. و حبس و هوائے نفس بجز گرسنگی نباشد. و کتانی گوید رح

ومن حکم المرید ان یکون فیه ثلثة اشیاء نومه غلبة. وکلامه ضرورة. واکله فاقة.
شرط مرید آں بود که اندر وے سه چیز موجود بود. یکے خواب وے جز بغلبه نباشد. و سخنش جز بضرورت
نه. و خوردنش جز بفاقه نه. و فاقه بنزدیک بعضے دو شبانروز بود. و بنزدیک بعضے سه شبانروز
بود. و بنزدیک بعضے یک هفته. و بنزدیک بعضے چهل روز. زانچه محققان برآنند که جوع صادق
هر چهل شبانروزے یکبار بود. وآں جان داری بود. و دراں میاں آنچه پدید آید آں شره و غرور
طبع بود. بداں عافاک الله که عروق اهل معرفت جمله براں اسرار خداوند است. و دلهائے
شاں موضع نظر تعالی. و از دلها اندر صدرهائے ایشاں درها کشاده است. و عقل و هوا بر درگاه
ایشاں نشسته. روح مر عقل را مدد کند. و نفس مر هوا را. و هر چند که طبائع با غذیه پرورش
بیش یابند نفس قوی تر شود. و هوا تربیت بیشتر یابد. و صولت وے اندر اعضا پراگنده تر
باشد. و اندر هر عرقے از انتشار آں حجابے دیگر گونه پدیدار آید. و چوں طالب اغذیه دست
از نفس باز گیرد ضعیف تر میشود. و عقل قوی تر میگردد. و قوت نفس از عروق گسسته تر میباشد
و اسرار و براهین وے ظاهر تر میگردد. و چوں نفس از حرکات خود فرو ماند. و هوا از وجود خود فانی
شود. ارادت باطل اندر اظهار حق محو شود. آنگاه کل مراد مرید حاصل آید. و از ابو العباس
قصاب مے آرند رحمة الله علیه که گفت طاعت و معصیت من اندر دو گروه بسته است.
چوں بخورم مایه همه معاصی اندر خود بیابم. و چوں دست ازاں بدارم اصل همه طاعات در خود
بینم. اما گرسنگی را ثمره مشاهدت بود. که مجاهده قاید آنست. پس سیری با مشاهده بهتر از گرسنگی
با مجاهده. زانچه مشاهده معرکه گاه مردانست. و مجاهده ملاعبت صبیان. فالشبع بشاهد
الحق خیر من الجوع بشاهد الخلق. و اندریں معنی سخن بسیار است. اما من بریں اختصار کردم
مر خوف تطویل کتاب را. و بالله التوفیق. والله اعلم بالصواب

کشف الحجاب الثامن فی الحج

خداوند جل جلاله فرمود. وَلِلّٰهِ
عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَیْهِ سَبِیْلًا. و از فرائض اعیان یکے حج باشد بر
بنده اندر حال صحت عقل و بلوغ و اسلام و حصول استطاعت. وآں احرام بود بمیقات. و
وقوف اندر عرفات. و طواف زیارت خانه باجماع. و باختلاف و سعی میان صفا و مروه. و
بے احرام اندر حرم نشاید شد. و حرم را بداں حرم خوانند که اندر وے مقام ابراهیم است. و محل
امن. پس ابراهیم را دو مقام بوده است. یکے مقام تن وے. و دیگر مقام دلش. مقام تن مکه

و بمقام دل خلت. هر که قصد مقام تن می کند، از همه شهوات و لذات اعراض باید کرد، تا محرم
بود، و کفن اندر پوشید، و دست از صید حلال بداشت، و جمله حواس را در بند کرد، و بعرفات حاضر
شد، و از آنجا بمزدلفه و مشعر الحرام رفت، و سنگ برگرفت، و بمکه کعبه را طواف کرد، و بمنا آمد، و
آنجا سه روز ببود، و سنگها بشرط بینداخت، و آنجا موی سر حلق کرد، و قربان کرد، و جامها
اندر پوشید. و باز چون کسی قصد بمقام دل می کند از مألوفات اعراض باید کرد، و بترک لذات
و راحات بگفت، و از ذکر اغیار معرض شد، و از آنچه التفات وی بکون محظور باشد. آنگاه بعرفات
معرفت قیام کرد، و از آنجا قصد مزدلفه الفت کرد، و از آنجا سر را بطواف حرم تنزیه حق فرستاد،
و سنگ هوا و خاطرهای فاسد را بمنا بینداخت، و نفس را اندر منحرگاه مجاهدت قربان کرد، و
بمقام خلت رسید. پس دخول آن مقام امن امان باشد از دشمن و شمشیر ایشان، و دخول
مقام دل امان بود از قطیعت و اخوات آن. و رسول گفت صلی الله علیه وسلم الحاج وفد
الله یعطیهم ما سألوا ویستجیب لهم ما دعوا. حاج وفد خداوند باشد، بدهد شان را آنچه
خواهند، و اجابت کند بدانچه دعا کنند، و تسلیم کنند بدانچه خواهند، و پاسخ کنند. و گروه دیگر پناه
خواهند، و این گروه دیگر نخواهند، و نه دعا کنند، تسلیم کنند. چنانکه ابراهیم صلوات الله وسلامه کرد،
اِذْ قَالَ لَهٗ رَبُّهٗۤ اَسْلِمْ قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعٰلَمِیْنَ. و چون ابراهیم علیه السلام بمقام خلت
رسید از علائق فرو شد، و دل از غیر بگسست. حق تعالی خواست تا وی را بسر خلائق جلوه کند،
نمرود را برگماشت تا میان وی و از آن مادر و پدرش جدائی افگند، و آتشی برافروخت. ابلیس
بیامد، و منجنیق بساخت، و وی را اندر چرم گاو بدوختند، و اندر پله منجنیق نهادند. جبرئیل آمد
و پله منجنیق بگرفت، و گفت هل لک الی من حاجة. ابراهیم گفت اما الیک فلا. گفت پس
بخدای هم حاجتی نداری. ابراهیم گفت حسبی من سؤالی علمه بحالی. ابراهیم گفت مرا خود
آن بسنده باشد که او میداند که مرا از برای او در آتش می اندازند. علم او بمن زبان مرا از سوال
منقطع گردانیده است. و محمد بن الفضل گوید عجب از آن دارم که در دنیا خانه وی طلبد، چرا نه
اندر دل مشاهدت وی طلبد. و خانه وقت باشد که یابد، و وقتی باشد که نیابد. و مشاهدت لا محاله
باشد. اگر زیارت سنگی که اندر سالی یکبار منظری باشد فریضه بود، دلی که شبانروزی بدو سیصد و شصت
نظر بود زیارت او اولیتر باشد. اما اهل تحقیق را اندر هر قدم از راه مکه نشانیست. و چون بحرم رسند
از هر یکی خلعتی یابند. و ابو یزید گوید رحمة الله علیه هر که ثواب و جزای عبادت بفردا افتاده

گو خود وے امروز عبادت نکرد۔ کہ ثواب ہر لفظے از عبادت و مجاہدہ اندر حال حاصل است۔ و ہم او
گوید کہ نخستین حج من بجز خانہ ہیچ چیز ندیدم۔ و دوم بار ہم خانہ دیدم۔ و ہم خداوند خانہ۔ و سہ دیگر
خداوند خانہ دیدم۔ و خانہ ہیچ نہ دیدم۔ و در جملہ حرم آنجا بود کہ مجاہدہ بود۔ آنجا بود کہ مشاہدت تعظیم بود
و آنرا کہ کل عالم میعادگاہ قربت و خلوت گاہ انس نباشد۔ وے را از دوستی ہنوز خبر نباشد۔ و
چون بندہ مکاشف بود عالم جملہ حرم وے باشد۔ و چون بندہ محجوب باشد حرم وی را اظلم تر ہمہ عالم بود۔
اظلم الاشیاء دار الحبیب بلا حبیب۔ پس قیمت کعبہ راست۔ اما سبب را بہر سبب تعلق
باید کرد۔ تا عنایت حق تعالی از کدام کمین گاہ روے نماید۔ و از کجا پیدا شود۔ و مراد طالب از کجا روے
نماید۔ پس مراد مردان اندر قطع مفازات۔ و بوادی نہ عین حرم بودہ است۔ کہ دوست را رویت حرم
حرام بود۔ بلکہ مراد مجاہدت بودہ است اندر شوقی مقلقل۔ و یا سروری اندر محبتے دائم۔ یکے نزدیک
جنید آمد او را گفت از کجا مے آئی۔ گفتا حج بودم۔ جنید گفت حج کردی۔ گفت بلے۔ گفت از
ابتداء کہ از خانہ برفتی۔ و از وطن رحلت کردی۔ از ہمہ معاصی رحلت کردی۔ گفتا نہ۔ گفت پس رحلت
نکردۂ۔ گفت چون از خانہ برفتی۔ و اندر ہر منزلے کہ شب مقام کردی مقامے از طریق حق اندران
مقام قطع کردی۔ گفتا نہ۔ گفت پس منازل نسپردی۔ گفت چون محرم شدی بمیقات از صفات
بشریت جدا شدی۔ چنانکہ از جامہ و عادات۔ گفتا نہ۔ گفت پس محرم نشدی۔ گفت چون بعرفات
واقف شدی اندر کشف مجاہدت وقفت پدید آمد یا نہ۔ گفتا نہ۔ گفت پس بعرفات نایستادی۔ گفت چون
بمزدلفہ شدی۔ و مرادت حاصل شد۔ ہمہ مرادہائے نفسانی ترک کردی۔ گفتا نہ۔ گفت پس بمزدلفہ نشدی
گفت چون خانہ را طواف کردی بدیدۂ سر اندر محل تنزیہ لطائف حضرت جمال حق را دیدی۔ گفتا نہ۔ گفت
پس طواف نکردی۔ گفت چون سعی کردی میان صفا و مروہ مقام صفا و درجہ مروہ را ادراک کردی
گفتا نہ۔ گفت ہنوز سعی نکردہ۔ گفت چون بمنا آمدی ہستیہائے تو از تو ساقط شد۔ گفتا نہ۔ گفت
پس ہنوز بمنا نرفتی۔ گفت چون بمنحرگاہ آمدی۔ و قربانی کردی۔ خواستہائے نفسانی را قربان کردی۔ گفتا
نہ۔ گفت پس قربان نکردی۔ گفت چون سنگ انداختی ہرچہ با تو صحبت کرد از معانی نفسانی ہمہ بینداختی
گفتا نہ۔ گفت پس ہنوز سنگ نینداختی۔ و حج نکردی۔ باز گرد و بدین صفت حج کن۔ تا بمقام ابراہیم برسی۔
شنیدم کہ یکے از بزرگان اندر مقابلہ کعبہ نشستہ بود۔ و میگریست۔ و این ابیات میگفت۔ **شعر**

و اصبحت یوم النحر و العید ترحل — و کان حدی الحادی بنا و معجل
اسائل عن سلمی فہل من مخبر — بان لہ علما بہا این تنزل

لقد افسدت حجی ونسکی وعمرتی وفی البین لی شغل عن الحج اشغل

سارجع من معاصی لحجة قابل فان الذی قد کان لا یتقبل

فضیل بن عیاض گوید جوانی دیدم اندر موقف خاموش ایستاده، سر فرو افگنده، همه خلق اندر دعا بودند، و وی خاموش می بود. گفتم ای جوان تو نیز چرا دعا و انبساطی نکنی. گفت مرا وحشتی افتاده است. وقتی که داشتم از من فوت شده، و هیچ روی دعا کردن ندارم. گفتم دعا کن تا خدای تعالی ترا ببرکات این جمع بسر مراد تو رساند. گفت تو خواست که دست برگیرد و دعا کند، نعره از وی جدا شد، و جانش با آن نعره برآمد. ذوالنون مصری گوید که جوانی دیدم بمنا ساکن نشسته بود، و همه خلق بقربانها مشغول بودند. من اندر وی نگاه میکردم تا چکند و کیست. گفت بار خدایا همه خلق بقربانها مشغول اند. من نیز میخواهم تا نفس خود را قربان کنم اندر حضرت تو. از من بپذیر این بگفت، و بانگشت سبابه گلو اشارت کرد، بیفتاد. چون نگاه کردم مرده بود رحمة الله علیه. پس حج بر دو گونه یکی اندر غیبت و دیگر اندر حضور. آنکه اندر مکه در غیبت باشد چنان بود که اندر خانه خود اندر غیبت بود. از آنچه غیبتی از غیبتی اولیتر نباشد. و آنکه اندر خانه خود حاضر باشد چنان بود که بمکه حاضر باشد، حضرتی از حضرتی اولیتر نباشد. پس حج مجاهدتی مر کشف مجاهدت را باشد، و مجاهدت علت مشاهدت نگردد، که سبب آنست و سبب را اندر حقیقت معانی تاثیری بیشتر نباشد. پس مقصود از حج نه دیدار خانه باشد که مقصود کشف مشاهده است. کنون من اندر مشاهدت بابی بگویم که متضمن این معنی است بیارم تا بحصول مقصود تو مقرب باشد. انشاء الله تعالی. والله اعلم بالصواب.

باب المشاهدة

پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم: اجیعوا بطونکم بدعوا الحرص. واعروا اجسادکم بقصر الامل. و اظماء و اکبادکم. ودعوا الدنیا لعلکم ترون الله بقلوبکم. و نیز گفت اندر حال سوال از جبرئیل علیه السلام از احسان: ان تعبد الله کانک تراه، فان لم تکن تراه فانه یراک. و وحی فرستاد به داود علیه السلام: یا داود اتدری ما معرفتی. قال لا. قال حیات القلب فی مشاهدتی. و مراد این طایفه از عبارت مشاهده دیدار دل است که بدل حق تعالی را می بیند اندر خلا و ملا بیچون و بیچگونه. و ابوالعباس بن عطا گوید رحمة الله علیه اندر قول خدای عزوجل: اِنَّ الَّذِیْنَ قَالُوْا رَبُّنَا اللّٰهُ بالمجاهدة ثُمَّ اسْتَقَامُوْا علی بساط المشاهدة. و حقیقت

مشاهده بر دو گونه باشد۔ یکی از صحت یقین و دیگر از غلبهٔ محبت بدرجه رسد۔ که کلیت وی همه حدیث
دوست گیرد۔ جز وی را نه بیند۔ و محمد بن واسع گوید رحمة الله علیه۔ ما رأیت شیئا قط الا ورأیت الله
فیه ای بصحة الیقین۔ ندیدم هیچ چیز الا که خدای تعالی را اندران بدیدم۔ و یکی از مشایخ گوید
رحمة الله علیه ما رأیت شیئا الا رأیت الله فیه قبله۔ و این بدر بود از حق تحقیق شبلی گوید رحمة الله علیه ما رأیت
شیئا قط الا الله یعنی بغلبات المحبة۔ و غلیان المشاهدة۔ پس یکی فعل بیند و اندر فعل
بچشم سر فاعل بیند۔ و بچشم سر فعل۔ یکی را محبت فاعل از کل بر باید۔ تا خود همه فاعل بیند۔ پس طریق
این استدلالی بود۔ و از آن آن جذبی۔ و معنی این آن بود که یکی مستدل بود تا اثبات دلائل حق بر وی
عیان گردد۔ و یکی مجذوب و ربودهٔ شوق حق باشد یعنی دلائل و حقایق وی را حجاب آید۔ لان من
عرف شیئا لا یطمئن غیره۔ ومن احب شیئا لا یلاحظ غیره۔ فیترك المنازعة مع الله
والاعتراض علیه فی احکامه و افعاله۔ آنکه شناسد با غیر نپردازد۔ و آنکه دوست دارد غیر نبیند۔
پس بفعل خصومت نکند تا منازع نباشد۔ و بر کردارش اعتراض نکند۔ تا متصرف نباشد۔ و
خداوند تعالی از رسول الله صلی الله علیه وسلم و معراج وی باز خبر داد۔ و گفت۔ مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا
طَغٰی۔ من شدة شوقه الی الله تعالی چشم هیچ چیز باز نکرد تا آنچه بایست بدل بدید۔ هرگاه که محبت
چشم از موجودات فراز کند۔ لامحاله بدل خود خدای را بیند۔ و خدای گفت عز وجل۔ لَقَدْ رَاٰی مِنْ
اٰیٰتِ رَبِّهِ الْکُبْرٰی۔ و نیز گفت قُلْ لِّلْمُؤْمِنِیْنَ یَغُضُّوْا مِنْ اَبْصَارِهِمْ ای ابصار العیون من
الشهوات۔ و ابصار القلوب عن المخلوقات۔ پس هر که بمجاهدت چشم سر را از شهوات بجا باند۔
لامحاله حق را بچشم سر بیند۔ فمن اکثر اخلص مجاهدة کان اصدق مشاهدة پس مشاهدهٔ باطن
مقرون مجاهدهٔ ظاهر بود۔ و سهل بن عبد الله التستری رحمة الله علیه گوید۔ من غض بصره عن الله
طرفة عین لا یهتد طول عمره۔ هر که بصر بصیرت یک طرفة العین از حق فراز کند هرگز راه نیابد۔ بدانچه
التفات غیر بازگشتن بود بغیر حق۔ و هر که را با غیر باز گذاشتند هلاک شد پس اهل مشاهدت را عمر آن
بود۔ که اندر مشاهده بود۔ و آنچه اندر مغایبه بود آنرا از عمر نشمرند۔ که آن ایشانرا مرگ بر حقیقت بود چنانکه
ابو یزید رحمة الله علیه را پرسیدند که عمر تو چند است گفت چهار سال۔ گفتند این چگونه باشد گفت
هفتاد سال بود که اندر حجاب عمر گذشت۔ اما چهار سال است تا ویرا می‌بینم۔ و روزگار حجاب
از عمر نباشد۔ و شبلی گفت اندر حال دعا۔ اللهم اخبأ الجنة والنار فی خبایا غیبك حتی تعبدك
بغیر واسطة۔ بار خدایا بهشت و دوزخ را اندر خزائن غیب خود نهان کن۔ و یاد آن از دل

خلق فراموش گرداں ستا ترا از برائے آں پرستند۔ چوں اندر بہشت طبع را نصیب است۔ امروز بحکم یقین عاقل عبادت از برائے آں میکند۔ چوں دل را از محبت نصیب نیست غافل لامحالہ از از مشاہدہ محجوب باشد۔ و رسول صلی اللہ علیہ وسلم از شب معراج عائشہؓ را خبرداد کہ حق را ندیدم۔ و ابن عباسؓ روایت کند کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم مرا گفت حق را بدیدم۔ پس خلق درین اختلاف بماندند۔ و آنچہ بہتر بالیست وے از میانہ ببرد۔ اما آنچہ گفت دیدمش۔ عبارت از چشم سر کرد۔ و آنچہ گفت کہ ندیدم بیان از چشم سر کرد۔ کہ یکے ازین دو از اہل باطن بود۔ و یکے از اہل ظاہر۔ سخن با ہر یک باندازہ روزگار وے گفت۔ پس چوں بچشم سر دید اگر واسطہ چشم نباشد چہ زیاں و جنیدؒ گفت رحمۃ اللہ علیہ کہ اگر خداوند مرا گوید کہ مرا ببیں۔ گویم نہ بینم کہ چشم اندر دوستی غیر بود۔ و بیگانہ غیرت غیریت مرا از دیدار باز دارد۔ کہ اندر دنیا بے واسطہ چشم ہمے دیدمش پس در عقب واسطہ چکنم۔ واللہ الہادی۔ واللہ اعلم بالصواب۔ شعر

وانی لاحسد ناظری علیکا — فاغض طرفی اذا نظرت الیکا

دوست را از دیدۂ خود دریغ دارند۔ کہ دیدہ بیگانہ باشد۔ آں پیر را گفتند خواہی تا خداوند را ببینی گفت نہ۔ گفتند چرا۔ گفت چوں موسیٰ بخواست ندید۔ و محمد علیہ الصلوٰۃ والسلام نخواست۔ بدید۔ پس خواست ما حجاب اعظم ما بود از دیدار حق تعالیٰ۔ از آنچہ وجود ارادت اندر دوستی مخالفت بود۔ و مخالفت حجاب باشد۔ و چوں ارادت اندر دنیا سپری شد مشاہدہ حاصل آمد۔ و چوں مشاہدہ ثبات یافت دنیا چوں عقبیٰ بود۔ و عقبیٰ چوں دنیا۔ و ابو یزید گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ ان للہ عباد الو حجبوا عن اللہ فی الدنیا والآخرۃ لارتدوا۔ خدائے تعالیٰ را بندگانند کہ اگر در دنیا و عقبیٰ بطرفۃ العین از وے محجوب گردند۔ مرتد شوند۔ یعنی پیوستہ مر ایشانرا بدوام مشاہدہ مے پرورد۔ و بحیات محبتشان زندہ میدارد۔ و لامحالہ چوں مکاشف محجوب گردد۔ مطرود شود۔ ذوالنون گوید رحمۃ اللہ علیہ روزے اندر مصر میرفتم۔ کودکانرا دیدم۔ کہ سنگ اندر جوانے مے انداختند۔ گفتم از وے چہ میخواہید گفتند کہ ایں دیوانہ است گفتم چہ علامت جنون بروے پدید مے آید۔ گفتند میگوید کہ من خدائے را مے بینم۔ گفتم اے جوانمرد ایں تو میگوئی یا بر تو میگویند۔ گفت آرے من میگویم کہ اگر یک لحظہ من حق را نہ بینم محجوب مانم۔ و طاعت ندارمش۔ اما اینجا قومی را غلط افتادہ است۔ از اہل ایں قصہ۔ ہمے پندارند کہ رویت قلوب و مشاہدہ آنرا صورتے بود۔ از آنچہ خداوند تعالیٰ را اندازہ نیست۔ تا اندر دل بوہم اندازہ گیرد۔ و یا عقل بہ کیفیت او مطلع شود۔ ہر چہ موہوم باشد

آن هم از جنس وهم باشد. و هر چه معقول باشد از جنس عقل. و حق تعالی مجانس اجناس نیست. و لطائف و کثائف جمله جنس یکدیگر باشند اندر محل مضادت ایشان مر یکدیگر را اجنس باشند از آنچه اندر تحقیق نزدیک اضداد جنس بوده اند نزدیک اهل قدیم. که اضداد و محدث اند. و حوادث یک جنس اند. تعالی الله عن ذالک عما یقوله الملاحدة علوا کبیرا. پس مشاهده اندر دنیا چون رویت بود اندر عقبی. چون باتفاق و اجماع جمله اصحاب اندر عقبی رویت روا بود. پس اندر دنیا نیز مشاهدت روا بود. پس فرق نباشد میان مخبرے که از مشاهدت عقبی خبر دهد. و میان مخبرے که از مشاهدهٔ دنیا خبر دهد. الا این وی مشتبه با عبارت خبر دهد نه بدعوی. یعنی گوید که دیدار و مشاهدت روا بود. اما آنکه کمر او دیدار بوده است. و یا آنکه نیست. از آنچه مشاهدت صفت سر من بود. و خبر دادن عبارت زبان. و چون زبان را از سر خبر بود تا عبارت کند این مشاهدت نباشد. بلکه دعوی بود. و از آنچه چیزے که حقیقت آن اندر عقول ثبات نیابد. زبان چگونه از آن عبارت تواند کرد. جز بمعنی مجاز لان المشاهدة قصور اللسان بحضور الجنان. پس این معنی سکوت را درجه برتر از نطق باشد. از آنچه سکوت علامت مشاهده بود. و نطق نشان شهادت. و بسیار فرق باشد میان شهادت بر چیزے. و میان مشاهدت چیزے. و از آن بود که پیغمبر صلی الله علیه وسلم اندر درجهٔ قرب. و محل اعلی که حق تعالی ویرا بدان مخصوص گردانیده بود. گفت لَا اُحْصِی ثَنَاءً عَلَیْكَ من ثنائے ترا احصا نتوانم کرد. از آنچه اندر مشاهده بود. و مشاهده اندر درجهٔ دوستی کمال یگانگی بود. و اندر یگانگی عبارت کردن بیگانگی بود. آنگاه گفت. انت کما اثنیت علی نفسک. تو آنی که ثنا بر خود گفتی تو گفته من باشد. و ثنائے تو ثنائے من. و من زبان را اهلیت آن ندانم که از حال من عبارت کند. و نیز بیان را مستحق آن نه بینم که حال مرا ظاهر کند. و اندرین معنے گوینده گوید. شعر

تمنیت من اهوی فلما رأیته ... بهت فلم املک لسانا و لا طرفا

اینست احکام مشاهدت بتمامی بسبیل اختصار و بالله التوفیق

کشف الحجاب التاسع فی الصحبة مع آدابها و احکامها

خداوند گفت عز و جل یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا قُوْا اَنْفُسَکُمْ وَ اَهْلِیْکُمْ نَارًا ای ادبوهم. و رسول گفت صلی الله علیه وسلم حسن الآداب من الایمان. و نیز گفت ادبنی ربی فاحسن تادیبی. پس بدانکه زینت همه امور دینی و دنیائی متعلق بادابست. و هر مقامے را از مقامات اصناف خلق ادبی است. و متفق اند کافر و مسلمان و ملحد و موحد و سنی و مبتدع بر آنکه حسن

آداب اندر معاملات نیکو است۔ و ہیچ کس اندر عالم بے استعمال ادب ثابت نگردد۔ و آداب اندر مردم حفظ مروّت بود۔ و اندر دین حفظ سنّت۔ و اندر دنیا حفظ حرمت۔ و این ہر سہ بیکدیگر پیوستہ است۔ زانچہ ہر کرا مروّت نباشد متابعت سنّت نباشد۔ و ہر کرا حفظ سنّت نباشد رعایت حرمت نباشد۔ و حفظ ادب اندر معاملت از تعظیم مطلوب حاصل آید۔ اندر دل۔ و تعظیم حق و شعائر وے در طریقت تصوّف از تقوی بود۔ و ہر کہ بہ بے حرمتی تعظیم شواہد حق را زیر پائے آرد ویرا اندر طریق متصوفہ ہیچ نصیبے نباشد۔ و ہیچ حال سکر و غلبہ مر طالب را از حفظ آداب منع نکند از آنچہ ادب مر ایشانرا عادت بود۔ و عادت قرینہ طبیعت بود۔ و سقوط طبایع از حیوان اندر ہیچ حال تصوّر ندارد۔ کہ تا حیات برجاست سقوط آں محال باشد۔ پس تا شخص انسان برجاست اندر کل احوال آداب متابعت آداب بر ایشان جاری است۔ گاہ بتکلف۔ و گاہ بے تکلف۔ چوں حال ایشان صحو بود ایشان بتکلف حفظ آداب میکنند۔ و چوں حال شان سکر بود۔ حق تعالیٰ ادب بر ایشان نگاہ میدارد۔ و ہیچ صفت تارک الادب ولی نباشد۔ لان المودۃ عند الاداب۔ وحسن الادب صفۃ الاحباب۔ و ہر کرا خداتعالیٰ کرامتے دہد دلیل آں بود کہ حکم آداب دین را بر وے نگاہدارد۔ بخلاف گروہے از ملاحدہ لعنہم اللہ۔ کہ گویند کہ چوں بندہ اندر محبت مغلوب شود حکم متابعت از وے ساقط شود۔ و این معنی را بجائے دیگر بیین تر بیارم ان شاء اللہ تعالیٰ۔ اما آداب بر سہ قسمت بود۔ یکے اندر توحید با حق جل جلالہ۔ و آنچناں بود کہ اندر خلا و ملا خود را از بے حرمتی نگاہدارد۔ و معاملت چناں کند کہ اندر مشاہدہ ملوک کنند۔ و اندر اخبار صحاح است کہ روزے پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم پائے دراز کردہ نشستہ بود جبرئیل بیامد۔ و گفت یا محمد اجلس جلسۃ العبد۔ بندہ چوں بندگان نشیں اندر حضرت خداوند۔ گویند کہ حارث محاسبی چہل سال روز و شب پشت بر دیوار باز ننہاد۔ و جز بر دو زانو نہ نشست۔ از وے پرسیدند کہ خود را رنجہ چرا میداری۔ گفت شرم دارم کہ اندر مشاہدہ حضرت حق جز بندہ وار نشینم۔ و من کہ علی بن عثمان الجلابی ام۔ مردے دیدم اندر نہایت دیار خراسان ببیہے۔ کہ آنرا ملند میخواندند۔ و معروف بود آں مرد ویرا ملندی خواندندے۔ و فضلے تمام داشت۔ این مرد بیست سال بر پائے ایستادہ بود۔ جز بتشہد نماز نہ نشستے۔ از وے علت آں پرسیدم۔ گفت مرا ہنوز درجہ آں نیست کہ اندر مشاہدہ حق نشینم۔ و از ابویزید رح پرسیدند بم وجدت ما وجدت۔ بچہ یافتی۔ آنچہ یافتی۔ قال بحسن الصحبۃ مع اللہ عزوجل۔ گفت بدانچہ با حق تعالیٰ صحبت

نیکو۔ و با ادب کردم۔ و اندر خلا همچنان بودم۔ که اندر ملا۔ و عالمیان را باید که حفظ آداب اندر مشاهد
معبود خود از زلیخا آموزند۔ که چون با یوسف خلوت کرد۔ و از یوسف فرمانِ خود را اجابت خواست
نخست روئے بت خویش بچیزے بپوشید۔ یوسف گفت آں چه میکنی گفت روئے معبود خود
بپوشیدم۔ تا وے مرا بتو بدیں بیحرمتی نه بیند۔ کہ آں شرط ادب نباشد۔ و چوں یوسف به
یعقوب رسید۔ و خداوند ویرا وصال یوسف کرامت کرد۔ زلیخا را جوان کرد۔ و باسلام راه نمود۔
و بزنی بیوسف داد۔ یوسف قصد وے کرد۔ زلیخا از وے میگریخت۔ گفت اے زلیخا نه من
آں دلربائے توام۔ از من چرا میگریزی۔ مگر دوستی من از دلت پاک شده است۔ گفت لا والله
که دوستی برجا ایست۔ و زیاده۔ اما من پیوسته آداب حضرت معبود خود نگاه داشته ام۔ آں روز که با تو
خلوت کردم معبود من بتی بود۔ و هرگز ندیدی۔ بحکم آنکه او را دو چشم بود بے دیدار۔ چیزے براں پوشیدم۔
تا تهمت بے ادبی از من برخیزد۔ اکنوں من معبودے دارم۔ که دانا و بیناست بے مقلت
و آلت۔ و بهر صفت که باشم مرا مے بیند۔ من نخواهم که تارک الادب باشم۔ و چوں رسول صلی الله علیه
وسلم را بمعراج بردند از حفظ ادب بکونین ننگریست۔ تا خداوند گفت۔ مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰى۔
مَا زَاغَ الْبَصَرُ اى برؤية الدنيا۔ وما طغى اى برؤية العقبى۔ و دیگر قسمت ادب با خود
اندر معاملت است۔ و آنچناں باشد که اندر جمله احوال مروت را مراعات کند با نفس خود۔ تا آنچه
اندر صحبت خلق و حق بے ادبی باشد اندر صحبت بخود استعمال نکند۔ و بیان ایں آں بود که جز راست
نگوید۔ و آنچناں بود که آنچه بر خود برخلاف آں میداند از خود بر زبان نراند۔ که اندراں بے مروتی باشد
و دیگر آنکه کم خورد تا بطهارت گاه کمتر باید شد۔ و سه دیگر آنکه اندر چیزے ننگرد و ازاں خود که بجز او را
نشاید نگریست۔ که از امیر المومنین علی کرم الله وجهه مے آید که هرگز عورت خود را ندیده بود۔ و از وے پرسیدند
گفت من شرم دارم از خود۔ که اندر چیزے نگرم۔ که نظر با جنس آں حرام بود۔ و دیگر قسمت ادب با خلق اندر صحبت
و بهترین آداب صحبت خلق است اندر سفر و حضر بحسن معاملت۔ و حفظ سنت۔ و ایں هر سه نوع را از آداب از یکدیگر
جدا نتواں کرد۔ اکنوں من بمقدار امکان مر ایں را ترتیب دهم۔ تا بر تو و خوانندگان طریق ایں سهلتر گردد۔
ان شاء الله عز و جل۔ والله اعلم بالصواب ⁘

باب الصحبة وما يتعلق بها

خداوند گفت عز و جل۔ اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمٰنُ وُدًّا۔

ای بحسن رعایتهم الاخوان. پس هر که کردار ایشان نیکوتر بود خداوند عزوجل مر ایشان را دوست گیرد و دوست گرداند اندر دلها. بدانکه دلها نگاهدارند و حقهای برادران بگزارند و فضل ایشان بر خود بینند. و رسول گفت صلی الله علیه وسلم ثلث لک وُدّ اخیک تسلم علیه ان لقیته و توسع له فی المجلس وتدعوه باحب اسمائه. آنچه وی فرمود صلی الله علیه وسلم از حسن رعایت و حفظ حرمت بود. گفت دوستی برادران مسلمان را سه چیز مصفا کند. یکی چون بینی مر او را سلام کنی اندر راهها. و دیگر جای بروی فراخ گردانی اندر مجلسها. و سه دیگر او را بنامی خوانی که آن بنزدیک وی دوست‌ترین نامها بود. و نیز خداوند گفت عزوجل اِنَّمَا الْمُؤْمِنُوْنَ اِخْوَةٌ فَاَصْلِحُوْا بَیْنَ اَخَوَیْکُمْ. جای التلطف و تلطف فرمود میان دو برادر مسلمان، تا دلهای ایشان با یکدیگر خراشیده نباشد. و رسول گفت صلی الله علیه وسلم اکثروا من الاخوان فان ربکم حیی کریم یستحیی ان یعذب عبده بین اخوته یوم القیمة. برادران بسیار گیرید بحفظ ادب. و حق معاملت نیکو با ایشان نگاه دارید که خدای شما عزوجل حیی و کریم است. بشرم کرم خود بنده را اندر میان برادرانش عقوبت نکند روز قیامت. اما باید که صحبت از برای خداوند تعالی باشد نه از برای هوای نفس و حصول مراد و غرض را. تا بحفظ ادب آن بنده مشکور گردد. و مالک بن دینار گفت مر داماد خود مغیرة بن شعبه را که یا مغیرة کل اخ و صاحب لم تستفد منه فی دینک خیرا فانبذ عن صحبته حتی تسلم. هر برادری و یاری که در دین ترا از صحبت وی فایده آنجهانی نباشد. با وی صحبت مکن. که صحبت آنکس بر تو حرام است یعنی این آن بود که صحبت یا با مه از خود داری یا با که از خود. اگر با مه از خود صحبت داری تا ترا از وی فایده باشد. و اگر با که از خود کنی او را از تو فایده باشد اندر دو تن. که اگر وی از تو چیزی آموزد فایده دینی حاصل آید. و تو از وی چیزی آموزی. همچنان. و از آن بود که پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم ان من تمام التقوی تعلّم من لا یعلم. کمال پرهیزگاری آموختن علم بود مر کسی را که ندانند. و از یحیی بن معاذ رضی الله عنه می آرند که گفت. بئس الصدیق یحتاج ان تقول له اذکرنی فی دعائک و بئس الصدیق صدیق تحتاج ان تعیش معه بالمداراة و بئس الصدیق صدیق یحوجک الی الاعتذار فی زلة کانت منک. بد یاری بود آنکه ورا بدعا وصیت باید کرد. که حق صحبت یک ساعت دعای پیوسته باشد. و بد یاری بود آنکه با وی زندگانی بمدارا باید کرد که سرمایه صحبت شرط انبساط بود. و بد یاری بود آنکه بگناهی که بر تو رفته باشد از وی عذر باید خواست از آنچه عذر شرط بیگانگان بود و اندر صحبت بیگانگی جفا بود. و رسول گفت صلی الله علیه وسلم. المرء علی

دین خلیله فلینظر احدکم من یخالل مرد آں دین دارد و آں طریق که دوستان وے نگاه کنند تا دوستی و صحبت باکه دارد۔ اگر صحبت با نیکاں دارد۔ و وے اگرچه بد است نیک است مزیرا نچه آں صحبت اورا نیک گرداند۔ و اگر صحبت با بداں دارد۔ و وے اگرچه نیک است بد است۔ زانچه وے را با آنچه اندر ایشان است رضا است چوں به بد راضی باشد۔ اگرچه وے نیک باشد بد باشد۔ و اندر حکایات است که مردے اندر گرد کعبه طواف میکرد۔ و میگفت۔ اللهم اصلح اخوانی فقیل لہ لم تدع لک فی ھذا المقام قال یا رب۔ تو برادران مرا نیک گرداں۔ وے را گفتند چوں بدیں مقام شریف رسیدہ چرا خود را بہیچ دعا نکنی که ہمه برادراں را دعا کنی۔ گفت۔ ان لی اخوانا ارجع الیھم فان صلحوا صلحت معھم وان فسدوا فسدت معھم۔ مرا برادرانی اند که چوں من بدایشاں باز گردم۔ اگر ایشاں در صلاح یابم من بصلاح ایشاں صالح شوم۔ و اگر در فساد شاں یابم من بفساد ایشاں مفسد گردم۔ چوں قاعدۂ صلاح من بر صحبت مصلحاں بود من برادرانِ خود را دعا کنم تا مقصود من و از ایشاں بر آید۔ و اساسِ ایں جمله آنست که نفس را سکون با عادت یاراں بود۔ و درمیان ہر گروہے که باشد عادت و فعل ایشاں گیرد۔ زانچه جمله معاملات و ارادت از حق و باطل اند۔ و مرکب است آنچه از معاملات و ارادت آں پرورش اندر وے غلبه گیرد۔ و برارادت او و ارادتِ دیگراں و صحبت وے را تاثیرے اعظم است اندر طبع و عادت را صولتی صعب تا حدیکه باز بصحبت آدمی عالم شود۔ و طوطی بتعلیم آدمی ناطق شود۔ و اسب نیز بریاضت از حد عادت بہایمے بعادت آدمی آید۔ و مانند ایں جمله اندر ایشاں تاثیر صحبت است۔ که کلی عادت عزیزی شاں مقلوب گشته است۔ و مشایخ ایں قصه رضی اللہ عنھم نخست از یکدیگر حق صحبت طلبند۔ و مریداں از ایداں تحریص فرمایند تا بحدیکه صحبت اندر میانِ ایشاں چوں فریضه گشته است۔ و پیش ازیں مشایخ اندر آداب صحبت ایں گروہ کتب ساخته اند مشرح۔ چنانکه جنید رحمه اللہ کتابے کرد نام آں تصحیح الارادت۔ و یکے احمد بن خضرویه البلخی کرد نام آں الرعایة بحقوق اللہ۔ و محمد بن علی الترمذی نیز کتابے کردہ است۔ آنرا بیان آداب المریدین نام کردہ۔ و ابوالقاسم الحکیم۔ و ابوبکر وراق و سہل بن عبد اللہ۔ و ابو عبد الرحمن السلمی۔ و استاد ابوالقاسم قشیری رحمھم اللہ جمله نیز اندریں معنے کتاب مستوفی ساخته اند۔ و ایں جمله ایمه ایں فن بودہ اند۔ و مقصود من اندریں کتاب آنست که تا ہر کرا ایں باشد حاجتمند بکتب دیگر نگردد۔ و پیش ازیں گفتیم اندر مقدمه کتاب۔ و اندر حالِ سوال تو که ایں کتاب مر ترا غنیمت باشد۔ و مر طلابِ ایں طریقت را اکنوں ابواب اندر انواع آداب معاملاتِ ایشاں مرتب بیاریم۔ انشاء اللہ تعالیٰ واللہ اعلم۔

باب آدابهم فی الصحبة

و چون بدانستی که مهمترین چیزها مرید را صحبت بود۔ لامحاله رعایت حق صحبت فریضه باشد۔ از آنچه تنها بودن مر مرید را هلاک کند۔ از آنچه پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم الشیطان مع الواحد و هو من الاثنین ابعد۔ دیو با آنکس باشد که تنها باشد۔ و خدائے عزوجل گفت۔ ما یکون من نجوی ثلثة الا هو رابعهم۔ نباشد از شما سه کس الا که چهارم ایشان خداوند باشد پس هیچ آفت مرید را چون تنها بودن نیست۔ و اندر حکایات یافتم که مریدے را از آن جنیدؒ صورت بست که من بدرجهٔ کمال رسیدم۔ و تنها بودن مرا بهتر از صحبت بگوشهٔ اندر شد۔ و سر از صحبت جماعت اندر کشید۔ و چون شب اندر آمدے اشترے بیاوردندے۔ و وے را گفتندے که ترا به بهشت باید شد۔ وے بران اشتر نشستے۔ و همی رفتے۔ تا جایگاهے پدید آمدے خرم۔ و گروہے خوبصورت۔ طعامهای خوش۔ و آبهائے روان۔ و تا بسحرگاه ورا آنجا بداشتندے۔ آنگاه بخواب اندر شدے۔ چون بیدار گشتے خود را یافتے بر در صومعهٔ خویش۔ تا رعونت آدمیت اندر وے و تعبیهٔ خود بگسترانید۔ و نخوت جوانی اندر دل وے تاثیر خود ظاهر کرد۔ و زبان دعویٰ بگشاد۔ و گفت که مرا چنین حالتے میباشد۔ خبر بجنیدؒ برداشتند وے برخاست۔ و بدر صومعهٔ وے آمد۔ و ورا یافت زهوی اندر سر افکنده۔ و تکبری فرو گسترده۔ حال از وے بپرسید۔ وے جمله با جنیدؒ بگفت۔ جنیدؒ گفت چون امشب بدان موضع رسی۔ یاد دار۔ سه بار بگوئے۔ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِیِّ الْعَظِیْم چون شب اندر آمد ورا همی بردند۔ وے بر جنیدؒ بدل انکار میکرد۔ و چون زمانے برآمد مر تجربه را سه بار لا حول بگفت۔ آن جمله بخروشیدند و برفتند۔ واو یافت خود را اندر مزبله نشسته۔ و پیشِ استخوانها مردار اندر گرد او نهاده۔ بر خطائے خود واقف شد۔ و تعلق خود توبه کرد۔ و بصحبت پیوست۔ و مرید را هیچ آفت چون تنهائی نباشد۔ و شرط صحبت ایشان آنست۔ که هر کسے را اندر درجهٔ وے بشناسند۔ چون با پیران بحرمت بودن۔ و با همجنسان بعشرت زیستن۔ و با کودکان شفقت ورزیدن۔ چنانکه پیران را اندر درجهٔ پدران دانند۔ و همجنسان را اندر درجهٔ برادران۔ و کودکان را اندر محل فرزندان۔ و از حقد تبرا کنند۔ و از حسد بپرهیزند۔ و از کینه اعراض کنند۔ و نصیحت از هیچکس دریغ ندارند۔ و روا نیست اندر صحبت یکدیگر را غیبت کردن۔ و خیانت ورزیدن۔ و بقول و فعل یکدیگر را انکار کردن۔ از آنچه چون ابتداء صحبت از برائے خداوند بود۔ باید که بفعلے یا بقولے که از بنده ظاهر شود۔

آنرا بر بیده نگرداند. مصنف گوید که من از شیخ المشایخ ابو القاسم گورگانی رح پرسیدم که شرط صحبت چیست
گفت آنکه حظ خود نجوئی اندر صحبت. که همه آفات صحبت از آنست. که هرکسے از آن حظ خود طلبد. و
صاحب حظ را تنهائی بهتر از صحبت. و چون حظ خود فروگذارد حظوظ صاحب خود را رعایت کند
اندر صحبت مصیب باشد. یکے گوید از درویشان که وقتے از کوفه برفتم بقصد مکه. ابراهیم خواص را
رحمة الله علیه یافتم اندر راه. از وے صحبت خواستم گفت صحبت را امیرے باید. و فرمانبردارے
چه میخواهی تا امیر تو باشی. یا من گفتم امیر تو باش. گفت اکنون تو از فرمان من بیرون مبا.
گفتم روا باشد گفت چون بمنزل رسیدیم مرا گفت بنشین. چنان کردم وے آب از چاه برکشید سرد بود.
هیزم فراهم کرد. و آتش برافروخت اندر زیر میلے. و مرا گرم کرد. و هر کار که من قصد کردے مرا گفتے
بنشین. و شرط فرمان نگاهدار. چون شب اندر آمد باران عظیم در گرفت. وے مرقعه خود بیرون
کرد تا بامداد بر سر من ایستاده بود مرقعه بر دوش افگنده. و من شرمنده همی بودم. بحکم شرط هیچ
نتوانستم گفت. چون بامداد شد گفتم ایها الشیخ امروز امیر من باشم. گفت صواب آید چون بمنزل رسیدیم
وے همان کار و خدمت بر دست گرفت. و من گفتم از فرمان من بیرون مبا. گفت از فرمان آنکس
بیرون آید که امیر را خدمت خود فرماید تا بمکه همین صفت با من صحبت کرد. و چون بمکه آمدیم
من از شرم وے بگریختم تا در منا مرا دید. گفت اے پسر تو باید که با درویشان چنان صحبت
کنی که من با تو کردم. و از انس بن مالک رض روایت آرند که گفت صحبت رسول الله صلی الله علیه
وسلم عشر سنین وشممت منه. فوالله ما قال لی اف قط. وما قال لی لشئ فعلته لم فعلت کذا
ولا لشئ لم افعله لم لا فعلت کذا. گفت ده سال رسول الله صلی الله علیه وسلم را خدمت کردم هیچگاه
که او مرا هرگز اف نگفت. و هر کارے که بکردم هرگز نگفت. که فلاں کار چرا کردی. و هر کارے
که نکردم هرگز مرا نگفت که فلاں کار چرا نکردی پس جمله درویشان بر دو قسمت اند. یکے مقیمان. و دیگر
مسافران. و مشایخ را سنت آنست. که باید تا مسافران مر خدمت مقیمان را بر خود فضل نهند. زانچه
ایشان بر نصیب خود میروند. و مقیمان در خدمت حق نشسته اند. زانچه اندر مسافران علامت
طلب است. و اندر مقیمان اشارت یافت پس فضل باشد آنرا که یافت و فرو نشست بر آنکه
می طلبند. و مقیمان را هم باید که مسافران را بر خود فضل نهند. از آنچه ایشان اصحاب علائق اند. و مسافران
از علائق مفرد و مجرد اند. مسافران اندر طلب اند. و مقیمان اندر وجود وقوف. و باید که تا پیران مر جوانان را
بر خود فضل نهند که ایشان بدنیا قرب عهد ترند و گناه شان کمتر است. و جوانان پیران را باید که

به ازایشان فضل نهند که ایشان اندر عبادت سابق اند. و اندر خدمت مقدم. و چون چنین باشد که یاد کردیم هر دو گروه به یکدیگر نجات یابند. والا هلاک گردند.

فصل - و حقیقت آداب اجتماع خصال خیر باشد. و مادبه ادب را از آن مادبه خوانند که بر وی هر چه باید جمله خیر باشد. فالذی اجتمع فیه خصال الخیر فهو ادیب. و اندر مجاری عادت کسی که علم لغت داند و صرف و نحو. او را ادیب خوانند. باز نزدیک این طائفه الادب الوقوف مع المستحسنات. و معناه ان تعامل الله فی الادب سرا و علانیة. و اذا کنت کذالک کنت ادیبا وان کنت اعجمیا وان لم تکن کذالک تکون علی ضده. ادب وقوف باشد بر کردارهای ستوده. گفتند معنی این چه بود گفت آنکه تجد او در معاملت با ادب باشی اندر ظاهر و باطن. و چون معاملت با ادب آراسته شود تو ادیب باشی. اگرچه زبانت عجمی باشد. که عبارات را اندر معاملات قیمتی نباشد. و اندر همه احوال عالمان بزرگوارتر از عاقلان اند. و یکی را از مشایخ پرسیدند که شرط ادب چیست گفت من اندر سخن جواب تو بگویم. که شنیده ام گفت یعنی ادب آن بود که اگر بگویی گفتارت صدق باشد و اگر معاملت آری معاملت با حق باشد. و گفتار صدق اگرچه درشت بود و لطیف بود. و معاملت نیکو اگرچه دشوار بود نیکو بود پس چون بگویی اندر گفت خود مصیبت باشد. و چون خاموش باشی اندر خاموشی خود محق. و فرقی نیکو کرده است شیخ ابونصر سراج صاحب لمع اندر کتاب خود و بیان آداب گفته است. الناس فی الادب علی ثلث طبقات. اما اهل الدنیا فاکثر ادابهم فی الفصاحة والبلاغة و حفظ العلوم و اسمار الملوک و اشعار العرب. و اما اهل الدین فاکثر ادابهم فی ریاضة النفس و تادیب الجوارح و حفظ الحدود و ترک الشهوات. و اما اهل الخصوصیة فاکثر ادابهم فی طهارة القلوب و مراعات الاسرار و الوفا بالعهود و حفظ الوقت و قلة الالتفات الی الخواطر و حسن الادب فی مواقف الطلب و اوقات الحضور و مقامات القرب. مردمان اندر آداب سه قسمت اند. یکی اهل دنیا که ادب نزدیک ایشان فصاحت و بلاغت و حفظ علوم و سمرهای ملوک و اشعار عرب است. و دیگر اهل دین که ادب نزدیک ایشان ریاضت نفس و تادیب جوارح و نگاه داشت حدود و ترک شهوات است و سه دیگر اهل خصوصیت اند که ادب نزدیک ایشان طهارت دل بود. و مراعات سر و وفا کردن عهد و نگاه داشتن وقت. و کمتر نگریستن به خواطر پراگنده. و نیکو کرداری اندر محل طلب. و وقت حضور و مقام قرب. و این سخن جامع است. و تفصیل این اندرین کتاب پراگنده بیاید. والله ولی التوفیق.

باب آداب الصحبۃ فی الاقامۃ

چوں درویشے اقامت اختیار کردید دوں سفر شرط ادب وے آں بود کہ چوں مسافرے بدو رسد بحکم حرمت بشادی پیش وے باز آید۔ و ویرا بحرمت قبول کند۔ وچناں داند کہ او یکے از آں ضیف ابراہیم است از مکرمین۔ و با وے آں کند کہ ابراہیم صلوات اللہ علیہ کرد با ایشاں بے تکلف آنچہ بود فرا پیش آورد۔ چنانکہ خدائے گفت عزوجل۔ فجاء بعجل سمین۔ و نپرسید کہ از کدام سو آمدی و یا کجا میشوی۔ و یا چہ نام داری۔ مر حکم ادب را پس آمدنشاں از حق بیند۔ و رفتن شاں بسوئے حق و نام شاں بندۂ حق۔ آنگاہ نگاہ کند تا راحت وے اندر خلوت بود۔ یا اندر صحبت۔ اگر اختیار وے خلوت بود جائے او را خالی کند۔ و اگر اختیار وے صحبت بود بے تکلف صحبت کند بحکم انس و عشرت وچوں شب سر بالین باز نہد۔ باید تا مقیم دستے بر پائے وے نہد۔ و اگر نگذارد و گوید کہ عادت ندارم اندر دنیا۔ و نیز تا مے گراں بار نگردد۔ و دیگر روز گرمابہ بر وے عرض کند۔ و بگرمابۂ پاکیزہ برد روشن جامہائے وے را از میزر ہا گرمابہ نگاہدارد۔ کہ خادم اجنبی او را خدمت کند۔ باید کہ ہمچنیں او را خدمت باعتقاد کند۔ تا بہ پاک گردانیدن وے ایں کس از ہمہ آفات پاک شود۔ باید تا پشت وے بخارد۔ و زانوہا و کف پا و دستش بمالد۔ و بیشتر ازیں شرط نیست۔ و اگر ایں مقیم را دسترس آں باشد کہ او را جامۂ نو سازد تقصیر نکند۔ و اگر نباشد تکلف ہم نکند۔ و ہماں خرق او را نمازی کند تا چوں از گرمابہ بر آید ہماں اندر وے پوشد۔ وچوں از گرمابہ بجائے باز آید۔ و روز دو سہ دیگر بباشد اگر اندر آں شہر پیرے باشد۔ و یا جماعتے۔ و یا امامے از ائمہ اسلام او را گوید اگر صواب باشد بیا تا بزیارت وے شویم۔ و اگر بیاید صواب باشد۔ و اگر گوید کہ دل آں ندارم بروے انکار نکند زانچہ وقت باشد مر طلاب حق تعالیٰ را کہ دل خود ہم بدست ندارند۔ نہ بینی کہ چوں ابراہیم خواص را گفتند۔ کہ از عجائب اسفار خود ما را چیزے بگوئی۔ گفت عجب تر آں بود کہ خضر علیہ السلام از من صحبت خواست اجابت نکردم۔ دل وے نداشتم۔ و اندراں ساعت نخواستم۔ کہ بدون حق کسے را نزدیک دلم خطر و مقدار باشد۔ کہ ویرا رعایت باید کرد۔ البتہ روا نباشد کہ مقیم مر مسافر را بسلام گوئی اہل دنیا برد۔ و یا بہ مہمانیہا و یا تمہا و بعیادتہا ایشاں۔ و مر مقیمے را کہ از مسافراں ایں طمع بود کہ ایشاں را آلت گدائی سازد۔ ازیں خانہ بداں خانہ میبرد۔ شاں خدمت ناکردن وے مر ایشاں را اولیٰتر۔ از آنکہ ذل بر تن ایشاں رسانیدن بود۔ و مرا کہ علی بن عثمان جلالی ام اندر اسفار خود ہیچ مشقت و رنج صعب تر ازاں نبود کے

که خادمان جاهل و مقیمان ناپاک گاه گاه مرا بروا نداشتندے۔ و از خانهٔ این خواجه بخانهٔ آن دهقان مے
بردندے۔ و من بباطن بر ایشان تبه میخواندمے۔ و بکراهیت همی رفتم۔ و بظاهر مسامحتے کردمے۔ و آنچه
مقیمان با من کردندے از بے طریقی من نظر کردمے۔ که اگر وقتے مقیم شوم با مسافران این نکنم۔ و از صحبت
بے ادبان فائده بیش ازین نباشد۔ که آنچه ترا خوش نیاید از معاملات ایشان تو آن نکنی۔ و باز اگر درویشی
مسافر متوطن شود۔ و روزے چند صحبت دارد۔ و بایست و بنا اظهار کند مقیم را از آن چاره نباشد که مدام
بایست وے را فرا برد یعنی در حال آنچه او را باید حاضر گرداند۔ و اگر این مسافر مدعی بود۔ و بے همت۔ و مقیم
را نباید که بے همتی کند۔ و متابع وے باشد اندر بایستهائے محال وے۔ که این نه طریقت منقطعان است
چون بایست آمد ببازار باید شد۔ بستد و داد کردن و با درگاه سلاطین بعوانی و بیر الصحبت منقطعان
چه کار باشد۔ و گویند جنید را با اصحاب خود رحمهم الله علیهم بحکم ریاضتے نشسته بودند مسافرے اندر
آمد بر نصیب وے تکلف کردند۔ و طعامے پیش وے آوردند۔ وے گفت بجز این مرا فلان چیز بایستے
جنید گفت ترا ببازار باید شد که مرد اسواقی۔ نه از آن مساجد و صوامع و خیرات۔ و وقتے من از دمشق
با دو درویش قصد زیارت ابن المعلا کردیم رضی الله عنه۔ و وے بر دمستار رمله مے بود اندر راه با یکدیگر
گفتیم۔ با هر یکے را با خویشتن واقعه که داریم۔ باید اندیشید تا آن پیر از باطن ما مارا خبر دهد۔ و واقعه ما
حل شود۔ من با خود گفتم که مرا از وے اشعار مناجات حسین بن منصور باید۔ و آن یکے گفت مرا دعائے
باید تا طحالم به شود۔ و آن دیگر گفت مرا حلوائے صابونی باید۔ چون بنزدیک وے رسیدیم فرمود تا
جزوے نوشته بودند از اشعار مناجات حسن پیش من نهادند۔ و دست بر شکم آن درویش مالید طحال وے گم
شد۔ و آن دیگر را گفت حلوائے صابونی غذائے عوامان بود۔ تو لباس اولیا داری۔ لباس اولیا را
مطالبت عوامان راست نیاید۔ از دو یکے اختیار کن۔ و در جمله مقیم را جز رعایات آنکس واجب نباشد
که او برعایت حق مشغول بود۔ و تارک حظ خود باشد۔ و چون کسے بحظ خود اقامت کند محال باشد
که دیگرے اندر حصول حظ وے با وے موافقت کند که درویشان راهبران یکدیگر اند نه راهزنان۔
چون کسے بحظ خود اقامت کند۔ دیگرے را باید که او را خلاف کند۔ و چون باز حظ خود را ترک کرد باید که
بحظ وے اقامت کند۔ تا اندر هر دو حال راه برده باشد نه راه زده۔ و معروف است که اندر اخبار
پیغمبر صلی الله علیه وسلم که وے سلمان را با بوذر غفاری رضی الله عنهما برادری داده بود۔ و هر دو از
سرهنگان اهل صفه بودند۔ و از رنگیسان و خداوندان باطن۔ روزے سلمان بخانهٔ بوذر اندر آمد۔
بزیارت عیال بوذر پیش سلمان از وے شکایت کرد که این برادر تو بروز چیزے نخورد۔ و شب نخسپد سلمان گفت

چیزے خوردنی بیار۔ چوں بیاورد بودردا را گفت۔ اے برادر ترا مے باید کہ تو موافقت کنی کہ ایں روزہ مر تو
فریضہ نیست۔ بودردا موافقت کرد۔ و چوں شب درآمد گفت اے برادر مے باید کہ اندر خفتن با من موافقت
کنی۔ ان لجسدك علیك حقا۔ وان لزوجك علیك حقا۔ وان لربك علیك حقا۔ چوں
دیگر روز شد بودردا بنزدیک پیغامبر آمد صلی اللہ علیہ وسلم۔ پیغامبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم من ہم آں گویم کہ
دوش سلمان گفت۔ ان لجسدك علیك حقا۔ چوں بودردا رضی اللہ عنہ ترک حظوظ خود گفتہ بود۔
سلمان رضی اللہ عنہ بحظوظ وے اقامت کرد۔ و ورد خود فرو گذاشت۔ مراد ایں آں ہر چہ کنی صحیح و محکم
آید۔ و وقتے من اندر دیار عراق اندر طلب دنیا و فنا کردن آں بیباکی میکردم۔ و وام بسیار آمدہ بود۔ و
ہر کسے را کہ بایستے روئے بمن آوردہ بودند۔ و من در رنج حصول ہوائے ایشاں ماندہ بودم۔
سیدے از سادات وقت بمن نوشت۔ کہ اے پسر نگر تا دل خود را از خدائے مشغول نکنی۔ لفراغت
دلی کہ مشغول ہواست پس اگر دلی یابی عزیزتر از دل خود روا باشد کہ بفراغت آں دل خود را مشغول
گردانی۔ والا دست ازاں کار بدار کہ بندگان خدائے را خدائے بسندہ باشد اندر وقت مرا بدیں
سخن فراغتے پدیدار آمد۔ اینست احکام مقیماں اندر صحبت مسافراں بر اختصار۔

باب آدابهم فی السفر

چوں درویشے سفر اختیار کند بدوں اقامت شرط ادب وے آں بود۔ کہ نخست سفر
از برائے خدا کند نہ بمتابعت ہوا۔ چنانکہ بظاہر سفر اختیار کند بباطن نیز از ہوائے خود بگریزد۔ و
دوام بر طہارت باشد۔ و اوراد خود را ضایع نکند۔ و باید تا مراد اِں سفر از دین یا حج باشد۔ یا غزو
و یا رویت موضعے و یا گرفتن فایدۂ و یا طلب علمی و یا زیارت پیرے و شیخے و تربتے بود۔ و گرنہ
مخطی باشد اندراں سفر۔ و وے را اندراں سفر از مرقعہ و سجادہ و رکوہ و حبلی و کفشے یا نعلینے
و عصائے چارہ نہ۔ تا بمرقعہ عورت بپوشد و بر سجادہ نماز کند۔ و برکوہ طہارت کند۔ و بعصا آفتہا
را از خود دفع کند۔ و وے را اندراں مآرب دیگر بود۔ و نعلین و کفش اندر حال طہارت اندر پائے کند
تا بسر سجادہ آید۔ و اگر کسے آلت بیشتر ازیں دارد و مر حفظ سنت را۔ چوں شانہ و ناخن پیرائے
و سوزن و مکحلہ ہم روا باشد۔ و باز اگر کسے زیادت ازیں آلت سازد۔ و خود را مجمل کند۔ نگاہ کنیم
تا در چہ مقام است۔ اگر در مقام ارادت است۔ آں ہر یکے ورا بندے و بتے و سدے و حجابے
و مایۂ اظہار رعونت نفس وے خود آنست۔ و اگر در مقام تمکین و استقامت است وے را

این وبیش ازین مسلم است. و من از شیخ ابو المسلم فارس بن غالب الفارسی رحمة الله علیه شنیدم که روزے من بنزدیک شیخ ابوسعید ابوالخیر فضل الله بن محمد رضی الله عنه اندر آمدم بقصد زیارت وے را یافتم بر تختے اندر چهار بالش خفته و پایها بر یکدیگر نهاده و دقے مصری پوشیده. و من جامه داشتم از وسخ چون دوال شده. و تنے از رنج گداخته و گونه از مجاهده زرد باشد. از دیدار وے انکاری اندر دل من پدید آمد گفتم با خود که این درویش و من درویش. و این اندر چندین راحت و من اندر چندین مجاهده. گفت وے اندر حال بر باطن من مشرف شد. و نخوت من بدید مرا گفت یا ابا مسلم در کدام دیوان یافتی که خود بین درویش باشد. چون من همه حق را دیدم حق تعالی جز بر تخت ننشانید. و چون تو همه خود را دیدے جز اندر نخوت ندارد. نصیب ما مشاهده آمد و نصیب تو مجاهده. و این هر دو مقام است از مقامات راه. و حق تعالی ازین منزه. و درویش از مقامات فانی. و از احوال رسته. شیخ ابو مسلم گفت هوش از من بشد. و عالم بر من سیاه گشت. چون بخود باز آمدم توبه کردم. وے توبه من بپذیرفت. آنگاه گفتم ایها الشیخ مرا دستورے باشد تا بروم که روزگار من رؤیت ترا تحمل نتواند کرد. گفت صدقت یا ابا مسلم. آنگاه بر وجه تمثیل این بیت برخواند

آنچه گوشم نتوانست شنیدن بخبر — همه چشمم بعیان یکسره دید آن بصر

پس مسافر را باید تا پیوسته حافظ سنت باشد. و چون بمقیمی فراز رسد بحرمت بنزدیک او اندر آید. و سلام گوید. و نخست پائے چپ از پای افزار بیرون کند که پیغمبر صلی الله علیه وسلم چنین کرده. و چون اندر پائے پوشد نخست پائے راست اندر پوشد. آنگاه پائے دیگر. و چون پائے شوید اول پائے راست شوید آنگاه پائے چپ. و دو رکعت بحکم تحیت بکند. آنگاه برعایت حقوق درویشان مشغول شود. و نباید که بهیچ حال بر مقیمان اعتراض کند. و یا با کسے زندگانی کند بمعاملتے. و یا سخن سختیهائے سفرهائے خود گوید. و یا علم و یا حکایات و روایات گوید اندر میان جماعت. که این جمله اظهار رعونت باشد. و باید که بسیج جمله بکشد. و بار ایشان تحمل کند از برائے خدائے که اندران برکات بسیار باشد. و اگر مقیمان و یا خادم ایشان بروے حکمے کنند و ویرا السلام کردن یا بزیارت دعوت کنند. اگر تواند خلافت نکند. مر آینه بصرافات اهل دنیا استنکار باشد. و افعال آن برادران را عذرے نهد و تاویلے کند تا هیچ گرانی از جهت حال خود بر دل ایشان ننهد و مر ایشان را بدرگاه سلطانیان نکشد. و راحت و هوائے خود اندر جمله احوال

مسافر و مقیم را اندر صحبت طلب رضای خدای تعالی باید کرد و بیکدیگر اعتقاد نیکو باید داشت و مر یکدیگر را اندر پس پشت بد نباید گفت و اندر پس غیبت نباید کرد. از آنچه شوم شود بر طالب حق سخن خلق گفتن مخاصمت با خوب. از آنچه محققان اندر رویت فعل فاعل بینند و چون خلق بدان صفت که باشد ازان خدا آفریده بود و آفریده وی است. اگرچه معیوب و محجوب بود مر کاشف بود خصومت بر فعل خصومت بر فاعل باشد. و چون با هیچ آدمی نشست اندر خلق نگرد از همه کس باز برید و بداند که جمله خلق با جمله مقهور و مغلوب و عاجز اند و هر کسی جز آن نتوانند کرد. و جز آنچنان نتوانند بود که خلقتش بر آنست. و ملک خلق را اندر ملک او تصرف نیست. و قدرت بر تبدیل ایشان جز حق را مطلق نه. و بالله التوفیق.

باب آدابهم فی الاکل

بدانکه مردم را از غذا چاره نیست. از آنکه ترکیب طبایع جسد بطعام و شراب بسته است. اما شرط مر دم را آنست که اندر آن مبالغت نکنند و روز و شب تن را اندر اندیشهٔ لقمه مشغول نگردانند. و شافعی گوید رحمة الله علیه من کانت همته ما یدخل فی جوفه کانت قیمته ما یخرج منه. هر مرید را به حق از هیچ معنی بیش از آنکه مضرت نیست که شکم پر بود. و پیش از این اندر کتاب باب جوع طرفی از این معنی گفته ام اما آن معنی اندر تو باشد و آنکه ایشان را پرسیدند که چرا تو مدح گرسنگی بسیار گویی؟ گفت از آنکه فرعون اگر گرسنه بودی هرگز نگفتی انا ربکم الاعلی. و اگر قارون گرسنه بودی یاغی نشدی. و تا ثعلبه گرسنه بود مومن و مطیع بود. و چون سیر شد نفاق ظاهر کرد. خداوند گفت جل جلاله اندر صفت کفار ذرهم یأکلوا و یتمتعوا و یلههم الامل فسوف یعلمون. و قوله تعالی والذین کفروا یتمتعون و یأکلون کما تأکل الانعام والنار مثوی لهم. و سهل بن عبدالله گوید که شکم پر از خمر دوست‌تر دارم از آنکه پر از طعام حلال. گفتند چرا؟ گفت از آنچه شکم پر از خمر شود عقل بیارامد و آتش شهوت بمیرد و خلق از دست و زبان وی ایمن شوند. اما چون از طعام حلال پر شود فضول آرزو کند و شهوت قوت گیرد و نفس بطلب نصیبهای خود سر برآرد. و گفته اند مشایخ اندر صفت ایشان اکلهم کاکل المرضی، ونومهم کنوم الغرقی، وکلامهم ککلام الثکلی. خوردن ایشان چون خوردن بیماران بود، و خواب ایشان چون خواب غرقه شدگان، و سخن ایشان چون سخن زنان بچه مرده. پس شرط و آداب اکل آنست که تنها نخورند آنچه خورند ایثار کنند مر یکدیگر را لقوله صلی الله علیه وسلم شر الناس من اکل وحده و ضرب عبده و منع رفده. و

چون بر سفره نشیند خاموش نباشد. و ابتدا بنام خدای کند. و چیزی که نهند از دهان و برداشته
که اصحاب را از آن کراهیت باشد. و لقمهٔ اول به نمک زنند. و مر رفیق خود را انصاف دهند. و سهل
بن عبد الله را پرسیدند از معنی این آیت إِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ. گفت عدل آن
بود که انصاف رفیق اندر لقمه بدهد. و احسان آنکه او را بدان لقمه اولیٰ‌تر از خود داند. و شیخ من گفتی
عجب دارم از آن مدعی که گوید من ترک دنیا گفته‌ام. و اندر اندیشهٔ لقمه باشد. و آنگاه باید که طعام
بدست راست خورد. و چشم اندر لقمهٔ خود نگاه دارد. و در طعام خوردن آب نخورد. مگر اندر حال تشنگی صادق
و چون بخورد اندک خورد چندانکه جگر تر شود. و لقمهٔ بزرگ نکند. و نیکو بخاید. و شتاب
نکند که از این چیزها هم تخمها بود و مخالفت سنت. و چون از طعام فارغ شود حمد گوید و دست
بشوید. و اگر در میان جماعت دو یا سه کس و یا بیشتر پنهان از جماعت به دعوتی شوند و چیزی
خورند بعضی از مشایخ گفته‌اند که آن حرام باشد. و اندر صحبت خیانت کردن بود. أُولٰئِكَ
مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ. و گروهی گفته‌اند که چون جماعت باشد به موافقت یکدیگر روا
باشد. و گروهی گفته‌اند که اگر یک کس بود هم روا باشد که او را انصاف تنها اندر حال وحدت بباید
داد بلکه اندر حال صحبت بباید داد. که چون تنها باشد حکم صحبت آن ساعت از وی برخیزد و
بدان ماخوذ نباشد. و بهترین اصل اندرین مذهب آنست که دعوت درویش را رد نکنند. و
دعوت دنیادار را اجابت نکنند. و بخانهٔ ایشان نشوند و از ایشان چیزی نخواهند که اندر ایشان
باشد مر اهل طریقت را از آنچه اهل دنیا محرم نیند مر درویش را. و در حال محروم بکثرت متاع دنیادار
نباشد. و بقلت آن درویش نه. هر که بتفضیل فقر معترف نبود وی دنیادار باشد اگرچه
ملکی باشد. و هر که منکر فقر باشد دنیادار باشد اگرچه مضطر باشد. و چون به دعوت حاضر شود در
چیزی خوردن و ناخوردن تکلف نکند بحکم وقت کار کند. و چون صاحب دعوت محرم باشد روا
بود که تا اهل زله برگیرد. و اگر نامحرم بود بخانهٔ وی رفتن روا نبود. تا به زله نا کردن اولیٰ‌تر که
سهل بن عبد الله گوید الزلة هي الذلة. زله کردن ذلت و خواری بود. و بالله التوفیق والله اعلم بالصواب

باب آدابهم فی المشی

خدای تعالی گفت عز و جل وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا الآیه باید
که پیوسته طالب حق بروش خود که میرود داند که هر قدم ... ...

اگر بر ولیت استغفار کند. و اگر از آن ولیت اندر آن چه کند تا زیادت شود. و از داود طائی رحمة الله علیه می آید که روزی وی دارو خورده بود. گفتند او را که زمانی بدین صحن سرای اندر فراشو تا فائدهٔ دارو ظاهر شود. گفت من شرم دارم که بقیامت خدای تعالی مرا سوال کند که چرا قدمی چند بر نصیب هوای خود نهادی. چنانکه جبار جلیل گفت. وَتَشْهَدُ اَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُوْنَ. پس درویش را باید که به بیداری در مراقبت رود و سر افگنده. و هیچ سو ننگرد و جز اندر پیش. و اندر راه اگر کسی فراپیش وی آید خود را از وی اندر نکشد بمر تکبر. اشتباه مر جامه را که بد و باز نماید که مسلمانان و جامهٔ ایشان همه پاک باشد. و این جز رعونتی و خویشتن پدیدار آوردن نباشد. و باز اگر آنکس کافری باشد. و یا پلیدی بر وی ظاهر بیند روا باشد که خود را از وی بدزدد. و نگاه دارد. و چون با جماعتی میرود قصد پیش رفتن نکند. که زیادت جستن تکبر بود. و نیز در باز پس رفتن هم نکند. و زیادت جستن تواضع که تواضع را چون ببیند عین تکبر باشد. و نعلین و کفش را تا تواند از پلیدیها نگاه دارد. و بروز تا خداوند تعالی ببرکات آن جامهٔ وی را نگاه دارد بشب. و باید که چون با جماعتی و یا یک درویش با همراه باشد. اندر راه با کسی نایستد بسخن. و او را انتظار خود نفرماید. و آهسته رود. و شتاب نکند که رفتن حریصان ماند. و نرم نرم چنان نرود که رفتن متکبران ماند. و گام تمام نهد. و در جمله باید که پیوسته روش طالب بدان صفت بود که اگر کسی گوید او را که کجا میروی وی بقطع نتواند گفت. اِنِّیْ ذَاهِبٌ اِلٰی رَبِّیْ سَيَهْدِيْنِ. و اگر جز اینچنین باشد رفتن وی بر وی وبال باشد. از آنچه صحت خطوات از صحت خطرات باشد. پس هرکه اندیشهٔ او مجتمع باشد مر حق را اقدام وی متابع اندیشهٔ وی باشد. و از ابو یزید روایت آرند که گفت روش درویش بے مراقبت نشان غفلت بود که خود هرچه هست اندر دو قدم حاصل آید. که یکی بر نصیبهای خود کند. و یکی بر فرمانهای حق. این یک قدم را بردارد. و آن دیگر بر جای بدارد. و روش طالب علامت قطع مسافت بود. و قرب حق بمسافت نیست. و چون قرب وی بمسافتی نباشد طالب را بجز قطع پایها اندر محل سکون چه وجود باشد. والله ولی التوفیق۔

باب آدابهم فی السفر والحضر

بدانکه مشایخ رضی الله عنهم اندرین معنی اختلاف بسیار است. بنزدیک گروهی مسلم نیست مر مرید را که بخسپد جز اندر حال غلبهٔ نوم. آنگاه که خود را از خواب نتوانند داشت. که پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم النوم اخ

الموت - خواب برادر مرگ است پس زندگانی از خداوند تعالی نعمت بود - و مرگ بلا - و لا محاله نعمت اشرف بود از بلا - و از شبلی مے آید رحمة الله علیه که گفت اطلع الحق فقال علیّ من نام غفل و من غفل حجب - و نیز یک گروهے روا باشد که مرید با ختیار بخسپد - و اندر خواب تکلف کند - از پس آنکه حق امور بجا آورده باشد - که رسول گفت صلی الله علیه وسلم - رفع القلم عن ثلاث عن النائم حتی ینتبه - و عن الصبی حتی یحتلم - و عن المجنون حتی یفیق - و چون از خفته قلم برداشته باشد تا آنگاه که بیدار گردد و خلق از شرّ وے ایمن شده باشد - و اختیار وے از وے کوتاه شده باشد - و نفسش از مراد ها معزول شده باشد - و کراما کاتبین از نوشتن بیاسوده - و زبانش از دعوے کوتاه شده - و از دروغ و غیبت باز مانده - و ارادتش از عجب و ریا سپید بیرده - لا یملک لنفسه ضرا ولا نفعا ولا موتا ولا حیوة ولا نشورا - و از آن بود که ابن عباس گوید رضی الله عنه - لا شیء اشد علی ابلیس من النوم العاصی - فاذا نام العاصی یقول متی ینتبه - و یقوم حتی یعصی الله - و این خلاف جنید است - با علی بن سهل الاصفهانی - و اندرین معنی نامه لطیف است که علی بن سهل بجنید نوشت - و آن مسموع است است - و مقصود ازین آنست که علی بن سهل گوید رضی الله عنه اندران نامه که خواب غفلت است - و قرار و اعراض - باید که محب را روز و شب خواب و قرار نباشد که اگر بخسپد اندران حال از مقصود بیفتد و از خود و روزگار خود غافل بود - و از حق تعالی باز ماند چنانکه حق تعالی وحی فرستاد بداؤد علیه السلام - گفت یا داؤد کذب من ادعی محبتی فاذا جنه اللیل نام عنی - دروغ گفت آنکه دعوی محبت من کرد که چون شب در آمد بخفت - و از دوستی من بپرداخت - و جنید گوید رحمة الله علیه اندر جواب آن نامه - بدانکه بیداری ما معاملات ماست اندر راه حق - و خواب ما فعل حق بر ما - پس آنچه بے اختیار ما بود از ما آن از حق بما تمام تر از آن بود - که با ختیار ما بود از ما بحق - و النوم موهبة من الله تعالی علی المحبین - و آن عطا بود از حق تعالی بر دوستان - و تعلق این مسئله بصحو و سکر است - و سخن اندران بتمامی گفته آمده است - اما عجب است که جنید رضی الله عنه خود صاحب صحو بود - اینجا قوت مر سکر را کرده است و همانا که اندران وقت مغلوب بوده است - و ناطق بر نا اندرش وقت بوده باشد - و نیز روا باشد که بر ضد این باشد - که خواب خود عین صحو باشد - و بیداری عین سکر - زانچه خواب صفت آدمی است - و تا آدمی اندر محل اوصاف خود باشد بصحو منسوب باشد - و تا خفتن صفت حق است - و چون آدمی در محل صفت حق باشد بسکر منسوب بود - و مغلوب باشد - من دیدم

گروهی از مشایخ را که خواب را بر بیداری تفضیل نهادند بر موافقت جنید زانچه بودند اولیا و
بزرگان و بیشتر از پیغمبران بخواب پیوسته است. و پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم از خدای عز و جل
ان الله تعالی یباهی بالعبد الذی نام فی سجوده. و یقول الله للملائکة انظروا الی عبدی
روحه فی محل النجوی و بدنه علی بساط العبادة. خدای عز و جل مباهات کند به بنده که اندر
سجود بخسپد و گوید فرشتگان را بنگرید اندر این بندهٔ من که جانش با من اندر راز گفتن است و تنش
بر بساط عبادت. و نیز گفته است پیغمبر صلی الله علیه وسلم من نام علی الطهارة یؤذن لروحه
ان یطوف بالعرش. و یسجد لله تعالی هر که بطهارت بخسپد جان وی را دستوری دهند
که برو عرش را طواف کن. و خداوند را سجده کن. و اندر حکایات یافتم که شاه شجاع کرمانی چهل سال
بیدار بود. چون شبی بخفت حق تعالی را بخواب دید. و از پس آن پیوسته بخفتی. امید آن را. و
اندرین معنی قیس عامری گوید. **شعر**

وانی لاستغشی و ما بی نعسة — لعل خیالا منک یلقی خیالیا

و دیگر گروهی که بیداری را بر خواب تفضیل نهادندی بر موافقت علی بن سهل رضی الله عنه. زانچه
وحی رسل و کرامات اولیا را به بیداری بوده است. و یکی گوید از مشایخ لو کان فی النوم
خیرا لکان فی الجنة نوم. که اگر اندر خواب هیچ خیری بودی. و یا مر محبت را و قربت را علت
بودی. بایستی تا اندر بهشت که سرای قربت است خواب بودی. چون اندر بهشت خواب
نباشد. دانستیم که خواب حجاب است. و ارباب لطائف گویند که چون آدم صلوات
الله علیه اندر بهشت بخفت. حوا از پهلوی چپ او پدید آمد. و همه بلاهای وی از حوا بود.
و نیز گویند که چون ابراهیم گفت مر اسمعیل را. یا بنی انی اری فی المنام انی اذبحک. اسمعیل
گفت ای پدر هذا جزاء من نام عن حبیبه لو لم تنم لما امرت بذبح الولد. این جزای آن کس
است که بخسپد از دوست خود غافل. و اگر نخفتی نفرمودندی که پسر را باید کشت. پس خواب تو
مر ترا از پسر گردانید. و مرا از جان. اما ورد من یک ساعت باشد. و ورد تو همیشه. و از شبلی
می آید رضی الله عنه که هر شب سکرهٔ نمک آب با میلی اندر پیش نهادی. و چون بخواب اندر
خواسته شدی میلی از آن در دیده کشیدی. و من که علی بن عثمان الجلابی ام رضی الله عنه دیدم
پیری را که چون از ادای فرائض فارغ شدی بخفتی. و دیدم شیخ احمد سمرقندی را که به بخارا بود
چهل سال بوده است تا شب نخفته بود. و بروز اندکی بخفتی. و رجوع این مسئله با آن بازگردد.

که چون مرگ بنزدیک کسے دوست‌تر از زندگانی بود، باید تا خواب دوست‌تر از بیداری بود. و چون
زندگانی دوست‌تر از مرگ بود، باید که تا بیداری دوست‌تر از خواب باشد. پس قیمت مرد آنرا بود
که بتکلف بیدار باشد، بلکه قیمت آنرا بود که بیدارش گردانند چنانکه رسول را صلی الله علیه وسلم اگر گزید
و بدرجهٔ اعلیٰ رسانید، وے نه اندر خواب تکلف کرد و نه اندر بیداری. فرمان آمد قُمِ اللَّیْلَ إِلَّا قَلِیلًا
نِّصْفَهُ. و نیز قیمت مرد آنرا بود که بتکلف خواب رود. قیمت آنرا بود که کش بخوابانند، چنانکه خداے
عزوجل اصحاب الکهف را برگزید و بمحل اعلیٰ رسانید و لباس کفر از گردن ایشان برکشید. ایشان
نه اندر خواب تکلف کردند و نه اندر بیداری، تا حق تعالیٰ خواب بر ایشان افکند و دست اختیار
ایشان از ایشان ببرید. چنانکه گفت وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ
الشِّمَالِ. و این هردو اندر حال بے اختیاری بود. و چون بنده بدرجتے رسد که اختیار وے بر
وی نماند و دستش از کل بریده گردد، و همتش از غیر اعراض کند، اگر بخسپد و یا بیدار باشد بدان
صفت که باشد عزیز باشد. پس شرط خواب مرید آن باشد که اول خواب خود را چون آخر عهد
خواب خود داند، و از معاصی توبه کند، و خصمان را خوشنود کند، طهارتے پاکیزه کند، و بر دست
راست روی بقبله بخسپد، کارها تمام و دنیا راست کرده، نعمت اسلام را شکر کند، و شرط کند که اگر بیدار
شوم پیرامن معاصی نروم. پس هرکه به بیداری کار خود ساخته باشد، او را از خواب و یا از مرگ
باکے نباشد. و اندر حکایات مشهور است که آن پیر بزرگ آن امامے که اندر ریاضت جاه و کلاه
و رعونت نفس اندر مانده بود، اندر آمد، گفت یا فلان مے باید مرد. و بنیاد این سخن بر شیخے
بنهاد که این مردکے هر زمان با من این سخن بگوید. روزے گفت من فرو خواهم مرد. دیگر روز
آن پیر اندر آمد. این امام گفت اے فلان خیال میرد، وے سجاده فرو کرد و بگسترانید و سر بر نهاد
و گفت مردم. اندر حال جانش بر آمد. و بر از آن شیخے بیدار آمد، دانست که این پیر در آن مشغول بود
که بیچ مرگ کن چنین که من کرده ام. و شیخ حسن رضی الله عنه بیدار ایشان را داشتے که چون اندر حال
غلبهٔ نوم بخسپید و چون بیدار شود، باز نخسپید که خواب ثانی مریدان حق را حرام باشد. و بیدار
و خواب مرید را فرق آمد. و اندر این معنی سخن دراز آید. والله اعلم بالصواب

باب آدابهم فی الکلام والسکوت

خداوند گفت عزوجل وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا. و نیز خدا گفت

قولٌ معروف. و نیز گفت قولوا آمنا. بدانکہ گفتار خوب از حق بہ بندہ فرمانست. چوں اقرار بخداوندی
وے. و ثنا گفتن بر وے. و خلق را بدرگاه وے خواندن. و نطق نعمتی بزرگ است از حق تعالی بہ
بندہ. و آدمی بداں ممتاز است از چیزہاے دیگر. و خداوند گفت عزّ و جل. ولقد کرّمنا بنی آدم.
یک قول مفسران اندریں معنی نطق است. پس ہر چند کہ گفتار از حق بہ بندہ نعمتے ظاهر است آفت
آں نیز بزرگ است. کہ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم. اخوف ما اخاف علی امتی اللسان. و در جملہ
گفتار چوں خمر است کہ عقل را مست کند. و مرد چوں اندر شرب آں افتاد نیز ہرگز بیروں نتواند آمد
و خود را ازاں باز نتواند داشت. و چوں بدانستہ اند اہل طریقت. کہ گفتار آفت است سخن جز بضرورت
نگفتند یعنی در ابتدا و انتہاے سخن خود نگاه کردند. اگر جملہ حق را بود گفتند. و الا خاموش بودند زانچہ
معتقد بودند کہ خداوند عالم الاسرار است. و بندہ ہم اندر آنکہ حق تعالی را چنین دانند بقول خداے
عزّ و جل. ام یحسبون انا لا نسمع سرّہم و نجواہم بلی و رسلنا لدیہم یکتبون. آیا مے پندارند
کہ من نمی شنوم نہانیہاے ایشاں. بلے مے شنوم. و ملائکہ نیز بر ایشاں مے نویسند. و من عالم الغیبم.
و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم من صمت نجی. آنکہ خاموش باشد نجات یابد. پس اندر خاموشی
فوائد و فتوح بسیار است. و در گفتن آفت بسیار. گروہے از مشایخ رحمہم اللہ سکوت را بر کلام
فضل نہادند. و گروہے کلام را بر سکوت ترجیح دادند. و از آنجملہ جنید گفت رضی اللہ عنہ کہ
عبارات جملہ دعاوی است. و آنجا کہ اثبات معانی بود دعاوی ہدر باشد. و وقت باشد کہ سقوط
قول اندر حال اختیار معذور گردد یعنی اندر حال تقیت اندر حال خوف. با وجود اختیار قدرت
بر قول. مدعا گفتن شود. و انکار قول مر حقیقت معرفت را زیان ندارد. و ہیچ وقت بندہ
بے معنی عجز دعوی معذور نباشد. و حکم او حکم منافقان باشد. پس دعوی بے معنی نفاق آید. و
معنی بے دعوی اخلاص. لان من استغنی بنیانه علی بیانه لا یستغنی عن اللسان. و من
استغنی ببیانه علی عیانه استغنی فیما بینه و بین ربه من اللسان. یعنی چوں راه بر بندہ کشادہ
شد از گفتار مستغنی گشت. زانچہ عبارت مر اعلام غیر را باشد. و حق تعالی جل جلالہ بے نیاز است
از تفسیر احوال. و غیر وے خود کراست آں تکبر کہ بدیشاں مشغول باشد. و موکد ایں معنی است
قول جنید کہ گفت من عرف اللہ کل لسانه. آنکہ حق را از دل شناخت زبانش اندر بیان باز ماند
کہ اندر عیان بیان حجاب نماید. و از شبلی مے آید کہ در مجلس جنید رحمہ اللہ برپاے خاست. و بآواز بلند
گفت یا مرادی. و اشارت بحق تعالی کرد. جنید گفت یا ابابکر اگر مراد وے حق است ایں اشارت

چرا کردی. که وے ازیں مستغنی است. واگر مرادت نه ویست خلاف چرا گفتی. که حق تعالی بقول تو علیم است. شبلی برگفتهٔ خود استغفار کرد. وآں گروہے که کلام را بر سکوت فضل نهادند گفتند. که بیانِ احوالِ خود از حق بما امر است. که دعوی بمعنی قایم بود. چه اگر کسے هزار سال بدل و سر عارف بیبار وضرورتے مانع وے نباشد. تا اقرار بمعرفتش نه پیوسته است. حکمش حکم کافراں بود. وخداوند موسنانرا بجملگی شکر و حمد وثنا فرمود. ورسول را گفت صلی الله علیه وسلم. وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ. وثنا وتحدیث نعمت گفتار وے بود. پس گفتار مامر تعظیم امر ربوبیت را باشد. وخداوند تعالے گفت. اُدْعُوْنِیْ اَسْتَجِبْ لَكُمْ. ونیز گفت اُجِیْبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ. ومانند ایں ویکے گوید از مشایخ که هر کرا بیانے نباشد از روزگار خود او را روزگار نباشد. که ناطق وقت تو هم وقت تست. چنانکه شاعر گوید. **شعر**

لسان الحال افصح من لسانی وصمتی عن سوالی ترجمانی

واندر حکایات یافتم که روزے ابوبکر شبلی در کرخ بغداد میرفت. یکے را دید از مدعیان که میگفت. السکوت خیر من الکلام. فقال الشبلی سکوتك خیر من الكلامك. وکلامی خیر من سکوتی. لان کلامك لغو. وسکوتك هزل. وکلامی خیر من سکوتی. لان سکوتی حلم وکلامی علم. خاموشی بهتر از گفتار. شبلی گفت رحه خاموشی تو بهتر از گفتار تو. زانچه گفتار تو لغو است وخاموشی تو هزل. وگفتار من بهتر از خاموشی من. زانچه سکوت من حلم است. وکلام من علم. که اگر علم نگویم حلم بران وارد. واگر حلم گویم علم بدان دارد. وچوں نگویم حلیم باشم چوں بگویم علیم باشم. ومن گویم که علی بن عثمان جلابی ام رضی الله عنه که کلامها بر دو گونه است. وسکوتها بر دو گونه. کلام یکے حق بود. ویکے باطل. وسکوت یکے حصول مقصود ومشاهدت. ودیگر غفلت پس هر کسے را گریبانِ خود باید گرفت اندر حال نطق وسکوت. اگر کلامش بحق بود گفتارش بهتر از خاموشی. واگر باطل بود خاموشی بهتر از گفتار. واگر از حجاب وغفلت بود گفتار بهتر از خاموشی. وعالمے اندریں معنے سرگردانند. گروہے از مدعیان بدرد و هوس وعبارتے از معانی خالی بردست گرفته اند. ومیگویند که گفتار فاضلتر از سکوت. وگروہے از جهال که مناره را از چاه نشناسند. سکوت بجهل خود باز بسته اند. ومیگویند که خاموشی بهتر از گفتار. واگر هر دو چو یکدیگر باشند. پس کرا تا فرا گفتار آرند. وکرا خاموش کنند. من نطق اصاب. او غلط. ومن انطق عصم من الشطط. هر که بگوید یا خطا گوید یا صواب. وهر کرا بگفتار آرند از خطا و

عقل نگاه دارندش. چنانکه ابلیس گفت لعنة الله علیه. أَنَا خَیْرٌ مِّنْهُ و آدم را گویا نیدند. رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا. پس واعیان این طریقت اندر گفتار خود ماذون و مضطر باشند. و اندر خاموشی شرم زده و بیچاره. مَنْ کَانَ سُکُوتُهُ حَیَاءً کَانَ کَلَامُهُ حَیٰوةً. آنرا که خاموشی از حیا بود. کلامش مر دلها را حیات باشد. زانچه گفتارشان از دیدار بود. و گفت بی دیدارش نزد ایشان خوار بود. و با گفتن دوست تر از گفتن دارند. تا با خود باشند. و چون غائب شوند. خلق مر قول ایشان را بر جان نگارند. ازان بود که آن پیر گفت رضی الله عنه. مَنْ کَانَ سُکُوتُهُ لَهُ ذَهَبًا. کَانَ کَلَامُهُ لِغَیْرِهٖ مَذْهَبًا. پس باید تا طالب ربانی را که خوشش اندر عبودیت بود خاموش کند. تا زبانے که لطفش بر بوبیت بود بگفتار آید. و عبارت صبا بد دلهائے مریدان شود. و ادب اندر گفتار آنست که بے امر نگوید. و جز اندر امر نگوید. و اندر خاموشی آنکه جاهل نباشد. و بجهل راضی نباشد و غافل نه. و مرید باید که اندر سخن پیران دخل و تصرف نکند. و عبارت غریب و پریشان نیاورد. و بدان زبان که شهادت گفته است و بتوحید مقر آمده دروغ و غیبت نگوید و مسلمانانرا نرنجاند. و درویشانرا بنام مجرد نخواند. و تا چیزے از وے نپرسند نگوید پس سخن گفتن ابتدا نکند. و شرط خاموشی درویش آن بود. که بر باطل خاموش نباشد. و شرط گفت آنکه جز حق نگوید. و این اصل را فرع بسیار است. و لطائف بیشمار. اما من برین مقدار اختصار کردم. تا کتاب مطول نشود. والله اعلم بالصواب۔

باب آدابهم فی السؤال

خداوند گفت عزوجل. لَا یَسْأَلُوْنَ النَّاسَ اِلْحَافًا. سوال بالحاف نکنند مردم را. و چون کسے از ایشان سوال کند منع نکنند. چنانکه خدائے تعالیٰ فرمود مر پیغمبر را صلی الله علیه وسلم. وَ اَمَّا السَّآئِلَ فَلَا تَنْهَرْ. و تا توانند سوال جز از خداوند تعالیٰ نکنند. و بغیر وی اورا محل سوال ننهند. که سوال اعراض باشد از حق بغیر حق. و چون بنده از حق تعالیٰ اعراض کرده بیم باشد. که او را هم اندر محل اعراض بگذارد. یا فتم که یکے از اهل دنیا مر رابعه عدویه را گفت. که یا رابعه چیزے بخواه از من. تا مرادت حاصل کنم. وے گفت اے هذا من شرم دارم که از خالق دنیا دنیا خواهم. شرم ندارم از چون خودی چیزے خواهم. گویند که اندر وقت ابومسلم صاحب دعوت درویشی را بیگناه بتهمت دزدی بگرفتند. و بچهار طاق مر او را باز داشتند. چون شب اندر آمد. ابومسلم پیغمبر را صلی الله علیه وسلم بخواب دید. که او را گفت. یا ابا مسلم مرا خداوند تعالیٰ بتو فرستاده است. که دوستی از دوستان من بے جرم اندر زندان

نشست. برخیز و وے را بیروں آر. بوسلم از خواب برجست. و سر و پا برهنه بر در زندان دوید. و بفرمود
تا در زندان بگشادند. آں درویش را بیروں آوردند. از وے عذر خواست. و گفت حاجتے بخواه.
درویش گفت ایها الامیر کسیکه او خداوندے دارد چنیں. که به نیم شب ابومسلم را از بستر برانگیزاند
و بفرستد. تا او را از بلا برهاند. روا باشد که او از دیگراں سوال کند. و حاجت خواهد. ابومسلم گریاں
شد. و آں درویش از پیش او برفت. و باز گروهے دیگر گویند. روا باشد درویش را که از خلق سوال
کند. که حق تعالی میگوید. لَا یَسْئَلُوْنَ النَّاسَ اِلْحَافًا. میگوید سوال کنید و اندراں الحاح مکنید.
و رسول صلی الله علیه وسلم نیز سوال کرد مر ساعتی کارهائے اصحاب را. و ما را نیز گفت اُطْلُبُوا الْحَوَائِجَ
عِنْدَ حِسَانِ الْوُجُوْهِ. و دیگر مشائخ رحمهم الله به سه علّت سوال کردن روا داشته اند. یکے مر فراغت
دل را. که لابد باشد که گفته اند که ما دو گروه را قیمت ننهیم. که روز و شب اندر انتظار آں گذاریم. و
چز آں حاجتے نباشد. مارا بچیز اوند اندر حال اضطرار. زانچه هیچ مشغولی چوں شغل طعام و انتظار
آں نیست. و ازاں بود که چوں بایزید مر مرید شقیق را پرسید. دراں حال که بزیارت وے آمده
بود. از حال شقیق. مرید گفت او از خلق فارغ شده است. و بر حکم توکل نشسته. بویزید رحمة
الله علیه گفت. چوں باز گردی بگوئے او را که نگر. تا دیگر خدائے را بدو گرده نان نیازمائی. چوں
گرسنه گردی دو گرده نان از همجنسان خود بخواه. باز تا سر توکل بیکسو نه. تا آں شهر و ولایت
از شومے یک معاملت تو بزمین فرونشود. و دیگر مر ریاضت نفس را سوال کرده اند. تا ذل آں
بکشند. و رنج بر دل خود نهند. و قیمت خود بدانند. که ایشاں بر کسے را بچه مے آرند. تا تکبر نکنند.
و رنج نه بینند. نه دیدی که چوں شبلی بجنید آمد رحمهما الله. جنید گفت یا ابابکر ترا نخوت کبر آں اندر
سر است. که من پسر حاجب الحجاب خلیفه ام. و امیر سامره. از تو هیچ کارے نیاید. تا ببازار بیروں
نشوی. و از هر که بینی سوال نکنی. تا قیمت خود بدانی. چناں کرد. هر روز بازارش سست تر بود
تا شش سال بدرجه رسید. که اندر همه بازار گشت. و کس چیزے ندادش. باز آمد. و با جنید
گفت. جنید گفت یا ابابکر اکنوں قیمت خود بداں. که خلق را بهیچ چیزے نیرزی. دل اندر ایشاں
مبند. و ایشاں را بهیچ چیز بر مگیر. و ایں معنی ریاضت را بود نه کسب را. و از ذوالنون مصری
روایت کرده اند که گفت رفیقی داشتم موافق خدائے تعالی. او را پیش خواست. و از نعمت
دنیا بنعمت عقبے رسانیدش. او را بخواب دیدم. گفتم که خدائے تعالی با تو چه کرد. گفت مرا بیامرزید
گفتم بچه خصلت. گفت مرا بر پاے کرد. و گفت اے بندهٔ من بسیار قل و رنج سفلگان.

و بخیلان کشیدی۔ و دست پیش ایشان دراز کردی۔ و اندران صبر کردی۔ ترا بدل بخشیدم۔ و سه دیگر حرمت حق را از خلق سوال کردند۔ همه مالهائے و دنیا ازان حق تعالی دانستند۔ و همه خلقان را وکیلان وے دیدند۔ و آں چیزے که بنصیب نفس ایشان باز گشت از حق تعالی نخواستند۔ و از وکیل وے بخواستند و سخن خود با وے گفتند۔ و اندر نظر شاه چوں بنده با بست خود لوکیل عرضه کنند بحرمت و طاعت نزدیکتر ازاں بود۔ که بر خداوند۔ پس سوال شاں از غیر علامت حضور و اقبال خود بود به حق نه غیبت بود۔ و اعراض از حق۔ و یافتم که یحیی بن معاذ را دخترے بود۔ روزے مادر را گفت مرا فلاں چیزے باید۔ مادر گفت از خدائے بخواه۔ گفت اے مادر من شرم دارم۔ که بایست نفسانی خود از وے بخواهم۔ و آنچه تو دهی هم ازآن وے بود۔ و روزی مقدر من باشد۔ پس آداب سوال آں باشد۔ که اگر مقصود سوالی بر آید خرم تر ازاں نباشی۔ که بر نیاید۔ و خلق را اندر میانه نه بینی۔ و از زنان و از اصحاب اسواق سوال نکنی و راز خود جز بآں نگوئی که بر حلالی مال وے موثق باشی۔ و تا توانی سوال بر نصیب خود نکنی۔ و ازاں تجمل و کدخدائی نسازی۔ و آنرا ملک نگردانی۔ و مر حکم وقت را باشی۔ و حدیث فردا را بر دل نگذاری۔ تا بهلاک جاودانی ماخوذ نکردی۔ و خدائے تعالی را برو امر گدائی خود نه بندی۔ و از خود پارسائی پیدا نکنی۔ که تا ترا از راه پارسائی چیزے بیش دهند۔ یافتم پیرے را که از محتشمان متصوفه بود۔ از بادیه بر آمد فاقه زده۔ و رنج انقطاع راه کشیده۔ ببازار کوفه اندر آمد۔ و گنجشکے را بر دست نشانده میگفت۔ از برائے ایں گنجشک چیزے و هید۔ گفتند اے پیر این چه میگوئی۔ گفت محال باشد که من گویم از بهر خدائے مرا چیزے دهید بدنیا۔ شفیع جز حقیرے را نکنند۔ ایں اندکیست از بسیار آنچه اندریں باب شرط است مختصر کردم مر خوف تطویل را۔ والله اعلم۔

باب ادابهم فی التزویج والتجرید وما یتعلق بها

خدائے گفت عزوجل۔ هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ۔ و رسول گفت صلی الله علیه وسلم۔ تناکحوا تکثروا فانی اباهی بکم الامم یوم القیمة ولو بالسقط۔ و نیز گفت ان اعظم النساء برکة اقلهن مؤنة و احسنهن وجوها و احسنهن فروجا۔ و ایں از صحاح اخبار است که در جمله نکاح مباح است بر جملگی مردان و زنان و فریضه بر آنکه از حرام نتواند پرهیزید و سنت مر آنرا که حق عیال بتواند گذارد۔ و از مشایخ ایں قصه گروهے گویند۔ که تزویج مر دفع شهوت را باید۔ و کسب مر فراغت دل را۔ و گروهے گفتند که مر اثبات نسل را باید تا فرزندے باشد۔ و چوں فرزند بود۔

اگر پیش از پدر از دنیا بشود شفیع پدر باشد۔ واگر پدر پیش از وے شود دعا گوئے بماند۔ و اندر خبر است کہ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ مر ام کلثوم را کہ دختر فاطمہ بنت محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم و رضی اللہ عنہا بود خطبہ کرد۔ از پدرش علی ابن ابی طالب کرم اللہ وجہہ، و بخواست۔ و علی گفت او بس خوردست و تو مردِ پیری و مرا نیت است۔ کہ او را بہ برادرزادہ خود خواہم داد۔ عبداللہ بن جعفر عمر کس فرستاد کہ یا ابا الحسن اندر جہان زنانِ بزرگ بسیار اند۔ و مرادِ من از ام کلثوم نہ دفع شہوت است۔ بلکہ اثباتِ نسل است۔ کہ از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم شنیدم۔ کہ گفت کل نسب وحسب ینقطع بالموت الا نسبی وحسبی۔ و بروی کل سبب ونسب ینقطع الا حسبی ونسبی۔ اکنون مرا سبب ہست بایدم تا نسب نیز باشد۔ تا ہر دو طرف بمتابعت وے محکم گردانیدہ باشم۔ علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ ام کلثوم را بچہ عمر داد۔ و زید بن عمر از وے بیامد رضی اللہ عنہ۔ و پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ تنکح النساء علی اربعۃ علی المال والحسب والحسن والدین فعلیکم بذات الدین۔ فانہ ما استفاد امرء بعد الاسلام خیر من زوجۃ مؤمنۃ موافقۃ یسر بہا اذا انظر الیہا۔ بہترین فوائد وزوائد از پس اسلام زن مؤمنہ موافقہ باشد۔ تا بدو انس گیر د مرد من و اندر دین بصحبتِ وے قوتے یابد۔ و اندر دنیا موانستے کہ ہمہ وحشتہا اندر تنہائی است۔ و ہمہ راحتہا اندر صحبت۔ و رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم گفت الشیطان مع الواحد۔ و بحقیقت مرد یا زن چوں تنہا باشد قرین وے شیطان بود۔ کہ شہوت را اندر پیش دل وے مے آراید۔ و ہیچ صحبت اندر حکم حرمت و امان چوں زناشوی نباشد۔ اگر مجانست و موافقت باشد۔ و ہیچ عقوبت و مشغولی چنداں نبود۔ کہ چوں زن ناجنس باشد۔ پس درویش را باید کہ نخست اندر کار خود تامل کند۔ و آفتہا تجرید۔ و از آں تزویج اندر پیش دل صورت کند۔ تا دفع کدام آفت بر دلش سہل تر بود۔ متابع آں باشد۔ کہ در جملہ تجرید دو آفت است۔ یکے ترک سنتے از سنن۔ و دیگر پروردن شہوتے اندر دل۔ و خطر بودن اندر حرام۔ و تزویج را نیز دو آفتست۔ یکے مشغولی دل بغیر۔ و دیگر شغل تن از برائے خطِ نفس۔ و اصل ایں مسئلہ بعزلت و صحبت باز گردد۔ آنکہ صحبت اختیار کند با خلق او را تزویج شرط باشد۔ و آنکہ عزلت جوید از خلق او را تجرید زینت بود۔ و پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ سیروا اسبق المفردون۔ یعنی بروید کہ مفردان بر شما سبقت گرفتند۔ و حسین بن ابی الحسن بصری گوید نجا المخفون و ہلک المثقلون۔ از ابراہیم خواص مے آید کہ گفت بدیہی اندر آمدم بقصد زیارت بزرگے کہ آنجا بود۔ و چوں بخانہ وے رفتم خانہ دیدم

پاکیزه. چنانکه معبد جای اولیاء بود. و اندر وی دو محراب ساخته. در یک محراب آن پیر نشسته. و
اندر محراب دیگر عجوزهٔ پاکیزه. و در پیش وی نشسته. و هر دو ضعیف گشته از عبادت بسیار. با آمدن
من شادی بسیار نمودند. و سه روز آنجا بودم. و چون باز خواستم گشت پرسیدم از آن پیر که این
عفیفه ترا چه باشد. گفت از یک جانب دختر عم. و از دیگر جانب عیال من. گفتم اندرین سه روز سخت
بیگانه وار دیدم. تا اندر صحبت. گفت آری شصت و پنج سال هست تا چنانست. گفتم که علت این مرا
بگوئی. گفت بدانکه ما در کودکی عاشق یکدیگر بودیم. و پدر وی ورا بمن نمیداد. که دوستی ما مر
یکدیگر را معلوم وی گشته بود. مدتی رنج آن بکشیدیم. تا پدر وی وفات یافت. پدر من عم وی
بود ورا بمن داد. چون آن شب ابتدا بیکدیگر رسیدیم. وی مرا گفت دانی که خدای تعالی با ما چه
نعمت کرامت کرده است. که ما را بیکدیگر رسانید. و دلهای ما را از ابتلاء و آفتهای ناخوب
فارغ کرد. گفتم بلی. گفتا پس ما امشب خود را از هوای نفس باز داریم. و مراد خود زیر پای
آریم. و مر خدای را عبادت کنیم. شکر این نعمت را. گفتم صواب آید. دیگر شب همان گفت.
سه دیگر شب من گفتم کنون دو شب برای تو شکر بگذاردیم. امشب از برای من نیز عبادت
کنیم. کنون شصت و پنج سال است. که ما آره و ما یکدیگر را نابسودیم بحکم ملامست. و همه عمر
اندر شکر نعمت میگذاریم. پس چون درویشی صحبت اختیار کند. باید تا قوت آن مستوره از حلال
سازد. و مهرش از حلال گذارد. و تا از حقوق خداوند و از امر وی چیزی باقی مانده باشد بحظ نفس
خود مشغول نشود. و چون اوراد خود بگذارد. قصد فراش وی کند. حرص و مراد خود را اندر خود
کشد. و با خداوند تعالی بر وجه مناجات بگوید بار خدایا تو شهوت اندر خاک آدم سرشتی مر آبادانی
عالم را. و اندر علم خود خواستی که مرا این صحبت باشد. یا رب این صحبت من دو چیز را گردان. یکی مر
حرص حرام را بحلال. و دیگر فرزند ولی و رضی مرا ارزانی دار. نه فرزندی که دل من از تو مشغول کند.
و از سهل بن عبدالله تستری می آید که ورا پسری بیامد. هرگاه که بخوردگی از مادر طعام خواستی مادرش
گفتی از خدای خواه. اندر محراب شدی. و سجده کردی. مادرش آن مراد اندر نهان بدو دادی.
بی آنکه وی بدانستی که آن مادر داده است. تا خوی بدرگاه حق گیرد. روزی از دبیرستان اندر
آمد. و مادرش حاضر نبود. و سر بسجده نهاد خدای تعالی آنچه بایست اوبود پدیدار آورد. مادر اندر آمد
و آن بدید. گفت ای پسر این از کجاست. گفت از آنجاکه هر بار بود. چون زکریا صلوات الله علیه
بنزدیک مریم رضی الله عنها اندر آمدی. بتابستان میوهٔ زمستانی دیدی. و بزمستان میوهٔ

تا بستاقی وی بدیدی، بروی تعجب پرسیدی۔ اَنّٰی لَکِ ھٰذَا قَالَتْ ھُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰہِ۔ وے گفتے ایں از پیش
خداست۔ باید که استقبال سفیہے مر درویش را اندر طلب دنیا و حرام و شغل دل بشکند، که ہلاک درویش اندر
خرابی دل وے بود۔ چنانکه خرابی توانگر اندر خرابی سرائے و خانماں۔ پس آنچه توانگر را خراب شود آنرا
عوض نباشد۔ و اندر زمانه ناممکن نگردد که کسے را زنے موافقه باشد بے بایست زیادت و فضول و
طلب محال۔ و ازاں بود که گروہے تجرید و تخفیف اختیار کردند۔ و در عایت آں خبر بر دست گرفتند
که پیغمبر گفت صلی اللہ علیه وسلم خیر الناس فی آخر الزمان خفیف الحاذ۔ قیل یا رسول اللہ وما
خفیف الحاذ۔ قال الذی لا اھل له ولا ولد له۔ و نیز گفت سیروا سبق المفردون۔ بروید که مفردان
پیشا سبقت گرفتند۔ و اجماع مشائخ ایں طریقت بر آنکه بہترین و فاضلترین مجردانند اگر دل شاں
از آفت خالی باشد۔ و طبع شاں از ارادت ارتکاب معاصی و شہوات معرض شود۔ عوام در ارتکاب
شہوت خبر مرویه که پیغمبر گفت صلی اللہ علیه وسلم حبب الی من دنیاکم ثلث الطیب والنساء
وجعلت قرة عینی فی الصلوة۔ حجت سازند۔ و گویند چوں زناں محبوب وے باشند تا تزویج
فاضلتر باشد۔ گوییم که پیغمبر گفت صلی اللہ علیه وسلم لی حرفتان الفقر والجہاد۔ پس چرا دست از
حرفت بیدارند۔ اگر آں محبوب وے بیست ایں حرفت است۔ پس بحکم آنکه مر ہوا تاں را بداں میلے بیشتر
است مر ہوائے خود را محبوب پیغمبر خواندن محال باشد۔ کسے پنجاه سال متابع ہوائے خود بوده باشد
پندارد که متابع سنت است۔ او بر غلط عظیم باشد۔ و در جمله نخستیں فتنه که بر سر آدم علیه السلام مقدر
بوده است ہم اصل آں زنے بود اندر بہشت۔ و نخستیں فتنه که اندر دنیا پدیدار آمد ہم سببے آں زنے
بود یعنی فتنه ہابیل و قابیل۔ و چوں خداوند تعالیٰ خواست که عذاب کند ہم سببے آں زنے بود۔
و الی یومنا ہذا ہمه اسباب فتنه ہائے دینی و دنیاوی زنانند۔ و پیغمبر گفت صلی اللہ علیه وسلم
ما ترکت بعدی فتنة اضر علی الرجال من النساء۔ ہیچ فتنه نگذاشتم پس از خود زیانکار تر بر مردان
از زناں۔ پس فتنه ایشاں اندر ظاہر چندیں است۔ اندر باطن خود چگونه باشد۔ و من که علی بن عثمان
الجلابی ام رضی اللہ عنه از پس آنکه مرا حق تعالیٰ یازده سال از آفت تزویج نگاه داشته بود۔ ہم تقدیر
کرد تا بفتنه اندر افتادم۔ و ظاہر و باطنم اسیر پری صفتے گشت۔ بے آنکه رؤیت بود۔ و یک سال
مستغرق آں بودم۔ چنانکه نزدیک بود که دین بر من تباه شود۔ تا حق تعالیٰ بکمال لطف و تمام
فضل خود عصمت را باستقبال دل بیچارهٔ من فرستاد۔ برحمت خلاصی ارزانی داشت۔ والحمد
للہ علی جزیل نعمائه۔ و در جمله قاعدهٔ ایں طریقت بر تجرید نہاده اند۔ چوں تزویج آمد حال بگردد

شد و هیچ لشکر نیست غارتگر از عساکر شهوت الا که آتش آنرا باجتهاد بتواند نشاند. از آنچه آفتے که از تو خیزد آلتِ دفع آن هم تو باشد. غیرے نباید. تا آن صفت از تو زائل شود. و زوالِ شهوت بدو چیز باشد. یکے آنکه اندر تحتِ تکلف در آید. و دیگر آنکه از دائرهٔ کسب و مجاهدت بیرون باشد. اما آنچه اندر تحتِ تکلف مقدور آدمی است. آن گرسنگی باشد. و آنچه از تکلف بیرون است. یا یا خوفی مقلقل است. و یا محبتے صادق. که بتفاریق هم جمع شود. و محب سلطان خود اندر اجزائے جسد پراگنده کند. و جمله حواس را از وصفِ ایشان معزول کند. و کل بنده را جا اگرداند. و هزل را از وے فانی گرداند. و احمد حماد سرخسی که بماوراء النهر رفیق من بود مردے محتشم بود. ویرا گفتند ترا حاجت آید به تزوج. وے گفت نه. گفتند چرا. گفت ز آنچه من اندر روزگار خود یا غائب باشم از خود. یا حاضر بخود. چون غائب باشم خود از کونین یادم نیاید. و چون حاضر باشم نفسِ خود را چنان دارم. که چون نانے بیابد پندارد که هزار حور یافتم. پس شغلِ دل کارے عظیم باشد. بهرچه خواهی گو باش. و گروہے گفتند که ما نیز اختیار خود از هر دو حال منقطع کنیم. تا از حکم و تقدیر پردهٔ غیب چه ظاهر شود. اگر تجرید نصیب ما آید اندران بعفت کوشیم. و اگر تزوج بود متابع سنت باشیم. و بفراغ دل کوشیم که چون داشتِ حق پاینده باشد. تجرید بنده چون تجرید یوسف علیه السلام بود. در بلائے زلیخا. که اندر حالِ قوت بمراد از مرادِ خود روئے بگردانید. و بقهر هوا و رویت عیوب نفس خود مشغول شد. اندران وقت که زلیخا با وے خلوت کرد. و تزوج وے چون تزوج ابراهیم بود. از غایت اعتمادے. که ویرا با حق تعالی بود شغل اهل را شغل او نداشت. تا چون ساره رشک پیدا کرد. و تعلق بغیرت کرد. ابراهیم هاجر را برگرفت. و بوادی غیر ذی زرع برد. و بخداوند سپرد. و روئے از ایشان بگردانید. تا حق تعالی بداشتِ خود ایشان را بپرورد. چنانکه خواست پس هلاک بنده نه اندر تزوج و تجرید است. که بلائے او اندر اثباتِ اختیار. و متابعت هوائے خود است. و شرط آداب متاهل آنست. که اوراد او روئے از اوراد وے فوت نشود. و احوال ضائع نه. و اوقات شوریده نه. و با اهل خود شفیق باشد. و نفقه حلال سازدش. و از برائے ادائے نفقهٔ وے رعایت ظلمه و سلاطین نکند. تا اگر فرزندے باشد بشرط باشد. و اندر حکایات معروفست که احمد بن حرب نیشاپوری رضی الله عنه روزے با جماعتے از رؤسا و سادات نیشاپور که بسلام او آمده بودند نشسته بود. که آن پسر شراب خوارش سرمست و رود زنان و سرود گویان اندر آمد. و بدیشان برگذشت به بیحرمتی. و از کسے نیندیشید. آن جمله متغیر شدند. احمد آن معنی اندر ایشان بدید. گفت شمارا چه

بودکه تغیرے پدید آمد۔ گفتند برگذشتن ایں پیر بریں حال بر تو ما تشویر زده شدیم۔ و وے از تو نبید بشنید۔ احمد گفت وے معذور است۔ زانچه شبے مارا از خانه همسایه چیزے آوردند خوردنی من و عیال من ازاں بخوردیم۔ آں شب مارا صحبت بود ایں فرزند ازاں بپیوست۔ و خواب بر ما افتاد و ورا اورادما بشد۔ چوں بامداد شده بود تتبع حال خود کردیم۔ و بداں همسایه باز گشتیم تا آنچه فرستاده بود از کجا بود۔ و گفت از عروسی آورده بودند۔ چوں نگاه کردیم از خانه سلطان نے رفته بود۔ و شرط آداب مجرد آنست که چشم را از ناشائست نگاه دارد۔ و نادیدنی نه بیند۔ و ناشنودنی نشنود۔ و نااندیشیدنی نیندیشد۔ و آتش شهوت بگرسنگی بنشاند۔ و دل از دنیا و مشغولے حوادث نگاه دارد۔ و مر هوائے نفس را علم و الهام نگوید۔ بوالعجبی شیطان را تاویل نسازد۔ تا بنزدیک طریقت مقبول باشد۔ ایں است اختصار آداب صحبت و معاملت۔ والله اعلم۔

کشف الحجاب العاشر فی بیان منطقهم و حدود الفاظهم وحقائق معانیهم

بداں اسعدک الله تعالی که مر اہل ہر صنعتے را و ارباب ہر معاملتے را با یکدیگر اندر بیان اسرار خود عبارتیست۔ و کلماتے که بجز ایشاں معنی آں ندانند۔ و مراد از وضع آں عبارات دو چیز باشد۔ یکے حسن تفهیم و تسهیل غوامض را تا بفهم مرید نزدیکتر باشد۔ و دیگر کتمان سر را از کسانیکه اہل آں علم نباشند۔ و دلائل ایں واضح است۔ چنانکه اہل لغت مخصوص اند بعبارات موضوع خود۔ چوں فعل ماضی و فعل مستقبل و صحیح و معتل و اجوف و لفیف و ناقص و آنچه بدیں ماند۔ و اہل نحو مخصوص اند بعبارات موضوع خود۔ چوں رفع و ضم و نصب و فتح و خفض و کسر و جزم و جید و منصرف و لا ینصرف و آنچه بدیں ماند۔ و اہل عروض مخصوص اند بعبارات موضوع خود۔ چوں بحور و دوائر و سبب و وتد و فاصله و آنچه بدیں ماند۔ و محاسبان مخصوص اند بعبارات موضوع خود۔ چوں فرد و زوج و ضرب و قسمت و کعب۔ و جذر و اضافت و تضعیف و تنصیف و جمع و تفریق و آنچه بدیں ماند۔ و فقها مخصوص اند بعبارات موضوع خود چوں علت و معلول و قیاس و اجتهاد و دفع و الزام و آنچه بدیں ماند۔ و محدثان مخصوص اند بعبارات موضوع خود۔ چوں مسند و مرسل و آحاد و متواتر و جرح و تعدیل و آنچه بدیں ماند۔ و متکلمان مخصوص اند بعبارات موضوع خود چوں عرض و جوهر و کل و جزو و جسم و حدث و حیز و تجزی و هیولی و آنچه بدیں ماند۔ پس ایں طائفه را نیز الفاظ موضوع است مر مکنون و ظهور سخن خود را۔ تا اندر طریقت خود بداں تصرف کنند۔ و آنرا که

خواهند مقصود خود باز نمایند۔ و از آنکه خواهند بپوشانند۔ پس من بعضی ازین کلمات را بیانی مشرح
بیارم۔ و فرق کنم که بیانِ کلمه و کلمه مرادِ شان از آن چه چیز باشد تا مر خوانندگانِ این کتاب
را فائده تمامتر شود۔ و مرادها نیک حاصل آید ان شاء الله عزّ و جلّ۔ فمن ذالک الحال والوقت
والفرق بینهما۔ وقت اندر میان این طائفه معروفست۔ و مشایخ را اندرین سخن بسیار است
و مرادِ من اثباتِ تحقیق است۔ و نه تطویلِ بیان۔ پس وقت آن بود که بنده بدان از ماضی و مستقبل
فارغ شود۔ چنانکه واردی از حق بدلِ او پیوندد۔ و سرّ او را بدان مجتمع گرداند۔ چنانکه اندر کشف
آن مجتمع شوند نه از گذشته یاد آیدش۔ و نه از نا آمده۔ پس همه خلق را اندرین دست نرسد۔ و
ندانند که سابقهٔ ما بر چه رفت۔ و عاقبتِ ما بر چه خواهد بود۔ جز خداوندان وقت را که گویند
علمِ ما بر عاقبت و سابقت را ادراک نتواند کرد۔ ما را اندر وقت با حق تعالی خوش است۔ که اگر
بفردا مشغول گردیم۔ و یا اندیشهٔ آن بر دل گذاریم۔ از وقت محجوب شویم۔ و حجاب پراگندگی عظیم
باشد۔ پس هر چه دست بدان نرسد اندیشهٔ آن محال باشد۔ چنانکه بوسعید خراز رضی الله عنه گوید
که وقتِ عزیزِ خود را جز بعزیزترین چیزها مشغول مکن۔ و عزیزترین چیزهای بنده شغل باشد
بین الماضی والمستقبل۔ و رسول گفت صلی الله علیه وسلم۔ لی مع الله وقت لا یسعنی فیه
ملک مقرب ولا نبی مرسل۔ مرا با خدای تعالی وقتی است که اندران وقت هژده هزار عالم
را بر دلِ من گذر نباشد۔ و در چشمِ من خطر نه۔ و از آن بود که چون شبِ معراج زینتِ ملکِ زمین
و آسمانها بر وی عرضه کردند۔ بهیچ چیز باز ننگریست۔ تا خداوند گفت عزّ و جلّ۔ مَا زَاغَ الْبَصَرُ
وَمَا طَغٰی۔ زانچه مصطفی صلی الله علیه وسلم۔ عزیز بود۔ و عزیز را جز بعزیز مشغول نکنند۔ پس اوقات
موحد دو وقت باشد۔ یکی اندر حالِ فقد۔ و دیگر اندر حالِ وجد۔ یکی در محلِ وصال۔ و یکی در
محلِ فراق۔ و اندر هر دو وقت او مقهور باشد۔ زانچه در وصل فصلش بحق باشد۔ و در فصل وصلش
هم بحق۔ و اختیار و اکتساب وی اندران میانه ثبات نیابد۔ تا ورا وصفی بتوان کرد۔ و چون
دستِ اختیار بنده از روزگار وی بریده شود۔ آنچه کند زیبندهٔ وقت باشد۔ و از جنید می آید
که گفت درویشی دیدم اندر بادیه در زیر مغیلانی نشسته۔ اندر جائی صعب و با مشقت۔ گفتم
ای برادر ترا چه چیز اینجا نشانده است بدین ساکنی اندرین جائی بدین صعبی۔ گفت بدانکه مرا وقتی
بود اینجا ضائع شده است۔ اکنون بدینجا نشسته ام۔ و اندوه همی خورم۔ گفتم چند گاه هست تا اینجائی۔ گفت
دوازده سال است۔ کنون شیخ همتی در کار من کند۔ تا باشد که مرادِ خود بیابم۔ و وقتِ خود باز یابم۔ جنید رح

گفت من برفتم و حج بکردم، و او را دعا کردم، اجابت شد. و وی بمراد خود برسید. چون باز آمدم و بر ایشان رفتم هم آنجا نشسته. گفتم ای جوانمرد کنون که وقت باز یافتی چرا از اینجا فراز نشوی. گفت ایها الشیخ جایی را ملازمت کردم که محل وحشت بود. و سرمایهٔ آنجا گم کرده بودم. روا باشد که اکنون جایی را که سرمایهٔ آنجا باز یافتم و محل انس منست بگذارم. شیخ بسلامت برود. که من خاک خویشتن را با خاک این جایگاه برخواهم آمیخت. تا بقیامت سر از این خاک برآرم. که پایهٔ انس و محل سرور منست۔ شعر

فکل امرئ یولی الجمیل محبب   وکل مکان ینبت العز طیب

پس چیزی که حکم آن اندر تحت کسب آدمی اندر نیاید. تا بتکلف حاصل کند. ببازار نفروشند تا جان عوض آن بدهد. و وی را اندر جلب و رفع آن ارادت نبود. و هر دو طرف وی اندر رعایت آن متساوی بود. و اختیار بنده اندر تحقیق آن باطل. و مشایخ گفته اند که الوقت سیف قاطع. از آنکه صفت شمشیر بریدن است. و صفت وقت نیز بریدن. وقت بیخ مستقبل و ماضی بُرد. و اندوه دی و فردا از دل محو کند. پس صحبت شمشیر با خطر بود. اما هلاک و اما ملك. یا ملک گرداند یا هلاک گرداند. اگر کسی بهزار سال شمشیر را خدمت کند. و کتف عزیز خود را حمائل او سازد. اندر حال بریدنش تمیز نکند. میان گردن صاحب خود و از آن غیر وی. از آنچه صفت وی قهر است. با اختیار کردن صاحب وی قهر از وی زائل نشود. و حال وی از وی بود بر وقت. که او را مزین کند. چنانکه روح مر جسد را. ولا محاله وقت بحال محتاج باشد. که صفای وقت بحال باشد. و قیامش بدان بود. پس چون صاحب وقت صاحب حال شود تغیر از وی منقطع شود. و اندر روزگار خود مستقیم شود. که تا وقت بی حال زوال روا بود. چون حال بدو پیوست جمله روزگارش وقت گردد. و زوال بران روا نباشد. و آنچه آمد شد نماید از تلون و ظهور بود. چنانکه پیش از این مر صاحب وقت را نازل وقت بود. و متمکن را غفلت روا بود. و بر صاحب غفلت اکنون نازل حال باشد. و تمکن وقت. زانچه بر صاحب وقت غفلت روا بود. و بر صاحب حال روا نباشد. و گفته اند۔ الحال سکوت اللسان۔ فی فنون البیان۔ زبان صاحب حال از بیان حالش ساکت بود. و معاملتش بتحقیق حالش ناطق. و از آن بود که آن پیر گفت رضی الله عنه۔ السؤال عن الحال محال. که عبارت از حال محال باشد. زانچه حال فنای مقال بود. و استاد ابو علی دقاق رحمة الله علیه گوید که اگر اندر دنیای یا در عقبی سرور است یا ثبور نصیب. وقت آن بود که اندر آنی. و باز حال چنین نباشد که آن واردیست از حق به بنده. چون بیاید این جمله را از دل نفی کند. چنانکه یعقوب علیه السلام صاحب وقت بود. گاه از فراق

اندر فراق چشم سفید بکرد. و گاه از وصال اندر وصال بینا بشد. گاه از مویه چون موئے شدے. و گاه
از ناله چون نال. و گاه از روح چون روح بودے. و گاه از سرور چون سرور. و ابراهیم علیه السلام
صاحب حال بود. نه فراق ببیند تا محزون بودے. و نه وصال تا مسرور شدے. ستاره و ماه و
آفتاب جمله مدد حال وے میکردند. و وے اندر رویت از جمله فارغ. تا در هر چه نگریستے همه حق دیدے
و بگفتے. لَاۤ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ. پس گاه عالم جحیم صاحب وقت شود. از آنچه اندر مشاهده غیبت
بود. و از فقد حبیب دلش محل وحشت بود. و گاه بجز امی دلش چون جنان باشد اندر نعیم مشاهده که هر
زمان از حق بدو تحفه بود. و بشارتے باز صاحب حال را اگر حجاب باشد یا کشف نعمت یا بلا جمله
بر وے یکسان شود. که وے پیوسته اندر محل حال باشد. پس حال صفت مراد بود. و وقت درجه
مرید یکے در راحت وقت با خود بود. و یکے در فرح حال با حق. فشتان بین المنزلتین. والله اعلم بالصواب

ومن ذالك المقام والتمكين والتفرق بينهما. مقام

عبارتست از اقامت طالب بر ادائے حقوق مطلوب. بشدت اجتهاد. و صحت نیت وے. و
مر هر یکے را از مریدان حق مقامیست. که اندر ابتدائے درگاه طلب شان را سبب آن بوده است.
و هر چند که طالب از هر مقامے بهره بیابد. و بر هر یکے که گذر میکند قرارش بر یکے باشد. از آنچه مقام
و ارادت آں از ترکیب و جبلت باشد. نه روش و معاملت. چنانکه خداوند عزوجل ما را خبر داد از قول
مقدس که گفت. وَمَا مِنَّاۤ اِلَّا لَهٗ مَقَامٌ مَّعْلُوْمٌ. پس مقام آدم علیه السلام توبه بود. و از آن نوح
علیه السلام زهد. و از آن ابراهیم علیه السلام تسلیم. و از آن موسیٰ علیه السلام انابت. و از آن
داؤد علیه السلام حزن. و از آن عیسیٰ علیه السلام رجاء. و از آن یحییٰ علیه السلام خوف. و از آن پیغمبر
ما صلی الله علیه وسلم ذکر. و هر چند که هر یک را اندر هر محل سرے بود. آخر رجوع شان بداں مقام اصلی
بود. و من اندر مذهب محاسبیان طرفے از مقامات بیان کرده ام. و بیان حال و مقام فرقے نهاده
ام. اما چون اندرین مقدار چاره نیست. و بدانکه راه خدائے عزوجل بر سه قسم است یکے مقام و دیگر حال
و سه دیگر تمکین. و خدائے عزوجل همه انبیاء را از بهر آن بیان کردن راه خود فرستاد. تا حکم مقامات را
بیان کنند. و صد و بیست و چهار هزار پیغمبر آمدند با سیصد و بیست و چهار هزار و اند مقام. و با آمدن پیغمبر
ما صلی الله علیه وسلم اهل هر مقامے را حالے پدید آمد. و بداں جا پیوست که کسب خلق از آن منقطع
شود. تا دین تمام شد بر خلق. و نعمت بغایت رسید. تا خداوند عزوجل گفت. اَلْیَوْمَ اَکْمَلْتُ لَکُمْ
دِیْنَکُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَیْکُمْ نِعْمَتِیْ الآیة. آنگاه تمکین متمکنان پدیدار آمد. و اگر خواهم که احوال جمله شمرم

و مقامات را شرح وہم از مراد باز نمائم۔ اما تمکین عبارتست از اقامت محققان اندر محل کمال۔ و درجۂ اعلیٰ
پس اہل مقامات را از مقامات گذر ممکن بود۔ و از درجۂ تمکین گذر محال باشد۔ از آنچہ مقام درجۂ
مبتدیانست۔ و تمکین قرارگاہ منتہیان۔ از بدایت بنہایت گذر باشد۔ و از نہایت گذشتن روے
ندارد۔ زانچہ مقامات منازل راہ باشد۔ و تمکین قرار اندر پیشگاہ دوستان حق اندر راہ عاریت باشند
و اندر منازل بیگانہ۔ سر ایشان در حضرت بود۔ و در حضرت آلت آفت بود۔ و ادوات غیبت و
علت و اندر جاہلیت شعراء ممدوحان خود را مدح بمعاملت کردندے۔ و تا چندگاہ بر پیامدے
شعراء انکر وندے۔ چنانکہ چون شاعرے بحضرت ممدوحے رسیدے شمشیر بکشیدے۔ و پائے استور
ببندی اختے۔ و شمشیر بشکستے۔ و مراد از آن بودے۔ کہ مرا ستور بپا ایستت۔ تا مسافت حضرت
تو بدان بنوردم۔ و شمشیر بدانکہ ما حسودان خود را کہ مرا از خدمت تو مانع بودند از خود باز دارم اکنون
کہ بتو رسیدم آلت مسافت ہیچ کار آید۔ ستور کشتم کہ رجوع از تو روا ندارم۔ و شمشیر بشکستم کہ قطع از درگاہ
تو بر دل نگذارم۔ و چون چند روزے بر آمدے آنگاہ شعر برخواندے۔ و حق تعالیٰ موسیٰ را صلوات اللہ
علیہ ہم بدین فرمود۔ کہ چون بقطع منازل و گذاشتن مقامات بمحل تمکین رسید۔ و اسباب تلوین از
وے ساقط شد۔ حق تعالیٰ بفرمودش۔ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ وَأَلْقِ عَصَاكَ۔ نعلین از پائے بیرون کن
و عصا بیفگن۔ کہ آن آلت مسافتست۔ و اندر حضرت وصلت وحشت۔ آلت مسافت محال
باشد۔ پس ابتدائے دوستی طلب کردن بود۔ و انتہا قرار گرفتن آب تا اندر رود باشد روان بود
چون بدریا رسید قرار گیرد۔ و چون قرار گرفت طعم بگرداند۔ تا ہر کرا آب باید بصحبت وے میل نکند
بصحبت وے آنکس میل کند کہ او را جواہر باید تا بترک جان بگوید۔ و مثقلہ طلب بر پائے بندد
و سرنگون سار بدان دریا فرو شود۔ یا جواہر عزیز و در مکنون بدست آرد۔ و یا جان عزیز خود فنا
کند۔ و یکے گوید از مشایخ رحمہم اللہ۔ التمکین رفع التلوین۔ تمکین رفع تلوین است۔ و تلوین ہم
از عبارات این طائفہ است۔ چون حال و مقام بایکدیگر معنے نزدیکتر بدان۔ و مراد از تلوین تغیر
و گشتن از حال بحال خواہند۔ و مراد ازین کلمہ آنست کہ متمکن متردد نباشد۔ و رخت یکسرہ
بحضرت بردہ باشد۔ و اندیشۂ غیر از دل بستردہ۔ نہ معاملتے رود کہ ظاہرش را بدل کند۔ و
نہ حالی باشد کہ حکم باطنش متغیر گرداند۔ چنانکہ موسیٰ صلوات اللہ علیہ السلام متلون بود۔ حق
تعالیٰ یک نظر بطور تجلی کرد۔ ہوش از وے بستد۔ چنانکہ خدائے گفت عز و جل۔ وَخَرَّ مُوسَىٰ
صَعِقًا۔ و رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم متمکن بود۔ از مکہ تا قاب قوسین در عین تجلی بود۔ از حال

نه بگشت، و متغیر نشد. و این درجهٔ اعلیٰ بود، والله اعلم. پس تمکین بر دو گونه باشد: یکی آنکه نسبت
آن بشاهد حق باشد، و یکی آنکه اضافت آن بشاهد خود باشد. آنرا که نسبت تمکین وی بشاهد خود
بود، باقی الصفة باشد، و آنرا که حواله بشاهد حق بود فانی الصفة باشد. و مر فانی الصفة را محو و صحو و
لحق و محق و فنا و بقا و وجود و عدم درست نیاید، از آنچه اقامت این اوصاف را موصوف باید
و چون موصوف مستغرق باشد حکم اقامت وصفا و صفت از وی ساقط بود. و اندرین معنی سخن
بسیار است. و من بدین اختصار میکنم. و بالله التوفیق.

ومن ذالک المحاضرة والمکاشفة والفرق بینهما.

بدانکه محاضره بر حضور دل افتد اندر لطایف بیان، و مکاشفه بر حضور سِرّ افتد اندر حظیرهٔ عیان. پس محاضره اندر
شواهد آیات باشد، و مکاشفه اندر شواهد مشاهدات. و علامت محاضره دوام تفکر باشد اندر رویت
آیت، و علامات مکاشفه دوام تحیر اندر کنه عظمت. فرق میان آنکه اندر افعال متفکر بود و میان
آنکه اندر جلال متحیر، که ازین دو یکی رهین خلت بود و دیگر قرین محبت. نه بینی که چون خلیل
صلوات الله علیه اندر ملکوت آسمانها نگاه کرد، و اندر حقیقت وجود آن تامل و تفکر کرد، دلش
بدان حاضر شد، به رویت فعل طالب فاعل گشت، تا حضور وی فعل را نیز دلیل فاعل گردانید، تا
اندر کمال معرفت گفت: إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ حَنِيفًا. و حبیب
را صلی الله علیه وسلم چون به ملکوت بردند چشم از رویت کل فرا کرد، فعل ندید، و خلق ندید، و خود را هم
ندید، و بفاعل مکاشف شد. پس اندر کشف شوق بر شوقش بیفزود، و قلق بر قلقش زیادت شد،
طلب رویت کرد، رویت روی نبود، رای قربت کرد، قربت ممکن نشد، قصد وصلت کرد، و وصلت
صورت نبست. هرچند که بر دل حکم تنزیه دوست ظاهرتر شد، شوق بر شوق زیادتر شد. نه روی
اعراض بود و نه امکان اقبال، متحیر شد. آنجا که خلت بود حیرت کفر نمود، و آنجا که محبت بود وصلت
شرک آمد، و حیرت سرمایه شد. از آنچه آنجا در خلت حیرت اندر هستی بود، و آن شرک باشد، و در محبت
حیرت اندر چگونگی، و این توحید باشد. و ازین معنی بود که پیوسته شبلی گفتی: یا دلیل المتحیرین زدنی
تحیرا. از آنچه زیادتی تحیر اندر مشاهده زیادتی درجه باشد. اندر حکایات مشهورات که چون ابوسعید
خراز رضی الله عنه با ابراهیم سعد علوی بر لب دریا آن دوست خدای را بدیدند، پرسیدند از وی
که راه بحق چه چیز است؟ گفت: راه بحق دو است: یکی راه عوام، و دیگر راه خواص. گفتند: این
را شرح کن. گفت: راه عوام آنست که تو بر آنی که بعلتی قبول کنی، و بعلتی رد، و راه خواص آنکه

ایشان نه بعلل بنید، نه علت۔ و حقیقت این حکایات بشرح گذشته است و مراد جز این نیست۔ وباللہ التوفیق۔

ومن ذالک القبض والبسط والفرق بینهما

بدانکه قبض و بسط دو حالت اند از احوالے که تکلیف بنده ازاں ساقط است چنانکه آمدنش بکسبے نباشد و رفتن بجہدے نه۔ و خداوند گفت عزوجل وَاللّٰهُ یَقْبِضُ وَیَبْسُطُ۔ پس قبض عبارتست از قبض قلوب اندر حالت حجاب۔ و بسط عبارتست از بسط قلوب اندر حالت کشف۔ و این ہر دو از حق است بے تکلف بنده۔ و قبض اندر روزگار مریدان۔ بقول این گروه که قبض و بسط اندر یک معنی حمل کنند۔ و از مشائخ گروہے برآنند که رتبت قبض رفیع تر است از رتبت بسط ہر دو معنی را، یکے آنکه ذکرش مقدم است اندر کتاب۔ و دیگر آنکه اندر قبض گدازش و قہر است۔ و اندر بسط نوازش و لطف۔ ولامحاله گدازش بشریت و قہر نفس فاضلتر باشد از پرورش و لطف۔ زانچه آن حجاب اعظم است۔ و گروہے برآنند که رتبت بسط رفیع تر است از رتبت قبض۔ از آنچه تقدیم ذکر قبض اندر کتاب علامت تقدیم فضل بسط است۔ زانچه اندر عرف و عادت عرب آنست که اندر ذکر مقدم و اندر مرتبه مؤخر آنکه اندر فضل مؤخر او چنانکه خدای گفت عزوجل۔ فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهٖ وَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌۢ بِالْخَیْرٰتِ بِاِذْنِ اللّٰهِ۔ ونیز گفت اِنَّ اللّٰهَ یُحِبُّ التَّوَّابِیْنَ وَیُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِیْنَ۔ ونیز گفت یٰمَرْیَمُ اقْنُتِیْ لِرَبِّكِ وَاسْجُدِیْ وَارْكَعِیْ مَعَ الرّٰكِعِیْنَ۔ ونیز گفت اندر بسط سرور است۔ و اندر قبض ثبور۔ و سرور عارفان جز در وصل معرفت نباشد۔ و ثبورشان جز در فصل مقصود نه۔ پس قرار اندر محل وصل بهتر از قرار اندر محل فراق۔ شیخ من گفتے رحمه الله که قبض و بسط ہر دو بیک معنی است که از حق به بنده پیوندد۔ که چون آن معنی بر دل نشان کند یا سر ہاں مسرور شود و نفس مقهور۔ و نفس مسرور اندر قبض قلب۔ یکے بسط نفس وے باشد۔ و اندر بسط سر دیگرے قبض نفس وے بود۔ آنکه ازاں معنی بجز این عبارت کند تضییع انفاس باشد۔ و ازاں بود که بایزید رحمه الله گفت قبض القلوب فی بسط النفوس۔ پس نفس مقبوض از خلل محفوظ باشد۔ و سر مبسوط از ذل مضبوط۔ از آنچه اندر دوستی غیرت مذمت است۔ و قبض علامت غیرت حق تعالیٰ باشد و دوست را با دوست معاتبت شرط است۔ و بسط علامت معاتبت باشد۔ و اندر آثار معروفست که تا یحییٰ بود گریست۔ و تا عیسیٰ بود بخندید۔ از آنچه یحییٰ منقبض بود و عیسیٰ منبسط۔ چون فرا یکدیگر رسیدندے، یحییٰ گفتے یا عیسیٰ ایمن شدی از قطیعت۔ عیسیٰ گفتے یا یحییٰ

نومید شدی از رحمت پس نہ گریستن تو حکم ازلی بگرداند۔ و نہ خندہ من قضا کردہ را باز گرداند
لا قبض ولا بسط ولا طمس ولا انس ولا محو ولا صحو ولا محق ولا عجز ولا جهل الا من
اللہ۔ جز آں نباشد کہ بودہ است۔

ومن ذالک الانس والهیبة والفرق بینهما۔

بداں اسعدک اللہ کہ ہیبت و انس دو حالت اند از احوال صعالیک طریق حق۔ و ازانست
کہ چوں حق تعالیٰ بدل بندہ تجلی کند بشاہد جلال نصیب وے اندراں ہیبت بود۔ و باز چوں
بدلِ بندہ تجلی کند بشاہد جمال نصیب وے اندراں انس باشد۔ تا اہل ہیبت از جلالش
بر تعب باشند۔ و اہل انس از جمالش بر طرب۔ پس فرق بود میان وے کہ از جلالش اندر آتش
دوستی سوزاں بود۔ و ازاں وے کہ از جمالش اندر نور مشاہدہ فروزاں۔ پس گروہے از مشائخ
گفتہ اند۔ کہ ہیبت درجۂ عارفان است۔ و انس درجۂ مریدان۔ زانچہ ہر کرا اندر حضرت
حق و تنزیہ اوصافش قدم تمامتر بود ہیبت را بر دلش سلطانے بیشتر بود۔ و از انس طبعش نفور تر
زانچہ انس با جنس باشد۔ و چوں مجانست و مشاکلت بندہ را با حق مستحیل باشد۔ انس
با وے صورت نگیرد۔ و از وے بخلق نیز انس محال باشد۔ و اگر انس باشد بذکر وے ممکن
شود۔ و ذکر وے غیر وے باشد۔ زانچہ آں از صفت بندہ باشد۔ و آرام بغیر اندر محبت کذب
و دعوی و پنداشت بود۔ و باز ہیبت از مشاہدۂ عظمت باشد۔ و عظمت صفت حق بود۔ و لیبا
فرق باشد میانِ بندہ کہ کارش از خود بخود باشد۔ و ازاں بندہ کہ کارش از فنائے خود بہ بقائے
حق بود۔ و از شبلی رحمۃ اللہ علیہ حکایت آرند۔ کہ گفت من چندیں گاہ مے پنداشتم۔ کہ طرب اندر
محبت میکنم۔ و انس با مشاہدۂ وے میگیرم۔ اکنوں دانستم کہ انس جز با جنس نباشد۔ و باز
گروہے گفتند کہ ہیبت قرینۂ فراق و عقوبت بود۔ و انس نتیجۂ وصل و رحمت باشد۔ باید تا
دوستان از اخوات ہیبت محفوظ باشند۔ و با انس قرین۔ کہ لا محالہ انس محبت اقتضا کند چنانکہ
محبت را مجانست مجالست مر انس را ہم محال باشد۔ شیخ من گفتے عجب دارم از انکہ گوید انس
با حق تعالیٰ ممکن نشود۔ از پس آنکہ گفتہ است۔ اِنَّ عِبَادِی۔ قُلْ لِعِبَادِی۔ وَ اِذَا سَاَلَکَ
عِبَادِی۔ یَا عِبَادِی لَا خَوْفٌ عَلَیْکُمُ الْیَوْمَ وَ لَا اَنْتُمْ تَحْزَنُوْنَ۔ و لا محالہ چوں بندہ ایں فضل
بیند او را دوست گیرد۔ و چوں دوست گرفت انس بگیرد۔ و زانچہ از دوست ہیبت بیگانگی
بود۔ و انس یگانگی۔ و صفت آدمی اینست کہ با منعم انس گیرد۔ و از حق با چندیں نعمت۔

و مارا بدو معرفت باشد محال باشد که با حدیث هیبت کنیم۔ و من گویم که علی بن عثمان الجلابی ام رضی اللہ عنه که هر دو گروه اندرین مصیبت اند با اختلاف شان۔ از آنچه سلطان هیبت با نفس باشد و هوای آن و فنا گرداند بنیان بشریت از آن۔ و سلطان انس با سر بود و پرورد دل معرفت در سر حق تعالی به تجلی جلال نفس دوستان را فانی کند۔ و به تجلی جمال سر شان را باقی گرداند۔ پس آنانکه اهل فنا بودند هیبت را مقدم گفتند۔ و آنانکه ارباب بقا بودند۔ انس را تفضیل نهادند۔ و پیش ازین باب اندر فنا و بقا شرح آن داده شد۔

و من ذالک القهر و اللطف و الفرق بینهما

این دو عبارت است مر این طائفه را که اندر روزگار خود کنند۔ و مراد شان از قهر تائید حق باشد به فنا کردن مرادها۔ و باز داشتن نفس از آرزوهای۔ از آنکه ایشان را اندر آن مراد باشد۔ و مراد از لطف تائید حق باشد۔ به بقای سر و دوام مشاهده۔ و قرار حال اندر درجهٔ استقامت۔ تا حدی که گروهی گفتند که کرامت از حق تعالی حصول مراد است۔ و این اهل لطف بودند۔ و گروهی گفتند که کرامت آنست که حق تعالی بنده را بمراد خود از مراد وی باز دارد۔ و به بی مرادیش مقهور گرداند۔ چنانکه اگر بدریا شود اندر حال تشنگی۔ دریا خشک شود۔ گویند که اندر بغداد دو درویش بودند از محتشمان فقرا۔ یکی صاحب قهر بود۔ و یکی صاحب لطف۔ و پیوسته با یکدیگر بمناقره بودندی۔ و هر یکی مر روزگار خود را مزیت نهادی۔ این روزگار صاحب خود۔ یکی میگفتی که لطف از حق به بنده اشرف اشیاست۔ از آنچه گفته است۔ اَللّٰهُ لَطِیْفٌ بِعِبَادِهٖ۔ و دیگری گفتی که قهر از حق به بنده اکمل اشیاء است۔ از آنچه گفته است۔ وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهٖ۔ و این سخن میان ایشان دراز شد۔ تا وقتی این صاحب لطف قصد مکه کرد۔ و ببادیه فرو شد۔ و بکعبه نرسید و سالها خبر وی کس نیافت۔ تا وقتی یکی از مکه به بغداد می آمد او را دید به سر راه۔ گفت ای اخی چون بعراق شوی۔ آن شیخ مرا اندر کرخ بگوی۔ که اگر خواهی تا اندر بادیه را با مشقت آن چون کرخ بغداد بینی با عجائب۔ آن گو بیا اینک بادیه اندر حق من چون کرخ بغداد است۔ چون این درویش بکرخ بغداد بیامد۔ و این رفیق او را طلب کرد۔ و پیغام بگزارد رفیق او گفت چون باز گردی۔ او را بگوی که اندر آن شرفی نباشد که بادیه با مشقت را اندر حق تو چون کرخ بغداد کرده اند تا از درگاه بگریزی۔ شرف در آن باشد که کرخ بغداد را با نعمت و اعجوبهٔ آن اندر حق یکی بادیه گردانیده با مشقت۔ و وی اندر آن خرم باشد۔ و از شبلی رحمه اللہ می آید که گفت اندر مناجات خود که بار خدایا اگر آسمان را [illegible]

وزمین را پائے بندِ من کنی۔ و عالم را جمله بجز من تشنه گردانی۔ من از تو برنگردم۔ و شیخ من گفتے که سائے اولیائے خداوند را اجتماعے بود اندر میانِ بادیه۔ و پیر من حصری رحمة الله علیه مرا با خود آنجا برد۔ گروہے را دیدم۔ ہر یک بر تختے مے آمدند۔ و گروہے را بر تختے مے آوردند۔ و گروہے مے پریدند۔ و ہر یک مے آمدند۔ ازیں جنس حصریؒ بدایشاں التفات نکردے۔ تا جوانے دیدم که مے آمد نعلین گسسته و عصائے شکسته۔ و پائے از کار بشده۔ و سر برہنه۔ و اندام سوخته۔ و بدنے ضعیف۔ و نحیف شده۔ چوں پدید آمد حصریؒ بر جست۔ و پیش وے باز رفت۔ و وے را بدرجهٔ بلند بنشاندند۔ گفت من متعجب شدم وازپسِ آں از شیخ پرسیدم۔ گفت او ولی است از اولیائے خداوند۔ که متابع ولایت نیست۔ بلکه ولایت متابع ویست۔ و بکرامات ہیچ التفات نکند۔ و در جمله آنچه با خود را اختیار کنیم بلائے ما بود۔ و من جز آں نخواہم که حق تعالیٰ مرا خواہد۔ تا حق تعالیٰ مرا اندراں از آفت آں نگاه دارد۔ و از شرِ نفسم باز رہاند۔ اگر اندر قہر دارد تمنّائے لطف نکنم۔ و اگر اندر لطف دارد و ارادتِ قہرم نباشد۔ که ما را بر اختیارِ وے اختیار نیست۔

ومن ذالك النفي والاثبات والفرق بينهما

مشایخ ایں طریقت رضی الله عنهم محوِ صفت آدمیت را باثبات تائیدِ حق نفی و اثبات خوانده اند۔ و بنفی نفی صفت بشریت خواسته اند۔ و باثبات اثبات سلطانِ حقیقت۔ زانچه محو ذہاب کل بود۔ و نفی کل جز بر صفات نیفتد۔ زانچه بر ذات در حالِ بقائے بشریت نفی صورت نگیرد پس باید که تا نفی صفات مذموم باشد۔ باثباتِ خصالِ محمود یعنی نفی دعویٰ بود اندر دوستی حق تعالیٰ باثبات معنی۔ زانچه دعویٰ از رعونات نفس باشد۔ و اندر جریانِ عادتِ ایشاں چوں بحکم اوصافِ مقهور سلطانِ حقیقت گردند۔ گویند که نفی صفات بشریت است۔ باثبات بقائے حق۔ و اندریں معنی پیش ازیں اندر باب فقر و صفوت و فنا و بقا سخن رفته است۔ و براں اختصار کردم۔ و نیز گویند که مراد بدیں نفی اختصارِ بنده باشد۔ باثباتِ اختیارِ حق۔ و ازاں بود که آں موفق گفت۔ اختيار الحق لعبده مع علمه لعبده خير من اختيار عبده لنفسه مع جهله بربه۔ زانچه دوستی نفی اختیارِ محب باشد۔ باثباتِ اختیارِ محبوب۔ و ایں مقرر است نزدیک ہمه۔ و اندر حکایات یافتم که درویشے اندر دریائے غرق میشد۔ یکے گفت اے اخی خواہی تا برہی۔ گفت نه۔ گفت پس خواہی تا غرق شوی گفت نه۔ گفتا عجب کارے که نه ہلاک باختیار کنی۔ و نه نجات۔ گفت مرا به نجات چه کار باشد که من اختیار کنم۔ اختیارِ من آں است که حق مرا اختیار کند۔ و مشایخ گفته اند که کمترین درجه اندر دوستی نفی اختیار خود است۔ پس اختیارِ حق ازلی است۔ که نفی آں ممکن نگردد۔ و اختیارِ بنده عرضی بود۔ نفی بداں روا بود۔ باید تا اختیارِ عرضی زیر پائے آرد۔ تا اختیا

ازلی لقا یابد. چنانکه موسیٰ صلوات اللہ علیہ چوں برکوه منبسط شد. تا از حق تمنی رویت کرد. باختیار خود کوشید. با حق گفت. رَبِّ اَرِنِیْ حق تعالیٰ گفت لَنْ تَرَانِیْ. گفت بارخدایا دیدار حق است ومن مستحق ایں منع چرا. فرمان آمد که دیدار حق است. اما اندر دوستی اختیار باطل است. واندریں معنی سخن بسیار است. اما مراد من بیش ازیں نبود. تا بدانی که مقصود از عبارت ایں قوم چه چیز است. وباللہ التوفیق. وازیں معنی جمله ذکر جمع وتفرقه وفنا، وبقا، وغیبت وحضور گذشته است اندر مذاہب متصوفه آنجا که ذکر صحو وسکر واشکال ایں معانی بیاوردم آنجا باید طلبید از آنچه جائے بیان آں جمله آنجا بود. اما بحکم لابد اینجا بیاوردم. تا مذہب ہر کسے بداں مشرح شود. واللہ اعلم۔

ومن ذالک المسامرة والمحادثة والفرق بینهما

ایں دو عبارتست از دو حال از احوال کاملان طریق حق. وحقیقت آں حدیث سر باشد مقرون بسکوت زبان یعنی محادثه وحقیقت مسامره. دوم انبساط بود وبکتمان سر. وظاہر معنے ایں آں بود که مسامره وقتے بود بنده را با حق بشب. ومحادثه وقتے بود بروز. که اندراں او را با حق سوال وجواب بود ظاہری وباطنی. وازانست که مناجات شب را مسامره خوانند. ودعوات روز را محادثه. پس حال روز مبنی بود بر کشف. وازاں شب بر ستر. واندر دوستی مسامره کامل تر بود از محادثه. وتعلق مسامره بحال پیغمبر است صلی اللہ علیه وسلم. پس چوں حق تعالیٰ خواست تا وی را وقتے باشد با وے جبرئیلؑ را با براق بنزدیک وے فرستاد. تا وی را بشب از مکه تا بقاب قوسین رسانید. وبا حق راز گفت. واز وے سخن شنید. وچوں بنهایت رسید زبانش اندر کشف جلال لال شد. ودلش اندر کنه عظمت متحیر وعلمش از ادراک باز ماند. وزبانش از عبارات عاجز شد. گفت لَا اُحْصِیْ ثَنَاءً عَلَیْکَ. وتعلق محادثه بحال موسیٰ است. که چوں وے خواست تا وی را با حق تعالیٰ وقتے باشد. از پس چہل روز از وعده وانتظار بر در بطور آمد. وسخن خداوند تعالیٰ شنید تا منبسط شد. وسوال رویت کرد واز مراد باز ماند. وہوش از وے بشد. چوں بہوش باز آمد گفت. تُبْتُ اِلَیْکَ. تا فرق ظاہر شود میان آنکه آورده باشند. سُبْحَانَ الَّذِیْ اَسْرٰی بِعَبْدِهٖ لَیْلًا. ومیان آنکه آمده باشد. وَلَمَّا جَآءَ مُوْسٰی لِمِیْقَاتِنَا. پس شب وقت خلوت دوستان. وروز وقت خدمت بندگان. ولامحاله چوں بنده از حد خود اندر گذرد. او را زجر کنند. باز دوست را حد نباشد تا اندر گذشتن آں مستوجب ملامت شود. که ہر چه دوست کند جز پسندیده دوست نباشد۔

ومن ذالک علم الیقین وعین الیقین وحق الیقین والفرق بینهما

بدانکه بحکم اصول این جمله عبارات از علم بود بمعلوم خود. و علم بی یقین بر صحت بیان معلوم خود علم نباشد. و چون علم حاصل آمد غیب اندران چون عین باشد. زانچه فردا مومنانی که حق تعالی را بینند هم بدین صفت بینند که امروزش میدانند اگر بر خلاف این بینند. یا رویت صحیح نباشد فردا. و یا علم درست نباید امروز. و این هر دو طرف خلاف توحید باشد. زانچه امروز علم خلق بدو درست باید. و فردا رویت شان درست پس علم الیقین چون عین الیقین باشد و حق الیقین چون علم الیقین. و آنانکه عین الیقین را استغراق علم گفته اند اندر رویت آن محال است. از آنچه رویت مر حصول علم را آلتی است. چون سماع. و مانند این. چون استغراق علم اندر سماع محال بود. اندر رویت نیز محال بود. پس مراد این طائفه بدین علم الیقین علم معاملت دنیاست با حکام اوامر. و از عین الیقین علم بحال نزع و وقت بیرون رفتن از دنیا. و از حق الیقین علم بکشف رویت اندر بهشت. و کیفیت احوال آن بمعاینه. پس علم الیقین درجه علما است بحکم استقامت شان بر احکام اوامر. و عین الیقین مقام عارفان است. بحکم استعداد شان مر مرگ را. و حق الیقین فناگاه دوستان است بحکم اعراض شان از کل موجودات. پس علم الیقین بمجاهدت بود. و عین الیقین بموانست. و حق الیقین بمشاهدت بود. و این یکی عام است. و آن دیگر خاص و سه دیگر خاص الخاص. والله اعلم.

ومن ذالک العلم والمعرفة والفرق بینهما

علمای اصول فرق کرده اند میان علم و معرفت. و هر دو را یکی گفته اند. شاید که حق تعالی را عالم خوانند. و نشاید که عارف خوانند مر عدم توقیف را. اما مشایخ این طریقت علمی را که مقرون معاملت و حال باشد. و عالم آن عبارت از حال خود کند آنرا معرفت خوانند. و مر عالم آنرا عارف. و هر علمی را که از معنی مجرد بود و از معاملات خالی او را علم خوانند. و مر عالم آنرا عالم. پس آنکه بمعنی چیزی و حقیقت آن عالم بود او را عارف خوانند. و آنکه بعبارت مجرد و بحفظ آن بی حفظ معنیش عالم بود او را عالم خوانند. و از آن معنی راست که چون خواهند که این طایفه بر اقران خود استخفاف کنند او را دانشمند خوانند. و مر عوام را این منکر آید. و مراد شان نه نکوهش وی است بحصول علم. مراد شان نکوهش وی است بترک معاملات. لان العالم قائم بنفسه والعارف قائم بربه. و اندرین معنی سخن بسیار رفته است اندر کشف الحجاب المعرفة. و این جا مقدار کفایت باشد.

ومن ذالک الشریعة والحقیقة والفرق بینهما

این دو عبارت است مر این قوم را که یکی اندر صحت حال ظاهر کنند. و یکی از اقامت حال باطن. و دو گروه اندرین

معنی بغلط‌اند. یکی علمای ظاهر که گویند فرق نکنیم از آنچه شریعت خود حقیقت است و حقیقت شریعت
و یک گروه از ملاحده که قیام هر یکی از این بی دیگری روا دارند. و گویند که چون حال حقیقت کشف گشت
شریعت برخیزد. و این سخن مشبه و قرامطه و مشایخه و سوسوسان است. و دلیل بر آنکه شریعت اندر
حکم از حقیقت جداست. آنکه تصدیق از قول جداست اندر ایمان. و دلیل بر آنکه اندر اصل تصدیق از
قول جدا نیست. آنکه تصدیق بی قول ایمان نباشد و قول بی تصدیق کردش نه. و فرق ظاهر است
میان قول و تصدیق پس حقیقت عبارت است از معنیی که نسخ بران روا نباشد. و از عهد آدم
تا بفنای عالم حکم آن متساوی است. چون معرفت حق و صحت معاملت خود بخلوص نیت. و شریعت
نیز عبارتست از معنیی که نسخ و تبدیل بران روا بود. چون احکام. و اوامر پس شریعت فعل بنده بود.
و حقیقت داشت خداوند و حفظ و عصمت وی تعالی. پس اقامت شریعت بی وجود حقیقت
محال باشد. و اقامت حقیقت بی حفظ شریعت هم محال. و مثال این چون شخصی باشد زنده بجان
و چون جان از وی جدا شود آن شخص مرداری شود. و جان چون باد که قیمت شان بمقارنت
یکدیگر است. همچنین شریعت بی حقیقت ریائی بود. و حقیقت بی شریعت نفاق. و خداوند گفت
وَالَّذِيْنَ جَاهَدُوْا فِيْنَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا. و مجاهدت شریعت آمد و هدایت حقیقت آن. یکی
حفظ بنده باشد مر احکام ظاهر را بر خود و آن دیگر حفظ حق بود مر احوال باطن را بر بنده پس شریعت
از مکاسب بود. و حقیقت از مواهب. نوع دیگر این حدود و عباراتیست که استعارت پذیرد اندر
کلام ایشان. و تفصیل و شرح کلم آن مشکل بود و من به اختصار بیان این نوع بکنم. الحق
مراد شان از حق خداوند باشد. نه آنچه این نامیست از اسامی حق. چنانکه گفت. ذَالِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ هُوَ
الْحَقُّ. الحقیقة مراد شان بدین لفظ اقامت بنده باشد اندر محل وصل خداوند و وقوف سرّ وی
بر محل تنزیه آنچه بر دل گذرد از احکام تفرقه. الوطنات آنچه در سر متوطن بود از معانی الهی.
الطمس نفی عینی باشد که اثر آن نماند. الرمس نفی عینی با اثر آن از دل. العلائق
اسبابی که طالبان تعلق بدان کنند و از مراد باز مانند. الوسائط اسبابی که به تعلق کردن آن
بمراد رسند. الزوائد زیادتی انوار باشد بدل. الفوائد ادراک سرّ لابد خود را. الملجاء
اعتماد دل بحصول مراد آن. المنجاء خلاص یافتن دل از محل آفت. الکلیة استغراق اوصاف
آدمیت بکلیت آن. اللوائح اثبات مراد و ورود نفی آن. اللوامع اظهار نور بر دل به بقای
فوائد آن. الطوالع طلوع انوار معارف بر دل. الطوارق وارد بدل به بشارت

ویا بر جز اندر مناجات بشب اللطایف اشارتے بدل از دقائق حال السّر نهفتن احوال
دوستی النجویٰ نهفتن آفات از اطلاع غیر الاشارة اخبار غیر از مراد بے عبارت
زبان الایماء تعریض خطاب بے عبارت واشارت الوارد حلول معانی بدل الانتباه
زوال غفلت از دل الاشتباه اشکال حال اندر دو طرف حکم حق و باطل القرار زوال
تردد از حقیقت حال الانزعاج تحرک دل بود اندر حال وجد اینست معنی بعضے از
الفاظ ایشاں بر اختصار واللہ اعلم۔ نوع دیگر ایں حدود الفاظیست کہ اندر توحید
خداوند تعالیٰ استعمال کنند۔ و اندر بیان اعتقاد شاں اندر حقایق بے استعارت۔ و از آناں
یکے نخست۔ العالم عبارتست از مخلوقات خداوند عزّ وجل۔ وگویند کہ ہژدہ ہزار عالم است۔ و
پنجاہ ہزار عالم فلاسفہ گویند۔ و عالم یکے عالم علوی۔ و دیگر عالم سفلی۔ و علمائے اصول گویند از
عرش تا ثریٰ ہر چہ ہست عالم است۔ و در جملہ عالم اجتماع مختلفات بود۔ و اہل ایں طریقت
نیز عالم ارواح و عالم نفوس گویند۔ و مراد شاں نہ بود کہ مراد فلاسفہ است۔ کہ مراد شاں
اجتماع ارواح و نفوس باشد المحدث متاخر اندر وجود یعنی نبودہ و پس بودہ القدیم
سابق اندر وجود ہمیشہ بود و آنکہ ہستی وے سابق بود مر ہمہ ہستیہا را و این جز خداوند تعالیٰ را
نیست۔ الازل آنچہ مر آنرا اوّل نیست۔ الابد آنچہ مر آنرا آخر نیست۔ الذات ہستی چیز
و حقیقت آں الصفة آنکہ نعت پذیرد زانچہ بخود قائم نیست۔ الاسم غیر مسمّٰی التسمیة
خبر از مسمّٰی النفی آنکہ عدم مر منفی اقتضا کند۔ الاثبات آنکہ وجود مثبت اقتضاء کند
الشیئان آنکہ وجود یکے بدیگرے روا بود۔ الضدان آنکہ روا نبود وجود یکے با بقائے وجود
دیگرے اندر یک حال۔ الغیران آنکہ وجود ہر یک لفنائے دیگرے روا بود۔ الجوہر اصل چیزے
آنکہ بخود قایم بود۔ العرض آنکہ بجوہر قائم بود۔ الجسم آنکہ مؤلف بود از اجزائے پراگندہ۔
السؤال طلب کردن حقیقتے۔ الجواب۔ خبر دادن از مضمون سوال الحسن آنکہ موافق امر
بود۔ القبیح آنکہ مخالف امر بود۔ السفہ ترک امر بود۔ الظلم نہادن چیزے نہ بجائے خود۔
العدل نہادن ہر چیزے بجائے خود۔ الملک آنکہ براں اعتراض نتواں کرد کہ او کند این
است آں حدود کہ طالب را ازیں چارہ نباشد بر سبیل اختصار۔ نوع دیگر ایں عبارتیست
کہ بشرح آں حاجتمند باشند۔ و اندر میان متصوفہ متداولست۔ و مقصود شاں بدیں عبارت
آں باشد کہ اہل لسان را معلوم گردد۔ و از ظاہر لفظ از خاطر حصول معنی خواہند۔ اندر دل

باسرعت زوال آں بخاطر دیگر۔ وقدرت صاحب خاطر بر دفع کردن آں از دل۔ واہل خاطر متابع خاطر اول باشند اندر اموری کہ آں از حق تعالیٰ باشد بہ بندہ بے علت۔ وگویند کہ خیر نساج رحمۃ اللہ علیہ راخاطرے پدیدار آمد۔ کہ جنیدؒ بر در است آں خاطر را خواست۔ کہ از خود دفع کند۔ خاطر دیگر و ثانی آمد۔ ہم بدفع آں مشغول شد۔ سہ دیگر خاطر بیروں آمد۔ جنیدؒ را دید بر در ایستادہ۔ گفت یا خیر اگر خاطر اول را متابع بودی۔ وسیرت مشایخ بجا آوردی مرا چندیں بر در بنا یستے ایستاد۔ و مشایخ گفتہ اند کہ اگر خاطر آں بود کہ خیر را اشراف افتاد۔ از آں جنیدؒ چہ بود۔ گفتند کہ چوں جنیدؒ پیر خیر بود۔ لامحالہ پیر بر کل احوال مرید مشرف باشد۔ الواقع از واقع معنی آں خواہند کہ اندر دل پدیدار آید۔ وبقا یابد۔ بخلاف خاطر۔ وبہیچ حال مر طالب را آلت دفع کردن آں نباشد۔ چنانکہ گویند خطر علی قلبی۔ ووقع فی قلبی۔ پس دلہا جملہ محل خواطر اند۔ امّا وقایع جز بر دلے صورت نگیرد۔ کہ حشو آں جملہ حدیث حق باشد۔ وازانست کہ چوں مرید را اندر راہ حق تعالیٰ بندے پیدا آید۔ آنرا قید گویند۔ وگویند کہ اورا واقعہ افتاد۔ واہل لسان باز بواقعہ اشکال خواہند اندر مسائل۔ وچوں کسے آنرا جواب گوید واشکال بر دارد۔ گویند واقعہ حل شد۔ امّا اہل تحقیق گویند کہ واقعہ آں بود کہ حل براں روا نباشد۔ وآنچہ حل شود خاطرے بود نہ واقعی کہ بند اہل تحقیق اندر چیزے حقیر نباشد۔ چونکہ ہر زماں حکم آں بدل شود۔ واز حال بگردد واللہ اعلم بالصواب۔ الاختیار از اختیار آں خواہند کہ اختیار کنند مر اختیار حق را بر اختیار خود۔ یعنی بدانچہ حق تعالیٰ ایشاں را اختیار کردہ است از خیر وشر۔ بسندہ کار باشند واختیار کردن بندہ مر اختیار حق تعالیٰ را ہم باختیار حق بود۔ کہ اگر نہ آں بودے کہ حق تعالیٰ ورا بے اختیار کردے۔ وے ہرگز اختیار خود فرو نگذاشتے۔ وآز ابویزیدؒ پرسیدند کہ ایں کہ باشد۔ گفت آنکہ او را اختیار نماندہ باشد۔ واختیار حق او را اختیار گشتہ باشد۔ واز جنید مے آید رحمۃ اللہ علیہ کہ وقتے او را تب آمد۔ گفت بارخدایا مرا عافیت دہ۔ بسرش ندا آمد کہ تو کیستی۔ تو اندر ملک من سخن بگوئی۔ واختیار کنی من تدبیر ملک خود بہتر از تو دانم۔ تو اختیار من اختیار کن۔ نہ خود را باختیار خود پدیدار کن۔ واللہ اعلم۔ الامتحان بدیں لفظ امتحان دل اولیاء خواہند۔ بگونہ گونہ بلاہا کہ از حق تعالیٰ بدل ایشاں رسد۔ چوں خوف وحزن وقبض وہیبت ومانند ایں چنانکہ خداوند گفت عزوجل۔ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَىٰ لَهُم مَّغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ۔ وایں درجہ رفیع باشد واللہ اعلم بالصواب۔ البلاء ببلاء امتحان تن دوستاں خواہند۔

چگونه محنتها و بیماریها و رنجها. و هر چند که بلا بر بنده بیشتر قوت پیدا میکند قربت زیاده میشود
او را با حق که بلا لباس اولیاست. و گهوارهٔ اصفیا. و غذاے انبیا. نه بینی که پیغمبر گفت صلی
الله علیه وسلم نحن معاشر الانبیاء اشد الناس بلاء. و نیز گفت اشد الناس بلاءً الانبیاء ثم
الاولیاء ثم الامثل فالامثل. و در جمله بلا نام رنجے باشد که بر دل و تن بندهٔ مومن پیدا شود
که حقیقت آن نعمت بود. و بحکم آنکه سرّ آن بر بنده پوشیده باشد. با حتمال کردن آلام آن او
را ثواب باشد. و باز آنچه بر کافران باشد آن نه بلا بود که آن شقاوت بود. و هرگز کافران را
از شقاوت شفا نباشد. پس مرتبهٔ بلا بزرگتر از مرتبهٔ امتحان بود که تاثیر امتحان بر تن بود.
و از آن این بر دل و تن. والله اعلم بالصواب. التحلی تشبه باشد بقوم ستوده بقول و
عمل. و پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم. لیس الایمان بالتحلی والتمنی. لکن ما وقر فی القلوب
و صدق العمل. پس مانند کردن خود را بگروهے به حقیقت معاملت ایشان تحلی بود. و
آنانکه بنمایند و نباشند زود فضیحت شوند. و راز ایشان آشکارا شود. هر چند که نزدیک اهل تحقیق
ایشان فضیحت باشند. و راز ایشان آشکارا. التجلی تجلی تاثیر انوار حق باشد بحکم اقبال بر دل
مقبلان. که بدان شائسته آن شوند که بدل مر حق تعالی را ببینند. و فرق میان این رؤیت
بدل و رویت عیان آن بود که متجلی اگر خواهد ببیند و اگر خواهد نه بیند. یا وقتے ببیند و یا
وقتے نه بیند. و باز اهل عیان اندر بهشت اگر خواهند که نه بینند نتوانند که نه بینند. که بر تجلی
ستر جائز بود. و بر رویت حجاب روا نباشد. والله اعلم. التخلی تخلی اعراض باشد از اشغال
مانع مر بنده را از خداوند. و یکے از آن دنیاست که دست از آن خالی کند. و دیگر ارادت عقبے
که دل از آن خالی کند. و سه دیگر متابعت هوا که سر از آن خالی کند. و چهارم صحبت خلق که خود
را از آن خالی سازد. و دل از اندیشهٔ ایشان بپرداند. الشروع. و معنی شروع طلب حق باشد
بخلاص از آفات. و حجب و بیقراری اندر آن که همه بلائے طالب از حجاب باشد. پس خیل طلاب
را اندر کشف حجاب و اسفار شان را و تعلق شان را هر چه شروع خوانند که ابتدا ایشان طلب بیقرار
نه باشد. اندر انتها وصل تمکن تر گردد. القصود. و مراد ایشان از قصود صحت عزیمت باشد طلب
حقیقت مقصود. و قصود این طائفه اندر حرکت و سکون بسته نیست. زانچه دوست اندر
دوستی اگرچه ساکن بود قاصد بود. و این خلاف عادت است. از آنچه قصد قاصدان یا بر ظاهر
شان از قصد تاثیرے بود یا در باطن شان. نشانهٔ تجرّد دوستان که بے علت طلب کنند

و بحرکات خود قاصد باشند۔ و ہمہ صفات شاں خود قصد بود۔ کہ قصد بغایت کنند۔ چوں دوستی حاصل بود ہمہ قصد بود۔ **الاصطناع** بدیں سخن آں خواہند کہ بندہ را خداوند تعالیٰ مہذب گرداند بفنائے جملہ نصیبہائے وے۔ و زوال جملہ حظہائے نفسش۔ و اوصاف نفس وی را اندر روئے مبدل گرداند۔ تا بزوال نعوت و تبدیل اوصاف نفسانی از خود بیخود شود۔ و مخصوص اند بدیں درجہ پیغمبران۔ یا دوں اولیاء۔ و گروہے از مشائخ رحمہم اللہ بر غیر ایشاں یعنی اولیاء ہم ایں معنی روا دارند۔ واللہ اعلم بالصواب۔ **الاصطفاء** اصطفاء آں بود کہ حق تعالیٰ دل بندہ را مر معرفت خود را فارغ گرداند۔ تا معرفت صفائی خود اندر دل وے بگسترانند۔ و اندریں درجہ خاص و عام مومناں ہمہ یکے اند۔ از عاصی و مطیع و ولی و نبی چنانکہ گفت خدائے عزوجل۔ ثُمَّ اَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِيْنَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهٖ وَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ وَّمِنْهُمْ سَابِقٌۢ بِالْخَيْرَاتِ۔ **الاصطلام** اصطلام تجلیات حق بود کہ بکلیت بندہ را مقہور خود گرداند۔ امتحان لطف اندر نفی ارادتش۔ و قلب ممتحن۔ و قلب مصطلم ہر دو بیک معنی باشد۔ جز آنکہ اصطلام اخص و ارق امتحان است۔ اندر جریان عبارات اہل ایں طریقت واللہ اعلم بالصواب۔ **الرین** رین حجابے بود بر دل کہ کشف آں جز بایمان نبود۔ و آں حجاب کفر و ضلالت۔ چنانکہ خدائے گفت عزوجل۔ و دل کفار را بداں صفت کرد۔ كَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰى قُلُوْبِهِمْ مَّا كَانُوْا يَكْسِبُوْنَ۔ و گروہے گفتند کہ ایں آں بود کہ زوال آں خود ممکن نشود بہیچ صفت۔ کہ دل کافران اسلام پذیر نباشد۔ و آنچہ از ایشاں اسلام آرند۔ اندر علم خدائے عزوجل مومن بودہ باشند۔ **الغین** و غین حجابے بود بر دل کہ باستغفار برخیزد۔ و آں بر دو گونہ باشد یکے خفیف۔ و دیگر غلیظ۔ و غلیظ مر اہل غفلت و کبائر را بود۔ و خفیف مر ہمہ را چہ ولی۔ و چہ نبی علیہ السلام کہ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ انہ لیغان علی قلبی وانی لاستغفر اللہ فی کل یوم مائۃ مرۃ۔ پس مر غین غلیظ را توبہ بشرط باید۔ و مر خفیف را رجوعے صادق بحق۔ و توبہ بازگشتن بود از معصیت بطاعت۔ و رجوع بازگشتن از خود بخداوند۔ پس توبہ از جرم کنند۔ و جرم بندگان مخالف امر بود۔ و از آں دوستان مخالف ارادت پس جرم بندگان معصیت بود۔ و از آں دوستان رویت وجود خود۔ اگر کسے از خطا بصواب باز گردد۔ گویند تائب است۔ و یکے از خطا بصواب باز گردد۔ گویند راجع است۔ ایں جملہ اندر باب توبہ گفتہ ام۔ واللہ اعلم۔ **التلبیس** نمودن چیزے را کہ بخلاف تحقیق آں باشد

خوانند۔ چنانکه خدای تعالیٰ گفت عزّوجلّ۔ وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبِسُوْنَ۔ و جز حق را تعالیٰ
این صفت محال باشد۔ از آنچه کافر را بنعمت مومن بنماید۔ و مومن را بنعمت کافر۔ تا وقت اظهار
حکم وے باشد۔ و حقیقت آں اندر ہر کسے۔ و چوں یکے ازیں طایفه خصال محموده را بپوشاند
بصفات گویند که تلبیس میکند۔ و جز آنجا عبارت استعمال نکنند۔ و لنفاق و ریا را تلبیس نخوانند۔
ہر چند که اندر اصل تلبیس باشد۔ زانچه تلبیس جز ایں اندر اقامت فعل حق مستعمل نباشد۔ الشرب
حلاوت طاعت و لذت کرامت و راحت انس را ایں طایفه شرب خوانند۔ و ہیچکس کارے بے
لذت شرب بے نتواند کرد۔ و چنانکه شرب تن از آب باشد۔ شرب دل از راحات۔ و حلاوت طاعات
باشد۔ و شیخ من گفتے رضی اللہ عنه که مرید بے شرب۔ و عارف بے شرب۔ از ارادت و معرفت
بیگانه باشند۔ از آنچه مرید را باید که از کردار خود شرب باشد۔ تا حق طلب اندر ارادت بجائے آرد۔
اما عارف را نباید که شرب باشد بدوں حق۔ یا شرب بنفسے که به نفس بازگردد نیارامد۔ واللہ اعلم
بالصواب۔ الذوق۔ ذوق مانند شرب باشد۔ اما شرب جز اندر راحات مستعمل نیست۔ و ذوق
مر رنج و راحت را نیکو مستعمل بود۔ چنانکه کسے گوید۔ ذقتُ الحلاوة و ذقتُ البلا۔ و ذقتُ
الراحة۔ ہمه درست آید۔ و باز شرب را گویند۔ شربت بکاس الوصل۔ او بکاس الود۔ و مانند ایں
از آنچه خدائے تعالیٰ چوں حدیث شرب یاد کرد۔ گفت کُلُوْا وَاشْرَبُوْا هَنِيْئًا۔ و چوں از ذوق
یاد کرد و گفت۔ ذُقْ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيْزُ الْكَرِيْمُ۔ و جائے دیگر گفت۔ ذُوْقُوْا مَسَّ سَقَرَ۔ ایں
است احکام حدود الفاظ متداول ایشاں که یاد کردم۔ و اگر جملگی آں ثبت کنم کتاب
مطول شود۔ واللہ اعلم بالصواب۔

کشف الحجاب الحادی عشر فی السماع

بدانکه اسباب حصول علم
پنج است۔ یکے سمع و دیگر بصر و سه دیگر ذوق چہارم شم پنجم لمس۔ و خداوند تعالیٰ مر دل را ایں
پنج در بہا فریده است۔ و ہر جنس علم بیکے ازیں بازبسته۔ چوں سمع را علم باصوات و اخبار و
بصر را علم بالوان و اکوان و ذوق را علم بحلو و مر۔ و شم را علم به نتن و رائحه و لمس را علم بخشونت
و لین۔ و ازیں پنج حواس چہار را اندر محل مخصوص نہاده است۔ و یکے را شایع گردانیده
است اندر ہمه اعضا۔ یعنی سمع را محل گوش گردانیده است۔ و بصر را چشم۔ و ذوق را کام
و شم را بینی۔ و لمس را اندر ہمه اندام مجال داده است۔ زانچه جز بچشم نه بینند۔ و جز بگوش
نشنوند۔ و جز ببینی نبویند۔ و بجز کام مزه نیابند۔ اما ہمه تن بلمس نرم از درشت و گرم از سرد

بازداند۔ و از روئے جواز جائز باشد۔ که ازیں هر یک اندر همه اعضاء شایع باشد چنانکه لمس
و بنزدیک معتزله هر یکے جز در محل مخصوص روا نباشد۔ که هر یکے را محل مخصوص بود۔ باطل
است قول ایشاں جز بحاسهٔ لمس که آنرا محل مخصوص نیست۔ و چوں هر یکے ازیں پنج
را محل مخصوص نیست۔ و ایں یکے بدیں صفت روا بود۔ پس دیگراں را نیز روا بود هم بدیں
صفت۔ و مراد اینجا ایں ماجرا نیست اما ازیں مقدار چاره ندیدم مر تحقیق بیان معنی را۔
پس چهار حواس که ذکر آں گذشت بے حکم آنکه سمع است۔ یکے ببیند و یکے ببوید و یکے بچشد
و یکے بسود و روا باشد اندر دیدن ایں عالم بدیع۔ و بوئیدن چیزهائے خوش۔ و چشیدن
نعمتهائے نیکو۔ و بسودن چیزهائے نرم۔ و شنودن اصوات مر عقل را دلیل گردد۔ و
بخداوندیش راه نماید۔ تا بچه بداند که عالم محدث است۔ و محل تغیر است۔ و آنچه از حوادث
خالی نباشد محدث بود۔ و ایں را آفریدگاریست نه از جنس وے۔ که ایں مکون است۔
و آفریدگار وے مکون۔ و ایں مجسم است۔ و آفریدگار وے مجسم۔ آفریدگارش نامتناهی است
و او متناهی قادر است بر همه چیزها۔ و بر همه کارها۔ توانا و عالم است بر همه معلومات۔ و تصرفش
اندر ملک جائز است۔ آنچه خواهد تواند کرد۔ و رسولان فرستاد با برهانهائے صادق۔ اما
گرویدن بر رسولان وے واجب نباید تا وجوب معرفت بسمع معلوم خود نگردانند۔ و آنچه موجب
شرع و دین است۔ و ازیں است که اهل سنت تفضل نهند سمع را بر بصر اندر دوام تکلیف۔
و اگر مخطئی گوید که سمع محل خبر است۔ و بصر موضع نظر۔ و دیدار فاضلتر از شنیدم کلام شے
باشد۔ باید تا نظر فاضلتر از سمع باشد۔ گوئیم بالسمع بدانیم که رویت خداوند جائز بود بنعیم
اندر بهشت۔ که اندر جواز رویت بعقل حجاب آں از کشف اولیتر نباشد۔ از آنچه با سخبر دانیم
که مومناں را مکاشف گردانند و حجاب از پیش چشم ایشاں برگیرد۔ تا خدائے عزوجل را به
بینند۔ پس سمع فاضلتر آمد از بصر۔ و نیز جمله احکام شریعت بر سمع مبنی است۔ که اگر سمع
نبودے ثبوت آں محال بودے۔ و نیز انبیا علیهم السلام که آمدند نخست بگفتند۔ تا آنانکه
مستمع بودند بگرویدند۔ آنگاه معجزه نمودند۔ و اندر دیدن معجزه تاکید آں هم بسمع بود۔ و بدیں
دلائل هر که سماع را انکار کند بکلیت شرع را انکار کرده باشد۔ و حکم آں بر خود پوشیده شد۔
و اکنوں من مستوفی حکم ایں ظاهر کنم انشاء الله تعالیٰ عزوجل

باب فی سماع القرآن وما یتعلق بها

اولیٰ‌ترین سماع مسموعات مر دل را بفواید، و سر را بزواید، و گوش را بلذّت کلام خداوند عزّ اسمه است۔ و مأمورند همه مؤمنان۔ و مکلف‌اند همه کافران۔ از آدمی و پری بشنیدن کلام ایزد تعالیٰ۔ و از معجزات قرآن یکی آنست کہ از خواندن و شنودن آن ملول نگردد۔ زانچه آن اندر آن رقّتے عظیم است تا حدیکه کفار قریش شبها بیامدندے اندر نهان۔ و پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم اندر نماز بودے ایشان مے شنیدندے۔ آنچه وے مے خواندے۔ و آنچه تعجب مے نمودندے چون نضر بن الحارث کہ افصح ایشان بود۔ و عتبة بن ربیعه کہ بہ بلاغت سحر مے نمودے۔ و ابوجهل بن هشام کہ بخطب براهین ید بیضا مے نمود۔ و نظم پیدا میکرد۔ و مانند ایشان تا حدے کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم شبے سورتے میخواند عتبه از هوش بشد۔ با بوجهل گفت مرا معلوم شد کہ این نہ سخن مخلوقاتست۔ و خداوند تعالیٰ پریان را فرستاد تا فوج فوج بیامدند۔ و سخن خدائے از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم شنیدند۔ چنانکه خدائے گفت عزّ و جلّ۔ فَقَالُوْٓا اِنَّا سَمِعْنَا قُرْاٰنًا عَجَبًا۔ آنگاه ما را خبر داد از قول پریان۔ کہ این قرآن رهنما است دل بیماران را بطریق صواب۔ و گفت۔ یَهْدِیْٓ اِلَى الرُّشْدِ فَاٰمَنَّا بِهٖ وَلَنْ نُّشْرِكَ بِرَبِّنَآ اَحَدًا۔ پس پند آن نیکوتر است از پندها۔ و لفظش موجزتر از لفظها۔ و امرش لطیف‌تر از همه امرها۔ و نهیش زاجرتر است از همه نهیها۔ و وعدش دلرباتر از همه وعدها۔ و وعیدش جانگدازتر از همه وعیدها۔ و قصه‌اش مشبع‌تر از همه قصها۔ و امثالش فصیح‌تر از همه مثلها۔ هزار دل را سماع آن صید کرده است۔ و هزار جان را لطائف آن بغارت بلا داده۔ و عزیزان دنیا را ذلیل کند۔ و ذلیلان دنیا را عزیز کند۔ چون عمر بن الخطابؓ بشنید کہ خواهر و دامادش مسلمان شدند قصد ایشان کرد۔ با شمشیر آخته۔ و مر قتل ایشان را ساخته۔ و دل از مهر ایشان بپرداخته۔ تا حق تعالیٰ لشکرے را از لطف اندر زوایا سورهٔ طٰهٰ بکمین نشاند۔ چون بر در سرائے خواهرش میخواندند طٰهٰ مَآ اَنْزَلْنَا عَلَیْکَ الْقُرْاٰنَ لِتَشْقٰٓی اِلَّا تَذْکِرَةً لِّمَنْ یَّخْشٰی الآیة۔ جانش صید دقایق آن شد۔ و دلش بستهٔ فراق لطائف آن گشت۔ طریق صلح جست۔ و جامهٔ جنگ برکشید۔ از مخالفت بموافقت آمد۔ و معروفست کہ چون پیش رسول صلی اللہ علیہ وسلم برخواندند این آیت۔ اِنَّ لَدَیْنَآ اَنْکَالًا وَّجَحِیْمًا وَّطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَّعَذَابًا اَلِیْمًا۔ وے بیهوش بیفتاد۔ و گویند کہ مرے پیش

عمرؓ بر خواندند که اِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍ۔ وے نعرہ بزد و بیہوش گشت۔ برداشتند و بخانہ بردند۔ و تا یک ماہ بیمار بود از وجل و ترس خدائے تعالیٰ۔ و گویند کہ مردے پیش عبداللہ بن حنظلہ بر خواند۔ این آیت۔ لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ۔ گریستن بر وے افتاد۔ تا حاکی گوید کہ من پنداشتم کہ جان از وے جدا شد۔ آنگاہ برخاست گفتند اے استاد بنشین گفت ہیبت این آیت مرا از نشستن باز میدارد۔ و گویند کہ اندر پیش جنیدؒ بر خواندند این آیت یَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ۔ وے گفت بارخدایا۔ ان قلنا قلنا بك۔ وان فعلنا فعلنا بتوفیقك۔ فاین فی القول والفعل۔ واز شبلیؒ آید کہ پیش وے بر خواندند۔ وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ۔ وے گفت شرط ذکر اندر نسیان است۔ و ہمہ عالم اندر ذکر وے ماندہ اند ونعرہ بزدہ۔ ہوش از وے بشد۔ چون بہوش آمد گفت عجب دارم از آن جانے کہ کلام خدائے تعالیٰ بشنود۔ و بر جاے بماند۔ یکے گوید از مشایخ کہ وقتے کلام خدائے تعالیٰ میخواندم۔ وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ۔ ہاتفے آواز داد۔ کہ نرم تر خوان کہ چہار کس از پریان از ہیبت این آیت بمردند۔ درویشے گفت کہ من دہ سال است کہ تا قرآن اندر نماز بجز مقدار جواز نخواندہ ام۔ ونشنیدہ ام۔ گفتند چرا گفت ترس آنرا کہ بر من حجت شود۔ روزے من بنزدیک شیخ ابو العباس شقانی اندر آمدم۔ ویرا یافتم کہ میخواند۔ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ۔ و میگریست و نعرہ مے زد تا بیہوش شد۔ پنداشتم کہ از دنیا برفت۔ گفتم ایہا الشیخ این چہ حالست گفت یازدہ سال است تا وردم اینجا رسیدہ است۔ از اینجا بیش تو انم گذشت۔ واز ابو العباس عطا پرسیدند کہ شیخ ہر روز چند قرآن میخواند۔ گفت پیش از این اندر شبا روزے دو ختم کردمے۔ اما اکنون چہاردہ سال است تا ہنوز بسورۃ الانفال امروز رسیدہ ام۔ گویند کہ ابو العباس قصاب قاری را گفت بر خوان۔ بر خواند کہ يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُزْجَاةٍ۔ باز گفت بر خوان۔ بر خواند کہ قَالُوا إِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ۔ باز گفت بر خوان۔ بر خواند کہ لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ الآیۃ آنگاہ گفت بارخدایا من بجفا بیش از برادران یوسفم۔ و تو بکرم بیش از یوسفی با من آن کن کہ او با برادران جافی کرد۔ و با این جملہ مامورند ہمہ اہل اسلام از مطیع و عاصی باستماع قرآن۔ از آنجا کہ خدائے عزوجل گفت۔ وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ۔ استماع با سکوت فرمود خلق را اندران حال۔ کہ کسے قرآن بر خواند۔ و نیز گفت فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ الآیۃ۔ بشارت دہ مر آنرا کہ اندر حال

استماع متابع احسن آں باشد۔ یعنی باوامر آں قیام کند و بتعظیم شنود۔ و نیز گفت۔ اَلَّذِیْنَ اِذَا ذُکِرَ اللّٰہُ وَجِلَتْ قُلُوْبُھُمْ۔ دلہائے مستمعان کلام حق پر وجل باشد۔ و نیز گفت۔ اَلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوْبُھُمْ بِذِکْرِ اللّٰہِ اَلَا بِذِکْرِ اللّٰہِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوْبُ۔ آرامش دلہا اندر ذکر خداوند بستہ است۔ و مانند ایں بسیار است از آیات سوگند بحکم ایں قول و باز برعکس ایں نکوہید مر آں گروہے را کہ کلام خدائے را بحق بشنوند۔ واز گوش بدل راہ نہ دہند۔ و گفت خدائے تعالیٰ خَتَمَ اللّٰہُ عَلٰی قُلُوْبِھِمْ وَ عَلٰی سَمْعِھِمْ وَعَلٰی اَبْصَارِھِمْ غِشَاوَۃٌ۔ مواضع سمع شان مختوم است۔ و نیز گفت اندر حکایت اہل دوزخ گویند۔ لَوْ کُنَّا نَسْمَعُ اَوْ نَعْقِلُ مَا کُنَّا فِیْ اَصْحٰبِ السَّعِیْرِ۔ اگر بحق قرار بشنیدمے و بتحقیق بدانستمے۔ بدوزخ گرفتار نگشتمے۔ و گفت وَمِنْھُمْ مَنْ یَّسْتَمِعُ اِلَیْکَ وَجَعَلْنَا عَلٰی قُلُوْبِھِمْ اَکِنَّۃً اَنْ یَّفْقَھُوْہُ وَفِیْ اٰذَانِھِمْ وَقْرًا۔ گروہے کہ از تو بشنوند بر دل ایشاں حجاب باشد۔ و در گوشہائے ایشاں صمم۔ تا چناں باشد کہ نشنیدہ باشند۔ و نیز گفت۔ وَلَا تَکُوْنُوْا کَالَّذِیْنَ قَالُوْا سَمِعْنَا وَھُمْ لَا یَسْمَعُوْنَ۔ بروجہ شکایت گفت چناں مباشید کہ آں گروہ گفتند کہ شنیدیم و نشنیدند یعنی شنیدند امانہ بدل۔ و مانند ایں آیات بسیار است اندر کتاب خدائے تعالیٰ۔ و از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم مے آید کہ مر ابن مسعود را گفت۔ اقرأ علیّ فقال انا اقرأہ علیک۔ وعلیک انزل۔ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انی احب ان اسمعہ من غیری۔ ایں دلیل واضح است بر آنکہ مستمع کامل حال تر از قاری بود۔ کہ گفت من آں دوست تر دارم کہ بشنوم از غیر خود۔ زانچہ قاری از حال خواند۔ یا از غیر حال۔ و مستمع بجز حال نشنود۔ کہ اندر نطق نوعی از تکبر بود۔ و اندر استماع نوعی از تواضع۔ و نیز گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم شیّبتنی سورۃ ھود۔ و شنیدن سورہ ہود مرا پیر کرد۔ گویند ایں از آں بود کہ اندر آخر سورۂ ہود ایں آیت حاصل بود کہ فَاسْتَقِمْ کَمَآ اُمِرْتَ۔ و آدمی عاجز است از استقامت۔ مامور حق بحقیقت۔ زانچہ بندہ بے توفیق حق ہیچ چیز نتواند کرد۔ پس چوں شنید فَاسْتَقِمْ کَمَآ اُمِرْتَ۔ متحیر شد۔ و گفت ایں چگونہ خواہد بود کہ من بحکم ایں امر قیام تو انم کرد از رنج دل قوت از وے بشد۔ و رنج بر رنج زیادت شد۔ تا روزے اندر خانہ خود برخواست و دستہا بر زمین نہاد و قوت کرد۔ ابوبکر صدیق گفت ایں چہ حال است یا رسول اللہ۔ تو ہنوز جوان و تندرست ہستی۔ گفت سورۂ ہود مرا پیر کرد۔ یعنی سماع ایں امر بر دلم چنداں قوت گرفت کہ قوتم ساقط شد۔ و یکے از صحابہ ابوسعید الخدری روایت کرد کہ گفت۔ کنت فی عصابۃ فیہا ضعفاء المہاجرین وان بعضہم یستتر ببعض من العری۔ وقاری یقرأ علینا۔ ونحن نستمع القرأۃ۔ قال

فجاء رسول اللہ صلعم حتی قام علینا فلما راٰہ القاری سکت قال فسلم فقال ما ذا کنتم تصنعون قلنا کان قاری یقرأ علینا ونحن نستمع بقرائتہ۔ فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم۔ الحمد للہ الذی جعل فی امتی من امرت ان اصبر نفسی معھم۔ قال ثم جلس وسطنا لیعدل نفسہ فینا ثم قال بیدہ ھکذا فتحلق القوم فلم یعرف رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم منھم احد قال فکانوا ضعفاء المھاجرین فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم ابشروا صعالیک المھاجرین بالفوز التام یوم القیامۃ۔ تدخلون الجنۃ۔ قبل اغنیاء کم بنصف یوم کان مقدارہ خمس مائۃ عام۔ من با گروہے بودم از فقرائے مہاجرین۔ کہ ایشاں بعضے از اندام خود را پوشیدہ بودند۔ و بعضے دیگر از برہنگی در حجاب مے بودند۔ و قاری بر ما میخواند و ما سماع میکردیم۔ قرائت وی را تا پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بیامد۔ و بر سر ما بایستاد۔ و چوں قاری وی را بدید خاموش شد۔ و پیغمبر بر ما سلام گفت۔ و گفت شما اندر چہ کار بودید۔ گفتیم یا رسول اللہ قاری میخواند۔ و ما سماع میکردیم قرائت وی را۔ آنگاہ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم الحمد للہ کہ در امت من گروہے آفرید کہ مرا بفرمود تا اندر صحبت ایشاں صبر کنم۔ تا آنگاہ اندر میان ما بنشست۔ چوں یکے از ما۔ تا خود را با ما برابر کرد۔ پس حلقہ کردند آں گروہ اندر کس۔ میان آں حلقہ پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم از ایشاں مے نشناخت۔ آنگاہ مر ایشاں را گفت بشارت مر شمارا اے درویشاں مہاجرین بہ پیروزے تمام اندر قیامت۔ کہ اندر آئید بہ بہشت پیش از توانگراں بہ نیم روز۔ و آں پانصد سال باشد۔ و ایں خبر را بجنید روایت مختلف بیارند۔ اما اختلاف اندر عبارتست معنی ہمہ یکیست و درست است۔

فصل ۔ و زرارۃ ابن ابی اوفی از کبار صحابہ بود رضوان اللہ علیہم اجمعین۔ مر ایشاں را امامے کرد وے آیتے برخواند۔ و زعقۃ زد و جان بداد۔ و ابو جعفر جنی از بزرگاں تابعین بود۔ و صالح مری رحمۃ اللہ آیتے بر وے خواند۔ شہقۃ از وے جدا شد و از دنیا برفت۔ و ابراہیم نخعی رحمۃ اللہ علیہ روایت آرد کہ اندر دیہے از دیہائے کوفہ میرفتم۔ پیرزنے را دیدم در نماز ایستادہ آثار خیر بر وے ظاہر بود۔ تا از نماز فارغ شد۔ بحکم تبرک وی را سلام کردم۔ مرا گفت قرآن دانی گفتم بلے گفت آیتے برخواں۔ برخواندم۔ وے بانگے بکرد۔ و جان باستقبال رویت فرستاد۔ و رحمہا اللہ۔ و احمد بن ابی الحواری روایت آرد کہ اندر بادیہ جوانے دیدم با مرقعہ خشن بر سر چاہے ایستادہ مرا گفت یا احمد بوقت آمدی کہ مرا سماع میباید کرد۔ تا جان بدہم۔ آیتے برخواں گفت خداوند مرا الہام داد تا برخواندم۔ اِنَّ الَّذِیْنَ قَالُوْا رَبُّنَا اللّٰہُ ثُمَّ اسْتَقَامُوْا۔ گفت یا احمد بحق کعبہ

که همان برخواندی که اندرین ساعت بر من فرشته میخواند و در حال جان بداد. واگر جمله حکایاتی که بدین معنی متصل است بیارم از مراد خود باز مانم. وبالله التوفیق۔

باب فی سماع الشعر وما تعلق به

در جمله شنیدن شعر مباح است و پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم شنیده است. وصحابه رضی اللہ عنہ گفته اند وشنیده اند. واز وی می آید صلوات اللہ علیہ ان من الشعر لحکمة۔ ونیز گفت والحکمة ضالة المومن حیث وجدها فهو احق بها مراو از شعر لیست که حکمت باشد و حکمت ضاله مومن بود. که از وی غائب است آنکه بیابد بدان اولتر باشد. ونیز پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم اصدق کلمة قالتها العرب قول لبید. راست ترین کلمه که عرب گفته اند قول لبید است شعر

الا کل شیء ما خلا اللہ باطل — وکل نعیم لا محالة زائل

وعمرو بن الشرید روایت کند از پدرش رضی اللہ عنهما که قال استنشدنی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم هل تروی من شعر امیة بن ابی الصلت شیئا فانشدته مایة قافیة فجعلت کلما مررت علی بیت قال هیة فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان لیسلم فی شعره گفت پیغمبر روایت کنی از اشعار امیه بن ابی الصلت. گفتم بلی صد بیت روایت کردم. واندر آخر بیتی که بگفتم او بگفت هیه یعنی دیگری بگوی. ومانند این روایات بسیار آمده است از وی علیہ الصلوٰة والسلام. واز صحابه و عمر گفت. و مردمان را اندرین غلطها افتاده است. وگروهی شنیدن جمله اشعار را حرام گویند. وروز و شب غیبت مسلمانان میگویند. وگروهی جمله آن را حلال گویند. وروز و شب غزل صفت روی و زلف وخال جانان شنوند. و اندرین معنی هر یک بر یکدیگر حجج آرند. و مرادمن اثبات ونفی گفت و شنود ایشان نیست. اما مشائخ متصوفه رضی اللہ عنهم اندرین باب طریق آنست که از پیغمبر پرسیدند از شعر وی. گفت کلام حسنه حسن. و قبیحه قبیح. سخنی است که نیکوئی آن نیکو بود. وزشت آن زشت. یعنی هر چه شنیدن آن به نثر حلال است. چون حکمت ومواعظ واستدلال اندر آیات خداوند. و نظر اندر شواهد حق بنظم هم حلال باشد. و در جمله همچنانکه نظر اندر جمالی که محل آفت بود. وبپسودن آن حرام و محظور باشد. شنیدن آن نیز بنظم و نثر حرام و محظور بود. و شنیدن صفت آن بدان وجه هم حرام بود. و آنکه این معنی را مطلق حلال گوید منظر و شنیدن را نیز حلال باید گفت آنگاه آن کفر و زندقه باشد. و آنکه گوید که من اندر چشم و خد و خال و زلف همه حق میشنوم و حق می طلبم

پس واجب کنند که این با دیگرے گوید من مے بینم. بمادام مر شخصے را که آن یکے شنیدن صفت آن روا دارد. و دیگرے دیدن وے روا میدارد. و گوید که من هم اندران حق میطلبم. و گوید که خواستی از خواستی او لتر نباشد مر ادراک معنی را. آنگاه کلیت شریعت باطل شود. و رسول گفت صلی الله علیه وسلم العینان تزنیان حکم این برخیزد. و هم ملامت بسودن نا محرمان منقطع شود. و هم حدود شرعی ساقط گردد. و این ضلالت ظاهر بود. و چون جهله متصوفه مر مستغرقان مستمعان را دیدند که سماع میکردند بحال ایشان پنداشتند که به نفس میکنند. چون ایشان زاهد بودند گفتند حلال است. اگر حلال نبودے ایشان نکردے. بدان تقلید کردند. ظاهر برگرفتند. باطن بگذاشتند. تا خود هلاک شدند و قومے را هلاک کردند. و این از آفات زمانه است. و بجائے خود شرح این بتمامی بگویم. انشاء الله تعالی و بالله التوفیق.

باب فی سماع الاصوات والالحان

پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم. زینوا اصواتکم بالقرآن. بیارائید آوازهائے خود در القرآن خواندن. خدائے گفت عزوجل. یَزِیْدُ فِی الْخَلْقِ مَا یَشَآءُ. مفسران گفتند که این صوت حسن باشد. و پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم که من اراد ان یسمع صوت داؤد فلیسمع صوت ابی موسی الاشعری. هر که خواهد تا صوت داؤد بشنود گو صوت بوموسی اشعری شنود. و اندر اخبار مشهور است که اندر بهشت مر اهل بهشت را سماع باشد. و آنچنان باشد که از هر درختے صوتے و لحنے مختلف مے آید. چون آن اصوات که با یکدیگر مختلف بوند مؤلف شوند طبایع را اندران لذتے عظیم باشد. و این نوع سماع عام باشد اندر میان خلق. از آدمی و غیر آنکه زنده اند بحکم آنکه روح لطیفے است. و اندر اصوات لطافتے هست. که چون بشنود جنس بجنس مائل شود. و این قول گروهے است که گفتم مر اطبا را و آنانکه دعوی تحقیق کنند از اهل خبرت. اندرین سخن بسیار است. و اندر تالیف الحان کتب ساخته اند. و آنرا عظیم داده و مروز آثار صنعت ایشان ظاهر است اندر امر هر که آنرا مرتب کرده اند. مر قوت هوا و طلب لعب و لهو را بحکم موافقت با شیطان. تا حدیکه گویند اسحاق موصلی در باغی غنا میکرد. هزار دستانے مے سرائید. از لذت غنائے وے خاموش شد و او سماع میکرد. تا از درخت اندر اوفتاد. و بمرد. درین جنس حکایت بسیار شنیده ام. اما مراد من بجز این است. که ایشان گویند همه راحات تالیف طبایع از تالیف ترکیب اصوات

بود. والحان. و ابراهیم خواص گوید که وقتی من بحیّی از احیای عرب فرا رسیدم. و بدر ضیافت امیری
از امرا نزول کردم. سیاهی دیدم مغلول. و مسلسل بر در خیمه افگنده اندر آفتاب. شفقتی اندر دلم
بدوی پدیدار آمد. و قصد کردم تا او را بشفاعت بخواهم از امیر. چون طعام پیش آوردند مر اکرام ضیف
را امیر بیامد. تا با من موافقت کند. چون وی قصد طعام خوردن کرد من ابا کردم. و بر عرب هیچ
چیز سخت تر از آن نباید که طعام نخورد. مرا گفت ای جوانمرد ترا چه چیز از خوردن طعام من باز میدارد
گفتم امیدی بکرم تو دارم. گفت همه املاک من مر تراست. و تو طعام من بخور. گفتم مرا بملک تو حاجت
نیست. این غلام را اندر کار من کن. گفت تو نخست از جرمش بپرس. آنگاه بند از وی برگیر
که ترا بر همه املاک من حکم است. تا در ضیافت مایی. گفتم بگو تا جرمش چه چیز است. گفت بدانکه این
غلام حادی است. و صوتی خوش دارد. من این را بضیاع خود فرستادم. اشتری چند تا مرا غله آرد.
دو بار اشتر بر اشتری نهاد. و اندر راه حدی میکرد. و اشتران میشتافتند تا بمدتی قریب اینجا آمد
با دو چندان بار که من فرموده بودم. چون بار از اشتران فرو گرفت اشتران یگان دوگان همه هلاک
شدند. ابراهیم گفت سخت مرا عجب آمد. گفتم ایها الامیر شرف تو را چه جای است گفتن لفظ ماید. اما مرا
برین قول برهانی بباید. ما در این سخن بودیم که اشتری چند از بادیه بچاه سار آوردند تا آب دهند.
امیر پرسید که چند روز است تا این اشتران آب نخورده اند. گفتند سه روز است. این غلام را فرمود
تا بحدی صوت برگشاد. اشتران اندر صوت وی و شنیدن آن مشغول شدند. هیچ دهان آب
نکردند. تا ناگاه یک یک رمیدند. و اندر بادیه پراگنده شدند. و آن غلام را بگشاد. و بمن بخشید. و ما یعنی
اثر این اندر مشاهده دیدیم که چون اشتربانان و خربنده ترنم کنند اندران. و اشتر و خر طربی پدیدار
آید. و اندر خراسان و عراق عادتست که صیادان بشب آهو گیرند طشتی بزنند تا آهوان آواز
آن بشنوند بر جای بایستند ایشان را آنجا بگیرند. و مشهور است که اندر هندوستان گروهی اند که
بدشت بیرون شوند و غنا میکنند و لحن میگردانند آهوان چون آن بشنوند قصد ایشان کنند.
ایشان گرد وی میگردند و غنا میکنند تا از لذت آن چشم فرو گیرند و بخسپند و ایشان مر او را بگیرند.
و اندر کودکان خرد این حکم ظاهر است. که چون اندر گهواره گریند لوائی بزنند تا خاموش شوند و
آن را بشنوند. و اطبا مر این کودک را گویند که حس وی درست است و بزرگی [illegible]
و ایشان بود که یکی از ملوک عجم را وفات آمد. و از وی پسر دو ساله ماند. وزرا گفتند که این را بتخت ملک
باید نشاند. با بزرجمهر تدبیر کردند وی گفت صواب آید اما بباید آزمود تا حس وی درست است.

تا بود و امید نتوان داشت. گفتند تدبیر آن چیست بفرمود تا مغنیان بر سر وی غنا کردند و اندران میانه بطرب آمد و دست و پای زدن گرفت. پس جمهور گفتند ازین اسید و ابیات و الحان و اصوات را تاثیری ظاهرتر از آنست نزدیک عقلا که باظهار برهان آن حاجت آید. و هر که گوید مرا با الحان و اصوات و مزامیر خوش نیست یا دروغ گوید و نفاق کند یا حس ندارد و از جملهٔ طبقهٔ مردمان و ستوران بیرون باشد. منع گروهی ازان بدان باشد که رعایت امر خدای کنند. و فقها متفق اند که چون ادوات ملاهی نباشد و اندر دل بشنیدن آن لحن فسق پدیدار نیاید شنیدن آن مباح است. و بدین آثار و اخبار بسیار بیارند. چنانکه عائشه رضی روایت آرد که قالت کانت عندی جاریة تغنی فاستاذن عمر فلما احسته وسمعت حسه فرت فلما دخل عمر رضی تبسم رسول الله صلی الله علیه وسلم فقال له عمر رضی ما اضحکک یا رسول الله قال کانت عندنا جاریة تغنی فلما سمعت حسک فرت فقال عمر لا ابرح حتی اسمع ما کان سمع رسول الله فدعا رسول الله صلی الله علیه وسلم وسمع. و بسیاری از صحابه رضی مانند این روایت آورده اند. و شیخ ابو عبد الرحمن السلمی این جمله را جمع کرده است اندر کتاب السماع و اباحت آن قطع کرده. و مراد مشایخ متصوفه ازین طلبیدن سماع بجز اباحت است. از آنچه اندر اعمال فواید باید. اباحت طلبیدن کار عوام باشد. و بر تحصیل مباح ستوران اند. بندگان مکلف را باید تا از کردار فائده طلبند. وقتی من بمرو بودم. یکی از ائمه اهل حدیث آنکه معروف ترین ایشان بود مرا گفت که من اندر اباحت سماع کتابی کرده ام. گفتم بزرگ مصیبتی که اندر دین پدیدار آمد که خواجه امام لهوی را که اصل همه فسقهاست حلال کرد. مرا گفت پس اگر حلال نمیداری تو چرا میکنی. گفتم حکم این بر وجوه است. بر یک چیز قطع نتوان کرد. اگر تاثیر اندر دل حلال بود سماع حلال بود. اگر حرام بود حرام. و اگر مباح بود مباح. چیزی را که حکم ظاهرش فسق است و اندر باطن احوالش بر وجوه بود اطلاق آن بیک حکم محال باشد.

باب فی احکام السماع

بدانکه سماع را اندر طبایع حکمهاست مختلف. چنانکه ارادت اندر دلها مختلف است. و ستم باشد که کسی مر آنرا بیک حکم قطع کند. و در جمله مستمعان بر دو گروه اند. یکی آنکه معنی شنوند. و دیگر آنکه صوت شنوند. و اندرین هر دو اصل فواید است و آفات. از آنچه شنیدن

اصواتِ خوش غلیانِ آں معنی باشد که اندر مردم مرکب باشد۔ اگر حق بود حق۔ و اگر باطل بود باطل
کسے را که مایه در طبع فساد بود۔ آنچه بشنود همه فساد بود۔ و جملگی ایں معنی اندر حکایات داؤدؑ بیاید۔ که
چوں حق تعالیٰ او را خلیفه خود گردانید۔ او را صوتے خوش داد۔ حلق او را مزامیر گردانید۔ کوهها را
اندر سال رسائل وے گردانید۔ تا حدیکه وحوش و طیور از کوه و دشت بسماعِ آوازِ او بیامدندے
و آب از رفتن بایستادے۔ و مرغان از هوا بیافتادندے۔ و اندر آثار است که یک ماه آں خلق
اندراں صحرا هیچ چیز نخوردندے۔ و اطفال نگریستندے۔ و شیر نخواستندے۔ و هرگاه که خلق از انجا
بازگشتندے۔ بسیار مردم از لذت کلام۔ و صوت و لحن وے مرده بودندے۔ تا حدیکه گویند یکبار
هفت صد کنیزک عذراء الشمار برآمد که مرده بودند۔ و دوازده هزار پیر نیز مرده بودند۔ و آنگاه چوں
حق تعالیٰ خواست که مستمع صوت و متابع طبع را جدا کند از اهل حق۔ و مستمع حقیقت ابلیس
را اضطرابِ طبعی قوت گرفت۔ و ارادت وسواس الشیطان در دل وے پدید آمد۔ و دستورے
درخواست باظهار حیل خود بالیشاں دستوری یافت۔ بیامد و نائے و طنبور بساخت۔ و اندر برابر
مجلس سماع داؤد علیه السلام مجلسے فرو گسترانید۔ باآنکه صوت داؤد می شنیدندے۔ با دو گروه
شدند۔ یکے اهل شقاوت بودند۔ و دیگر اهل سعادت۔ آں گروه که از اهل شقاوت بودند بمزامیر
ابلیس مائل شدند۔ و ایں گروه با صورتِ داؤدؑ بماندند۔ و باز آنانکه اهل معنی بودند غیر صوت داؤد
اندر بینِ دل ایشاں نبود۔ زانچه همه حق را میدیدند۔ اگر مزامیر دیو شنیدندے اندراں فتنه از حق
دیدندے۔ و اگر صوت داؤدؑ شنیدندے اندراں هدایت از حق دانستندے۔ تا از کل بازماندندے
و از متعلقات اعراض کردند۔ و هر دو را چنانکه بود بدیدند۔ صواب را بصوابی۔ و خطا را بخطائے
و آنرا که سماع بدیں صفت بود۔ هرچه بشنود همه حلال باشد بش۔ و گروهے گویند از مدعیان که ما
را سماع بر خلاف آں مے افتد که هست۔ و ایں محال باشد۔ زانچه کمال ولایت آں بود که هر
چیز را چناں بینی که هست۔ تا دیده درست باشد۔ و اگر بر خلاف آں بینی دیدار درست باشد۔ ندیدی
که پیغمبر صلی الله علیه وسلم را گفت۔ اللهم ارنا حقائق کل الاشیاء کما هی۔ بار خدایا بنما ما را حقیقت
هر چیز را چنانکه هست۔ و چوں دیدن درست مر چیزها را آں بود که به بینی براں صفت مر آں را که
هست باید۔ تا سماع درست نیز آں بود که بشنوی هر چیز را چنانکه هست آں چیز اندر لغت۔ و
حکم۔ و آنانکه اندر مزامیر مفتون شوند و با هوا و شهوت مقرون شوند از آنست که بخلاف آں بشنوند
که هست۔ اگر بر موافقت حکم آں سماع کنندے از همه آفات آں برهندے۔ ندیدی که اهل

ضلالت کلام خدائے تعالی را بشنیدند۔ و اندراں ضلالتِ شاں بر ضلالت زیادت شد۔ چنانکہ نصر بن الحارث گفت۔ هٰذٰا اَسَاطِیْرُ الْاَوَّلِیْنَ۔ و عبداللہ بن سعد ابی سرح کہ کاتب وحی بود۔ گفت سَاُنْزِلُ مِثْلَ مَا اَنْزَلَ اللّٰہُ۔ فَتَبَارَکَ اللّٰہُ اَحْسَنُ الْخَالِقِیْنَ۔ و گروہے لَا تُدْرِکُہُ الْاَبْصَارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْاَبْصَارَ۔ دلیل نفی رویت ساختند۔ و گروہے ثُمَّ اسْتَوٰی عَلَی الْعَرْشِ را دلیل اثبات مکان و جہت کنند۔ و گروہے وَجَاءَ رَبُّکَ وَ الْمَلَکُ صَفًّا صَفًّا۔ را دلیل میگفتند۔ چوں دلِ شاں محلِ ضلالت بود شنیدن کلام خداوند ایشاں را ہیچ سود نداشت و یا زموحد چوں اندر شعر شاعر نظر کرد۔ و آفرینندۂ طبع او را بدید۔ و آرایندۂ خاطرش را اندراں مطالعہ کرد۔ و بطریق اعتبار فعل او را بر فاعل دلیل کرد۔ تا آں گروہ اندر حق راہ گم کردند۔ و ایں گروہ اندر باطل راہ یافتند۔ و انکار ایں معنی مکابرۂ عیاں باشد۔ واللہ اعلم۔

فصل ۔ و مشائخ را اندریں معنی کلمات لطیف است بیش ازانکہ جملگی آں را ایں کتاب حمل کند۔ اما آنچہ ممکن شود من اندریں فصل اثبات کنم۔ تا فائدہ تمامتر باشد انشاء اللہ تعالیٰ۔ ذوالنون مصری گوید۔ السماع وارد الحق۔ تزعج القلوب الی الحق فمن اصغی الیہ بحق تحقق۔ و من اصغی الیہ بنفس تزندق۔ سماع واردِ حق است کہ دلہا براں برانگیزد۔ و بر طلب وے حریص کند و ہر کہ آں را بحق شنود بحق راہ یابد۔ و ہر کہ بنفس شنود اندر زندقہ افتد۔ مراد آں پیر ازیں نہ آنست کہ باید تا سماع علتِ وصل حق باشد۔ بلکہ مراد آنست کہ مستمع باید تا معنی بحق شنود نہ صوت مجرد و دل وے محل وارد حق باشد۔ پس چوں آں معنی بدل رسد دل را برانگیزد۔ آنکہ اندراں سماع متابع حق باشد مکاشف شود۔ و آنکہ معاملت و متابع نفس بود محجوب گردد۔ و تعلق بتاویل کند۔ آنگاہ ثمرۂ آں سماع کشف باشد۔ و زاں ایں سماع ستر۔ اما زندقہ پارسی است معرب۔ و بزبان عرب زندقہ تاویل بود۔ و بداں سبب ایشاں تفسیر کتاب خود را زندہ بازند خوانند۔ و چوں خواستند اہل شاں لغت کہ نامے مجوس را کہ بابک۔ و افشین اندر نامے کنند زندیق نام کردند بحکم آنکہ میگفتند کہ ہر یک چیز را کہ ایں مسلماناں میگویند آں را تاویل است۔ کہ ظاہر حکم آں را نقض کنند۔ و تنزیل دخول باشد اندر دیانت و تاویل سلخ۔ و ازاں امروز لقبیت ایشاں اند شیعہ مصر ہمیں گویند۔ و ایں اسم زندیقی مر ایشاں را اسم علم گشت پس مراد ذوالنون ازیں آں بودہ است کہ اہل تحقیق در سماع محقق شوند و اہل ہوا باطل۔ کہ آں را تاویل بعید کنند و بداں سبب در فسق افتند۔ و شبلی گوید۔ السماع ظاہرہ فتنۃ۔ و باطنہ عبرۃ۔ فمن عرف الاشارۃ حل لہ سماع العبرۃ۔ و الا فقد استدعی الفتنۃ

وتعرّض للبلیة. ظاهر سماع فتنه است. و باطنش عبرت. آنکه اهل اشارت است مر او را استماع عبرت حلال باشد. و الّا آن دیگر را طلب فتنه است. و تعلّق بلا. یعنی آنرا که کلیت ولش مستغرق محبّت حق نیست سماع بلاے ویست. و آفتگاه وے. ابوعلی رودباری گوید اندر سوال و جواب مردیکه او را پرسید از سماع لیتنا تخلصنا منه راساً براس. کاشکی با ازین سماع سر بسر برستمی. از آنکه آدمی اندر گزاردن حق همه چیزها عاجز است. و چون حق چیزے فوت شود بنده تقصیر شود ببیند. و چون تقصیر خود دید کاشکی باید بسر بسر بهاست. و یکے گوید از مشایخ نعکم السماع تنبیه الاسرار لما فیها من المغیبات. سماع پیدا کردن سرهائیست از چیزهاے غیب. واجب کند تا بدان پیوسته حاضر باشند بحق. از آنچه تغیبت اسرار عیبان را سخت نکوهیده است. و از مذموم ترین اوصاف ایشان باشد. ز آنچه دوست از دوست اگرچه غائب بود حاضر بود بدل. و چون غیبت آمد دوستی برخاست از وے. و شیخ من گفت السماع زاد المضطرین فمن وصل استغنی عن السماع. سماع توشهٔ بازماندگانست هر که رسید او را بسماع حاجت نباشد. ز آنچه اندر محل وصل حکم سمع معزول بود. که سمع مر خبر را بود. خبر از غائب بود چون معاینه شود سمع متلاشی شود. و حصری گوید ایش اعمل بالسماع ینقطع اذا انقطع ممن یسمع منه ینبغی ان یکون سماعک متصلاً غیر منقطع. گفت چه کنم سماعی را که چون قاری خاموش شود آن وجد منقطع گردد. باید که سماع تو سماع متصل باشد و پیوسته که هرگز بریده نگردد. و این نشان از اجتماع همّت داده است اندر روضهٔ محبّت. که چون بنده بدان درجه رسد که همه عالم سماع وے شنوند از حجر و مدر و این درجه بزرگ است. والله ولی التوفیق۔

باب اختلافهم فی السماع

اختلاف است میان مشایخ محققان اندر سماع. گروهے گفتند که سماع آلت غیبت است و دلیل آورده اند که اندر مشاهده سماع محال باشد که دوست اندر محل وصل دوست اندر جمال نظر بود مستغنی شود از سماع وے. ز آنچه سماع خبر را بود و خبر اندر محل عیان دوری و حجاب و مشغولی باشد پس سماع آلت مبتدیان باشد. از آلت پراگندگیهاے غفلت بدان مجتمع شوند. آنکه مجتمع شود لامحاله بدان پراگنده گردد. و باز گروهے گفتند که سماع آلت حضور است. ز آنچه محبت کلیت خواهد تا کل محب بکل محبوب مستغرق نشود دوست اندر محبت ناقص باشد. پس چنانکه دل را اندر محل وصل نصیب محبت است و سر را مشاهدت و روح را وصلت و تن را خدمت باید.

تا گوش را نیز نصیبے بود۔ چنانکہ چشم راست از رویت۔ و سخت نیکو گفتہ آں شاعر و در محل ہزل کہ دعوے دوستی خمر کند۔ **شعر**

الا فاسقنی خمرا و قل لی ہی الخمر ولا تسقنی سرا اذا امکن الجہر

یعنی بدہ آب اے دوست مرا تا چشم ہمی بیند دوست بیاد و کام بچشد۔ و ہمی بباید آنگاہ یک حاسہ را ازیں نصیب نباشد۔ و آں گوش است پس بگوی ایں خمر است۔ تا گوش نیز نصیب یابد۔ تا ہمہ حواسہائے من اندر بند آں شوند۔ و ازاں لذت یابند۔ و گویند کہ سماع الست حضور است کہ غائب خود غائب است۔ و غائب منکر بود۔ و منکر اہل آں نباشد پس سماع بر دو گونہ بود و یکے بواسطہ و یکے بے واسطہ آنکہ از قاری شنود آلت غیبت باشد۔ و آنکہ از باری شنود آلت حضور۔ و ازاں بود کہ آں پیر گفت من مخلوقات را دراں محل ننہم کہ سخن ایشاں بشنوم۔ یا حدیث ایشاں کنم بجز خاصگان حق۔ واللہ اعلم بالصواب

باب فی مراتبہم فی حقیقۃ السماع

بدانکہ ہر یکے را از ایشاں اندر سماع مرتبہ ایست۔ کہ شرب و ذوق وے ازاں بر مقدار مرتبہ او باشد۔ چنانکہ تائب ہر کہ بشنود او را مدد حسرت و ندامت بود۔ و مشتاق را مایہ شوق در رویت۔ و موقن را تاکید یقین۔ و مرید را تحقیق جان و محب را باعث انقطاع علائق۔ و فقیر را اساس نومیدی از کل۔ و مثال اصل سماع چوں آفتاب باشد۔ کہ بر ہمہ چیزہا بتابد اما ہر چیزے را بمقدار مراتب وے ازاں ذوق و مشرب باشد۔ یکے را بسوزد۔ و یکے را بفروزد۔ و یکے را بگدازد۔ و یکے را بنوازد۔ و ایں جملہ طوائف کہ گفتیم اندر تحقیق آں بر سہ مرتبہ اند۔ یکے ازاں مبتدیاں و دیگر متوسطان و سہ دیگر کاملاں و من اندر شرح حال ہر یک اندر سماع فصلے بیارم۔ تا بفہم تو قریب تر باشد۔ انشاء اللہ عزوجل

فصل۔ بدانکہ سماع وارد حق است۔ و ترکیب جسد از ہزل و لہو است۔ و ہیچ حال طبع مبتدی قابل حدیث حق نباشد۔ و بورود آں معنی ربانی مر طبع را زیر و زبر باشد بحرقت و قہر چنانکہ گروہے اندر سماع بیہوش شوند و گروہے ہلاک گردند۔ و ہیچکس نباشد الا کہ طبع او از حد اعتدال بیروں شود۔ و ایں را بیان ظاہر است۔ و معروف است کہ اندر روم چیزے ساختہ اند اندر بیمارستان سخت عجیب کہ آنرا انکلیون خوانند و اندر ہر چیزے کہ عجایب باشد یونانیاں بداں نام خوانند آنرا چنانکہ صورت را انکلیون خوانند۔ و وضع مانی را دانند ایں را۔ و مراد ازیں اظہار

حکم است. و آن به مثال بیدولیست آرزوها اندر هفته دو روز بیماران را آنجا برند. و آنجا بفرمایند زدن گنبد
به مقدار علت آن بیمار او را آواز آن بشنوانند. آنگاه وی را از آنجا بیرون آرند. و چون بخواهند که کسے را هلاک
کنند زمانے بیشتر آنجا بدارندش تا هلاک شود. بحقیقت آجال مکتوبست. اما مرگ را اسباب باشد. و اما اطبا
پیوسته آن میشنوند و اندر ایشان هیچ اثر نکند. از آنچه موافق است آن با طبع ایشان. و مخالفست بطبع
مبتدیان. و در هندوستان دیدم که اندر زهر قاتل کرمے پدید آمده بود. و زندگی وے بدان زهر بود. زانچه
کلیت وے همه آن بود. و اندر ترکستان دیدم شهرے بر سر حد اسلام که آتش اندر کوهے افتاده بود. و
بسوخت. و از سنگهائے آن نوشادر بیرون بجوشید. و اندر میان آن آتش موشے بود. چون از آتش بیرون
آمدے هلاک شدے. و مراد از این آنست که از آنجمله اضطراب مبتدیان اندر حلول واردات حق تعالی از آن
بباشد که جثه ایشان مر ایشان را مخالف است. چون آن متواتر شود مبتدی اندر آن ساکن شود.
ندیدی که چون جبرئیل اندر ابتدا بیامد پیغمبر صلعم طاقت رؤیت او نداشت. و چون بنهایت رسید
اگر یکساعت نیامدے تنگدل شدے. و این را شواهد بسیار است. و این حکایات هم دلیل اضطراب مبتدیان باشد
و هم برهان سکون منتهیان اندر سماع. و معروفست که جنید را مریدے بود که اندر سماع اضطراب بسیار
کردے. و درویشان بدان مشغول شدندے. پیش شیخ شکایت کردند او را گفت که اگر بعد از این اندر سماع
اضطراب کنی من با تو صحبت نکنم. ابو محمد جریری گوید اندر سماع من در آن درویش نگاه میکردم. لب بهم نهاده
بود و خاموش مے بود. تا از هر موئے اندامش چشمه بگشاد. تا بیهوش اندر وے بشد. و یک روز همچنان
بیهوش بود. پس من ندانستم تا وے اندر سماع درست‌تر بود یا حرمت پیرش قوی‌تر بود. گویند
که مردے اندر سماع نعره بزد. پیر وے را گفت خاموش باش. وے سر بزانو نهاد. و چون نگاه کردند
مرده بود. و از شیخ بومسلم فارس بن غالب الفارسی شنیدم که گفت. درویشے اندر سماع اضطراب
میکرد. یکے دستے بسر وے نهاد که بنشین. نشستن وے بود و رفتن از دنیا. و جنید گوید دیدم درویشے را
که اندر سماع جان بداد. و وے روایت آرد از دراج که گفت من با ابن القرطی بر کنار دجله میرفتیم میان بصره
و ابله بکوشکے فراز رسیدیم. نیکو منظرے دیدیم بر آن در نشسته بود. کنیزکے در پیش او نشسته غنا
مے کرد و این بیت مے گفت. شعر

فی سبیل الله ود کان منی لک یبذل   کل یوم تتلون غیر هذا بک اجمل

و جوانے دیدیم اندر زیر آن کوشک ایستاده با رکوه وے گفت اے کنیزک بخدائے بر تو که این بیت
را باز گوئے که از زندگانی من یک نفس بیش نمانده است. تا بارے با استماع این برآید. کنیزک دیگر

باره بخواندن آن سعادت کرد. آن جوان نعره بزد و جان از وی بشد. خداوند قصر کنیزک را گفت تو آزادی. و خود فرود آمد و به تجهیز آن جوان مشغول شد. همه اهل بصره بر وی نماز کردند. پس آن مرد بپای خاست و گفت یا اهل بصره من که فلان بن فلانم همه املاک خود فی سبیل الله کردم. و غلامان آزاد کردم و هم از آنجا بشد. و نیز کسی خبر آن مرد نیافت. و فائدهٔ این حکایت آنست که مرید اندر غلبهٔ سماع حال چنین بباید که سماع وی فاسقان را از فسق نجات دهد. و اندرین زمانه گروهی گشته‌اند که بسماع فاسقان حاضر شوند. و گویند که ما سماع از حق میکنیم. و فاسقان از آنکه ایشان مر ایشان را اندران موافقت کنند بر سماع کردن بفسق و فجور حریص‌تر شوند. تا خود ایشان هلاک شوند. و از جنید پرسیدند که اگر ما بر وجه اعتبار کلیسیا شویم روا بود. و از آن مراد ما جز آن نباشد. تا ذل کفر ایشان ببینیم. و بر نعمت اسلام شکر کنیم. وی گفت اگر بکلیسیا در توانی شد. چنانکه چون شما بیرون آئید تنی را چند از ایشان با خود بدرگاه توانید آورد. برو. و اگر نشود پس صاحب صومعه اگر بخرابات رود خراباتی گردد. و خراباتی چون بصومعه شود صاحب صومعه او گردد. یکی گوید از کبار مشایخ که من به بغداد همی رفتم با درویشی آواز مغنی شنیدیم که همی خواند. شعر

منی ان یکن حقا یکن احسن المنی   و الا فقد عشنا بها زمنا رغدا

آن درویش نعره بزد و از دنیا رفت. و مانند این ابوعلی رودباری گوید درویشی را دیدم که آواز مغنی مشغول گشته بود. و من نیز گوش بنهادم. تا وی چه میگوید. آنکس بصوت حزین میگفت

کفی بالخضوع الی الذی جاد بالصفا

آنگاه آن درویش بانگی بکرد و بیفتاد. چون بنگریستم او بشده بود و مرده یافتم. یکی گوید با ابراهیم خواص براهی میرفتم اندر کوهی. طربی اندر دلم پدیدار آمد. بیتی خواندم. شعر

صح عند الناس انی عاشق   غیر ان لم یعرفوا عشقی لمن

لیس فی الانسان شیء حسن   الا و احسن منه صوت الحسن

مرا گفت ابراهیم که باز گوی این بیت. باز گفتم وی بحکم تواجد قدمی چند بر زمین زد. چون نگاه کردم آن اقدام وی چون در موم بدان سنگ فرو میرفت. آنگاه بیهوش بیفتاد. چون بهوش باز آمد مرا گفت من اندر روضهٔ بهشت بودم. و تو ندیدی. از این جنس حکایات بیش از آنست. که این کتاب آنرا محتمل باشد. و من معاینه اندر درویشی دیده‌ام. که اندر جبال آذربایجان میرفت متفکر و با خود این بیت‌ها را بشتاب میگفت و می نالید و میگریست. شعر

والله ما طلعت شمس ولا غربت — الا وانت فی قلبی ووسواسی
ولا جلست الی قوم احدثهم — الا وانت حدیثی بین جلاسی
ولا ذکرتک محزونا ولا طربا — الا وحبک مقرون بانفاسی
ولا هممت لشرب الماء من عطش — الا رأیت خیالا من فی الکاسی
فلو قدرت علی الاتیان زرتکم — محبا علی الوجه او مشیا علی الراسی

از سماع این متغیر شد. و زمانی نشست. و پشت بسنگی باز نهاد. و جان بداد. رحمة الله علیه.

فصل — و گروهی از مشایخ این طائفه شنیدن قصاید. و اشعار. و خواندن قرآن بالحان چنانکه حروف آن از حد بیرون برند کراهیت داشته اند. و مریدان را حذر فرموده اند. و خود پرهیز کرده اندران غلو نموده اند. و ایشان بر چند گروه اند. و هر گروهی را اندران علتی و بکراهت. و گروهی ازان آنان اند که اندر تحریم آن روایات یافته اند. و اندران متابع سلف صالح شده. و بدیشان تقلید کرده. چنانکه زجر کردن پیغمبر صلی الله علیه وسلم مر شیرین کنیزک حسان بن ثابت را. از غنا کردن. و دره زدن عمر مر آن صحابی را که غنا میکرد. و انکار کردن علی کرم الله وجهه بر معاویه. بدانچه کنیزکان مغنیه داشت. و منع کردن وی مر حسن رضی الله عنه از نظاره آن زن حبشیه که غنا میکرد. و گفتی که او قرین شیطان است و مانند این و نیز گویند که دلیل بزرگترین ما بر کراهیت داشتن غنا اجماع امت است اندر زمانه ما. و پیشتر از ما بر آنکه این کراهیت است. تا آنکه گروهی حرام مطلق میگویند. و اندرین معنی از ابوالحارث بنانی روایت کنند. که من اندر سماع کردن بجد بودم. شبی یکی بدر صومعه من آمد. و گفت جماعتی از طلاب درگاه حقتعالی مجتمع شده اند. و بدیدار شیخ مشتاق اندر. اگر فضل کند و رنجه شود. گفتا بدو برون آمدم و بر اثر وی میرفتم. بسی بر نیامد که بگروهی رسیدیم. که حلقه زده بودند. و پیری اندر میان ایشان بود. مرا کرامتی کردند فوق الغایة. و آن پیر گفت اگر فرمائی تا بیتی چند بخوانند. من اجابت کردم. و دو کس بالحان خوش ابیات خواندن گرفتند. ابیاتی که شاعران اندر فراق گفته بودند. و ایشان جمله بتواجد برخاستند. و زعقهای خوش میزدند. و اشارتهای لطیف میکردند. و من متعجب حال ایشان مانده بودم. و خوشی وقت ایشان بود. تا صبح نزدیک آمد. آنگاه آن پیر مرا گفت ایها الشیخ مرا نپرسی. که تو کیستی و این گروه کیانند. گفتم حشمت تو مرا از سوال باز میدارد. وی گفت او خود عزازیل بوده است. اکنون ابلیس است. و اینجمله فرزندان وی اند. و اندرین نشستن و غنا کردن مراد و فائده باشد. یکی آنکه مصیبت فراق خود دارم. و ایام دولت یاد کنم. و دیگر آنکه پارسا مردان را از راه ببرم. و اندر غلط افکنم. او گفت ارادت سماع ازان گاه

از دل من نفی شد. و من که علی بن عثمان الجلابی ام رضی الله عنه از شیخ امام ابوالعباس الاشقانی شنیدم که گفت روزی در مجمعی بودم گروهی سماع میکردند، دیوان دیدم برهنه اندر میان ایشان پای بازی میکردند و اندر ایشان میدمیدند، و ایشان بدان گرم میشدند. و گروهی دیگر اندر خوف و خطر بدان که تا اندر بلا و بطالت نیفتند و بدیشان تقلید نکنند، و از سر توبه بر معصیت نیایند، و هوا اندر ایشان قوت نگیرد، و غربت هوس صلاح ایشان را فسخ نکند، که آن مرض بلاد و مایهٔ فتنه است سماع نکردند، و اندر میان ایشان ننشستند. و از جنید می آید که مریدی را گفت اندر حال ابتدای توبه او که اگر سلامت دین خواهی، و رعایت توبه کنی اندر سماع که صوفیان کنند منکر مشو، و خود را از اهل آن مدان. تا جوانی چون پیر شوی، مر دمان ترا بر خود ریزه کار مکن. و گروهی دیگر گفتند که اهل سماع بر دو گروه اند. یکی آنانکه لاهی باشند، و دیگر آنانکه الهی باشند. لاهی در عین فتنه باشند و از آن نترسند، الهی بمجاهدات و ریاضات، و انقطاع دل از مخلوقات و اعراض سر از مکنونات فتنه از خود دور کرده باشند، و از آن ایمن شده. چون ما نه از این گروه باشیم و نه از آن گروه. ترک آن ما را بهتر، و مشغول شدن بچیزی که موافق وقت ما است اولیتر. و گروهی دیگر گفتند چون عوام را اندر سماع فتنه است، و از شنیدن ما اعتقاد مردمان مشوش باشد، و از درجه ما مردمان اندران محجوب باشند، و بما بزه کار شوند، پس عام را شفقت کنیم و مر خاص را نصیحت، و بر وی بیت غیر دست از آن بداریم. و این طریقی پسندیده است. و گروهی گفتند که پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم "من حسن اسلام المرء ترکه ما لا یعنیه". دست از چیزی بداریم که از آن گزیر است از آنچه بمالایعنی مشغول شود تضییع وقت باشد و وقت دوستان با دوستان عزیز ضایع نباید کرد. و گروهی دیگر از خواص گفتند که سماع خبر است و لذت آن یافت مراد، و این کار کودکان باشد که اندر عیان خبر را چه مقدار بود، پس کار مشاهدت دارد. این است احکام سماع که یاد کردیم بر وجه اختصار. اکنون اندر وجد و وجود و تواجد ایشان بابی مرتب گردانم بتوفیق الله تعالی

باب فی الوجد والوجود والتواجد ومراتبه

بدانکه وجد و وجود مصدر اند یکی بمعنی اندوه، و دیگر بمعنی یافتن. و فاعل هر دو چون یکی باشد، و جز بمصدر فرق نتوان کرد. و بیان آن چنانکه گویند وَجَدَ یَجِدُ وُجُوداً و وِجْدَاناً چون بیافت وَجَدَ یَجِدُ وَجْداً چون اندوهگین شد. و نیز وَجَدَ یَجِدُ وَجْدَةً چون توانگر شد. و وَجَدَ یَجِدُ مَوْجِدَةً و چون در خشم شده. فرق این جمله بمصادر بود نه بافعال. و مراد این طائفه از وجد و وجود اثبات دو حال باشد که مر ایشان را پدیدار آید اندر سماع که یکی مقرون اندوه باشد، و دیگر موصول یافت

مراد و حقیقت اندوه فقد محبوب و منع مراد باشد۔ و حقیقت یافت حصول مراد۔ و فرق میان حزن و وجد آن بود که حزن نام اندوهی بود که اندر نصیب خود باشد۔ و وجد نام اندوهی باشد که اندر نصیب غیر بود بر وجه محبت و این تغیرات جمله صفت طالب است۔ و الحق لا یتغیر۔ و کیفیت وجد اندر تحت عبارت نیاید۔ از آنچه آن علم است اندر معاینه۔ و الم را بقلم بیان نتوان کرد۔ پس وجد سرّی باشد میان طالب و مطلوب۔ که بیان آن اندر کشف غیبت بود۔ و کیفیت وجود نشان و اشارت درست نیاید از آنچه این طربیست اندر مشاهده۔ و طرب را بطلب اندر نتوان یافت پس وجود فضلی باشد از محبوب بمحب۔ که اشارت از حقیقت آن معزول بود۔ و بنزدیک من وجد اصابت المی باشد مر دل را یا از فرح و یا از طرح و یا از تعب و یا از طرب و وجود ازالت غمی بود از دل و مصادفت مراد آن باشد و صفت واجد اما حرکت بود اندر غلیان شوق اندر حال حجاب و اما سکون اندر حال مشاهدت اندر حال کشف۔ اما زفیر و اما نفیر و اما حنین و اما انین و اما عیش و اما طیش اما کرب و اما طرب۔ و مختلف اند مشایخ تا وجد تمامتر باشد یا وجود۔ گروهی گویند که وجود صفت مریدانست۔ و وجد صفت عارفان و چون درجهٔ عارفان از مریدان بلندتر بود۔ باید که وصف این از آن بلندتر و کاملتر بود۔ از آنچه هر چیز که اندر تحت یافت اندر آمد آن مدرک شد۔ و اندرو آن صفت جنس است زیرا که ادراک حد اقتضا کند و خداوند تعالی بیحد است پس آنچه بنده یافت بجز شربی نبود۔ و آنچه نیافت طالب او و اندران منقطع شد۔ و از طلب آن عاجز۔ و واجد آن حقیقت حق باشد۔ و گروهی گویند که وجد حرقت مریدان باشد۔ و وجود تحفهٔ محبان۔ و درجهٔ محبان بلند از مریدان باید تا آرام با تحفه تمامتر باشد از حرقت اندر طلب۔ و این معنی کشف نگردد بجز اندر حکایتی۔ و آن آنست که روزی شبلی اندر غلیان حال خود بنزدیک جنید آمد و ویرا یافت اندوهگین۔ گفت ایها الشیخ چه بوده است۔ جنید گفت۔ من طلب وجد۔ شبلی گفت لا بل من وجد طلب۔ آنگاه مشایخ اندرین سخن گفته اند۔ از آنچه یکی نشان از وجد داد۔ و این دیگر اشارت بوجود کرد۔ و بنزدیک من معتبر قول جنید است۔ از آنچه چون بنده بشناخت که معبود او از جنس او نیست اندوه وی دراز گردد۔ و اندرین معنی سخن رفته است اندرین کتاب۔ و متفق اند مشایخ که سلطان علم قوی تر باشد از سلطان وجد۔ از آنچه چون قوت مر سلطان وجد را باشد۔ واجد بمحل خطر بود۔ و چون قوت مر سلطان علم را باشد عالم در محل امن۔ و مراد ازین جمله آنست که اندر همه احوال باید تا طالب متابع علم و شرع باشد۔ که چون بوجد مغلوب شود خطاب از وی برخیزد و چون خطاب برخاست ثواب و عقاب برخیزد۔ و چون ثواب و عقاب برخاست کرامت

و اهانت بر خیزد. پس آنگاه حکم وی حکم مجانین بود. نه از آن اولیاء مقربان. و چون سلطان علم غالب باشد بر سلطان حال بنده اندر کنف اوامر و نواهی بود. و اندر سرا پردهٔ عزت مذکور و محفوظ و مشکور. و باز چون سلطان حال غالب بود بر سلطان علم بنده از حد و حد خارج بود. و از خطاب محروم ماند و محل نقص خود یا معذور و اما مغرور. و تعیین این معنی قول جنید است که گفت از آنچه راه دوست با العلم یا بروش یا رد که بی علم بود. اگرچه نیکو بود. جهل و نقص باشد و علم اگرچه بی روش باشد عز و شرف بود. از آن بود که بویزید گفت کفر اهل الهمة اشرف من اسلام اهل المنیة. بر اهل همت کفر و کفران صورت نگیرد. اما اگر تقدیر کنند اهل همت با کفر کاملتر باشد از اهل امنیت با ایمان. و جنید مر شبلی را گفت الشبلی سکران. ولو افاق من سکره لجاء منه امام ینتفع به. و اندر حکایات مشهور است که جنید و محمد بن مسروق و ابو العباس بن عطا مجتمع بودند. قوال بیتی میخواند ایشان تواجد میکردند. وی یعنی جنید ساکن میبود. گفتند ایها الشیخ ترا ازین سماع هیچ نصیب نمی باشد. وی بر خواند قول خدای تعالی تحسبها جامدة وهی تمر مر السحاب. و اما تواجد تکلف بود اندر ابتیان وجد. و این عرضه کردن انعام و شواهد حق باشد بر دل. و اندیشهٔ ایصال و تمنی ورزش مردان. و گروهی اندر آن مترسم مانند که تقلید کرده اند بحرکات ظاهر و ترتیب رقص. و تزیین اشارات ایشان. و این حرام محض باشد و گروهی محقق اند که مرادشان اندر آن طلب احوال. و درجهٔ ایشان نه حرکات و رسوم. و پیغمبر صلعم گفت من تشبه بقوم فهو منهم. و نیز گفت اذا قرأتم القرآن فابکوا وان لم تبکوا فتباکوا. و این خبر ناطق است مر اباحت تواجد را و از آن بود که آن پیر گفت هزار فرسنگ بدروغ بروم تا یک قدم از آن صدق آید. و سخن اندرین باب بیش از آنست اما من بدین اختصار کردم. والله اعلم بالصواب ٭

باب فی الرقص و ما یتعلق بها

بدانکه اندر شریعت و طریقت مر رقص را هیچ اصل نیست. از آنچه آن لهوی بود و باتفاق همه عقلا. چون بجد باشند. و لغوی چون بهزل بود. و هیچ کس از مشایخ آنرا نستوده اند. و اندر آن غلو نکرده اند. و هر اثر که اهل حشو اندر آن بیارند آن همه باطل بود. چون حرکات وجدی و معاملات اهل تواجد بدان مانند بوده است. گروهی از اهل هزل بدان تقلید کرده اند. و اندر آن غلو شده. و از آن مذهبی ساخته اند. و من دیدم از عوام گروهی که می پنداشته اند که مذهب تصوف بجز این نیست. آن بردست گرفتند. و گروهی اصل آنرا منکر شده اند. و در جمله

پای بازی شرعاً و عقلاً زشت باشد از جملهٔ مردان، و محال باشد که افضل مردمان آن کنند. امّا چون خفتی مر دل را پدید آید و خفقانی به سر سلطان شود و وقت قوت گیرد حال اضطراب خود پیدا کرد، و ترتیب رسوم برخواست، و آن اضطراب که پدید آید نه رقص باشد نه پای بازی بود و نه طبع پروردن که آن جان گداختن بود. و سخت دور افتاده‌اند آنکس از طریق صواب که آنرا رقص خوانند، و این حالیست که به نطق این را بر کس بیان نتوان کرد. من لم یذق لا یدری. النظر فی الاحداث. و اندر جمله نظاره کردن اندر احداث و صحبت با ایشان محظور است، و مجوز این کافر باشد. و هر اثر که اندرین آرند بطالت و جهالت بود. و من دیدم از جهال گروهی تهمت آن با اهل این طریقت منکر شدند، و دیدم که ازین مذهب ساخته‌اند، و مشایخ جمله مر این را آفت دانسته‌اند. و این اثر از حلولیان مانده است لعنهم الله اندر میان اولیای خدای تعالی و متصوفان. والله اعلم۔

باب فی الخرق

بدانکه خرقه کردن جامه اندر میان این طایفه معتاد است. و اندر مجمعهای بزرگ که مشایخ بزرگ حاضر بوده‌اند این گروه اند. و من از علما گروهی دیدم که بدان منکر بودند، و گفتند که روا نباشد جامهٔ درست را پاره کردن، و این فساد بود. و این محال باشد که فسادی که مراد از آن صلاح بود صلاح باشد. و همه کسان جامهٔ درست را ببرند و پاره کنند، و باز بدوزند، چنانکه آستین و تنه و تیریز و جیب از یکدیگر جدا کنند، و باز به صلاح آرند، هیچ فرق نباشد میان آنکه جامه را به صد پاره کنند و به هم دوزند و میان کسی که به پنج پاره کند و به هم دوزد. باز آنکه اندر هر پاره که کنند به هم بر دوزند، از این راحت دل سوختی است، و قضای حاجت ایشان، که هر رقعه دوزد و هر جایی که جامه خرقه کردن را اندر طریقت اصلی نیست. و البته اندر سماع آنرا اندر حالت صحت انشاید کرد، که آن جز اسراف نباشد. و امّا اگر مستمع را غلبه پدید آید، چنانکه خطاب از وی برخیزد و بی‌خبر گردد، معذور باشد. و چون یکی را چنان افتد، اگر جماعتی بر موافقت وی خرقه کنند روا باشد. و جملهٔ خرق اهل این طریق بر سه گونه باشد: یکی آنکه درویش خود خرقه کند، و آن اندر حال سماع بود به حکم غلبه. و دوم آنکه جماعت و اصحاب به حکم پیری و مقتدایی جامهٔ وی را خرقه کنند. یکی اندر حال استغفار از جرمی و دیگر اندر حال سکر اندر وجدی. و مشکل‌ترین این جمله خرقهٔ سماعی باشد. و آن هر دو گونه باشد: یکی مجروح و دیگر درست. و جامهٔ مجروح را شرط دو چیز باشد: یا بدوزند و بدو باز دهند این جماعت، و یا بدرویشی و

دیگر ایثار کنند. و یا مر تبرک را پاره کنند. و قسمت کنند. اما چون درست باشد بنگریم. تا مراد آن درویش
مستمع که آن جامه بیفگند چه بود. اگر مراد قوال بود، وی را باشد. و اگر مراد جماعت بود ایشان را. و اگر بے مراد
افتاد بحکم پیر باشد. تا چه فرمان دهد که بجماعت باید داد. تا خرقه کنند. و یا بیکے از ایشان ارزانی باید داشت.
و یا بقوال باید داد. پس اگر قوال را باشد مراد درویش بموافقت اصحاب شرط نبود. از آنچه آن جامه نه با
اهل میشود. و آن درویش یا باختیارے داده باشد. یا باضطرارے. و دیگران را اندران هیچ موافقتے
نیست. پس اگر مراد جماعت خرقه جدا شده است. یا مراد ایشان موافقت شرط باشد. و چون در جامه
افگندن ایشان موافقت کردند. پیر را نشاید که بقوال دهد جامه درویشان. اما روا بود که محبے از آن ایشان
چیزے فداے آن کنند. و جامها باز درویشان باز دهد. و یا همه خرقه کنند، و قسمت کنند. و اگر جامه
اندر حال مغلوبے افتاده است مشایخ رحمهم الله اندرین مختلف اند. و بیشترے گویند که قوال را
باشد بموافقت خبر پیغمبر صلعم گفت من قتل قتیلا فله سلبه. جامه مقتول قاتل را بود. و اگر
بقوال ندهند از شرط طریقت بیرون آید. و گروهے گویند و اختیار من آنست که چنانکه آنجا مذهب
بعضے از فقها جز باذن امام جامه مقتول قاتل را ندهند. اینجا نیز جز بفرمان پیر این جامه بقوال
ندهند. اما اگر خواهد که پیر ندهد کس را باید حرج نباشد. والله اعلم بالصواب ٭

باب فی آداب السماع

بدانکه شرط آداب سماع آن باشد. که تا نیاید نکنی. و مر آنرا عادت نسازی. و بدیر بدیر کنی.
تا تعظیم آن از دل نشود. و باید که تا چون سماع کنی پیری آنجا حاضر بود. و جائے سماع از عوام خالی
باشد. و قوال بحرمت باشد. و دل از اشغال خالی. و طبع از لهو نفور. و تکلف از میان برداشته.
و تا قوت سماع پیدا نیاید شرط نباشد که اندران مبالغه کنی. و چون قوت گرفت شرط نباشد که از
خود دفع کنی. و مر قوت را متابع باشی. بدانچه اقتضا کند اگر بجنباند بجنبی. و اگر ساکن دارد ساکن
باشی. و فرق توانی کرد میان قوت طبع. و حرقت وجد. باید که مستمع را چندان زیرکی دیدار باشد
که وارد حق را قبول تواند کرد. و داد آن بتواند داد. و چون سلطان آن بر دل پیدا آید بتکلف آن
از خود دفع نکند. و چون قوت آن گسسته شود بتکلف جذب نکند. و باید که اندر حال حرکت
از کس مساعدت چشم ندارد. و چون کسے مساعدت کند منع نکند. و مر او را بدان نیت او نسنجد که
اندران پراگندگی و بے برکتی بسیار باشد. آن آزماینده را. و اندر سماع کس دخل نکند. وقت او بشولیده

نشود۔ و اندر روزگار او تصرف نکند۔ و باید کہ اگر قوال خوش خواند وی را نگوید کہ خوش میخوانی۔ و اگر ناخوش خواند بد نگوید۔ و یا شعر ناموزون گوید۔ کہ طبع را پراگندہ کند۔ نگوید کہ بہتر خوان۔ و بدل با وے خصومت نکند۔ و وی را اندر میانہ نبیند۔ حوالہ بحق کند۔ و وے راست شنود۔ و اگر گروہے را سماع گرفتہ باشد و وی را ازاں نصیب نبودہ باشد۔ شرط نیست کہ بصحو خود اندر سکر ایشان نگرد۔ باید کہ بوقت خود آرمیدہ باشد۔ و وی را ازاں نصیب بودہ باشد۔ و مر سلطان وقت را تمکین کند تا برکات او بدو رسد۔ و من کہ علی بن عثمان الجلابی ام آں دوست تر دارم۔ کہ مبتدیان را بسماعہا نگذارند تا طبع ایشاں بشولیدہ نشود۔ کہ اندراں خطرہائے عظیم است۔ و آفت بزرگ ازاں سبب کہ زنان از بامے۔ و یا از جائے بدرویشان ناظر باشند۔ اندر حال سماع ایشان۔ و ازیں معنی مر مستمعان را حجابہائے صعب افتد۔ و باید کہ از احداث نیز اندر میان ایشان ننشانند۔ و نباشد از بہر آنکہ جہال متصوفہ ایں جملہ را مذہب ساختہ اند۔ و صدق از میان برانداختہ۔ و من استغفار میکنم از آنچہ رفتہ است با من از اجناس ایں آفت۔ و استعانت میخواہم از خداوند تعالی تا ظاہر و باطن مرا از آفات نگاہ دارد۔ و وصیت میکنم مر خوانندگان ایں کتاب را برعایت حقوق ایں کتاب۔ و باللہ التوفیق۔

وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَالصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ عَلٰی رَسُوْلِہٖ مُحَمَّدٍ وَّ اٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ اَجْمَعِیْنَ وَسَلَّمَ تَسْلِیْمًا کَثِیْرًا کَثِیْرًا

تمت

اطلاع

جملہ کتب نصاب امتحانات منشی۔ منشی عالم۔ منشی فاضل۔ مولوی۔ مولوی عالم۔ مولوی فاضل۔ پروفیشنسی ان اردو۔ ہائی پروفیشنسی ان اردو۔ آنرز ان اردو مع کتب امدادی کے عمدہ و بارعایت خرید نے کے لئے ہمیشہ ہمارا نام اور پتہ یاد رکھئے۔

فہرست کتب مفت

نیاز مندان

شیخ جان محمد اللہ بخش تاجران کتب علوم مشرقی کشمیری بازار لاہور

اردو خلاصہ عروض سیفی از ساحل بلگرامی ۲ ر
ترجمہ قصائد عرفی۔ از منشی جان محمد صاحب منشی
فاضل واو۔ ٹی ۶ ر
تحفہ جعفری اردو خلاصہ اخلاق ناصری۔ از آغا
مرزا محمد جعفر جعفری کاشمیری منشی عالم منشی فاضل
قیمت عہ ر
چہار مقالہ نظامی عروضی سمرقندی معہ مقدمہ
و حالات مصنف و فرہنگ الفاظ۔ از خواجہ
فیروز حسن ایم۔ اے۔ ایم۔ او۔ ایل داخل نصاب
امتحان منشی فاضل پنجاب یونیورسٹی ۱۰ ر
رسائل طغرا المحشی اردو معہ حالات ملا طغرا ۱۲ ر
ابوالفضل دفتر اول و سوم داخل امتحان منشی فاضل
قیمت صرف ۱۲ ر
ابوالکمال اردو ترجمہ ابوالفضل دفتر اول و
سوم۔ از نسیم امروہی ۸عمر
مرد خسیس معہ ترجمہ اردو از خواجہ فیروز حسن
ایم۔ اے داخل نصاب امتحان منشی فاضل ۱۲ ر
رباعیات باباطاہر مع شرح اردو۔ داخل
نصاب امتحان منشی فاضل ۶ ر
انتخاب قصائد از کلیات حکیم قاآنی معہ
سوانح عمری از علامہ شبلی نعمانی رح ۱۲ ر
غزلیات نظیری معہ حالات پیمر
رباعیات ابوسعید ابوالخیر معہ ترجمہ و
شرح اردو۔ از مولانا محمود الحسن صاحب
مولوی فاضل و منشی فاضل عہ ر

ہمایوں نامہ گلبدن بیگم معہ ترجمہ اردو۔ از
سید محمد عبداللہ ایم۔ اے داخل نصاب امتحان
منشی فاضل و منشی کامل الہ آباد ۱۲ ر
اردو ترجمہ تاریخ وصاف۔ داخل نصاب
امتحان منشی فاضل از علامہ محمد مشتاق احمد
صاحب قیمت ۱۲ ر
نور البلاغت بہترین اردو خلاصہ حدائق البلاغت
از محمود الحسن صاحب رامپوری منشی فاضل و منشی
کامل داخل امتحان منشی کامل الہ آباد ۶ ر
پیمانہ بہترین خلاصہ میخانہ عبدالنبی۔ از
گلشن شادانی رامپوری منشی فاضل داخل نصاب
امتحان منشی فاضل ۱۲ ر
عمدۃ الرسالہ ترجمہ چہار مقالہ۔ از مولانا
محمود الحسن مولوی فاضل و منشی فاضل ۸ ر
اردو ترجمہ قصائد قاآنی امتحانات یونیورسٹی
از حکیم فیروز طغرائی ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۱۴ ر
حیات ہمایوں خلاصہ اردو ہمایوں نامہ
گلبدن بیگم۔ از جعفری کشمیری رامپوری منشی
فاضل داخل نصاب امتحان منشی فاضل و منشی کامل
الہ آباد۔ قیمت ۴ ر
جواہر اخلاق بہترین خلاصہ اردو و
اخلاق جلالی۔ از ساحل بلگرامی منظر ثانی
حضرت شادان بلگرامی داخل امتحان منشی
فاضل و کامل الہ آباد۔ قیمت ۱۰ ر
موازنہ انیس و دبیر از علامہ شبلی عہ ۸ ر